

George J.

UTAZÁS KELETEN

A VILÁGOSI NAPOK UTÁN

ÍRTA

SZEMERE BERTALAN

BUDAPEST, 1999
TEREBESS KIADÓ

Utószó
MAGYAR BALINT

I. HÁZI BÁNAT UTAZÓVÁ, BUJDOSÓVÁ TESZ

Orsova

Isten hozzád hazám véghatára,
Isten hozzád szép Orsova,
Látlak még, de látlak utoljára.
Titkos bú űz tőled tova.
Mit ér nekem, hogy benned születtem,
Szerelmim ha mind beléd temettem?

Meződről fölveszem még e füvet,
Földedről ez utolsó port,
Azért tőlem ím e sóhajtást vedd,
Ezért könnyem, mely szívből forrt;
Ti maradtok erdők, bércek, hegyek,
Száműzésbe csak én magam megyek.

Sírva megyek s zokogva haladok,
S velem halad a vén Duna.
Zúgnak, búgnak a kékellő habok,
Bennök mintha búcsú szólna,
Mit elhagyunk ketten, az a haza,
Soh' sem térünk többé belé vissza.

Vissza, Duna, óh hiában vágyol,
Végképp itt hagyod szép hazád.
El kell válnod Pozsonytól s Budától
S a bérctől, hol állt Visegrád.
Nem sokára folyam megszünsz lenni.
S fogsz nagy tenger sírjába ömleni.

Hazán kívül rám hasonló bú vár.
Ami voltam mind nem leszek
Sem barát, sem rokon, sem honpolgár.
A nagy világban elveszek,
Szánandó az, ki bujdos hontalan.
Honán túl, mert mindenhol maga van.

Efféle gondolatokkal vala lelkem eltelve, midőn a gőzha-
jóról Orsovánál kiszállék, s egy szekeret fogadván, az a
határon átvitt, efféle bús gondolatokkal valék eltelve, mert
hontalan vagyok én is, de bennem száműzve nem a pol-
gár, hanem az ember van.

Öt év előtt apámat vesztém el, aztán anyámat, ki a legszeretőbb anya volt, aztán testvéremet, a szép s fiatal nőt, sógorom öt kevés hetekkel élte túl, s gyermekök Iréne, a kis angyal, utánok mihamar elhervadt, mint a zöld ágacska elhervad, midőn maga a fa kidőlt. Kívülök még egy rokonom vala, az öreg Eszter, apám nénje, ez is elhalt, mintegy nem akarván elmaradni halálban sem a kedves társaságtól, melyhez az életben tartozott. Ámbár ő a legidősb vala közöttök, halála nekem csaknem a legfájdalmasb volt; hiszen őt ismerém legrégebben, aztán ő volt utolsó reményem, ő az utolsó szál azon virágbokorból, mit én családomnak neveztem. A kedves, szelíd, a tisztos öreg! Még most is ott látom vánkossal kipárnázott ősi karszékében, amint mellette a gömbölyű asztalán egy gyertyaszál pislogott s nagy pápaszem segedelmével a bibliát estenkint olvasgatta, a tékozló fiú, a roppant Góliát, az erős Sámson, a pásztor Dávid történetét –, amit mi többiek a Szentírásból tudánk, azt mindnyájan neki köszönhetők. Ő volt a ház királynéja, papja és bírása. Minden házi bajt, pört és patvart ő intézett el, ő, a kimeríthetetlen szelídségű, ő, aki soha nem haragíthatatván meg, mindent képes volt kiengesztelni, ő, ki előtt apám meghajolt, kinek tanácsát anyám követte, ki legfelsőbb bírása volt a házi úrnak s cselédnek, vagy inkább akinek ajkában az igazságot mindenki elismerte. Húsz év óta nem hagyta el egy percre sem a ház körét; mint világában Isten mindig jelen van, úgy volt ő is mindig jelen hajlékunkban. Ha szülei eltávoztak, ő maradt hon mint úr; ha a cselédek mentek el, dolgaikat ő végezte; ha mind ezek, mind azok távol voltak, ő volt, ki nekünk gyermekeknek parancsolt és szolgált egyszersmind. A többiek elhalván, míg ő élt, nekem úgy tetsszék, mintha azok csak távol volnának, s őket ő várná hon, mint ez annyiszor történt, de midőn őt sem látám a házban, melyet én nélküle soha nem láttam –, ó ekkor az egész világban egyedül érzém magamat.

Sírhalmaik mind együtt vannak, a mohos fedelű ősi egyház udvarán, mely házunk mellett emelkedik. Valamennyit egyetlen egy hársfa roppant árnyéka földi be. E helyet apám választá ki magának, természetes, hogy anyám mellé kívánt temettetni, s így jutának mind egymás után oda, hol most együtt nyugosznak. Egy pár vadgalamb raka fészket a hárs középső ágán, jele, hogy kik zaj nélkül éltek, békében vannak a sírban is.

Isten a megmondhatója, mennyit szenvedék az első napokban, hótkban, sőt években. Szótlan levék, magamba vonult, kerülém az embereket, s nem vala titok előttem, hogy

sokan mélakórosnak mondának. Később, igaz, csak évek múlva, a bánat köde kezdett lelkemről fölszállani, s egyszerre csak azt vevém észre, hogy a kedves sírhalmok mellett néha-néha elmentem, anélkül, hogy rájok csak tekintettem s gondoltam volna.

E felfedezés keblemet kimondhatatlan kinnal tölté el. Oka után vizsgálódni kezdék, és úgy találám, hogy ha az idő a fájdalmat enyhíti, még inkább enyhíti azt a közelség és megszokás. Ki akár indulatát, akár szenvedelmét táplálni és életben tartani óhajtja, költőisítse azt. És mi költőisíti azt inkább, mint a távolság, azaz, ha az, mit szeretsz, téled örökké távol van, mint a kéklő ég, melyet csak vágyaiddal érsz el, és mi inkább mint a sokaság, azaz, ha fájdalomidból magadnak egy-egy ünnepnapot csinálsz, ha annak szomorú fénye ritkán önti ki szomorú világát lelkedre, mint a hold havonkint egyszer a sötét földre. Nem kis feladat, s olyan, melyhez kevesen értenek, úgy élvezni mind a kéjt, mind a kint, hogy az keblünk tápláléka sokáig maradjon. Mert az öröm egy rózsa, melynek illata édes, a bánat egy rozmarin, melynek temetői szaga van, ki az örömet gyakran élvezzi, az annak nem öröm többé, mint ki a bánatot szakadatlanul ízleli, reá nézve megszűn bánat lenni.

És még egy más felfödözést tevék belsőmben. Tudniillik kezdém észrevenni, mintha a hazát nem szeretném oly forrón, mint szerettem azelőtt. Kezdetben családi búmnak tulajdonítanám az egykedvűséget, mellyel sorsa iránt viseltetem, később kérdőre vontam enmagamat. Kérdém: hazád kevésbé szép és áldott semmint volt? Nem, mindig szép, mindig jó. Vagy az nem tetszik benne, hogy benne és rajta, és körülte oly sok minden megváltozott? Meglehet, de mindenesetre nem ok egy leányt nem szeretni azért, mivel viseletét anyja parancsai szerint változtatja. Vagy azért szüne meg lenni kedves, mivel arcán a szenvedés nyomait látod? Ó éppen nem, kit szeretünk, azt még belsőbben szeretjük, ha szenvedni szemléljük, s jól emlékezem, hogy midőn boldogult apámat betegség, gondok s a vészes meghalványíták s megőszíték, nekem ő szebb vala, mint ifjabb éveiben, s ekkor nemcsak szerettem, de imádtam. Azonban mind ennek dacára érzém, hogy engem hazám ügyei kevésbé érdekelnek, míg egyszer azon kérdést nem tevém magamnak: mi is az a *honvágy*? Ekkor mintegy megvilágosodott lelkemben. Nem szeretted hazádat, mondám, mivel bírod, mivel nem váltál meg tőle soha; hagyd el, veszd el és ismét fogod szeretni, csak a távolban fogod érezni, mi az az édes és fájdalmas honvágy.

Tehát mindannak, hogy szent fájdalmamat életben tartsam, mindannak, hogy haldokló hazaszeretemet fölelevenítsem, csak egyetlen eszközét láttam, és azt tétovázás nélkül választottam. Előbb eladtam a szülői házat s birtokot, a sírokat kivéve, mert e halmok bús termékei engem illetnek, aztán elhatározám magamban honomból magamat számkivetni, még pedig ha kell, örökre. Ily értelemben vagyok én száműzött.

Megyek utazni, minden cél és vég nélkül, amerre a szelek fúnak a pusztákon, amerre a habok folynak a tengereken.

Én a világ száműzöttje vagyok; szüleim vagyonából csak a sírdombokat tartám fel magamnak, mert ez az én fájdalom, s hazámhoz csak a jogot –, ámbár én abba visszatérni soha nem reményelek.

II. OLÁH- ÉS BOLGÁRORSZÁG. SAJKÁN UTAZOM A DUNÁN. ÖSERDŐK KÉPE. BORZASZTÓ ERDŐÉGÉS

Január 15.

Ki először lépi át kedves hona határát, azt véli, túl a határszélen azonnal egy új világot fog találni. Pedig nem úgy van. Csak az ország neve változik, de a természet ugyanaz. Fejünk fölött ugyanazon ég boltozata terjed, körülünk ugyanazon ismert hegyek sora emelkedik, ugyanazon sík terül elöttünk, vezéreim ugyanazon csillagok, s kísérom még mindig ugyanazon vén Duna, mely engemet, ki egy fakó szekérben mint egy bölcsőben ringatózom, tompa mormogásával elaltat, mint énekével dajka egy gyermeket szokott elaltatni.

Alig vetvén Turno-Szeverinnél Traján híres hídjának csekély omladékaira egy futó pillanatot, csaknem behúnyt szemmel utazám át egész Kis-Oláhországot; ez oly unalmas, kietlen, változatlan, egyhangú föld. Hol a nép nem szabad, ott a föld is műveletlen; e rongyos, tisztátalan emberek épp ez éktelen s a művelés minden bájaitól pusztá földre illenek. Fél-fél napig utazánk, míg egy falut érünk, melynek apró házikói a földből mint megannyi vakondokdombok emelkedtek ki, amennyiben bennök a lakóhelyet a földben kiásott úr képezi, és csak a szalma- vagy nádfödél az, mi a föld színén egy túrásként kidagad. E nép lakása egészen hasonló azon fecskékéhez, melyek a tóparti lyukakban laknak, a tónak képe a köröskörül terjedő sík, mely ha nem

oly lapos is, de épp oly meztelen, s pusztaságát még csak a délibáb tündér alakai sem elevenítik meg. S mely ennyire süllyedt, e nép volna Róma Caesarainak s Trajánainak ivadéka, s ha csakugyan az, emlékezhetnek ama félisten-népre, mely a pompás Capitoliumban székelt, piruslás nélkül?

Vasatlan taligámon oly lassan utazám, mint egy házas csiga, s ha ábrándaimba merülvén, legtöbbször mitsem tudtam mindarról, ami körültem van s ami velem történik, viszont ha fölébredek s látám magam előtt a végetlen pusztaságot, mint az unalom tengerét elterülni, irigylém, mint ezelőtt soha nem, a fölöttem seregestül repülő madarak sorsát, melyek gyorsan átszállnak az örömtelen vidékeken, hogy annál tovább mulathassanak ott, hol a táj kedves és kies.

Végre, három napi utazás után, Viddinbe értem, mely a Duna bal partján és már Bulgáriában fekszik. Vár akarva lenni, de bíz az omladék; a katonaság nem mint erőseget, de mint puszta emléket őrzi. Azonban rám némi benyomást tőn, mivel benne találkoztam elsőben a török néppel, étellel és szokással. Első gondom volt venni török siphát (fezt), hosszú csibukot, hegyes orrú papucsot, egy smyrnai szőnyeget, egy sál-övet, mibe egy törkést s egy pisztolyt szűrék, s ekképp bele helyezvén magam a török divatba, egy vitorlás ladikot bérelék, s utamat tovább a Dunán folytatám.

Kimondhatlan örömet érzék, midőn egy szép hajnalban csolnakom hintázva indult el Viddin tátongó, de ártalmatlan várággyú alól. Kedvező reggeli szél lengedezvén, a hajó vígan ágaskodott, mint egy kipihent mén, vagy inkább dagadó fehér vitorlájával hasonlított egy hattyúhoz, mely felfútt mellével s kiterjesztett szárnyaival úszik a hullámon, fényes barázdákat hagyván maga mögött. A két török hajóssal nem válthatván szót, egészen egyedül érzém magamat, andalgásaimban senki sem háborított. Egyetlen ismerősöm volt a vén Duna, s ő mormogván, én gondolkodván, egymással mintegy beszélgeténk. Mellettem zúgó hullámai később hagyván el a hazát, és régebben ismervén azt, szólt nekem a jelenről és szólt a hajdanról; Pozsonyról, hol országgyűléseinken nyilván és titkon annyi történt, Esztergomról, mely a magyar keresztyénség Jeruzsáleme, Visegrádról, mely most rom, de egykor tanúja volt fejedelmeink fénykorának, Budáról mely magas ormáról epedve tekint át Rákos emlékezetes síkjára, Mohácsról, a nemzet e nagy temetőjéről, és Belgrádról, melynek bástyáiról örökös fényben

ragyog felénk Hunyadi János hős alakja. Kell, hogy szeresse a Duna Magyarországot, ennek áldott téerein s regényes hegyei közt folyva éli ifjú- és férfikorát, annak határain túl egy gyermek, még emlékezet, határain innét egy agg, már remény nélkül. Ezért magyar folyamnak kíván ő neveztetni, s ám nézzük hazánk térképét, és látni fogjuk, folyása rajta mi nagy tekervényeket csinál, hogy mennél később váljék el kedves földétől.

Utunk Nikápoly, Sistov, Rusztsuk és Szilisztria várai alatt vitt el, melyek romlottan szinte egy szebb múltat gyászolnak, s három napig sem kellett volna, hogy utunk tartson, ha a szélvész több ízben meg nem gátol. Ilyenkor a veszély nemcsak abból állott, hogy a gyöngye sajka elmerülhetett, hanem hogy a vihar az oláh partra vethetett ki, hol az egészségi örök puska lövéssel fogadtak volna. Egy ilyen vihar elől egyszer egy szigetbe menekülvén, ott egy napot és egy éjet tölténk. Hajósim a csolnakot szárazra vonván, tüzet rakának, s mivel kávé, cukrot, dohányt bőven hoztam magammal, keresztbevetett lábakkal mellé telepedének, s hol a kávé szörpölgették, hol dohányozának, s ha mindezzel eltelének, ama török olvasót morzsolgatók ujjai közt, mi nálok vallásos gyakorlat és időtöltés egyszersmind. A töröknek kevés szüksége van, ha kevés az, mivel bír, de nálánál egy faj sem ért jobban sem az élvezéshez, sem a nélkülözéshez.

Én pedig e szigeten különösen boldog valék. Csüggedt s borult kedélyállapotomhoz épp e robinzoni helyzet illett. Egészen bús merengéseimre valék szorítva. Követém a felhők könnyű útait magas röptükben, hallgatám a hullámokban halászó sirályok panaszos hangjait, néha egy bokor zörrenése ijeszte fel, melynek ágain nem ismert vad tört keresztül, egyszer egy madár bűgása voná magára figyelmet, mely a fölöttem emelkedő terepély fa ágai közül szólt le. Föltekinték, s ím egy erdei madarat láték fészében gunnyasztani. Nemde e fa a te házad, gondolám magamban, és e szigetke a te hazád? Köröskörül vannak magasb hegyek, nagyobb erdők, kedvesb ligetek, lombosabb fák, s honnan van, hogy te híve maradsz e választott helynek? Mert e fészekben költe ki tojásból anyád, belőle nyújtád ki pelyhes fejcskédet, tátott szájjal várva a mindennapi eledelt; ama közel két ág vala az első út, melyen ifjú szárnyaid erejét megkísértéd, midőn felnőttél, innen távozál el a hajnallal s ide térél meg az esttel, itt ébrede föl parányi szíved első szerelme, innen üdvözléd daloddal reggel a napot, szóval e fa azon álláspont, honnan tekintve neked

élet az élet, világ a világ, zöld a tavasz, szépek a csillagok, s e fészek azon hely, mit egykor te hagysz üresen, ha a kegyetlen vadász halálos golyója megtalált.

Bár szűk vagy kietlen legyen a hely, minden élőlénynek hona az, hol gyermek-, férfi- s aggkorát átélte, hol remélt, szeretett s a múlta később, életének estéjén, visszaemlékezett, hol munkált, hol küzdött, hol tervezett, hol örült, ha boldog, és szenvedett, ha szerencsétlen volt. Máshol mindenütt az ember egy utazó vendégnek érzi magát, hol, tessék vagy sem, nem fog állandóul maradhatni.

Íme, hazámtól alig választ el néhány napi utazás, máris kezd téli dermedtségéből lelkem fölengedni, s a gerjedező honvágy életre költendi a honszerelmet, mit szívemből kiholtnak lenni véltem. Valóban üldögélve hintázó csolnokban, szemeim akaratlanul is mindig azon felhőket kísérik, melyek Magyarország felé sietnek, s füleim mintegy hallgatóznak, mit mond a hűs szellő, mely onnan északról jő. Amazok által üzeni volna kedvem barátaimnak, emezek által hírt várok ismerőseimtől.

Negyedik napon szállék ki Szilisztriában, mely, mint Viddin is, Bolgárországban van, hol egy hánban (csárda) mind azon kényelem várakozék rám, mit egy török vendéglő nyújtani szokott. Ha gyertyát kértem, a boltba, ha kávé, a kávéházba, ha húst, a mészárszékbe, ha gyümölcsöt, a piacra, ha kenyeret, a sütőhöz utasítanak, szobám ablakán nem volt üveg, csak deszkapalánk, ajtómon nem volt zár, csak kilincs, s minden bútor egy lejtősen fekvő deszkázatból állott, min ültem, feküdtem s takaróztam – miután hoztam magammal takarót. Természetes, hogy másnap reggel sieték e keletileg puha fényűzésből odább utazni, egy fakószereken, mely annyiban remekmű vala, hogy az egészben egy vasszegecske sem találtaték, vastag kerekei pedig, küllők nélkül s egy-egy fatőkéből kivágva s kilyuggatva, hasonlítának a római diadalkocsik izmos kerekeihez.

Mint a hajós halad nyomtalan tengeren, úgy utazánk mi három napig ösvénytelen vidékeken, a sűrű erdők s ligetek tekervényein át. Víg kocsisomnak, ki, mint egy erdei madár, örökké füttyült vagy dalolt, nem volt homályos emlékezetén kívül más kalauza, mint nappal a nap, este és hajnalban a ragyogó csillagok. Nem kétlem, hogy bár hányszor tette ez utat, mindig más és más nyomon járt, aszerint, amint lovaink ösztöne történetesen vezette, s amint szundikálásából itt vagy ott fölébredvén, újra bele talált az el-eltévesztett irányba. Ha emlékezetem nem csal, e három nap folytában csak három rongyos falucskát látánk, melyek e

vadonság közepette mint ugyanannyi magános remetelakok leptek meg. Körültünk szép és kies volt a természet, de vad, szilaj, sötét tekintetű, a levelek zöldje eleven, de haragos, a fák sudarak, de öregek, kérgesek, a tövisesek hosszúak, mint egy-egy tör, a dús növények néhol összefonódtak, mint egy sűrű háló: bokor, csalán, rózsatő, gaz, s az élő fák minden fajai a legnagyobb rendetlenségben nőttek egymás mellett, szóval, itt minden azon ős állapotában volt, melyben a teremtés napján hagyatott. A műveletlen mezőség dús zöldje sok helyeken napégette kopár foltokkal tarkítva lévén, hasonlított egy zöld szőnyeghez, mely megkopva és szakadozva van; az itt-ott domborodó halmok a legjobb bort teremnék s a legszebb kilátású mezei lakoknak helyei volnának, de ők a világ kezdete óta folyvást várják a munkások s az építők kezét; a hegyek magas ormaiban, a regényes völgyek édes csendében, az erdők fáinak lombjaiban és lugasai hűsében ember nem, csak isten szelleme maga gyönyörködik, ő látta e völgyeket nőni, s csak ő látja őket elrothadni. Midőn aztán néha a lovakat pihentetni a rengetegben megállapodánk –, mert az erdők árnyéka volt zöld sátorunk, hol enni vagy hálni megtelepedünk –, és feküdve a gyepen megtapintám a fekete termékeny földet, s az óriás fák vastag, számos ágaiból s derekának gyűrűzeteiből igyekvém kibetűzni a sok századokat, mik óta ezek vagy hevernek parlagon, vagy csak a madaraknak termik vad gyümölcszeit, kimondhatlanul bús gondolatokba merültem, hogy istennek ily roppant áldása ezer évek óta használatlanul hever. A jóságos isten ekképpen kitárt, de senkitől nem élvezett gazdagságaival olyan, mint a bőkezű és szíves házi gazda, ki terített asztallal nyugtalanul várja vendégeit, minden készen van –, igen, századok, ezredek óta készen –, de a vendégek nem érkeznek.

Ámbár, vetém magamnak ellen, élvezetlennék kell-e mondani a természet szépségeit azért, hogy azokat ember nem élvezi? Nem a természet gyermekei-e az élő állatok is? S nem boldogabbak-e azok távol az emberektől? Fölnézék a fák terepély ágaira, s megrakva láttam számtalan fészkekkel, mikben a madárfiak háborítlanul élnek. Köröskörül százféle madárhang zengedez, mint egy nagy harmónia. A vércse sivít, a harkály kopogtatja a fák oldalait, a szalonkák fütyölnek, a kakukk, az erdők ez orákuluma, beszél, a sas méltóságosan lebeg a léghen, az apró madarak seregesen röpködnek, mint kilőtt nyilak, itt-ott egy ágbogas szarvas jelenik meg, büszkén tekintvén maga

körül a szabadban, mely az ő birtoka, a bokrok homályain át néha egy róka arany szőre villog ki, a nyulak ijedve futkosnak, természetes, hogy félnek az emberektől, kiket nem ismernek, az apró, kedves mókuskák, mint e társaság komédiásai, utánozhatlan szökelléseket visznek végbe, fákról fákra szállani látszván, midőn a megszámlálhatlan sokaságú erdei tarka pillék a zöld füre leseregelnék, virágágnak gondolnád őket, s midőn szárnyra kelnek, azt hinnéd, a virágok repülnek fel. De van a dolognak egy erkölcsi fontos oldala is. Lényeges különbség van azon erkölcsi benyomás közt, melyet elménkre egy pompásan vad, és egy szorgalom által művelt vidék tesz. Abban járva közelebb érezzük magunkat istenhez. Ennek bája s rende a halandó emberi erőre, annak vadon, de kies s nagyszerű tekintete egyenesen a teremtő hatalmára emlékeztet.

Utamban e vad tájon keresztül semmi baj nem ére, bár Szilisztriában ismételve figyelmeztetének: útonállók ellen pisztolyaimat töltve s mindig felvonva tartani. Hogy haramiáknak a vidék alkalmas, tagadni nem lehet, néhol oly homályos szorosokon s oly bokorsűrűkön menénk, vagy inkább törénk át, hogy a lovak elől s szekér mellől karjainkkal kelle az egymásra boruló bokrok vesszőit kétfelé hajtánunk, a kicsapástól behunyással óva szemeinket, s ilyenkor, megvallom, az útonállók eszembe jutának. Kinek se keze nem szabad, se szeme nem nyílt, hisz az kész áldozat. Azonban harmadnapon találkozáink minden haramiánál veszélyesb rémmel, melynek nincs karja és megragad, nincs szárnya és röpül, nincs fegyvere és megöl, nincs szeme és tekintete borzasztó, melynek hiában állsz ellent, csak úgy menekedel meg tőle, ha elfutsz. Már késő este volt, s kocsisom is, s én is szundikálánk ülőhelyeinkben, engedvén lovainkat magukban haladni. Utunk egy szűk torkolaton vitt, mely mellett jobbra és balra egy meredek s magas partoldal emelkedett, elborítva százados tölgyfáktól, melyeknek sűrű ágai egymásra áthajolván, előlünk az eget is elfödék. S midőn egy hirtelen görbülettel utunk egy sík térre kifordult, egy borzasztó világosság mindkettőnket fölriaszta, lovaink fúni, hortyogni, kapálni, ágaskodni kezdének, s alig volt annyi időnk a dülő szekérből leugorni. Előttünk mint lángtenger hullámzott egy égő erdő, legalább ezer ölnyi szélességben, vastag oszlopokban eresztgetve fel kéklő füstgomolyokat, miken a pattogó szikrák mint villámok cikáztak keresztül. Fölséges látvány volt ez, de iszonyatos. Balra egy bokros tér már egészen tűzben volt, s égő ágai a szél által hajtogatván, hasonló volt egy lángoló tóhoz; középen az

izzó fák ropogással dőlven alá, paráztűzzel boríták el a földet, mely szinte égni látszott; itt-ott a távolabb eső fák még zöldelltek, míg mások tetőtől talpig egyenesen állva égtek, mint megannyi óriási fáklyák. Ha valami, ez hasonlított az égő pokolhoz, s a kép annál tökéletesb volt, mivel a nyers fák sustorgó sírásai a kínlódó lelkek jajgatásait utánozták, mikhez járultak a fölijedt s ide-oda szállongó erdei madarak kiáltásai, rivalgásai, üvöltései, s a világtól undorodó baglyok keserves huhogásai, és még a négy lábú állatok bőgése, melyek, a félelemtől kergetve, hol el, hol visszanyargalóztak, nem tudván sem azt, hol a veszély, sem azt, hol a szabadulás.

Nekünk is nagy munkánkba került a megfélemlített lovakkal a veszedelmet kikerülni, annyival inkább, mivel az úton, melyen jövénk, visszatérni nem lehetett, a szél a tüzet éppen arra kezdvén hajtani. S midőn végre biztos helyről szemlélhetők a roppant égést, a kocsisomtól kérdém, ki fog annak gátot vetni? Ő az égre mutatott. Eleinte az hívém, a borulatot érti, melyből esőcseppek már kezdtek hullongani, de midőn ismételve »Allah«-t nevezé, akkor értém, hogy e nép mindent istentől vár, s így e pusztításnak vége csak akkor lesz, midőn ő annak valamiképpen véget vet.

Másnap ismét békével folytatók utunkat, s ha én még mindig nem tudnám elmém-ből kivetni a szörnyű látványt, török fanatista kocsisom azt bizonyosan elfelejté.

Bár még nem volt alkalmam látni a valóságos török életet s világot, teljesen benne érzém magamat, s ennek főképpen három oka volt. Egyik török kocsisom folytonos szemlélete, ki törökül beszélt, török öltözetben volt, s törökül énekelt, ha ugyan éneknek lehet mondani egy nemét az ordításnak, melyben uralkodó a torokhang, de amely kezdetben bármi kellemetlen, később akaratlanul is megragadja a lelket. Nem csoda, mert hiszen mintegy látni, miképpen a keletieknél a hang a vesékből darabokban szakadoz ki. Ha a mi éles dalaink a torokból jönnek s a hallgató fülébe mennek, az ő erőteljes dalaik a szívből jönnek s egyenesen a szívbe is mennek. Másik ok a mienkkel ellenkező azon keleti szokás, miszerint ki itt fejével igent billent, az nemet, s ki fejét rázza, az igenlést jelent. Parányi dolog magában, de a napközben annyiszor előforduló s nekünk mindig felötlő szokás minduntalan arra emlékeztet, hogy nyugat embere vagyok, s most keleten járok, hol mindennek más, többnyire a mienkkel ellenkező jelentése van. Harmadik ok volt ama szép, fehér kő-kút-főkből csörgedező források látása, melyek e vadonságban

oly kellemesen leptek meg. Ez már egészen keleti szokás, hol a víz szent, az is, melyet a pap meg nem szentel, hol az nemcsak szomját olt, de az áhítatnak is egy részét teszi. Rendesen e forrásoknál állapodánk meg; a lovak pihentek s legeltek, törököm mosdott és imádkozott, én pedig me-rengtem és elmélkedtem. Ki nem mondhatom, lakatlan vidékeken mi jól esik a vándornak egy ily kútfő megpillantása. Az utas nem ismeri a kegyest, ki a víztartót építé, mint aki építé, nem ismeri az utast, ki annak friss vizével égető szomját oltja; azonban ők egymással lelki viszonyba lépnek. A világ végéig mennyi hálát arat egy ily névtelen kút-alapító, porló hamvaira mennyi áldás száll, miket az égben egy angyal az örökkönyvbe bizonyosan feljegyez, és jótéteményeihez, miket életében az tőn vagy nem tőn, hozzáadja ezeket, miket holta után ő tenni meg nem szűnik. Mi egyszerű, mi kedélyes, mi hasznos, mi erkölcsileg becses eszme; éreztetni a vándorokkal, hogy volt, ki a vadonban róluk gondoskodott, italt nyújtani azoknak, kiket nem ismerünk, hálát ébreszteni az emberek szívében, s emlékezetünket áldatni az idők végéig.

Elvégre a negyedik napon egy hegyhátra feljutván, kocsisom felém fordult, ostornyelével kelet felé mutogatván. Oda pillanték, s eleinte csak a sötét s terhes fellegek tömegét láttam, úgy hogy néhány perc tölt bele, míg a fellegektől az alattuk hömpölygő komor hullámokat meg tudám különböztetni. Amit láttam, az a Fekete-tenger volt. Még magasbra jutva, egy tágas öböl nyílt meg előttem, melyet két hegysor mint két bástya fogott közbe. Utána feltűnt egy vár, azután egy kerített város, melyből néhány hegyes minaret nyúlt ki –, ez volt Várna.

Keblemet dagadni, s sebesben dobogni éreztem, s égő szemeim azonnal végig futták a vidéket, meglátni a magyarok árva sírhalmait. Nem tudván, hol vannak, természetesen nem ismertem fel, s fájdalommal egy sóhajban tört ki:

Ó Várna, Várna füveid
Lengessék hűs szelek,
Borítsa csendes nyugalom,
Király emlékedet.

Ó bujdosóknak sírja te
Pontus határain,
Itt leng egy sóhajlás feléd
Egy rokon ajkain!

III. VÁRNA. VÁRNAI MAGYAR SÍRHALMOK. A RÉGI CSATATÉR.

GONDOLATOK

A száműzött keservesen
 Jár halmidon ő bús Várna,
 Keserv s bánat nélkül itten
 Halmaidon hisz ki járna?
 De keblét mi bú s gond nyomja?
 Nem a múltnak fájdalomja,
 Hiszen ő azt mért könnyezze,
 Ami fáj a múltban, messze?

Azok, kik itt küzdtek s hulltak
 A hazáért, kiszenvedtek.
 Rájok sírdombok borultak,
 S lágy szél nyögve száll felettek:
 Alkonyán a két hajnalnak
 Őrcsillagok ragyoglanak.
 Álmukat így alsszák békén
 Zúgó tenger partvidékén.

Torlatlanul nem marad bűn!
 A szent könyvre esküvétek,
 S nem tartván meg az esket hűn,
 Halni kell mint hitszegőknek,
 Mert vívtatok midőn itten,
 Akkor mennyben volt még isten
 S azért győzött a hős török,
 Szava, mert szent volt és örök.

A száműzött keservesen
 Jár halmidon ó bús Várna,
 Bánat nélkül magyar itten
 Halmaidon hisz hogy járna?
 De keblét mi gond s bú nyomja
 Az nem a múlt fájdalomja,
 Ő most a jelent könnyezi,
 Bár a múlt sírhalmat nézi.

Várnába érkezvén, fáradságos utam után első napon magam kipiheném, de másnap első gondom vala a magyarok sírhalmait meglátogatni. Kimenve az erősség északi kapuján, alig pár száz lépésnyire egy lejtős, szűk lapályka nyílik, melyet balra a devini tó, jobbra a Balkánról folyó hegyfok véd, míg szemközt és jobbra a szelíden, de foly-

vást emelkedő partoldalakat zöldellő bokrok és fák sűrűn borítják be. Ezen lapályos helyen domborodik a tizenöt magyar testhalom, mint megannyi sírdomb. Nem szükséges kalauz, hogy őket fölismerd, ha kebledben magyar szív él, dobogni fog hozzájuk közelítvén, ha nem él, alakjuk is mutatja, hogy régi sírdombok. A hely, hol emelkednek, bokrok által nincs benőve, tisztás az, a Magyarország felől jövő szél gondosan megsöpörgeti, s azon tiszta kavicsról és számtalan csigaháziól ítélve, mely valamennyit elborítja, azt kell hinnem, hogy a tenger hullámai által felnyomott tó vize néha-néha el szokta özönlenni. Némelyiken itt-ott száraz kóró leng, jele, hogy itt az idegenben senki nem gondol velök, mert azon egy pár tövises vadrózsát, mit néhol láték rajtok, nem honleányi kéz, hanem a gondos természet, e közanya ültette, melynek mindnyájan gyermekei vagyunk. Emlékül róluk egy marok földet hozék el, és egy pár ércdarabkát, kétségkívül valamely magyar vitéz páncélának töredékét, mit keresni sem kell, oly bőven hever a föld színén.

Mint a keresztyénségnek Calvariája, az izlamnak Medinája, a családoknak temetője van, úgy vannak a nemzeteknek szent mezői, hova fiai búcsúban méltán járnak, mert ott őseik martyrságot szenvedtek. Érezni látszik a föld maga az emberek halálát, mert a sírdombok nemde testének megannyi seb-daganatai gyanánt kelnek-e? Meghalni fájdalmas dolog, s kétszer fájdalmas meghalni győzelem és dicsőség nélkül s eltemettetvén idegen országban, válni ekképp a halál örökös száműzötteivé. Ki ültetne itt sírjaikra virágot? Ki siratná itt meg az ellenséget? Kinek volna itt szent az idegen bajnokok pora? Ki bírna itt nagy lélekkel a szerencsétlenség e helyét emlékjellel megörökíteni? Sőt az itt eltemetettek századok óta érezni kénytelenek hamaikat tapodtatni épp azok által, kiktől meggyőzettek, míg övéik a távol hazában róluk megfeledkezének, a történetírókat és a költőket kivéve, kik a feledékeny népek késő háláinak egyedüli tolmácsai.

S a várnai sírhalmokban nyugvók iránt a történet sem igazságos. Kik adott esküjüket megtörék, méltán lakolának, így szól az, és nem helytelenül, ha az eseményt pusztán erkölcsi szempontból tekintjük. Valóban, ha ok és következmény, erény és jutalom, bűn és lakolás közti kapcsolat a közéletben nem mindig szembeötlőleg nyilatkozik, meg kell vallani, hogy itt a bűn és büntetése kézzelfoghatólag jelent meg, s alig mutat föl a világtörténet hasonló példát, hol azon hibáért, mit egy nemzet elkövetett, érette az oly

rögtön nemzetileg is lakolt. A keresztyén és muzulman becsület s szóhűség mérkőzött ez esetben a világ színe előtt, s a diadal és annak minden következménye a muzulmanoké lőn. Mert ne feledjük el, miképpen itt a magyar nép nem saját nevében, hanem mint a keresztyénség képviselője s megbízottja szerepelt, a római Szentszék adta elébe a szabályt, ő magát csak ahhoz alkalmazta.

Az 1444-ben augusztus 1-jén Szegeden a törökkel kötött béke jogszerűn illette a magyar nemzetet, mert az vitéz diadalainak gyümölcse vala, s rá nézve az mind hasznos, mind dízsteljes volt. Miért bontá tehát azt fel mindjárt augusztus 4-én? Mert a nemzet vallásához hív volt, s az egyház feje, a pápa tudtára adá, miképpen a harc, mit Amurát ellen Magyarország folytatott, minden keresztyén népek közönséges harca a keresztyénség közellensége ellen; és főképp mert általa, s a byzanci császár, a velencei és genuai köztársaság, a burgundi s több olasz és más európai fejedelmek által folyvást arra emlékeztették, hogy az ügy nem csupán magyar, hanem *európai ügy*, melynek, ha a magyar nép előbajnoka megszűn lenni, ez egész világrész sorsa veszélyeztetni fog. E magasb politikai, ez egyetemi keresztyén, e tisztán európai álláspontra emelkedék a magyar, midőn az új hadjárat terheit s veszedelmeit elvállalta. Azon előnyökről, miket a magyar állodalom magának a béke által biztosíta, lemondott tüstént, mihelyt a többi népek által európai kötelességére utaltaték. És épp e szempontot látszik a történet s az utókor elfeledni, mint elfeledték az akkori fejedelmek és népek, a pápa, ki pénzt és katonát ígért és nem küldött, a híres, vitéz Skander bég, ki hadsereggel ígérkezett és meg nem jelent, a görög császár, s más fejedelmek, kik seregeiket kínálták és nem küldték el, a velencei s genuai köztársaságok, kik hajóhadaikkal nemcsak vissza nem tartóztatták Amurát táborát, hanem csengő díjért a Hellesponton átszállították. Egyedül a magyar nép teljesíté, mint nemzet, európai s keresztyéni kötelességét: harcra szállt, küzdött és elvérzett. És mi lőn következménye? Constantinápolyba az út 1453-ban a várnai sírdombokon keresztül vitt, hol, ha (a magára hagyatott) magyar győz, az ozmán nem leendett volna a keresztyénség félelme századokon át, s annyi derék nép Kelet-Európában nem nélkülöznék a szabadságot mind e napiglan.

Nem tagadom, egykor én is fonák szempontból ítélem meg e csatát, s midőn néha az emlékezet borongó szárnyain képzeletem e messze tengerparti sírokra szálla, belőlük mint egy rém emelkedett fel előmbe a hitszegésnek

vádja, s egy belső szemrehányás megzavará hazafiúi bánatomat. De most itt lévén, e siratatlan sírhalmoknál, mélyebben átvizsgálám az eseményt, s úgy találám, hogy bár a dráma egyes személyeit alárendelt indokok vezérelhették, a magyar nemzetet egy magasb kötelesség érzete lengé át, s ha harcra szállt, azt azért tevé, mivel hivatásának tekinté védeni a keresztet a félhold, Európát Ázsia s a nyugati civilizációt kelet pusztító hódítói ellen. Úgy, hogy ha a szöszegés terhe nyomja is e sírokat, az olyan teher, mint a márványlapé, mely teher ugyan a sírdombon, de amelyre egyszersmind a megholtak érdemei, s nagy, bár szerencsétlen vállalatai arany-betűkkel följegyezték. Ne feledjük, s Európával se engedessük feledtetni, hogy a magyar itt nem mint magyar, de mint *európai polgár* vértett el, úgy is kevés szolgálat az, mit Európának azelőtt és azután nemzetileg teheténk.

Hét napig időzém Várnában, s nem mulaszték el egy napot sem ez árva sírhalmokat megtekinteni. Ez volt az én mindennapi búcsújárásom. Úgy tekintém magamat, mint akit a sors ide azért vetett, hogy a nemzet nevében teljesítsem a kegyelet e szomorú tisztét. Ki tudja, hol ér bujdosásimban engem is a halál? S hamvaimnak is jól fog esni, ha hazámfiak közül valaki egykor meglátogatja.

Egyszer este menék ki e virágtalan halmokhoz. Csendes, széltelen este volt, az ég szép tiszta, s a vidéket gyönyörűen világítá meg a bús hold. A völgyet mint egy fekete kőfal –, mint e temetőnek kőfala –, keríté körül a hegylánc, melynek két vége két bástyaoromként áll a zúgó tenger hullámai felett, melyek a távolban sötéten csillogdogáltak. Rajtok elszórva vitorlás hajók lebegtek, megannyi rémek, melyeknek árbocmécsei mint néző szemek ragyogtanak felém. Előttem az erősség fehérő fala nyúlt el hosszan, mögüle a városbeli karcsú minaretek emelkedtek a légben magasan, míg balra a devini tó habzott, megvilágítva a halászok fáklyáitól, kik ezeknek fényével halakat fogdostak. Leülék egyik testhalomra, s a szerencsétlen csatának gyászos emlékeibe elmerülék. Látám a fölvirradott tiszta őszi reggelen mint öltözik fényes páncélába a fiatal király, s mint esik ki apródja kezéből az ezüst sisak, midőn azt átnyújtaná, mint vonakodik megbokrosodott paripája őt hátára venni, mert érzi, hogy rajta a halálba megy, mint szaggatja meg egy hirtelen kerekedett vihar a magyar zászlókat. A számra kis, de bátorságban nagy magyar sereg a völgyben lenn várja a csatát, s felülről a hegyoldalból mint egy felhőszakadás omlik rá, előbb tizenötezer lobogó

fehér ruhájú ázsiai lovag, s midőn ez visszavereték, hatezer zöldkabátos lovag váltja fel, újabb erővel, de nem több sikerrel. Később, több órai harcolás után, a számosabb ozmanság megdönti előbb a magyar sereg jobb, majd bal szárnyát is, de a nagy Hunyadi János, középen állva, mint a mérleg súlypontja, most annak, utóbb ennek vivén hatalmas karja segedelmét, a törökök kénytelenek lőnek megfutamodni. Az ifjú király vitéz is, bátor is lévén, már addig türelmetlenül áll a helyen, mit neki a csataterv és rangja kijelelt, s ekkor harcvágyát éppen nem fékezhetvén, s lengyel testőreitől is a dicsőségben részvételre izgattatván, űzőbe veszi a futamlókat, s Amurát táborához érve, kis erővel a janicsárok még pihent tömegét támadja meg, s azokat kezdetben megrendíti, de ezek magokat újra rendbe szedvén, a csata csak dühösebb s vérengzőbb lőn, a király hívei rakásonkint hullanak a nyilak záporaitól, őt az ellenségtől már senki sem választja el, egy bárdütésre lova összeroggyan, s ő melléje halva terül. Néhány perc múlva levágott fejét egyik dzsuidán, másikon a megszegett békekötvényt hordoztatá körül Amurát a harctéren – a török hadsereg örömkialtásai az eget verdesték, mert e győzelemben ők nem csak saját győzelmöket látták, hanem Allahét a keresztyének istene fölött. Ifjú volt Ulászló, még 21 éves sem, természetére magas, szépsége férfias, tekintete bátor és nyílt, dolgaiban munkás, érzelmeiben vallásos, föltételeiben állhatatos, kegyes ellenei, bőkezű minden iránt. Halála a nemzetre nagy veszteség volt. Most itt nyugszik korona és trón, sőt emlékjel nélkül, együtt nyugszik hív vitézeivel. De hol nyugszik? Ki tudja megmondani, melyik az ő sírhalma? S körülhordozám szemeimet, ha vajon nem találnék-e valami jelre, midőn az esti csend közepette egy zaj üté meg fülemet, s hátra tekintvén, a középső legmagasb halmon egy fehér alakot pillanték meg, mellette egy szürke lóval. Valóban megijedtem. A holtak képeivel társalkodván csaknem azt hittem, hogy a holt király alakja jelent meg nekem. De ez ijedség csak egy percig tartott, mert mihamar láttam az alakot fehér burnuszában lovára felülni s mellettem a város felé szóltanul elügetni. Egy török utazó volt.

Ha a csaták leírásait jól érteni akarjuk, elmúlhatlanul szükséges azok színhelyeit ismerni. Hű képet csak így fogunk nyerni az ütközetről, s egyszersmind a történetírók rajzaiban nem egy hibát fedezünk fel. Ily hibát követe el a derék Fessler, midőn a magyar sereg jobb szárnyát a tengerpart és devini tó-mocsár közé helyezi, mi lehetetlen-

séget foglal magában, miután a mocsár a völgy baloldalán van. Hasonlóképpen a helyismeret hihetlenné teszi azon hadi tanácsot, melyben előző nap azon kérdés felett tanakodtak volna: el kelljen-e a csatát fogadni vagy sem? Ha ugyan áll az, hogy az ozmánok nyomról nyomra követték a magyarokat, s este mindig ott tanyáztanak, hol a múlt éjjel a magyar sereg meghála. Várnához jutván a magyarok, itt nem tőlük függött a csatát el vagy nem fogadni, az kikerülhetetlen volt. Hátukban a tenger lévén, jobbukon a meredek Balkán hegység, a völgyfenékből kivezető egyetlen északnyugati nyílást a török had tartá elfoglalva, s ha a magyar sereg pusztá védelemre nem akart szorítkozni, utat vissza Magyarországra csak az ellenség táborán át törhetett magának. Okszerűleg tehát Hunyadit nem vádolhatni azzal, hogy véleménye volt a csataelfogadás; az kikerülhetetlen szükség volt. Fontosabb kérdés az: a nemes lelkű Hunyadinak a kötött béke megszegésében mi része volt? Vannak vélemények, melyek őt ellenzőjének állítják, de bármint lett legyen, ha ő csakugyan megegyezték, annak okát ismeretes vallásos buzgalmában s a vállalat európai fontosságának fölismerésében kell és szabad keresnünk, a legkevésbé azon ígéretben, miszerint a visszaszerzendő Bolgárország neki fogott adományoztatni. E gyanút meghazudtolja egész életpályája. Hány ízben volt alkalma a magyar koronát bírnia, és nyúlt-e hozzá? Soha. Címre ő nem vágyott, s midőn királyi hatalom volt kezében, annak nem jogaival élt, hanem csak kötelességeit teljesíté. Ki Hunyadiról úgy vélekedik, az aztán ne nevezze őt nagynak. Mindenesetre, ha a bolgár királyságot el fogta vállalni, azrét teendette, mivel a keresztyénségnek s Európának azon előőrön az ő hős karjára szüksége vala. Két neme van a nagyravágyásnak, egyik, mely fölvágy, hogy magasan ragyogjon, másik, mely a nagy helyet azért fogadja el, hogy nagy kötelességeket teljesíthessen. A történet Hunyadi Jánosa minden joggal bír ez utóbbiak rendébe soroztatni.

Ezt a szavaiban szerény, viszontagságban nem csüggedő, meggyőződésében állhatatos, érzéseiben vallásos Hunyadi Jánost tökéletesen ábrázolja azon levél, melyet ő Pestről 1445-ben május 11-én, tehát a várnai csata után, hat hó múlva Eugén pápának írt vala:

»Segélyt ígértek, meghívatánk a harcra a keresztyénség ellensége ellen... Mi megjelenénk... A sok fejedelem közül *senki* sem küldte segedelmet, *senki* nem pótolá szükségeinket... A fejedelmek barátsága a legnehezebb csapás lőn ránk, sőt ígért segedelmök helyett árulásaiukat tapasztalók...

Mind a mellett is, nevezetes dúlások, hódítások után az ellenség földén, s gazdag martalékkal megterhelve, bántatlanul térheténk vala vissza ellenségeink elől, de a keresztység összes javáért fogván vállalatunkhoz, nem akaránk felhagyni azon munkával, melyben akár győzni, akár győzetni nem tartók dicsőségtelennek. E szerint a biztos kilátás helyét szívünkben elfoglalá egy *kegyes vakmerőség*, s teljes készséggel kelénk fel a veszedelemmel szembe szállani. S mindkét részről megtörténik a támadás, számra nézve egyenetlen, de erős, s csatázánk késő alkonyig, a nap és csata együtt múlt el. Részünkre a harcot sikertelenné tette a mindig új meg új sokaság folytonos előrohanása, mely által nem annyira meggyőzeténk, mint elborítottánk s szétválasztatánk egymástól. Azt azonban mind min szemeinkkel látók, mind utóbb biztosan megértők, hogy nem kevesb vérontást okozánk, mint szenvedénk, s a győzelem épp oly szomorú, mint kárteljes az ellenségre nézve... De hiszen hadban veszély nélkül soha semmi nagyot nem kezdhetni, a szerencse amit elvesz, újra visszazaadja, maga a fájdalom csak neveli a bátorságot s ingert a jövődő vállalatokra... Ami most történt, az sem nem a mi puhaságunknak, sem nem a törökök edzetének következménye... Midőn fegyvertől s embertől üres táborunkat a barbárok elfoglalták, nem az ellenséges erőnek, hanem az *isteni ítéletnek* súlyát hordoztuk...«

Azonban e csapás bármi súlyos volt az országra nézve, hadserege elveszvé, a gondviselés kegyelmesnek mutatá magát a nemzet iránt, Hunyadit megszabadulni engedvén, ki a nemzetnek karja, sőt több, lelke volt.

IV. HUNYADI JÁNOS EMLÉKEZETE

Várna

A kis Erdély egyike a föld legregényesb tartományainak. Csak a távol Skóciának felvidéke haladja felül, hol a borongó ormokon s a magános tavak szélein Ossian ködalakai egy-egy csillag kíséretében lengenek, és még az isteni Helvetia múlja felül, hol a bércekből magas erősséget alkotott magának az Úr, melybe alulról az embernek csak szemei, felülről az égből a napnak csak sugárai jutnak el.

Erdélynek nyugati részében foly a Sztrigy, zúgó, sebes hegyi patak. Köröskörül sötét magasságban állanak lombos erdők, benne mindenik darab fa több századnak emléke.

Töveiknél fű és virág nő, tetőikkel a nyarga szél játszadozik.

S e kieszen vad vidékben lakik a szép Eliza, s ölében mulat egy eleven gyermek, glória nélkül feje körül, de lángoló szemekkel hosszú pillái alatt. És e gyermek napról napra nő, hív gonddal neveli őt jó anyja ott a szabad természetben, zöld erdő zúgásán, vad galamb szólásán.

Nincs e gyermeknek semmije egy aranygyűrűn kívül.

Nincs más mulató társa, mint egy fekete holló az erdőből.

S ez egyetlen barát is egykor elcsípte tőle aranygyűrűjét, ez egyetlen vagyonát, s vele a legvénebb tölgy legmagasb ágára szálla föl.

De a gyűrűnek nem szabad elvesznie. Ez egy kalauz, mely Budára, a fejedelmi várba vezet. Ez egy varázs jegy, melynek előmutatására megnyílik a király aranysátorának valamennyi szárnya, s utána a király emlékező szíve. E gyűrű ez egész vidéket, ameddig lát a szem, amennyire elhallatszik a vadászskürt harsogása, egykoron e gyermekévé teszi, hogy legyen úr ott, hol árva volt.

És elröppent a hangzó húrról érc tollain a biztos nyíl, s a tolvajmadár piros vérében ott hevert a tölgy alatt.

De a megholt barátnak száraz gallyakból máglyát emelt a gyermek, azon azt megégette, s hamvaiból az feltámadt, később mint jelkép a gyermekből lett hős címerén, utóbb pedig egy szent korona alá helyezte őt *Corvin* királyi hatalma.

Némely történetírók Oláhországba mennek, s ott keresik a fejedelmet, kitől e gyermek származott. Mások azon király ágyékában lelik eredetét, aki Budán Zsigmond név alatt fényes palotában lakott. Vannak, kik Paleolog, a görög császár leányát mondják azon boldog nőnek, ki őt szülte. A nagy emberek s általában a nagyság származását minden korban némi titok borítja be. Miképp találták Mózeszt az iszapos Nil nádjai közt? Homér melyik éghajlat csillagai közül nyerte érzékeinek ihletét? Jézus miképpen támadt az ártatlan liliom szédítő illatából? Honnan gyűl össze s mi titkos utakon a tenger roppant birodalma? És az óriás sziklák tartományait ki állította össze, szülte őket a föld magából, avagy isten karja építette föl? Én előttem bíbornál s mindennél becsesb: a por és föld; ezért én a porban, s mi ehhez legközelebb van, a *népben* keresem a nagy emberek eredetét.

Igen, nem a liliom illatából született e gyermek, mint a Megváltó, hanem a szerelem rózsájából, melynek piros

színe a hadat jelelte ki életösvényéül, tövisei a fegyvert rendeltetéseképpen.

Felnőtt egy jó anya gondos ölében, zöld erdő zúgásán, vad galamb szólásán.

Felnőtt egy vidékben, hol a hegy s mező kebele tele van a legjobb vassal, mit választhatni egy bajnok kardjának.

Bölcsője volt a szabad föld, hajléka a menny boltozata, vezérfény fölötte a világló nap, kebelében csak egy érzélem foglalt helyet: a hazaszeretet, lelkében csak egy hit fogamzott meg: istennek hite s imádása, a fennálló vallás útmutatása szerint.

E gyermekből lőn Hunyadi János.

Eredete, mint gyökerei a pompás tölgynek, a földben, a történet sötétségében, vész el.

Százada csodálván őt, s halála után fiát, a nagy királyt, eközben feledé nyomozgatni ama nemes, szerény és igénytelen ifjú származását, ki a XVI. század végén, egy zivataros reggelen, *hat* huszárkával állott egy zászlósúr szolgálatába.

*

Némely életpálya oly könnyű és szép mint a tisztuló csillag rövid futása, fénnel kezdődik, és végződik tündökölvé.

Némely pedig olyan, mint a napé tavasz kezdetén. Midőn pompás ábrázatában fölkel, zivatarral, széllel, sötétséggel elborítva találja a föld színét, s nagy munkájába kerül világot terjesztenie mindenfelé, úgy intéznie a szél járását, hogy az hozza és vigye a termékenyítő illatporokat, úgy összenyomni a fellegeket, hogy azok esőt hintsenek a szomjas mezőkre, s diadala pillanataiban leküldeni sugarinak melegét, hogy ami elvettetett, megöntöztetett, az ki is keljen és fel is virágozzék. Az ilyen pálya sok dicsőséggel, de sok küzdéssel is jár, és az ilyen munkateljes napnak kedves és óhajtott a nyugalom, mely este reá vár a tenger lágy hullámaiban.

Hunyadi Jánosnak ilyen pályát mére ki a végzet.

Egész életét a csaták zajában tölté el.

Zsigmond királlyal Csehországban harcolt trónjáért és a husziták ellen, Filep, a májlándi herceg seregével Olaszország különböző tartományiban vívott. Midőn Ulászló magyar királlyá választaték, a pártütőket győzé le, sok várakkal egyetemben visszaszerezvén Horvátországot is. Később diadalmeneteket Styriában, Carinthiában, Carniolában, Ausztriában tartott, midőn hadat vive Fridrik római

császár ellen, ki a magyar ifjú királyt s a szent koronát a nemzetnek kiadni vonakodék.

De mióta a török nép a félholdat a Fekete- s Marmara tenger innenső partjára is áthozta, mióta itt két világrész, Kelet és Nyugot, két vallás, a keresztyénség és izlamizmus szállt iszonyú harcba egymással, azóta Hunyadit mindenek felett azon egy magasztos eszme lelkesíté: Európából a törököt végképp kiszorítani. Nemzetét s honát megoltalmazni, ez volt örökös gondolata; biztosítani Európa nyugalmát az ázsiai hódítók ellen, ez volt a feladat, mit megoldani vágyott; a Biblia és Korán közé választvonalul egy tengert állítani, ezt tűzte ki élete végcéljául –, mert mind e három, a haza, Európa s a hit nagy veszedelemben forgott.

1448-ban ezt írta Alfonz arragoniai s sziciliai királynak: „Én már felöveztem magamat a rég óhajtott ösvényre lépni. E nagy munkába fogni az én kötelességem volt, bevégezni és végrehajtani magasb erőknek és a Mindenhatónak van fenntartva.” Miklós pápának pedig, ugyanazon évben, így írt: „Most már hozzá fogok szent fogadásom teljesítéséhez, s elvégeztem magamban, inkább kimúlni a csatában, semmint hitem s nemzetem veszedelmeit tovább szemlélni, azon meggyőződésben lévén, hogy nem fog szegyenemre válni, akár az mondassék rólam: »jól győzött«, akár az: »becsületesen halt meg«.

Ki nem ismeri Hunyadit, e világító s őrtoronyt kelet felé a XV. században? Ki nem ismeri őt mind a keresztyén, mind az izlam világban, ott mint várat, mely véd, itt mint tábor, mely megtámad? Kinek zászlói lobogtak annyiszor győzelmesen a Haemus havas ormain, a Fekete-tenger zúgó partján, s ott hol Adrianopol fekszik, és egykor a ragyogó Sophia virágzott? Nem ő volt-e ama hős és vezér, ki negyvenszer ütközött meg a török táborral, tizenhárom nagy harcot vívott vele, és ebből csak kettőt veszte el, és a kettő is, egyik Várnánál, másik a Rigómezőn, oly véres vala, hogy a török a csata mezejénél idébb soha nem jött, s a diadal után soká tehetetlen maradt? Nem ő volt-e ama vezér, ki mindig csak 12-32 000 emberrel 80-200 000 töröknek ada csatát? Kétszázezeret messze túlhaladt azok száma, kiket leölt avagy elfogott. Ott, hol zászlóját lobogni szemlélte a török, sokszor visszavonult s eltávozott ütközet nélkül. Az ő neve maga egy hadsereg volt. Mint az ozman történetírók mondják, az ő nevének félelmét használták a török anyák is gyermekeiknél. Az akkor élt nagy szultánok nem abban láttak gátot Európa meghódításában,

hogy tenger választja el a két világrészt egymástól, hogy a kevély Byzanc még áll, hogy a pápa Rómából küldözi mennyköveit és parancsait, a legfőbb gátot abban látták, hogy él – Hunyadi.

S míg élt Hunyadi, a mind számára, mind fanatismusára nézve rettenetes török-tatár-mongol tábor győzött mindennütt, csak ellenében nem.

Szerbiában fekszik a Rigómező, melyet átmetsz a sebes folyású Raska patak. Köröskörül hegyek és erdők emelkednek vad kietlenségben. S ki az, aki ott egy szűk és árnyékos völgyben menekedve siet? Termetére közép nagyságú, tagjai izmosak és igen arányos, sőt kellemes idomzatúak, s homloka boltozatos és ragyogó, haja aranyvilágos, de kitűnően szép ajka, és szépek nagy tündöklő szemei, melyek egy bizonyos nemes, szerény, de egyszersmind okos és határozott akarat kifejezésével bírnak. Arca hasonló a nap arany-ábrázatához, melybe a művész a szem, orr, száj s az egész emberi kép vonalait belerajzolja... A menekvő vitéz fegyver nélkül van. S egy szoros útnál két janicsár fogja körül, s mindkettő a mellén fénylő drága keresztet kap. De alig tusakodnak egymással a kincs felett néhány pillanatig, az üldözött bajnok, megtartván lélekjelenlétét teljesen, kirántja egyiknek hüvelyéből a kardot, s miután vele ugyanazt leszúrta, a másik ordítva megfutamodik, és hangzó kiáltással vész el a rengeteg sűrűjében. A szent keresztet Hunyadi már sokszor megmenté –, íme most őt viszont a kereszt mentette meg.

De őt, ki még napokig bujdosék a vadonban, egy áruló szerb kalauz a szerb despotához vezette, és ez álnok ember nemcsak foglyul tartóztatta le, sőt ki akarta adni a töröknek. Azonban a nemes lelkű szultánnak nem kelle a szerb gyalázatos ajánlata. Így jutott vissza Hunyadi nemzetéhez, mely őt pompával és ünnepi örömmel, nem mint megvert vezért fogadta, hanem mint a hadak istenét, ki nem hoz ugyan tábort magával, de azt teremt mindenütt, ahol van.

Végig forgatom hazám, sőt a világ történetének számos lapjait, s nem ismerek embert, ki oly nehéz korban, oly kevés eszközzel oly nagy dolgokat és azokat *oly nemes* és igénytelen lélekkel vitt volna véghez. Csak a tiszta mennykék boltozatához tudom őt hasonlítani, mely oly szelíd, oly egyszerű s oly pompátlan és mégis oly fölséges.

Drakula oláhországi vajda, a várnai csata után őt hitetlenül letartóztatta. Hunyadi ezt megbocsátá neki. De később fellázadt a magyar korona ellen, ezért életével lakolt.

A szerb despotától, ki a rigómezei ütközet után tette foglyává, utóbb elvette tartományait a török. Segedelmet, bár szégyenpirulva, Hunyaditól kért, és ő, nem emlékezőn meg a múlttól, fejedelmi székébe visszahelyezte.

Cillei Ulrik, az ausztriai helytartó, kétszer törekedett élete után, becsületét és jó hírét pedig folyvást sértegette. Később rá nehézkedvén a sors karjai, szövetségre hívta fel Hunyadit, és ő megengedett a kígyónak, mely időt tőle csak azért kére, hogy az alatt ellene több mérget gyűjtheszen.

A vallásnak ő tökéletes híve volt, s Jenő pápának megírta, miképp az ország belső dolgainak intézését örömet másokra bízta, hogy minden erejét és idejét nemzete s a szent kereszt ellenségeinek legyőzésére fordíthassa; de midőn a pápa túllépe a határon, nyíltan megírta azt is: „a pápa tekintélyből nem akarok levonni semmit, de az ország jogait sem engedem bántatni semmiben.»

Javaiból ami jövedelmet kapott, azt tábora fenntartására költötte mind. Az országnak mindig volt ellensége, és a királynak serege sokszor nem volt, de Hunyadinak volt mindig –, ő a hazában a gondviselést képviselte, mely nem késik el soha, mely nem szunnyad el soha.

Midőn a király nagybátyja fegyverrel akart magának igazságot szolgáltatni, azt ítélte: az erő nem előzheti meg a jogot s Magyarországon a fegyverek csörgése között sem szabad a törvényeket meg nem tartani. Midőn pedig ugyanazon királyi nagybátyja régi nemességeit és ősei hosszú sorát emlegetné, azt válaszolta neki intőleg: hogy nyomorult és nemtelen éppen az, ki magát nemesnek nem saját erényei, hanem elődeinek érdemei által véli.

Győzedelmeiről tudósítván a nemzetet, a királyt, a pápát, magáról azokban nem is emlékezik, a sereg bátor küzdelmeit alig érinti, az ellenséget nem kisebbíti és nem nagyobbítja, előttünk úgy állt ő mint vezér, ki *puszta* jelentést tesz azon diadalról, melyet az *Úr*, az Isten végzett el.

Ó, ő nemcsak dicső, ő valósággal nagy ember. A tettet szereti, nem a dicsőséget, mely belőle származik. A szolgálatot kedveli magát, nem az érdemet, mi általa szerezetik. Végre akarja hajtani, amit jónak, szükségesnek hisz, de nem azért, mivel az hírt és nevet ad. Sőt elbámul, midőn lenn mélyen alatta egy egész világot lát csodálkozva tekinteni feléje föl, mint a sas, mely sziklafészkébe röppent föl –, nem a magast, csak honát kereste.

Jó bajnok volt, így belőle bátor parancsnok s ebből bölcs hadvezér vált. Ismerte a hadnépet, mert közötté élt,

vele tanult, vele szenvedett, így azzal bánni is tudott. Félelmet soha nem mutatott, így azt katonái sem ösmerték, keveset beszélt, de nyájasan, a harc előtt többet, de nem sokat –, mint midőn a szellő az eolhárjának húrjain átfutva lelket hat, úgy szólt szívhez és lélekhez az ő beszéde. Csata előtt katonái összeölelkeztek és csókolódtak, mintha örökre elbúcsúznának, ez volt a tábori szokás; a harci jelző mindig ez volt: Jézus. Egész jellemét azon komoly és szíves nemesség bélyegezte, miről az ő világban Róma nagyjaira ismerünk. Egyszerűen, kérdés nélkül végezte a legnagyobb dolgokat, nem azt hirdette, amit tenni fog, hanem azt jelentette be, amit elvégzett. Hadban bátorságának s óvatosságának köszönte a diadalt, tanácsban azon fölséges józan észnek, mely semmi dicsvágy, sem önzés által nem tévesztvén meg, mindig tisztán látta a valót, a legjobbat, a leghelyesebbet. Mivel bőkezű volt, mindig volt tábora, mivel hazafi volt, mindig pártja volt maga az ország, mivel hős, eszélyes, cseles volt, nem hiányozhatott harcban a győzelem, mivel igaz, nemes, bölcs volt, akaratja mindig a többségé is volt.

Az ő derült, higgadt, bizalmában és nyugalmaiban egyképpen fönséges lelkülete gyönyörűen tükrözik vissza ama levélből, melyet a várnai csatáról Jenő pápának írt. »Segélyt ígérték, (írja május 15. 1445.)... meghivattunk a harcra a keresztyénség ellensége ellen... Mi meg is jelentünk... A sok fejedelem közül *senki* nem küldött segedelmet s *senki* nem pótolta szükségünket... A fejedelmek barátsága a legnehezebb csapás lőn ránk, sőt az ígért segedelmek helyett árulásaikban részesülénk... Mindamellet is, nevezetes dúlások, hódítások után az ellenség földén, s gazdag martalékkal megterhelve, bántatlanul térhettünk volna vissza annak hadai elől, de a keresztyénség összes javáért fogván vállalatunkhoz, nem akartunk felhagyni azon munkával, melyben akár győzni, akár győzetni nem tartottuk dicsőségtelennek. E szerint a biztos kilátás helyét szívünkben elfoglalá egy *kegyes vakmerőség*, s teljes készséggel keltünk fel a veszedelemmel szembeszállani. S mindkét részről megtörténik a támadás, szám szerint egyenetlen, de erős, s csatázunk késő alkonyig, a nappal és csata együtt múlik el. Részünkről a harcot sükerütlenné tevé a mindig új és új ellensokaság folytonos előrohanása, mely által nem annyira meggyőztünk, mint elborítottunk és szétválasztattunk egymástól. Azt azonban mind saját szemeinkkel láttuk, mind utóbb bizonyosan megértettük, hogy nem kevesb vérontást okoztunk, mint nyertünk, s a győzelem épp oly

szomorú mint veszteségteljes az ellenségre nézve... De hiszen hadban veszély nélkül soha semmi nagyot nem kezdhetni, a szerencse újra vissza fogja adni, amit elvett, s a veszteség fájdalma maga csak öregbíti a bátorságot a jövőendő vállalatokra... Ami most történt, annak sem nem a mi puhaságunk, sem nem a törökök erénye az oka... Midőn táborunkat fegyvertől s embertől kiürítvén, azt a barbárok elfoglalták, nem az ellenséges erőnek, hanem az *istení ítéletnek*¹ súlyát hordozzuk.,,

Ő nem számát nézte seregének, hanem lelkesedését, s ha kelle, kevéssel sokat s rögtön megtámadt, mint tette Vaskapunál; ha kelle, visszavonult álszégyen nélkül, mint tette Erdélyben, hol aztán másnap fényesen győzött; ha kelle, a nagyszerű célért mindent merészelt, mivel a had szerencsejáték is, mint tette Várnánál. De ő a győzelemben is szerény maradt és mérsékelt, egyik legszebb diadala után kötö a tízévi békét, mint a veszteségben is csüggedetlen maradt és bízó a jövőendőben, amint ezt ő maga mondá: a vesztett csata lelkemet nem töri meg, hanem ingerli, bátorságomat nem gyöngíti, hanem növeli, és vágyamat is a harc iránt. Egy név volt ő, és ez egy név volt ekkor Magyarország legnagyobb hatalma. Mint a földet biztosítja a szivárvány, hogy nem borítja el özönvíz többé, a nemzet, sőt az összes keresztyénség a török tábor árja ellenében, csak az ő kiterjesztett karja által érezte magát biztosítva, általa, aki semmivel nem bírt, mit nem áldozott volna fel honának, aki vallásos ember volt, utolsó betegségében sem engedte, hogy a szent áldozat hozzá hozattassék, kínja közt is őt kelle vinni a kápolnába, aki híve volt a királynak, a gyöngének, sőt az árulónak is. A címer, mit ez a holló mellé adott, fejezi ki Hunyadi valódi nagyságát leghívebben: egy oroszán hatalmas körmei közt tartja a magyar koronát, bírja – de nem tartja meg.

És midőn látná, hogy az európai fejedelmek üres biztatgatásokon kívül semmit nem tesznek a félhold rohanó veszedelme ellen, hogy a pápa hatalma sem képes kellő segedelmet teremteni, és főképpen, midőn látná, hogy a *haza sorsa az övével igenis összefonódnék*, s neki ellenségei, irigyei támadnak az udvarban: óhajtván e kettőt elválasztani egymástól, s hogy *egyenesen csak ellene irányoztassék a nyíl, mely nem a hazának, hanem csak neki van szánva*: sürgette az ifjú királyt széke elfoglalására, ő pedig a helytartó királyi hatalmát lesvén, sietett – nyugodni? Nem, hanem mint hadvezér, ősz hajfűrtjeivel, s több mint 70 évvel érdemes vállain a török határszélre ment,

s Erdélytől egészen Horvátországig, a bükkfával borított sziklás hegyvonalon csak egy név hangzott, az ő *őrneve*, remény innen, félelem túl; csak egy zászló lobogott, a háromszínű – Hunyadi kezében.

Így végezte ő nehéz munkáit, mint Hercules egykor.

A dicsőség nem előzte meg, hanem követte, nem kereste ő azt, de találta útjában. Hasonlók voltak az ő tettei azon ágyúkhöz, melyeket vitt a törökök ellen, akkor hangoztak, midőn már lövegjök a célhoz jutott. Nem ismerte őt senki mint ifjút; de tetteivel gyarapodott híre, s midőn érdemei végtelenek lőnek, akkor ragyogott dicsősége is végtelenül.

Nézd ott Erdélyben, Gyulafehérváron túl mint győzi ő meg a török sereget, mint hull az, miként érett vetés az erős arató előtt, s íme előlép a megszabadított *hetvenzer* magyar, oláh, német népség, kiket Mezet bég rabul viendett Asia földére –, reng a mező lábaik alatt, térdre borulnak a hős lábai előtt, imádkozván, és sírva, és örömben, és jó kedvben, és bánatban fölkiáltanak hálaadó s harsogva visszahangzó szózattal –, ha szív volna a föld, megrepedne, ha oly messze nem volna, e hangvihartól megnyílnék az ég.

Nézd a templomokat és kápolnákat az országban, benők a nép mindenütt oltárral, pappal, énekkel találkozik, és – az ő képével, mely az oltár mellett, és az ellentől elfoglalt zászlókkal, melyek az oltárok fölött lengenek. Természetes volt eszerint, hogy a nép Istenben, és utána ő benne bízott.

Nézd ott Szeged városát, az Alföld csalóka délibábjai között, hova vesztett csata után s fogságból érkezik meg ő; diadalmi ünneppel fogadják a nép s az ország nagyjai –, mit érne a világ a megváltó, mit használna az országnak a tábor e vezér nélkül!?

Nézd Rákos szent mezejét, Pest mellett; ott, hol a magyar nemzet választotta királyait, ott választja őt, egy szívvel s lélekkel, az ország kormányzójává fejedelmi hatalommal, amaz ifjút, a hat szegény huszár egykori vezérét, és az egész hazában van öröm, vigalom, ünnep, megnyugvás a nehéz múlt után, bizalom a közel és távol jövőben –, ez nemzeti közünnep, de családonkint ületik meg, mert minden hű polgár valódi örömmünnepet érez keblében.

Nézd a külföldi fejedelmek követeit, a genuaiakét, a velenceiekét, burgundi hercegét, Skander bégét, az albánok Nagy Sándoráét, a szicíliai királyét, a görög császárét, a római császárét, a pápáét, mind üdvözetet hoz neki és

ajándékot; ez harci paripákat, amaz éles kardot, emez bokros nehéz buzogányt, a pápai követ *hercegi* kalapot hoz –, elfogadja ő, amit harcban használhat, a hercegi kalapot félre teszi.

Nézd Bécsben ama nagy piacot, mit most Hofnak neveznek, tömérdek ezer ember, vasárnapi köntösébe öltözve borítja el azt, ott van az összes népen kívül a fővárosi elöljáróság, ott vannak az osztrák, cseh, magyar bárók, grófok, hercegek, zászlósok, ott a püspökök, érsekek, kardinálok, ott vannak a szomszéd országok nagyjai, és az ifjú király fejedelmi díszöltönyében ülve arany trónjára, a nagy hírnök által adja tudtul a világnak háláját a Hunyadi nagy tetteit. Hirdetteti ifjúságát és később viselt dolgait, mint lón mindig nagyobb amint pályáján eléhaladt, hirdetteti kürtszó mellett, hogy Hunyadi hódítja vissza Havasalföldet és Oláhországot, Bulgáriát és Szerbiát, melyek a birodalomnak részei –, ő eszközölte, hogy a királyt az ország fejedelméül közös akarattal elfogadta, ő győzte le a belső villongásokat, ő állott ellen diadalmasan a töröknek, ő s *egyedül* csak ő, a vezér az, aki nem csak megtartotta az országot, hanem azt ki is egészítette, sőt megnagyobbítva, semmint azt a király elődei bírták, és teljes békében adta azt vissza a király kezébe. Mi ritka tünemény a királyi nyilvános hála; de mi fölséges látvány! E pillanatban az ifjú fejedelem oly nagy volt szavaiban, mint tetteiben Hunyadi.

S III. Calixt pápa őt a *hit védének* nevezte, s már készen volt az irat, melyben őt *királyi* címmel ékesítendi fel, s a korona, melyet babér helyett homlokára tűzend. De a halál megóvta őt e *kísértettől* – a történetre bízta, hogy nagyságát beszélje el a maradéknak; a költőkre bízta, hogy tiszta dicsőségét zengedezzék isteni himnuszokban. Őt a halhatlanság, nem földi korona illeti.

Ő nem lett király, fia lett azzá.

Mint illik, hogy a gyermek kisebb maradjon apjánál.

*

Miután előbb kerestük Hunyadi eredetét lenn a földnek silány porában, melyben virág és arany s minden terem, ami jó és szép, miután büszke kebellet követtük fölséges pályáját, mely mint a szivárvány vigasztaló ívezete fejünk felett, szelíden s hatalmasan nyúlik végig hazánk történetében, következik, hogy tanúi legyünk a halál kikerülhetetlen pillanatának. S látni fogjuk, hogy az ő élete mindenben hasonló volt a napéhoz, mely a sötétségből lép elő

és megfutván magas körútját, előbb megállapodik a láthatár szélén, arca még egyszer kigyúl, mintha föllevenednék újra, és még egyszer visszanézvén, úgy nyugoszik el.

És este megszólalnak a tetőkön és völgyekben az egyházak és kápolnák méla és gyászoló harangjai, a népek örege imádkozik, ifja énekel, melybe a madársereg egy része is belevegyül, a növények pedig füstölgő illataikkal áldoznak –, a *jóteköny* nagyság ekképpen áldva távozik el a föld színéről.

Odébb fonom emlékezetem sötétülő szálait.

Az idő 1453-at számlált. II Mohamed lépe a szultánok trónjára. Ifjú, de érett s bátor volt, dicsőségre vágyott s a nagy hódító hírére. Ázsiának nyugoti része hatalmában volt. Perzsia szövetsége. Arábia felé is kezde terjeszkedni. Bírta Afrikának egy részét, minden oroszlánaival a sivatagokon, minden krododiljaival a vizekben. A tatárok és mongolok pusztító serege, ha parancsolta, segítették. A muszka adóval tisztelkedett udvarában. Az al-dunai tartományok néha föllázadtak ellene, de többször hódoltak; Lengyelország ellenállt, azonban nem is ez északi vidék vonzotta a törököt. Európának kapuja Magyarország, ez ingerelte őt, ez kellett neki, és ezt nem tudta birtokába keríteni.

Mint midőn a vizek pusztító árja zúgva terjed ameddig tért talál, s miután útjában meggátoltatik, feltartoztatik, megállapodik, örvényt képez, mélységre törekszik s állandó ágyat készít magának: úgy II. Mohamed is néptáborának özönével Magyarországon keresztül nem boríthatván el Európát, a kevély Byzanc előtt megáll, s azt székhelyéül választja azon hatalomnak, mely innen keletre és nyugotra egyiránt messze ki fogott terjeszkedni.

És Byzanc, a híres, a ragyogó, a büszke, hatalmába került. Harci ménjéről Mohamed egyenesen Sophia templomában szálla le. Bal kezével jelt adván, kúpjáról a kereszt lebukott, s helyén a félhold tűnt föl, mintha az égből bocsátkozott volna oda le –, jobb kezével pedig az oltárt dönté halomba, s a legrégebb keresztyén birodalom helyén támadt török birodalmat e szavakkal mutatá be Európának az új császár: "Egy nap van az égen, illő, hogy egy fejedelem legyen a földön is."

És e hírre egész Európa megrendült, mint egy általános földindulásra. A leírhatatlan rémület a legtávolabb országokba elhatott, mintha egy napfogyatkozás szállta volna meg a földet. A nép a rabságtól iszonyodott, a nemesség birtokát féltette, trónjaikat a fejedelmek, a szent kereszt uralkodását. És gyűléseket tartottak országok és királyok. És

szövetségeket kötöttek. És ígértek pénzt, nagy összegeket, és ígértek katonát sokat. És a pápa közbocsánatot hirdetett mindennek, aki a török elleni hadjáratban személyesen vagy ajándék által részt veend. És a főpapok és ékesszóló szerzetesek országrul országra jártak hirdetni a közbocsánatot és a keresztes háborút. És Károly, a franciák királya, személyesen készült jönni a hadba. A dán, svéd, norvég király segedelmet ígért. Alfonz is, a szicíliai nagy király. Filep is, a burgundiai. Velence és Genua hajós erejét ajánlotta. Ezen kívül vártak vitézeket Spanyolországból. S ott voltak, kikre számítának, a csehek, a lengyelek, ott voltak az ázsiai keresztyének nagy számmal, Ciliciában, Bithyniában, Kappadóciában, Pontusban, Syriában, ott voltak az iberek, trapezuntiak, arménok és a görögök, kiknek nagy része még akkor szabad volt. És mindenfelé, a cellákban, az egyházi beszédekben, az országgyűlési szónoklatokban, mindenütt hangzott az ijesztő és rettenetes szó: „Eddigél Magyarország volt Európának paizsa s a hitnek védfala. Lehetetlen, hogy ez maga egyedül a 300 000 emberből álló vad tábornak soká ellenállhasson. S ha az erős magyar nemzet elvész, nem lesz többé biztos Italia, sem Germania, és ha ez nem lesz szabad, a Rajna nem fogja Galliát megvédeni, és ha ide jut a török, a spanyol segedelem már nem fog többé használhatni. Fegyverre, fegyverre ti európaiak mind, és ti hív keresztyének! Ha most nem segítjük a magyar nemzetet, benne mi is elvesztünk. Ott közös harc foly, az európai műveltségé Ázsia vadsága, a keresztyénségé az izlamizmus ellen.”

Buzdító és vészjósló próféták támadtak nagy számmal a népben mindenfelé, s a sors úgy akarta, hogy üstökös csillagok ez időtájban gyakrabban jelentek meg, a nemzetek rettentésére.

Az ó világrész, mit Európának nevezünk, lángban állt és ingadozott.

De – nem küldött segedelmül egy katonát sem.

Magyarország egyedül állt a szörnyű tusában.

És Magyarországon ismét Hunyadi állt egyedül.

Azonban 1454-ben ő maga elébe ment a kevély II. Mohamednek Szerbiában, s a várakat tőle visszafoglalván mind itt, mind Bulgáriában, s két hadtestét irtózatosan megvervén, vezéreit elfogta, s miután Mohamed maga kétszer került ki a neki ajánlott csatát, miután a Haemus magas hegyein sietve visszavonult: Hunyadi diadalmasan tért vissza a hadjáratból, melyet Byzanc hódítója ellen kezdett meg.

És ekkor utolszor, s bár koszorús halántékkal, de nemesen és egyszerűen íra Hunyadi mind a császárnak, mind a pápának, felhíván és intvén őket, hogy itt az idő, most vagy soha.

A törököt Bulgáriából és Romániából most kiszoríthatni túl a tengereken. Kevesb erő kívántatik hozzá mint vélik, de az kell rögtön s haladéktalanul. Százezer emberrel, melynek csak három hóra adjanak díjt, kész e munkát végbevinni, később ő fogja őket ellátni abból, amit martalékul szerzend. Ha ez nem történik most, a jövő tavaszkor a török újra meginduland hadával az összes keresztyénség ellen.

És az európai fejedelmek és nemzetek felindultak az ozmán ellen, szörnyű haraggal és lelkesedéssel, de elvonulván e rettenetes tűz és vihar, a tenger maradt régi nyugvó, tétlen állapotában. A római papi hatalom oroszláni ordítással rázta fel a keresztyén világot –, de a rémítő hang üresen hangzott el a négy szelek felé.

Sőt ez ordítás és lármás készüllet csak az ellent ébresztette s ingerelte föl a szomszéd rengetegben.

S 1456-ban tavaszkor II. Mohamed csakugyan síkra szállt, s 160 000 emberrel és 200 hajóval jelent meg Belgrád falai alatt.

A király ezt meghallván, Budáról rögtön elfutott a távolabb Bécsbe. A bíbornok-követ egy osztály keresztes csapattal sietett ugyan a harcmező felé, de Hunyadi útközben visszaküldte e sereget, hogy nyomorú kinézésével saját táborában csüggedést, az ellenségben bátorságot ne támaszszon. Egyéb segély pedig nem érkezett. Tehát csak az ő hadserege volt ott, alig 20 000 ember és néhány ezer keresztes vitéz, kiket Capistrán János magasztos lelkesedése papokból, szerzetesekből, tanulókból, bűnbánókból, remetékből, mesteremberekből, és földművesekből gyűjte össze. Ezeket Hunyadi a Duna partján gyakorolhatta fegyverben –, az ozmán a túlpartról átkacagott. Hajók helyett pedig sajkákat, ladikokat, réveket szerzett össze – a török vezérek e hitvány készülletet csaknem játéknak vélték. Kis sereg volt ez s tetemes része gyakorlatlan s fegyvertelen is, úgy szólván csak a puszták vándorló népe; de előtte járdalt éjjel a tűz oszlopának, nappal a köd oszlopának képében az Úr, s az Úr itt Hunyadi volt.

És a török hajóhadat a magyar hitvány csolnacsoport semmivé tette. És miután a török sereg sáska sokaságával előbb bevette a bástyákat, az árkokat s a külvárost elfoglalta, s a tornyokra feltűzte a félholdat, és egy egész napig

már benn a város utcáin harcolt az ostromlottakkal: Capistrán tartván a szent keresztet s a templomi lobogót a magasban s Hunyadi intézvén a csatát, az ellenség diadalmasan visszaveretett, s megfutamodván, gyalázatosan ott hagyta csaknem mindenét, háromszáz ágyút s negyvenezer halottat; Mohamed pedig ismét visszavonult Byzancia, Európa végormára, Ázsia felé...

Isten pedig a magasban látván, hogy nemes öreg vitéze végrehajtá a munkát, mit reá bíza a földön, néhány nap múlva a végdiadal után nyugalomra szólítá magához, elküldvén érte a halál szelíd angyalát.

Halálának hirdetője volt ama csoda üstökös, mely ez évben az összes emberi nemzetet reszketésbe hozta. Nagyságával a menny látható részének egy harmadát foglalta el. Világa fényesb volt a napénál, mely mellette elhomályosodott. Farka a földet látszott érinteni, és ez még a láthatáron nyúlt el, midőn már feje négy óra óta eltűnt². A pápa imádságokat rendelt e veszély és a mahomedánok ellen. De a nemzet és Hunyadi benne, mint mondá, közel halálának hírmondóját szemlélte.

Midőn Európa meghallá a hihetetlen győzelem hírét és utána rögtön a hős haláláét, akkor, mintha megnyílt, akkor mintha bezárkózott volna szemeinek a menny.

Mohamed meghallván hatalmas ellensége kimúlását, könnyeket hullatott.

A nemzet sötétségben érezte magát, mintha napja szállt volna le.

A nép háláját bebizonyítá, kisebbik fiát Mátyást királlyá választotta.

A pápa, valamennyi bíbornokaitól körülvéve, zokogás közt mutatta be az engesztelő áldozatot Istennek a *hitvédőért*.

A vallás (egyház) pedig e diadala emlékére hozta be az *Úr napjának* nagy ünnepét.

V. KELETI ÖLTÖZET, TÖRÖK MOSÉ ÉS TEMETŐ, SÍROK A HÁZI KERTEKBEN. VONZALMAM MINDENHEZ, MI KELETI, EGY NEME A TITKOS ŐS HONVÁGYNAK

Márc 26.

Lelkemből megutáltam Nyugat-Európa városait szemlélgetni. Ki egyet közülök látott, az valamennyit látta. Csak a részletekben különböznek egymástól, de mint egész, ugyanazon jelleggel bírnak. Egyik nagyobb, másik kisebb, egyik

tisztább, másik piszkosb, egyik ódonabb, másik újabb, egyik csendesb, másik zajosb, de valamennyi azon egy színnek, hangnak, alaknak alig észrevehető változata. Hasonlítanak ezek ama leánytestvérekhez, kik különféle kelmékből varrott köntösökben jelennek meg, de arcaikon a családi rokonságot azonnal fölismerhetni. S akárhova fordulsz, mindenütt ugyanazon förtelmes európai divattal találkozol; a ruhákban mindenhol azon feszteljes szabás, azon fekete és sötét szín uralkodik. Ha a férfiak feketébe burkolt holló s varjú seregét kellemes nőink lebegő, ragyogó és színes öltöneyei nem tarkítnák s elevenítenék meg, városaink kolostorokhoz hasonlítánának, melyeket komor szerzetesek laknak.

Én azt hiszem, Isten azért teremté a különböző színeket, hogy azokat ruhákra alkalmazván az emberek, bennök ékeskedjenek. Nemde követendő mintául alkotá a természet a különböző színű tollakkal fölékesített madarakat; és minden szál virág, nem egy-egy felhívás-e, mely utánzásra inti az embereket? Ha azon teremtményeket, melyek szabad akarattól megfosztvák, a teremtő a változatosság törvénye szerint ruházta fel, e példa az utat nemde az embereknek jelöli-e ki? Mint sok másban, úgy e részben is kelet népei hívebbek a természethez. Míg a nyugot-európai ember fekete és szűk öltözetében egy-egy szomorú sírfa gyanánt áll előttünk, kelet lakosai lobogó és tarka ruhákban mint lengő zászló tűnnek föl. S ha az öltözködésbeli színvegyület nem mindig művészi, de mindig érdekes, ha sokszor különc, de egyszersmind eredeti, ha néha kiáltó, de mindig életteljes, ha gyakran tarka, de soha nem harmóniátlan, kivált, ha nem az egyeseket, de a sokaságot tekintjük. S mi legérdekesb s legfontosb, az öltözet itt keleten, éppen mivel szabad s egyénileg változik, igen jellemzi azt, ki mi színt visel. Ízlés s jellem között van bizonyos titkos rokonság, s ez utóbbi ott, hol a divat, legalább a színekre nézve, korlátlan szabadságot enged, először is ezek megválasztásában nyilatkozik. Azon esetek csak kivételek, midőn valaki a jellemnek ellenmondó színeket választja, rendesen mindenki azon színeket ölti magára, melyek lelkének s érzeméneinek néma tolmácsai. Itt keleten minden ember lelki tulajdonainak kitűzött zászlója azon szín, melyet öltözetén visel. A durva szívűn a vörös, a jámboron a fehér, a békeszeretőn a kék, az önzőn a sárga, a hiún a tarka szín a túlnyomó, ki-ki öntudatlanul azon színbe öltözik, mely lelkületének színe. Európában csak a nemzeteknek, itt minden embernek van választott színe.

Valóban itt, csak itt keleten szép tünemények a férfiak,

méltóságteljes turbánjaikkal, lengő köpenyeikkel, hímzett ujjasaikkal, ragyogó fegyvereikkel, körülszúrt öveikkel, bő bugyogóikkal; midőn a ragyogó nap fényében a piacon s tengerparton gyűlögve tolong a nép, egy tarka virágsereget képzelek szemeim előtt hullámszani. Európai embernek fényes ez mint egy ünnep, de ez ünnep itt mindennapos. S a jelenet különösségét az elfátyolozott nők serege csak öregbíti, bennök nem egy-egy rabnőt, de egy-egy elfedezett papnét, egy szentséget szemlélünk, kit látunk, de nem ismerünk, kinek hajléka egy templom, hol a fátyol róla, mint a bálványról, csak az avatottnak hull le.

Engem a török nép, e keleti faj, mely phantastice öltözik mint a mezők virágai s az égnek madarai, egészen elbájolt, s elhánnyván kürtő-kalapomat s a nevetséges frakkot, harmad napra szerintök öltözködtem, választván azon színeket, miket jellememmel összehangzóknak véltem. Égszínkéek bugyogóhoz violaszín dolmányt választék, zöld övvel kerítém körül ágyékomat, fezemből, hófehér musselinnel göngyöltve körül, turbánt alakíték, vállaimra fekete köpenyt ölték, hosszan lelógó selyem bojtokkal –, ez nekem a bánat színe, s az én szívem most búval s bánattal van tele, tehát abba burkolom testemet is.

Így nemcsak átöltözve, de átváltozva járák én Várnában s eljuték oly helyekre is, hova európai alakomban el nem juthattam volna.

Elmenék a bazárokba, melyekben minden bolt a mi vásári deszka-sátorunkhoz hasonlít, ajtaja felvonható s leereszthető palánkokbul áll, s a fél embermagasságú padozaton keresztbevetett lábakkal s hosszú szárú pipát szíva, azonban dolgozva kéjelmesen üldögél a kalmár vagy mesterember, s türelmesen várja a vevőt, kinek nem örül ha jön, s kit nem sajnál s nem maraszt, ha távozik.

Elmenék a kávéházakba, s lábaimrul a papucsot, mint illik, sőt mint kell, leöltvén, a gyékény-szőnyegre keresztbevetett lábakkal letelepedém, s a cukortalan, de a világon legillatosb s legízeseb kávé halkán s csöppenként szörpölgetve, az idegennek nem könnyű nargile-dohányzást tanulgatám. Mint a muzulmanok, három négy óráig üldögéltem mozdulatlanul én is, némán, szótlan, merengve mint ők, élvezve a puha tétlenség gyönyörét, néha-néha egy pillantást vetve a mellettem sakkozókra, vagy hallgatva a mandolint pengető vándor énekes sikoltó dalait, ki egyszerűsmind a kávéházak mesélője, és akit a törökök mindig nagy kíváncsisággal hallgatnak.

Elmenék az erősségbe is, mely éppen a tenger felől igen

gyöngye, úgy hogy azt 1829-ben a muszkák Jussuf basa árulása nélkül is könnyen bevehették. Bejuték egy gyermekiskolába is, s örökre fogom sajnálni, hogy nem vagyok festő, s ama tarkabarka öltözetű, halvány arcú, de ragyogó bogárszemű kedves török gyermekeket s közöttök a szakállas, turbános és kaftános ősz iskolamester, ki mérgében köpködve forgatta két ágú korbácsát, vászonra nem vihetem. Sőt egy mesében is valék. Kúpos épület levén, a világ felülről jó bele, boltozatáról néhány mécs függ le; különben egészen üres, sem székek, sem képek, sem szobrok. Minden, amit benne láték, egy bársonyba kötött Korán volt, mely egy katedraszerű emelvényen fekvék. Egy ilyen mosé a reformátusok meztelen egyházaira emlékeztet. De éppen e minden földi dolgok s műtárgyak hiánya az, mi Istent juttatja eszünkbe; hol semmi sincs, épp ott van, s ott is ott van Isten, a láthatatlan, a mindenütt jelenlévő.

Szóval, én e török világban jól érzem magamat. Amit látok minden új, mely ahhoz, mit eddig láttam, semmiben nem hasonlít. Lak és bútor, viselet és szokás, modor és élet, öltözet és nyelv, ember és vallás, itt mind más. Néha órákig el-elnéztem ama nyúlánk minareteket, melyek a házak közül mint megannyi jegenyék emelkednek föl, tetejök felé egy karzattal vétetvén körül. Hiszen szép látványok a mi tornyaink is, s harangaink zengése nem báj nélküli, kivált midőn azoknak hangjait az alkony bús szellője hozza füleinkbe; de azoknak nyelve érc, s nem minden ember érti, mit az mond. Ellenben itt a muezzinok naponkint ötször kiáltják le csengő s érthető szavaikkal az embereknek: „Nincs más Isten az Istenen kívül s Mohamed az ő prófétája. Jöjjetek imádkozni. Imádkozni jöjjetek!”

S mi szépen s tisztán tartják a törökök temetőiket! – Az emlékek mind kőből s márványból vannak. Többnyire vörös s kék színnel ékesen kifestvék, s a megholt neve, kora, s a koránbul egy vers arany betűvel rájuk írva. Illatozó virágok sem hiányoznak, melyeket az élők kegyelete nem felejt el naponkint megöntözni. A férfiak síroszlopát turbánok, a nőket egyszerű lombozatok jelölik, avagy virágok, szőlőlevelek, szőlőfürtök, – a kellem, szelídség és termékenység e jelképei. A temetők nem a városon kívül vannak, mint nálunk, sőt sok család a háza melletti kertben temeti el halottait. Az ilyen sírokon esténként egy-egy mécs ég; minden este láttam azt égni, mely gazdám kertében volt, mely kert a családnak egyszersmind mulatóhelyül szolgált; midőn a hús alkony leszállt, ők ott ebédeltek, ott kávéztak, ott dohányoztak. Keresztyén s európai ember ezt

alig tudja megfogni; nálunk a vallás a halált oly komor s gyász képekkel veszi körül, s a temető ez által oly undorító s borzalmas helyé lőn, hogy ahhoz ritkán s épp azért mindig félve s rettegve közeledünk, míg a régiek hamvvedreiket vidám nemtők domborműképeikkel s szőlőlombokkal ékesíték fel, s a muzulmánok derült színekkel kifestett s megaranyozott síroszlopai fák s kerti bokrok hűs árnyékában mint megannyi kioszkok tündöklenek, hol a holtak háborítlan nyugalmat élveznek. Holtainkat mi a városbul számkivetjük, ellenben a keletiek a családi körben megtartják, s velők folyvást együtt levén, tőlök nem borzadnak. Honnan van e különbség? Mi jobban félünk a haláltól mint ők, avagy ők inkább bíznak a jövő életben mint mi? Minden esetre mi szánjuk a holtakat, mint szerencsétlen áldozatokat, ők ellenben a földieknél boldogabbaknak hívén, sorsuk rájuk nem hat rettentőleg. Innen van, hogy ők kedélyesen múlatnak, vendégeskednek, táncolnak a sírok közt, és ez nálók nem szentségtelenség, de mi elborulunk s keresztet vetünk magunkra, ha a temetőt csak messziről megpillantjuk, és ez bennünk bizony nem vallásosság, sem nem kegyelet.

De mi engem itt vonz, nemcsak az új, a szokatlan, a nem ismert, én itt mintegy hon érzem magamat: a török keleti nép, és mi is az vagyunk; egész Európában a török az egyetlen faj az, melyhez minket némi rokonság csatol. Én éppen nem csodálkoznám, ha bármely török kitárná karjait, melegen átölelne és testvérenek szólítana. Ah miért is valánk századokon át egymásnak ellenei! Ők is, mi is szilárdabbul állnánk a földön, mely a két nép hazája. De azon korban a népek csupán a vallásban éltek; melyeket a hit egymástól elválasztott, azokat azon időben semmi más kapocs nem tarthatta össze. Talán itt volna az ideje, hogy vallásainkhoz hívek maradván, türelmesek is legyünk. Ismerjük meg őket és ismerjenek ők meg minket, ez az egyetlen út feledni a múltat, s kölcsönösen becsülnünk egymást. Ne nézzük mi magyarok, a hun-avarok ivadékai, a törökben csak a muzulmán, hanem a szomszédot, a rokont és az embert.

Ó Ázsia, Ázsia, mikor látom meg óhajtott partjaid? – kiálték fel néha, midőn a Várnától balra eső Balkán hegyfokán, mely a zúgó tengerre kikönyöklök, merengve álldogálék s szemeimet meresztém a tengeren túli ormokat megpillantani. Én gyermekkoromtól egy ellenállhatlan vággyal vagyok viselő, s az: a kelet utáni vágy. Kelet a napnak, az emberiségnek, a magyarnak s nemzetségemnek bölcsője, bizonyítja vérem minden mozzanása, hogy én onnan származom, s mi

oda vonz, az nem más mint egy titkos honvágy. Minden, minden akaratlanul felé von, a szép mint a rút, a törpe mint a nagyszerű, a borzasztó mint a csodálatra méltó; a tengerek, a hegyek, az erkölcsök, a költészetek, a vallások, a hagyományok, a mítoszok, a nyelvek, a történetek. Ha csak nevét hallom említetteti, ábrándos képzeletemben azonnal megjelennek az arany narancsbokrok, az édes figefák, a terepélyes platánok, a búslakodó ciprusok, ezen annyi elporlott világbirodalmak halotti koszorúi; – a kék papagájok, a zöld, a piros paradicsom-madarak, melyek ideoda szállongva az égi szivárvány hullongó foszlányainak látشانak; – az idomtalan, de engedelmes tevék púpos hátukkal, a roppant ormányos elefántok, a sárga oroszslánok lobogó serényeikkel; az égig nyúló Himalaya-szirtek egyrésztől, másrésztől a végetlen homoksivatagok, melyeken festőileg redőzött bő öltönyben lovagok, karavánok s pásztorok nyomtalan utakon tévelyegnek, kik ez ős világnak harcosai, költői, bölcsei és csillagászaik egyszerismind; képzeletemben megjelennek ama mesés hírű városok, Babylon, Théba, Palmyra, Memphis, melyek mint némely virágok, úgyszólván egy nap kinyíltak, s a rá következő éjjel már elhervadtak, és most omladékaik a világtörténet kiszáradt folyamának medrében egy-egy homokszemként hevernek; és végre eszembe jönnek ama sok vallások, melyek egymás után következve, egymást fokozatosan felülhaladták; s ugyanazon Istennek, de más-más kultuszt alapítanak; mást Calcuttában s Pekingben, mást a balbeki bálványos s a hierogliphokkal beírt thébei templomban, mást a jerusalemi zsidó zsinagógában s az athenei görög Pantheonban, és mást a sztambuli keresztyén szent Sophiában s a mekkai mahomedán moséban. Ázsia az anyaország, Európa annak csak egy telepe; ott virrad fel a nap; ott állt a tudásnak titokteljes fája; ott virult Éden bájkerde, s csupán kelet lakosainak jelenté ki magát Isten mindenha. Nyugot bírt felekezetekeket szülni, új vallást teremteni soha nem volt képes. Jól tudom én, hogy Kelet a babona, a zsarnokság, a szolgaság, a bálványok, a kegyetlenség, a vadság, a tespedés, a sötétség hazája is, de azt is tudom, hogy az ellenkező végeek egymást érik, s hogy miként a növényvilágban a tenyészet ott legdúsabb és legszebb, hol azt legnagyobb rothadás előzte meg, úgy az erkölcsi világban századok homályából rögtön egy-egy világeszme gyúl ki, mely az emberi nemnek, napkint, ezredeken keresztül világít. Így támadt a Zendavesta, így Confucius, így Homér, így Jézus és végül így Mohamed.

**VI. HAJÓZOM A FEKETE-TENGEREN. KELETI ALAKOK S NŐ-
ÖLTÖZET LEÍRÁSA. TÖRÖK EBÉD A VIDDINI BASÁNÁL A HAJÓN.
NŐI ÉJJEL ÉNEKELNEK. ELSZÓRT GONDOLATOK.**

TENGERI ZIVATAR.

Hajóm vízen úszik,
A felhő az égen,
Keletre az, hazám
Felé emez mégyen.

Vissza-vissza nézek,
De tovább haladok,
Sorsomnak képei
E hömpölygő habok.

A tenger szép, csendes mint egy tó, tiszta mint egy kristály-tükör; soha szebb zöld színt nem láttam. Kelet-délről lágy fuvalom lengedez, mely a hullámokon apró fodrokat ver, miket a kelő nap hol megaranyoz, hol piros színben mutat föl. A fődözetben minden csöndes, egyedül a gőzgép mérsékes hintázásait hallani. Ez méri a tért, mit haladunk, mint az óra rendes ütése szokta mérni az időt, mi eltelik. Hallván a gőz nyerítő fúvását s a két kerék hortyogását a fehéren tajtékzó habokban, azt vélnők, Neptun merült föl s utazik rohanó tengeri lovaival, melyek tajtékot fúnak magok körül. Csak az ifjú matrózok serénykednek, csöbrökkel merítgetvén a tenger vizét, mit végig öntöznek a fődözetben, s ezt hosszú kender-fosztlányokkal szárítgatnák fel, deszkázata fénylik mintha csiszolva volna.

Később az utasok, mint egy hangyaboly, hemzsegye jönnek ki a fődözetre sütközni a napfényben. Soha nem láttam oly szűk téren annyi különböző fajta s oly sokféle öltözetet. Az angol, német, francia, belga, hollandi, s általában a nyugot-európai utazók, kevés különbséggel mind hasonlítanak egymáshoz, s barna ruházatukkal a képnek mögletét (fond) tevék, de annál inkább föltűnt s csillogott a bolgár virágos szűrűjében s prêmes sipkájával; az arnót hímtett dolmányában, ujj nélkül; a karcsú termetű cirkassz, kinek domború mellét puskatöltényekkel tele tölcsepek boríták; a zsidó két oldalt kimetszett hosszú kaftánjával s kék kendővel körülfont turbánjával; az örmény hosszú barna öltönyével, piros csizmával s valóban rút fövegével, mely egy üsthöz hasonlít; a georgiai, feszült mellényét réz övvel szorítva testéhez, s fején fényes muszka sisakot viselvén; a

perzsa, kinek fekete asztragan bőr kalpagja másfél lábnyi magas; a görög, ki redőkbe szedett bő patyolat gatyáját vörös övvel szorítja át s veres fezeről a kék selyem bojt gazdagon s negédesen hull hátra mint egy serény; volt néhány török katona is, félig európaizált ruhában; volt két dervis (török szerzetes), fahéjszín bő köpenyben s magas fehér süveggel; volt néhány vén török, ős divatú magas és domború turbánnal, rózsaszín kaftánban, kék bugyogóban és sárga csizmában, kik köntösükről ítélve, bizonyosan azok közé tartoznak, kik most is sóhajtva emlékeznek a janicsárok fénykorára. Ezekhez járultak még néhány elfátyolozott nők, kik a földelen felállított két sátorbul ki-kijövéen, mint egy-egy fehér ködoszlop hirtelen ismét eltűntek, s ekképp az egész jelenetnek a titokszerűség ingerlő báját kölcsönözték.

Mindez oly tarka, oly ábrándos, oly új, álomszerű volt nekem, hogy ha őket idegen nyelven beszélni nem hallottam, s magamat a tenger közepette és egy hajón nem szemlélttem volna, azt fogtam hinni, hogy egy színpad átöltözött személyeit látom előttem mozogni.

De hajónk fővendége volt a viddini basa, Halil, ki egész háznépével utazván Sztambulba, a hajó legnagyobb részét elfoglalá. A hajó orrában lerakott smyrnai szőnyegek, párnák, pamlagok, takarók, hámok, nyergesek, pisztolyok, puskák, török, kardok s mindennemű házi készülétek, mind könnyen szállítható bútorok, egy kis dombot képezének. Mindezek fölhalmozva s elrendezve levén, jött két fekete herélt, s utánok tíz rabszolga hajadon gondosan elfátyolozva, kik kezeikben tálakat, ibrikeket, kosarakat, sálokat s egyéb aprólékos hozának, alkalmasint úrnők számára. Közülök némelyik ékesb öltözet s kevélyebb magatartás által tűnt ki, ezek alkalmasint a basa kedvencei valának.

Utánok, mintegy tíz perc múlva, a basa két neje jött, kiket a heréltek mély hajlongással fogadtak s kísérték. Szépek valának-e? Nem tudom, mert ábrázatukat a fehér fátyol habja úgy eltakará, mint az őszi köd a virágos kertet eltakarja. A magasbiknak büszke, hullámozó méltóságos járása mindenesetre sok kecsset engedett gyaníttatni. Kisdéd lábain könnyű sárga bőr csizma volt; fehér atlasz bugyogója (törökül: salvár), mely térde alatt megkötöttvén, ettől kezdve bő redőkben hull le bokáig, tiszta volt mint a hópehely; hasonló színű s kelméjű öltönye volt (entarisz), mely semmi európai köntöshöz nem hasonlít, hátul gombolódik, elől pedig nyitva marad, ujjai a könyökig testhez tapadnak, ettől kezdve lecsüngenek, úgy hogy a selyemmel szegett

ing lobogó ujjai kilátszának, s alsó része pedig három részre osztott uszályt képez, melyek járásközben az övbe húzatnak; öve egy keskeny sálból állt, mely kétszer keríté a csípőt körül, s mely mellé a hímzett zsebkendő és egy arany szálakból font erszény vala szúrva; kezében se legyező, se napernyő nem volt, hanem egy árnyaló (jel-pazi) pávatollakbul; mind e sok szépséget egy viola színű galléros bő köpeny (feridzsi) elfödte volna, ha egy pajzán szellő annak szárnyait föl nem kapdossa, s míg a nő azokkal bajlódott, ábrázatárul a fátyol leessék, s így akaratlanul is alkalmunk volt látni fehér arcát, mely halavány volt mint a hold, mi kelet odaliskjainál a háremi elvonult életnek s gyakori meleg fürdőknek következménye, mint vérpiros ajkait, szivárvány alakú szemöldeit és fekete nagy szemeit is, miket az alá festéssel írt barna kör még ragyogóbbakká tőn.

Ábrázataikat a török nők két fátyollal borítják be, egyikkel az arc alsó részét, mely keblet, állat, ajkat s az orr felső részét fődí el, másikkal homlokot, szemöldet s az egész főt, mely fátyol hátul a fülek mögött köttetvén meg, ottan szabadon aláfügg. A fejük pedig egy kék, selyem bojtos, vörös fezből áll, mely a fő búbjára tétetvén, színes musszelin kendővel kétszer kerítettik körül, melynek végei egyik oldalon szinte lefüggenek. Ezen kendőbe szokták gyémánt s másféle ékeiket a török nők illeszteni. A hajnak azon része, melyet a fez el nem takart, be volt fonva, s corall gyöngyökkel behintve.

Midőn a bájteljes asszony eltűnt a kapitány szobájában, ki azt udvari készséggel a basa háremének átengedte, íme jött maga a basa. Ez egy alacsony, zömök ember volt, léptei illedelmesek, tekintete nemes és nyugott, magatartása méltóságteljes, nem kevély, sem nem hideg, inkább egykedvű; kifáradt, méla, tetőtől talpig egy nagyúri alak, nem termete, de arcának fönséges kifejezése által. Hófehér és sok mindenféle élvre mutató arcát hollószeg bajusz és szakáll, mely kenőcsöktől illatozott, árnyékozta be, mik közé itt-ott szórt egyes ősz szálak mint megannyi ezüst fonalak vegyültek. Leberetvált fejbúbján gondolatlanul lógott a veres fez nehéz selyem bojtjával, katonai kabátján vakítólag ragyogott a gyémántokba foglalt nizam-rend csillaga, vállain egy arab divatú fehér burnusz lengett, göndör, durva selyemből szövve. Keze fehér, kövér és puha volt, mint a legszebb asszonyé, s alig lépett a számára kiterített drága szőnyegre, alig telepedék le keresztbe vetett lábakkal, azonnal övébe nyúlt, s levévén aloe fából csinált olvasóját (teszbi),

azt kéjelmesen és halkán kezdé morzsolgatni, szép, de mint-egy kihalt szemeit rajtunk utasokon körül hordozván, oly érdektelenül, mintha mi nem néznők őt, hanem csak ő nézne minket.

Ez így tartott egy negyed óráig, midőn a basa a napra föltekintvén, látá, hogy az imádkozás ideje megérkezett. Inte fejével, s egy szolga rézmedencében vizet hozván, miután szertartásosan megmosakodott volna, köpenyét maga elébe leterítvén, arccal délkeletre fordula, a földre leborult, aztán majd térdére, majd egészen fölemelkedett, ismét leborult, s mellén keresztbe tett kezekkel végzé imáját.

Tolmácsán kívül két cseléd, mint árnyéka, folyvást közelében állt, egyik volt a dohányos (tútundzsi basi), ki a dohányt veszi, vágja, kezeli, másik a pipatöltő (csibukdzsi), ki a pipát tisztán tartja és töltögeti. A pipatöltő soha sem távozhaték el úgy, hogy urának vagy intését ne láthassa, vagy szavát ne hallhassa; a török, ha elkerülheti, nem szokott szóval hangosan parancsolni, ő, ha a szolga jelen van, int, ha künn áll, egyet tapsol. Kávészerep és pipa keleten nagy szerepet játszik; adni vagy nem adni, mind ennek erkölcsi s illedelmi értelme van. Kisebb rendű embert pipával megkínálni leereszkedés, hasonlók közt tartozó udvariasság, felsőbbek iránt tisztelet jele. Első esetben néha csak kávé kínálatik pipa nélkül, másodikban egyik sem maradhat el, harmadikban serbet (cukros gyümölcsital), befőtt is jön hozzá, sőt régebben az illatos tömjénezés is divatozott. E szabályok alkalmazását mindjárt alkalmunk is vala szemlélni. A hajókapitány, egy ifjú olasz (becsületes férfi, Isten áldja meg) látogatni jövé a basát, ez ülve maradt, de azonnal intett, s ez elég volt, hogy a pipatöltő két égő pipával azonnal ott termett, s mindenik pipa alá réztányért helyezvén, hogy a szőnyeg a lehulló tűztől megóvassék, egyiket a basának, másikat a kapitánynak nyújtá, ki csak akkor kezdé a magáét szívni, midőn a basa már egyet szippantott, ez az illedemi szabály.

Utána tüstént jöve a kávészerep (kávadzsi), két findzsával, mindenik egy ezüst filigrán hüvelybe vala téve, s mindenik egy hímezett posztófödéllel betakarva. Belépvén velők, a födeleket róluk lekapá s bal vállán keresztül veté. Ekkor más két szolga közeledék a behozóhoz, mindenik egy findzsát vevén át tőle. A findzsa épp oly szertartással nyújtatik át, mint vétetik vissza üresen, t. i. a szolga jobb kezének hüvelyk- s mutatóujjával fogja meg a findzsát, s bal kezét szívérére tévén, így adja azt át, s mikor visszaveszi, bal

tenyerét mint egy tányért terjeszti ki, s a findzsa rajta lévén, jobb tenyerét földélképpen teszi rá, s így nyújtá át a kávésnak, ki azonnal eltávozik. A vendég az illedelmet nagyon megsértené, ha a kávét előbb vinné ajkaihoz semmint a gazda a magáét ízlelni kezdte volna...

Napközben megismerkedvén a tolmáccsal, ki születésére görög volt, de franciául s olaszul jól beszélt, ez alkalmasint szóla rólam a basának, mert a tolmács egyszer csak hozzám jön, mondván, hogy a basa kívánna velem, mint magyarral, megismerkedni. Alig hogy a kikerülhetlen pipából egyet szívék s az illatos kávét ajkaimmal érintém, a basa tüstént előhozata két fegyvert, egy yatagánt s egy görbe kardot, mondatván tolmácsa által, miként amaz ama híres Küprili nagyvezére volt, ki Szolimán alatt Magyarországon annyi csatát nyert, és emez Zrínyié, Sziget hőseé. Igaz, ezen rajta láttam a Zrínyiek jól ismert címerét, de egy titkos kétely mégis visszatartóztatott ajkaim szent csókjával illetni. Később oly politikai s hadi kérdéseket intéztette hozzám, mik nagy ítélőtehetségre s érett, tiszta, messze ható gondolatokra mutattak. Megvallom, midőn véleményt kívánt, örömet kikerültem a választ, nem lévén képes célzásait belátni; ellenben, midőn kérdései tényekre vonatkoznak, igyekeztem neki kielégítő feleleteket adni.

Meglehet, a török statusférfiak kicsinyek, ha őket európai mértékkel mérjük, mert ismereteik szűkebbek, szókbán nem oly bővek, véleményeik indokolásában gyöngébbek, a szerkesztői toll s a szónoki előadás sincs annyira hatalmukban, de statusférfiainknál talán nagyobb mértékben bírnak józan ésszel, mely a szók halmazából a lényegyet keresi ki, s attól, mit egyszer valónak, üdvösnek, célszerűnek talált, semmi sophismák által nem engedi magát eltántorítatni. Ők bölcsek és nem szónokok, a gyakorlat és nem teória emberei, hívek ahhoz, mit egy korban jónak ismeretek, bár a kor változott, így megmagyarázható, hogy mind politikában, mind hadviselésben ami jó utat egyes nagy emberei felfedeztek, azokon egész századok, ha nem egyenlő sikerrel, de mégis biztosan járhattak. A tapasztalás oktatá őket ama nagy igazságra, miszerint jobb az ismert, bár veszélytől nem ment ösvényen haladni, semmint újakon indulni el, melyeket végéig senki nem ismer. Európai politikai rendszerekhez nem ragaszkodnak, sőt azokat legtöbbször csak eltanulják, gazdagok hamis igazságok s elvek kincseiben, s az égnek valamennyi változó csillagait választván vezérül, nem csoda, ha a sok közt eltévednek; kelet egyszerűbb emberei, mind a köz-, mind a magánéletben négy-öt

politikai s erkölcsi szabályokhoz ragaszkodnak, s ahhoz macskul ragaszkodva élnek és halnak. Egy pár ilyen igazság az, miáltal Európában a török s a muzulman századokon át uralkodott. Ez észrevétel helyességéről győzött meg e basával beszélgetésem is. Elmélkedésre alkalmas háremi életében az őt illető dolgokról néhány határozott fogalmat képezett lelkében, s attól el nem tér, mindent abból ítél meg, annak hőse s ha kell, martyra lesz. A törökök általában, a diplomaták különösen, keveset szólnak, inkább szeretnek kérdezni, mint felelni, basám is e szabályt látszik tartani, néha egy óranegyedig ülénk szemközt hallgatva, füstölve, szörpölve; ha tolmács nélkül társaloghattunk vala, bizonyosan nem volt volna más dolgom, mint rövid, de talpraesett tudakozódásaira hosszan válaszolni. Úgy látszik, minden török ismeri amaz arany szabály becsét: „szólni ezüst, hallgatni arany”, és úgy látszik, hogy ama tanácsot, mit Nabi Efendi csak fiának adott, az egész török nemzet követi, t. i. „Midőn társaságban vagy, ne élj vissza se a szóval, se a hallgatással; váltva használd nyelvedet és füledet. Beszédeid a gyöngyökhöz hasonlatosan, lehető rövidek legyenek. Szavaidban e szabályt tartsd: rövidség és világosság. Az embernek csak egy nyelve van, de két füle; tehát szólj keveset, figyelj sokat”.

A nap lenyugodván, a törökök ebédelni ekkor szoktak, a basa szíves volt a hajóskapitányt s engem ebédre meghívni. Két szolga egy alacsony asztalt hozott a sátorba, melyre egy érclap van helyezve, minek közepe kissé magasabb. Ennek tetején van egy lapos kör, melyre a tál föltéteik. Abrosz nem használtatik. Nekünk tányért, kést, villát, kanalat is adtak, de a basa azok nélkül evett, ujjaival nyúlván a tálba, csak a levest s a pilafot ette elefántcsontból ékesen faragott kanállal. Mielőtt leülénk, egy szolga cinedényben vizet s csészéket hozott, s meghajolt állásban előbb a mi kezünkre, aztán a basáéra vizet öntött, míg egy más szolga a kivarrott s rojtos keskeny törlőt nyújtotta át. Helyeinket elfoglalván, mi egy-egy gazdagon s ízletesen hímezett asztalkendőket kapánk, mit térdeinkre kiterjeszténk. A kapitány, mint főbb vendég, a basa *balján* ült. Midőn a leves felhozaték, a basa imádkozott, mondván: „Istennek, a jóságosnak s a kegyelmesnek nevében!” Levesen kívül ebédünk volt: sült bárány, – vagdalt hús zöldséggel s fűszerrel vegyítve és zöld szőlőlevélben ízletesen takarva (neve: *dolmász*) – túrós lepény, – olajban főtt hal, és kaviár – gyomorerősítő s ingerlő szalszifik –, sütemény lisztből, vajból és mézből készítve –, egy más sütemény, mely föl

van cifrázva és mindenféle fűszeres lével körülöntve –, rózsatejfel, mely sűrű volt s rózsajólattal illatozott –, végre jött az aranypiláf, (vajba lassan főtt s sáfránylével megfestett rizs) ez koronája minden török ebédnek, mind a palotákban, mind a kunyhókban, mely oly nemzeti étel itt mint az angolnak a plumpudding, a németnek a káposzta, az olasznak a maccaroni, a magyarnak a galuska. A török ebéd közben éppen nem iszik, hanem ebéd végével merít egy pár kanállal ama becses kosárból (szórul szóra kedves víz) mellyel minden tisztességes ebéd végződik, mely nem egyéb, mint cukorból s gránátalmából, őszi barackból, vagy más válogatott gyümölcsből készített nemes ital, a mohamed-i paradicsom nektárja. Az ételeket igen gyorsan hozták és vitték, a basa puha s kövér ujjai sebesen s ügyesen mozogtak, s mihelyt ő végezte, intett s a tál eltűnt. Szóval, egy igen rövid félóra alatt az ebéd végződött; mindent újnak s ízletesnek, csakhogy nagyon is illatosnak és fűszeresnek találtam. De ez *úri* ebéd is meggyőzött arról, hogy a török konyhának is vannak becses találmányai, kivált a csemegeételekben és italokban tőlük sokat tanulhatnának azok, kik botorul megvetik mindazt, amihez nem szoktak.

A piláf és kosár után a basa ismét imádkozott, mondván: „Hálát mondok Istennek, a világ urának!” Erre a szolgák bejövén, kezeinket megmosni vizet nyújtván, az asztalt kivivék, s szokott szertartással égő pipát és fekete kávéhoz hoztanak. Mi pedig mihamar búcsút vevénk a basától, ki lement a hárembe, nőit meglátogatni.

Bor az asztalon nem jelent meg; vendégeinek ugyan a török azt szokott adatni, de attól saját házában, legalább idegenek jelenlétében, ő maga tartózkodik. A Korán világosan nem tiltja a borítalt; hanem történt, hogy Mohamed értesítettvén, miképp több követői tobzódásnak adták volna magukat, így nyilatkozzék a boritalról: „Ki bort iszik, az bálványimádó. Bor minden förtelmek atyja. Mely percben valaki pohárt visz ajkaihoz, Isten valamennyi angyalnak átkai fejére hullanak.” Vidor hajókapitányunk ezzel nem gondolván, és szomjas lévén, a tolmácsot s engemet a kormányos szobájába hívott, (a magáét, mint említém, a háremnek engedvén át) s érdekes beszélgetés közt egy pár tüzteljes ciprusi palack bort jókedvvel kiüríténk.

Midőn újra a hajófüdőzetben valánk, hova éjjeli hűs léget szívni menénk, lassú suttogást hallva oldalt pillanték, s látám miként egyik fekete herélt a két legdelibb rabnót a hárembe vezet. Egyiknek kezében egy tamburin (csörgődob) volt, másikéban egy nyolc húrozatú lant, fekete ében-

fából, melyen csigahéjjal kirakott fehér arabeszkek fényltek. A török nagyurak az élet minden gyönyöreit háremeikben találják föl. Ott imádkoznak, ott elmélkednek, ott kávéznak s dohányoznak, ott nyújtják nekik kecses kezek gyöngyház-poharakban az isteni serbeteket és kosábokat, ott gyűl össze mintegy illatos borkétába a házi élet minden virágszála, mi a háremen kívül van, az házaiknak csupán előpitvara –, ott ölelik hévvel szép nőiket s kedves gyermekeiket, hízelgő s kedvkereső asszonyaik ott rendeznek nekik családi új meg új ünnepeket, s az ingerrel és gazdagon öltözködött nők és odaliskok őket esténként hol meséssel, hol tánccal, hol zenével s énekkel váltva mulattatják. Nem zsarnok ott az úr, mint sokan képzelik, ő ott egy boldog rabszolga, kit ölelő karok a szerelem s élvezet puha selyemszálaival tartanak fogva. Ezért nevezik a nők lakát háremnek, mi *szentséget* s rejteket jelent.

Ámbár észak felé egy fekete fellegfolt kezdte mutatkozni, a tenger még mindig csendes vala, a hullámok simák, az ég tiszta, a csillagok ragyogók, melyek közt a fehér hold, a szerelmesek, költők és törökök e kedves csillaga, mint egy szemérmes királyné lebegett. A vitorlák mind be valának húzva, a sugár árboc végéről a hosszú zászló nem tartván föl lengő fuvalom által, mint egy szalag hullá alá, és a tolmács és én a hajópárkányzatra dőlve a habok szép csillogásain némán merengénk, nézdelve a hajó ingó árnyékképét, midőn alattunk egyszerre a csöngettyűs dob megperdül, mit lant pengése követett egy édesen olvadó ének kíséretében. „Hallgassuk, – mond a tolmács – a persa lány énekel, ki a basa kegyence.” És hallgattuk. Játéka a lanton mesteri kézre mutatott, hangja is csengő, érces, mély, olvadó, szóval egy volt azon kedves hangok közül, mely művészet nélkül is szívhez szól. Azonban kezdetben nekem szokatlan s így kellemetlen volt a hosszan húzott gégehang, s amaz orrhang, mely a keleti dalnokok modorához tartozik, s mely az európai szelídebb zenéhez szokott érzékeny fülnek durva, röges, darabos. Hozzájárult, hogy bár a vers bizonyosan több szakból állott, a dallam (melódia) ha nem alapszínében, de részleteiben, kivitelében folyvást változzék, de nem mint midőn nálunk a zenész azon egy gondolatot (motívumot) különféleképp változtatja, hanem mint midőn egy rögtönző költő, vagy ha úgy tesszük egy látnok, a választott, bár víg, bár bús témát vagy eszmét híven, következetesen, de mindig előbb vive s haladásban felmutatva fejtegeti. És megvallom, nekem e modor tetszik. Nemcsak ez a természetes, de ez a logikai, minek

kell lenni a művészetben is. A zenészet csak akkor valóban művészeti, ha a dallam, mint maga a szöveg, melyet az kísér, folyvást változik, nő, fejlődik, anélkül, hogy jellemét vesztené, szóval, ha költemény és melódia mint ikertestvér egyszerre születik. Mit mondanánk azon költőről, ki valamely versének mindig ugyanazon egy szakát mondaná föl? S mit mondjunk dalnokainkról, kik egy versnek valamennyi szakait, bár azok gyakran egészen ellenkező érzeményt s gondolatot fejeznek ki, ugyanazon egy melódián zengik el?

Én, midőn hallám e persa lány dalát, szavait nem értettem, de világosan felfogtam, hogy amilyen hosszú volt a költemény, olyan hosszú volt a dallam, s ez annak minden gondolatát híven követte, mint a csörgő patak követi a völgy minden hajlásait. S apródonkint fülem hozzászokván a bizarr hangokhoz s idegen ritmushoz, nem kéj nélkül hallgatám a dalt, mely hosszadalmas volt s mit az éj sötét csendében s a mormogva zúgó tenger közepette semmi nem háboríta meg, sőt végre ez a fölsikoltó, ez a jajgató, ez a szerelmet s kéjt lebegő gerjedelmes ének, mely a veséből s szívből darabokban látszott kiszakadozni, annyira s oly ellenállhatlanul megragadt, hogy kénytelen valék hódolni annak, mit szépnek különben nem találtam. Így képzelem én magamnak Sapphót, midőn lírájával karjai közt a szirtfokon áll s panaszait a habzó tenger hullámainak elénekli; így azon ó-testamentomi költő-prófétákat, kiknek elbúsult keblökből amint rögtönözve jönnek a gondolatok, ezekkel együtt teremnek a hozzájuk illő hangok és melódiák is. Ha a dallam hív tolmácsa akar lenni a dalnak, kell, hogy később annyiféle hangfordulat s lejtés, majd olvadó, majd epedő, majd panaszos, majd indulatos, majd lázas, majd sötét, majd víg legyen benne, mennyi szó, mennyi érzés, mennyi kép, mennyi gondolat van a költeményben.

Később, a zörgő tamburin kísérete nélkül, egy más hangszer zendült meg, mit a tolmács egy nyolc húros lantnak lenni állított. E dal sokkal rövidebb volt, és sokkal egyszerűbb. Az éneklő hangja éles, magas s tiszta volt, csaknem gyermeki, azonban oly epedő, oly bánatos, oly búsongó a dallam, hogy nem kétlém, miképp az éneklő valóban boldogtalan volt. Tolmácsom a basa ifjabbik neje hangjának ismeré. A hárem szobájának ablaka alattunk s a tengerre nyitva lévén, én csak néhány gyakrabban előforduló szót különböztettem meg, mint: gözel (szép), gül (rózsa), bulbul (fülmile), de tolmácsom mindent értett, különben is ismeré a költeményeket, s utána írom le ide, alkalmasint hiányos fordításban.

Elsőbbik dal:

„Jöszte fülmile, íme megérkeztek a rózsák napjai, hát ne hallgass édes panaszaiddal.

A lég muszk- és ámbra-illattal van átfűszerezve, minden ágról édes szó hangozik.

Röpül az áldástele felleg, Mózes csodáit hirdetve, s a szellő, mint megváltó, életre híva leng köröskörül.

A rétek füvein harmat ragyog, mint smaragd lapon fénylik a halpikkely.

A rózsák rubint színben sugároznak, s a hyacint hajfodrai illatot lehelnek.

És eljőve a fülmile. Ah! De midőn a mező rózsáit megpillantá, oly néma lőn, mint a bimbó.

És csak sokára jőve meg édes szava. És midőn kérlelte őket: a rózsák a ligetben rezegni kezdenek.

Ah, de te még se szeretsz minket igazán, kedves hangú fülmile. Midőn te keservesen panaszkodol, midőn te a szerelem gyötrelmeit ezerféle hanggal nyögöd, te szerelmeddel csak kérkedel.

Szeretni a pillangótul tanulj, ó fülmile. Ő megég a lánokban, panasz és szó nélkül...”

Másik dal:

„Kísérem őt mindig, mindig kísérem mint napot az árnyék.

S előlem ő mindig fut, mint a nappal az árnyék elől.

Nélküle soha, soha nem gyógyul meg fájdalmam.

És tőle a fájdalmat elviselni nem bírom.

Szép kebleden hosszan, ah, nem pihenheték, róla a rózsát csak mentemben szakasztván, mint vándor, ki az útszéli kertbe bekap.

Jött annyi tavasz, múlt annyi ősz, és én a bájlígetbe mindig csak áttekingeték, s reggel és estve, mint az övék, szemem harmattól volt nedves.

Pedig én életem hosszát csak ifjúkorom napjai szerint számlálom. Nem adom hozzá sem gyermekségemét, sem vénségemét az őszült hajak alatt. Mert hisz az élet olyan mint a tűz, melynek kezdete füst, vége hamu.

Mit csináljak? Kinek panaszkodjam?!

Ah! Sójajtásaimnak nem találok érzékenyebb társat: könnyeimnél.

Titkomnak nem találok hűbb meghittet: árnyékomnál...”

Apródonkint mindenki alunni ment: utasok, matrózok, maga a kapitány is. Szemeimre álom nem jött. Még éjfél-

kor is a földzeten sétálék. Annyit éltem, annyi újat, különöst, ismeretlent láttam s hallottam e napon, hogy képzeletem egészen fel volt izgatva, és a sötét éjjel lelkemnek egy camera obscurául szolgált, melyen mint egy tündéri színpadon vonultak át felhevült fantáziám tarka alakjai. S akármerre fordítám szemeimet, mindenütt egy új világ személyeivel találkozám. Itt a basa szolgálai heverték turbánnal fejeiken s fényes fegyverekkel öveik körül; amott a függönyök mögül suttogó odalikok³ (ágyasok) elfojtott nevetkérezései üték meg csiklandós füleimet; ott a hárem-sátor ajtajában egy fekete herélt álla őrt, fehérén forgatva felém szemeit, s kezében kivont kard villogott, mint azon angyaléban, ki a paradicsom kapujánál tiltólag vigyázott; s kívülem és kívülem ébren még csak a kormányos volt, kinek alakját a mágnestű mécsének világa mint egy kísértetet vörösen világítá meg.... Végre én is kifáradtam virrasztani, s magyar fehér szűrömbe takaródzva, a hajó kéménye mellett egy üres helyen leheveredtem.

Mintegy két óráig szendergék, midőn a hajómester sivítő füttyentései, a szaladozó matrózok topogásai, s a harang kongása fölriasztának. Talpra ugrám, a menny borult volt, terhes felhők zúgva rohantak fejük fölött, a vihar üvöltött, s a kapitány föl s alá járva a hídon, mely a gőzgép fölött van, hol a gépésznek, hol a kormányzónak osztá rövid parancsait, miket az alatta álló hajóficó, mint egy bérci visszhang, éles hanggal kiáltozott vissza. A hajó oldalai, szorongatva a haragos hullámoktól, nyögve recsegtek, mintha meg akartak volna nyílni. A szegény hajó, mintha szenvedne a gép, a kőszén, a teher, a süstörgő gőz és a lobogó tűz súlya alatt, sírni s kínlódni látszott. Valóban, mintha az egész hajó egy kész koporsó volna, rívás, nyögés, ropogás közt a kiásott sír üre felett lebeg, s már érezi közeledni a pillanatot, melyben velünk együtt a tenger feneketlen mélyébe elmerül. Hajónk hol elbukék a hegy-nagyságú hullámok megnyílt völgyeiben, hol diadalmasan a habok dombjaira fölszökék, prüszkölve rázva le magáról a forrongó tajtékokat, hasonlatosan a bátor lovaghoz, ki nyerítő, dühöngő, ágaskodó, tajtékozó ménén, ez őt bár mint hányja s veti, folyvást erősen ülve marad.

Ily vészben magába száll a legerősebb lélek is; elménk megdöbben, szívünk összeszorul, s az általános csend jelenti, hogy ki-ki saját sorsára gondol. Fölöttünk a haragos ég, alattunk a feneketlen tenger, körülünk a zúgó vihar, előttünk az ismeretlen sötétség; kinek lelkében Isten képe nincs, az ilyenkor valóban teljesen egyedül van. Én is

kérdém magamtól: de mit is keresek én itt és hova szándékozom menni? Miért vagyok itt és nem máshol? Ősi lakomat, mely egy domb élén, virágzó hársak illatos árnyékában elég biztosan állt, miért cserélém föl ez ingadozó lakkal, mely örökös örvény felett lebeg? Mit keresek az idegenben? Hazát? Az enyimet elhagytam. Hajlékot? Azt, mit elődim századokon által laktak, eladtam. Földet? Egyetlen sajátom: a sírhalmok, mikben kedveseim nyugosznak, s másra nem vágyok. Barátokat? Ha vannak, azok otthon vannak –, hova megyek, ott mindenütt mint vendéget és vándort fognak tekinteni. Szabadságot? Ezt ember *egyedül honában* élvezheti... Azonban megyek, haladok, mint mennek s haladnak alattam a tenger siető habjai, kedvelve hazámat, melyet elhagytam, vágyva országokat s népeket látni, miket nem ismerek, szálllok mint egy fészektelen madár, megyek cél és vég nélkül mint a szél, mely hol megállapodik, hol útra kél, míg végre elhal. Miért ne tekinteném a *világot* hazámnak, s az *emberiséget* nemzetemnek? Ki minden népet s minden országot szeretni képes, ki mindenütt örül a jónak s szépnek, hol azt találja, az jól teszi, ha kezeibe vándorbotot vesz. S akárhol hal el, ez oly sors, mit úgy sem kerülhetett volna ki, s ha idegen földön nem sirattatik is meg, mit tesz az? Honában az ember szinte hamar elfelejtetik.

VII. BEMENET A BOSZPHORBA. A BOSZPHOR EURÓPAI ÉS ÁZSIAI PARTJAINAK, VÁRAINAK, FALVAINAK S CSODÁS SZÉPSÉGEINEK LEÍRÁSA. E KIES SZOROSNAK VÉGÉN, MINT TÜNDÉRI KORONA, CONSTANTINÁPOLY TÚNIK ELŐ

Amott, amott a szép Sztambul,
Tündér rózsák bájvilága,
Minaretje estenkint nyúl
Ciprus erdők zöld árnyába.

Mint egy tükör, lábainál
Három fényes tenger merül,
A vándor jön, néz és csodál,
Feje szédelg száz gyönyörtül. –
Paradicsomod ne égben túl
Keresd török, az itt: Sztambul.

Ha mindenütt s mindig szép és lélekemelő a nap költe,
különösen fönséges és vigasztaló az a tengeren, sötét éj

és zúgó szélvész után. Isten, ki maga láthatlan marad, mintegy óriás szövétneket emeli azt föl a hegyek s partok barna kárpitai mögül. A hajósnak mintegy mondani látszik: ne essél kétségbe, hanem reménylj, íme őrködöm fölötted, bizonytalan utadat a hullámokon megvilágítom; lásd, a haragos habok lecsillapodtak, békés szél duzzasztja vitorláidat, kiismerheted a kikötőt, hová evezsz, menj, menj vígan, bátran, nyugodtan, a nap az én szemem, mely egyképpen vigyáz a szelekre, a habokra és tereád.

És vígan haladánk a *Boszphor* felé, melynek torkolatátul alig három órányi távolságra valánk. Mindenki a hajó elejére tolakodott, látni a bűbajos panorámát, mely előttünk megnyílandó volt. A matrózok ünnepi ruhájokba öltöztek; az árbocok sokszínű zászlókkal mint szárnyakkal fölékesítve röpkedni látszottak; a megszelídült zöld habok hízelegve játszadoztak az éjjel megkínzott hajó körül, s oldalba csapkodván, tajtékozva s locsogva hömpölyögtek előre, előre, mint a kis ugató eb szokott előre szaladozni a száguldó lovak előtt; a szorgalmas gőzgép is, mintegy kifáradva az éjjeli küzdésben, halkabban működött, s szerepét átengedve a felfűtt vitorláknak, melyekbe egy kedvező szél egészen belefeküdt.

De hova nézzek s merre forduljak? Két szemem van, de csak egy látásom. Elöttem a pompás tengerfolyam, jövőmenő s egyik parttól a másikhoz evező, vitorlázó, gőzölgő hajókkal és sajkákkal, balra mint egyik partja *Ázsia*, jobbra mint másik, *Európa* emelkedik. Soha sem hittem volna, hogy föld és ég, tenger és ember ily gyönyörű vidékeket alakíthassanak. Híven ezeket csak a kék ég s a zöld tenger tükre sugározhatja vissza, képzeletemben is elevenen benyomódnak, de sem emberi nyelv, sem művészi ecset nem írhatja le. Annál kevésbé, mivel mindaz minden lépten változik, s minden változás új szépséget hoz elő. Utunk a *Boszphorban* két óráig tartott, s álmodni véltem, midőn a láthatár, a táj, a hegyek, a révek, a völgyek, az erdők, a falvak a paloták, a források színben, alakban, jellemben percenkint változván, e csodálatos kaleidoszkóp szemeim előtt elvonult.

A szorosnak elején jobbra és balra magas, kopasz sziklahátak emelkednek, miket itt-ott, sötét foltokként, erdők borítanak el; darabig az egésznek tekintete komoly, rideg, meztelen, vad, de néhol búsan fölséges. E vidékben, szellős és tar hegyfokon, rovátkos tornyaival s bástyaival két vár tűnik föl, mint az útnak két őre, az európai vár már csaknem egészen rom, de az ázsiai még áll, s életének jelét adja

azon ágyúlövésekkel, mikkel az érkező hajókat üdvözli. Tovább a tengerpartján egyes fehér házacskák kezdenek mutatkozni, dombokon álló kicsiny mezei mosék terepély platán árnyékában, mindig egy hűvös szökőkúttal mellette. Majd Bujukdére következik, egy kikanyarodó tág öböl közepén, ékes palotái s mezőlakai a két meredek hegy oldalát emeletesen hintik be, melyek közül, ős fáktól környezve, büszkén emelkednek ki az osztrák s muszka követéségek palotái. A parton lévő kávéházak előtt a nyarat itt töltő örmény, görög, zsidó és frank gazdag kereskedők selyembe s aranyba öltözött cifra nejei és gyermekei hemzsegtve sétálnak. Ezen túl, de mindig az európai parton, van Therápia, kies falu, az angol és francia követek rendes nyári mulatóhelye, nyugodva vén erdők hűs árnyékában s itt-ott átmetszve völgyektől, melyeken át tiszta patak csörgedezve fut a hömpölygő tengerbe. Innét kezdve a vidék szelíden kiessé s kecsesen nyájassá változik, mi jellemét nem zavarja meg; ama vár sem, (neve Ruméli-Hisszár, minek ellentársa az ázsiai parton Anadoli-Hisszár nevet visel), mely zöld fák és sűrű bokrok közül egy hegy lejtőjén fehérén kél, s magas s egyenetlen tornyaival, rovátkos falaival, felvonó hídjaival, körded ablakaival, s borostyántól betakart omladékival a középkor idejére emlékeztet. E bájos vidék egy kerthez hasonlítván, e vár benne mint egy olyan ódon emlék veszi ki magát, milyent a gazdagok multságul szoktak kerteikben építtetni. Ez azon két vár, honnét járogata ki II. Mohamed Constantinápoly ostromára, mielőtt bevehette volna, s alattuk a síkon a tengerpartig egy nagy temető terül, tündöklő fehér márványból faragott turbános sírkövekkel, melyek alatt elhullt vitézek nyugsznak, platánok hűsében, galambok bűgásánál, s azon kedves tengerhullámok zúgásához közel, melyek életökben annyszor édes merengésbe ringatták. Néhol a roham, ahol sebesb, magas árbocoszlopokon tarkára festett kalitkaszzerű ülőhelyek vannak, melyekből pipázó emberek a halak költözését hallgatva lesik, hogy róla a halászokat annak idejében értesíthessék. Itt legszűkebb a Boszphor, alig négyszáz öl széles, s itt jött át a scyták ellen Darius hétszáz ezer emberével, és még Herodot korában állott a híd végeinél a két oszlop, melybe valának az őt követő népek nevei vésve; ez volt útja a persáknak, gótoknak, rómaiaknak, törököknek is; a népek, midőn rajzani indulának Ázsiából Európába és viszont, mindig mint hódítók, soha mint békítő, minduntalan e helyet választák átmeneti hídul.

Eszembe jut Virgil szép verse: „Manus tendunt ripae

ulterioris amore"; e tengernyelv elég széles volt arra, hogy a keleti s nyugati emberiséget egymástól elválassza, de keskeny arra, hogy egymást időnkint ne pusztítgassák. E partokon az ókor egyéb neveivel s emlékezeteivel is találkozunk; a Fekete-tenger torkolatánál a hullámokból ijesztőleg nyúlnak ki a cryanési szirtek, Pompéjus márvány oszlopával ormukon; ahhoz nem messze van a hegy, mi Herkules hátának hivatik; odább Phineos király lakának helye, kit, a mitológia szerint, Jupiter a háрпиák által kínoztatott; itt utaztak Cholchisbe Jazonnal a mesés hírű argonauták, s Therápia a pont, hol a visszatért szörnyeteg Medéa bűbajos szereivel partra szállott; egy tornyot Ovid tornyának hívnak; itt van a keresztes had vezére Bouillon Gottfriednek óriás platánja is, törzse vastag mint egy torony, terepély ágai fél ezrednek szolgálhatnak sátorul, leveleinek száma haladja az órákét, melyek fölötté fennállása óta elillantak.

De ki foglalkoznék bizonytalan hagyományokkal s mesés mítoszokkal itt, hol utamra két partrul két világrész különbözőféle virágai hintenek illatot, hol majd három mértföld hosszán minden öt percben új város, új falú, új kikötő gyönyörködtet, hol folyvást paloták, kioszkok, kertek, virágágyak s mulatóházak kettős sora közt haladok egy gyors hajón, ragyogó ég alatt, kedvező széllel, és egy folyó tengeren, melynek vize tiszta mint smaragd és saphir szép olvadáka, min a hajó mély barázdákat szánt, mikben millió gyöngyök támadnak utánam?

A Boszphor mindenütt mély lévén, oly közel hajózhatni partjai mellett, hogy a kertek illatainak fuvallatát éreztem arcom körül, s kik sajkákban eveznek, a partról kihajló fák árnyékai hűségben haladhatnak. A paloták, kioszkok, házak itt mind faépületek, de oszlopokkal s faragványokkal gazdagon fölékesítvék, s ha egykor a görög, az örmény, a zsidó mind öltözetben, mind házának kidíszítésében bizonyos színre volt szorítva, most e szokás vagy törvény elavult, s így a házak különbözőféle, mindig tarka, néha kiáltó, de azért soha nem harmoniátlan s évenként felfrissített színeikben kellemesen lepik meg a szemlélőt. E házak többnyire egy emeletűek, az emelet kihajolván, mennyezetet (veranda) képez, az ablakok váltva előre dőlnek oldalkilátásokat nyitni, előttök és a háztetőn erkélyek vannak, s az egész a nagy fák árnyékában, a folyó borostyánok levelei, s piros rózsa és illatos jázmin sűrű bokrai között mintegy elbúvik. Legtöbb a tenger partjára van építve, oly közel a habokhoz, hogy midőn nagy szél van, tajtékaik az ablakokon

befecskendeznek, mindenesetre a nyílt s magas ablakokon hűs fuvalom leng be, azon kívül, hogy a belső udvarba benyúló tengervíz állandó fürdőül szolgál, hol egyszersmind a sajkák tengeri sétára mindig készen állanak. A házakat egymástól rendszeren facsoportok választják el, vagy egy fűtől, mohtól és folyónövénytől befedett szirtgerinc, mely a tengerbe benyúlván, ekképpen köztök biztos határfalat von. Belső része a háznak kertre nyílik, mely egymás fölött lépcsőzetesen emelkedő ágylatokból áll, mik aranyozott vagy kifestett rácsozatokkal vannak egymástól elkülönözve; ott, hol kőkerítés van, azt tarka kövedrekbe ültetett virágok ékesítik, melyek mellett a kihajló citrom- és narancsfák arany almái a hesperidák kertére emlékeztetnek. Ezután sötét olajfák, zöld borostyánok s szökőkutak között száz meg száz színű s alakú kioszkok s kínai tetőzetű lakok emelkednek, mik mögött a homályos háttért a hegyoldalban tölgyek, gesztenyék, figék és platánok sötét alkonya képezi. Végre a hárem az épület többi részétől vagy kert, vagy udvar által van elválasztva, s megismerhető azon sűrű cédrusfa-rácsozatról, mellyel ablakai féltékenyen behálózva. Mit a kíváncsi utas láthat, az nem egyéb, mint azon gömbölyű lyuk, mely itt-ott a rácsozaton van, s a bennlakó szépeknek kilátást enged a tengerre, s néha-néha egy kinyúló fehér kar, mely a felfutó rózsát selyemfonallal köti, avagy abból egyet leszakaszt, hogy mint ő, árnyékban hervadjon el.

Keleti értelemben, mi az angolétól különbözik, de mögötte nem áll, a török valóban ért a kényelvhez (comfort). Bizonyítja az, amint épít és amint lakik. Árnyékos házának ablakai alatt a tenger habja mormol és friss szellője lengedez, fogadó termében szökőkút csörög, kúpos fürdőszobája mindig készen várja, kertében a legszínűsabb s legillatosb virágok díszlenek, rózsza, jázmin, tulipán, orgona, oleander, szegfű, kaktusz; kioszkjait azon tetőkre építi, honnan legbájosbak a kilátások, s ha rejteket keres a nap heve ellen, azt is talál csigahéjjal és tarka kavicsal behintett ösvényű kertje végén, egy sötét s lombos erdőcskében, melyben gerlék nyögnek és fülemilék csattognak, és soha el nem távoznak, mivel naponkint a gazdától kapják eledeleiket, mert ők a család állandó tagjai. Mi, nyugotiak, a természet szépségével kérkedünk, avagy azt csodáljuk, de élvezni a török jobban érti. Ő egészen azzal táplálja lelkét. Midőn az oszlopokra épített csarnokszerű nyitott kávéházban üldögél a tengerparton és lassan dohányoz és halkán szörpölgeti kevés, de jó kávéját, nézve a kék partok felé

s a messze távolba: nem a dohány s nem a kávé a főélv, ezzel testi szükségéit, valljuk be, elég mérsékeltesen csilapítja le; a főélv az előtte nyíló természet gyönyöreinek nézelése s azon édes, kedves s puha andalgás, melybe általa üdvezülve elmerül.

Therápiától kezdve egész Sztambulig egymást szakadatlanul váltják fel a szebbnél szebb, tarkábbnál tarkább nyári paloták, házak, mulatóhelyek, a szultán anyjáié, a szultán nő-testvéreié, a nagyvezéréké, a minisztereké, a basáké s másoké, kik vagy hatalmasok, vagy gazdagok, és ahol tágasb az öböl, és a Boszphorba annyi szép s tágas öböl van, egy-egy falu áll tele oly kellemes, mint meglepő külsejű lakókkal. A házak a hegyoldalban amphitheatrum gyanánt emelkednek, mintegy kiterjeszkedve legyezőkint, hogy a hajósok annál jobban láthassák, s tekintetök annál érdekeseb, mivel homlokaik, kínai tetők, oszlopzataik, karzataik különféle színre lévén festve, a távolból valóban tündéresen veszik ki magokat. Itt-ott a tetőkön egyes pompásabb kastélyok csillognak, függő kertektől övezve, mögöttök a láthatárt magas fenyvesek kárpitja zárja be. E faluk egyikében sem hiányzik a mór ízlésben épült szökőkút, sem az aranyozott vagy égszínké kúpos mosé, s mellette hív társa a sugár minaret, mely a magas platánok lombjai között mint egy kilőtt nyíl hegyesen emelkedik. Hol a házak a tengerig kiépítve nincsenek, ott a part-út gránittal van kirakva, mit jázmin, szőlő és figefák lugosai árnyékoznak be, s körülte száz meg száz sajka és hajó áll és mozog, ki- és berakodik, selyembe s pillangóba öltözött gyermekek csoportosan játszadoznak, s házaló kalmárok árulják három világrész zöldségeit és gyümölcsseit, ázsiai szőlőt, egyiptomi szilvát, görög figét, s ezen kívül sok olyan csodálatos színű és alakú gyümölcsöt és halat, milyent mi nyugotiak soha sem látunk. És míg a mindenféle nyelvű és öltözetű tengerészek lármázva, tehervive, rakosgatva, dalolva, füttyörészve jönnek és mennek, lótnak és futnak, egy-egy vén muzulmán, zöld turbánnal fején (mi annak jele, hogy a próféta ivadéka), csendesen ül az aláterített szőnyegen, mellette gőzölög findzsája, szájában tartja a nargil kacskaringós csőjének aransárga ámbra csutoráját, s így órákig ül, órákig hallgat, órákig nézeli a siető habokat, s a túlparton Ázsia ködellő hegyeinek lebegő sorát, úgy, hogy egy szobornak vélné az ember, ha néha-néha ajka meg nem nyílnék, s nem lökne ki egy-egy füstgomolyt, mely elpárolog nyomtalan, mint élete.

Az európai parton legnevezeteseb helyek, faluk, völgyek,

fokok, öblök, várak, romok s városok: Fanaraki, Karibdzse, Bujukdére, Therápia, Jeni-kői, Ruméli-Hisszári, Ruméli Kavak, Orta-kői, Balta-limán, Arnót-kői, Bebek, Bessik-Tass, Dolma-bagtse; az ázsiai: Fül Burnu, Riva, Óriás-hegy, Hunkiar Skeleszi, Édes-vizek, Sibukli, Csengel-kői, Beglerbeg, Sztavrosz, Anadoli-Hisszár.

Az ázsiai oldal –, mert kell erről is szólanunk –, népetlenebb, lakatlanabb, de annál kiesebb és zöldebb. A két világrész, Európa és Ázsia, itt szemközt állván egymással, e darabka földben is híven láttatja különböző jellegét; az európai part szép az embernek, szorgalma s művei azon kertek, lakok s paloták által, az ázsiai pedig bájos a kedvezőbb természet idilli kellemei által. Itt már nincsenek ama vulkánszerű, csupasz, meztelen szirtek, az anyaföld testének e kiülő csontjai, minden hegyet és tetőt lombos erdő borít; völgyeinek hajlása, lejtése szelídebb, miknek ligetes sűrűiben mindenütt hús források és patakok csörgedeznek; síkjait, mezőit, halmait bujább tenyészetű pázsit bársonya fűdi, s olyan ritka virágok és fák is, milyeneket az európai oldalon nem találni, mintha a honi földtől, mely Ázsia, nem válhatnának meg; szóval alak, szín, zöld lombozat itt oly változatos, milyet festő teremteni nem volna képes, sőt utánozni sem. Csak néha-néha tűnik fel egy magányos lak –, egy kertész laka, ki virágokat ültet s hetenkint viszi azokat Sztambulba, megrakott lebegő csolnaka ilyenkor egy úszó virágágyhoz hasonlítván –, vagy egy méhészé, kinek hosszú köpűsora nagy fügefák alatt áll, miknek édes gyümölcsei körül a méhek dongva rajongnak –, vagy egy pásztoreMBERÉ terepély platán árnyékában, mellette kőoszloppal, melyből víz csorog, s előtte márványvályúval, mely körül juhok, kecskék és tehének déli álmaikat békésen alusszák –, vagy halászé, a part egyik kiülő ormán, kiterített hálóinak száradását várván, sajkájában hosszú szárú pipáját szívogatja, míg a hullámzó tenger által benne, mint egy bölcsőben, lágyan ringattatik –, néhol ékebb mulató házak látszanak, pavilon alakban, kínai tetőzettel, melyeknek fölkanarodott végein apró harangok függnek, és szögletein végig fehér galambok oly békén s mozdulatlanul ülnek, mintha csak faragva volnának. Előtte a kertben hús kioszk mennyezete alatt egy-egy tisztos ősz törököt látunk, játszó gyermekei s unokái körében, a mirtuszbokroktól körülövezett zöld gyepen női, leányai s rab hajadonai fátyolatlan képpel heverésznek, semmit nem téve, mint legfőlebb édes serbetet vagy jeges vizet iva, nem is sejtve, hogy mi, keresztyén latrok, a hajón látcsöveinkkel a hárem

szentélyébe hatunk, s halvány puha arcaiknak, lankadt szemeknek, ívesen kifestett szemöldökeiknek minden mozzanatát követhetjük. Egy nagyobb sajka éppen lakadalmi népet vitt a túlpartra, láрма s víg ujjongatás nélkül; miről őket megismerhetni, a póznákra szúrt színes kendőkből s virágbokrétaiból áll, s a hajó orrában csoportozó görög zenészekből, kiknek zenéje nem éppen kellemesen csiklandja a jobbhoz szokott füleket.

Ilyen az ázsiai part egészen Anadol-Hisszár váráig, hol a Boszphor összeszorul, mint egy sveitzi nagy tó. Innen kezdve a vidék még szelídebb, még nyájasb, még regényesb, még zöldebb és még lombosabb, s a lakok, falvak, városok és paloták még sűrűbben következnek egymásután. Itt vannak az ázsiai édes vizek, (nevök: Gökk-szu) a szultánné tündérvölgyében; e hely legkedveltebb sétahelye a muzulman családoknak. Egy gyönyörű térecske ez, bevonna a legfrissebb zöldnek pásitával, mely fölött körös-s figefák és platánok hús lombozata von enyhe sáttort. Belőle messze kitündöklök a fehér márvány-szökőkút cifra arabeszkjeivel, arany-fölirataival, kihajló színes födezetével s apró kúpjáival, mikén a félhold jelképei messze kifénylenek. Oldalt állnak kékre, vörösre festett s megaranyozott idomtalan számtalan kocsi (talika = toliga), cafrangos függönyökkel beaggatva, miket két-két sallangos ökör von, melyek kérődzve heverték a magas fűben, míg másfelől a gazdagon szerszámzott arab paripák meleg szélnek nyitott orral türelmetlenül vihogtak. A part körül ékesbnél ékesb sajkák tolongnak, egyik érkezik, másik indul, más várakozik. A férfiak távol a nőktől külön csoportokat képeznek, s isszák kávéikat és dohányoznak. A nők s gyermekek, kik között néha egy-egy fekete herélt örködve vigyáz, hol egy fa árnyában lomhán telepednek le, hol a tenger partján csevegve sétálnak, hol a forrásnál mosódnak gyülekeznek össze, vagy két fa ágaira kötött hálóban kisdedeiket rengetik, s ha a társalgásban kifáradtak, serbetet, rózsabefőzöttet, gyümölcsöt és jégbe hűtött vizet isznak, némelyik pedig nárgilt vagy éppen szivarkát szívogat. E százféle színű s arannyal s ezüsttel s selyemmel szépen kihímzett öltözet egyetlen szép látvány a szemnek, s a mozgó alakok a zöld alapon a pázsit tarka virágainak látszanak azon pillanatban, midőn a szél a virágokat ingatja. A nők itt is fátyolozva jelennek meg, mert bár a sztambuli keresztyének az európai édes vizeket választák sétájokul, de férfiak ide is jönnek nemcsak mint nézők s élvezők, de mint mulattatók; a bolgár parasztok nemzeti táncukat mutogatják, a nyílt kaftánu

zsidók apróságokat árulgatnak, sőt egyszer egy magyar cigánycsapat zenéjét is volt alkalmam itt hallani. Az ázsiai partoknak fénypontja a Beglerbeg-palota, melyet II. Mohamed épített olasz ízlésben, de tele indus s mór emlékezetekkel. Több kisugárzó szárnyai vannak; tetőzete erkélyekkel van ellátva, s belől és kívül az egész el van borítva gazdag aranyozással és művészi festéssel. Pompás kertében épp oly sok a kioszk, mint a szökőkút. A szultánnak mind az európai, mind az ázsiai oldalon számtalan palotái, pavilonjai, kioszkjai és kertei vannak, s be kell vallani, hogy egy európai fejedelem sem bír oly pompás, oly tündéri lakokkal, melyek a bámuló szemlélőt az Ezeregyéjszaka varázs képeire emlékeztetik. Éppen péntek, azaz török vasárnap volt, s a szultán a Szoliman-moséba imádkozni hajózott. A szultán hajóútja hat sajkából áll; belőle kettő egymás mellett mintegy ötven lépésnyire elől megy, utat csinálni, kettő hasonló távolságban kíséri –, a két középső egyenlő nagyságú, melynek egyikében a szultán ül. Egy ilyen császári sajka nyolcvan láb hosszú, sebesen mint a kilőtt nyilat, párosával ülő huszonnégy matróz hajtja, kik veres fezt viselnek s egészen hőszerű selyembe vannak öltözködve. Maga a sajka, művészi faragványokkal ékesítve, fehér és aranyozott, hátulja és orra emelvényes, mi felfelé hajtott igen hosszú rúdban végződik, melyen egy aranyhattyú vagy sólyom kiterjesztett szárnyakkal ül s a sajkával mintegy röpködni látszik a habokon. A hajó hátulsó emelvényén aranyos oszlopoknak veres selyemmel s aranybojtokkal és rojtokkal beaggatott pavilonja alatt, drága indus sálókkal beterített divánon ül a szultán, kezében madártollakból kötött és drága kövekkel kirakott legyezőt tartván. A fejedelem körül s a másik nagy sajkában az udvar nagyjai pompás köntöseikben csillognak. Midőn a szultán ily hajóutat tesz, az öböl valamennyi hajói felvonják zászlóikat, s mindezek, mind a Boszphor számos ágyútelepei örömlövésekkel üdvözlik őt. Ez aztán egyetlen látvány a maga nemében. Az ágyúdörgések, melyek a két part hosszában bömbölve végig ropognak s a távol Herceg-szigetek visszhangja által százszorosan visszaütődnek –, tiszta mélysége a víznek, melyen ezer meg ezer különféle hajó hemzseg –, a nap omló sugárai, melyek egy átlátszó kék égből a számtalan kúpokra, minaretekre, palotákra s a mosolygó s változatos vidékekre aranyfényt hintenek: mindezek az egész látványnak pompát s varázst kölcsönöznek, mihez hasonlót a földön sehol nem találni. Hiszen más országokban is látni ragyogó fejedelmi meneteket, de mindazok a nép és

a kor jellemével összhangzásban többé nincsenek, azok leggyakrabban elmúlt idők és szokások és viszonyok avult ünnepei, vagy inkább anachronismusok, karikaturák, álarcos menetek, de itt mindez a hellyel, a néppel, az éghajlattal, a szokásokkal belső összhangzásban van, mindenesetre az egyetlen fejedelmi ünnep Európában, hol a szereplők a nézők és a vidék, mint színpad, egymáshoz tökéletesen illenek.

Szóval, képzeljünk magunknak két tengert, mely egy szorosban óriás folyammá válik, amelynek egyik partja Ázsia, másik Európa –, képzeljük, hogy néhány mértföld hosszában előttünk vad, kies, nyájas, erdős, lombos vidékek változatos panorámája vonul el –, képzeljük az ázsiai oldalon a pásztori élet s idilli alakok s egy édeni természet kellemeit, az európain a mulató, üzérkedő, tolongó emberek zajló sokaságát –, képzeljük körülünk az evező sajkák, a füstölő gőzösök, a vitorlás hajók nagy számát költöző madarak siető seregeként ide-oda szállongani –, képzeljük a fickándozó delfineket a hullámokból felbukni, a sikoltó sirályokat a tajtékzó habok felett röpkedni, s a tiszta kék égben a szirti sasokat kiterjesztett szárnyaikon függeni –, aztán képzeljük, hogy egy pár mértföld folytában csupa kertek, mulató-házak, paloták, fejedelmi lakok aranyozott kapui előtt haladunk el, sőt egy szakadatlan és olyan város mellett, mely nem házakból, de csupa színes, aranyos, mázos pavilonokból, kioszkokból, villákból áll, és ekkor, midőn minden meglepőt, minden újat, minden ábrándszerűt, minden pompást kimerítettnek vélénk: e fönséges és nagyszerű csatornaút végén mint fénypontot képzeljük balról egy hegyfokon a rózsák s szőlőlugasok ama kedves városát, Szkutarit, melynek háta megett a búsongó cipruserdők homálya mint egy kárpit emelkedik, s azokon is túl a távolban az ázsiai Olymp magas hegysor örökös havai fehérленek, középen képzeljük a Marmara-tenger nyílását, melynek csendes hullámain a Herceg-szigetek kéklő csoportozata mintegy lebegni látszik, jobbra pedig képzeljük az öbölre hajló hét halmon magát a tarka pávafark gyanánt ragyogva kiterjeszkedő Konstantinápolyt számlálhatlan hajóinak árbócaival, ezer minaretjével, csillogó dómjaival, ciprus-erdőivel, és mindezt képzeljük egy ragyogó fényköd tündéri fátyolán keresztül, melyben az egész tünemény mint egy fata morgana rezege képe úszni s libegni látszik, és ekkor bár hiányos, de némi fogalmunk lesz azon leírhatlan s lefesthetlen varázshatásról, melyet az utazónak éreznie kell, midőn Konstantinápolyt először megpillantja.

Ily hely, ily város, ily ég nincs több a földön, s kivált nincs e három együtt sehol. Bájos királynéja a világ valamennyi városainak, hogy a muszka birodalom ezer év óta imád s mátká kezeid után eped, bizony nem csodálom.

VIII. CONSTANTINÁPOLY PANORÁMAI KÉPE, MADÁRRÖPTILEG TEKINTVE NAPPAL ÉS ÉJJEL, MEGVILÁGÍTVÁ A RAMAZÁN-ÜNNEP ÉJJELÉN

Június 1.

„Hiában forog a nap a világ körül, Sztambulhoz hasonló várost sehol nem lát... Nézd, mi egészen különös szépséggel tündököl, mi keccsel öleli őt a tenger körül... Egyebet nem is említvén, mi édes és mi kellemes szállani a tenger színén, uralkodni egyszerre a légen és a habokon, mint trónján Salamon, pihenni kéjtelmesen párnákon, legeltetve szemeinket a vizek ezüst tükörén. Itt feltalálsz minden gyönyört, dalt, zenét, művészetet, tudományt, pompát s minden kedvteléseket. Itt, repülve a szellő szárnyain, szemeid számos városokat látnak egyszerre. Dőlve a fuvalom lágy vállaira, nyugton az egész világot bejárhatod, fáradalom nélkül. Itt sugároznak vetélkedve vissza a legnagyobb szerűbb képek, melyek magokat egymásban mint tükörben szemlélvén, a partoknak varázs tekintetet kölcsönöznek. A sajkák a víz hátán könnyedén sikamlanak, vitorláikat, a szél által fölfúva, egy madár szárnyainak vélnéd... Egy ily szép látványt miként leírni? S ennek mi szüksége van magasztalásra? Kinek sorsa biztosítva van, az lakot más helyen ne válasszon. Semmi más város, más tartomány nem mérkőzhetik vele, s nincs a világon lakhely, melyet hozzá hasonlítani lehetne...”

Nabi Efendi

(török költő, szül 1632-ben.)

Ha a gond s bú kimerít, a gyönyör s az élv még jobban. Így tökéletesen kifáradva foglalám el szobámat a vendéglőben (Hotel de Byzance, Péra városrészben). Az a sok új, csodálatos tárgy, mit negyvennyolc óra óta láték, még mindig szemeim előtt rajzott, mint a nap még mindig szemeink előtt szikrázik, ha egyszer belepillantánk, bár bele nézni megszűntünk is. Álmom mély volt, de nem nyugodt, s egész éjjel mindenféle kínai épületek, indus paloták, arab pásztorok, szerecsen rabszolgák, turbános törökök,

fátyolos nők, rácsozott háremek, idegen énekek, ázsiai alakok a legfantasztikusabb tarkaságban rajongtak körültem, úgy hogy fölébredvén, nem tudtam a való s álmaim között különbséget tenni, s csak midőn ablakomhoz rohanva, előttem látám nyúlni Sztambult, s állóhelyemből mintegy kilencven gyönyörű minaretet számlálék meg, akkor győződtem meg, hogy amit láttam, mindazt valóban láttam.

Két torony, a vén-szerail és a galatai torony az, melynek magas tetejéről a világ legnagyobb panorámája nyílik emberi szemnek. Mindkettő egy-egy hegyélen emelkedik, s én mindkettőnek erkélyére fölmentem. Itt állva, mint egy repülő madár tekinték alá Constantinápolyra és a tengerekre. Egy pillantással áttekintém Európát, Ázsiát, a Boszphort és a Marmara-tengert. Az egész roppant város lábaimnál terült el. Ha csak egy pontról volna szabad a földet nézni, azt itt kellene választani.

Három oldalról: északról, nyugotról, délről, három tenger-ág öntözi kék hullámaival e világvárost. A föld, mely a vizek partján lapos, ettől távozva mindinkább emelkedik, s számos dombokra és hegygerincekre oszolva, ezeknek oldalaiiban a házak, templomok, kertek, kioszkok, tornyok, ciprus-erdők egymás fölött lépcsőzetesen emelkednek, mint egy ragyogó amphiteatrum, melyet szemlélni a tengerről épp oly gyönyörű, mint szép onnan a hullámzó tengerre s a messze hegyekre letekinteni.

Azon tengernyelv, mely nyugot-északra nyúlva, az Édesvizekben végződik s Aranyszarv nevet visel, a várost két részre osztja. Északra van Galata, Péra, Tophána, Funduklü s ezután a legkisebb mezei lakok falvai egész a Fekete-tengerig terjednek; délre van a szorosb értelemben vett Constantinápoly vagy Sztambul⁴, mely mint Róma, hét halmon áll, háromszöget képezvén, alakja egy hárfáéhoz vagy egy bőség-szarvához hasonló, melynek szája a most említett tengernyelvre nyílik, honnan nevezetét is vette. E háromszögletnek egyik oldalát a Marmara-tenger, másikat az Aranyszarv-öböl vize mossa, a harmadikat és legrövidebbet, mely a szárazföld felé van, mély ároktól megelőzött s most szomorú omladozásban lévő hármass kőfal veszi körül, melyről váltva hol négyszögű, hol gömbölyű bástyatornyok rovátkosan emelkednek, zöld borostyán s más folyó növények leveleitől itt-ott sűrűn behálózva; ezek közül a tenger felé a legszélső ama híres hét torony, melynek sötét termeiben hajdan honáért halált nem egy magyar hazafi is szenvedett. Az így, részint bástyától, részint tengertől bekerített Sztambulba, hol keresztyén állandóul nem lakhatik,

harminc kapu vezet: hét a száraz oldalról, kilenc a Marmara-tengerről és tizennégy a mély öbölről –, melynek hossza egy mértföldet jóval halad –, s melynek két partját egy hajóhíd köti össze.

Sztambulnak alsó részét, Ázsiával szemközt, a Marmara-tenger partján, képezi a szerai vagy szultáni lak, mely kőfallal körülkerítve, magában egy kis város, s nem egyéb, mint rendetlenül elszórt tömkelege palotáknak, háremeknek, kioszkoknak, pavilonoknak, tornyoknak, miket egymástól roppant platánok s ciprusok ligete választanak el, és virágos kertek és zöld pázsitágyak és márvány lépcsőzetek és oszlopzatok s árnyékos folyosók, honnan éjjel és nappal hallani a közel tenger hullámainak andalító mormolását. Innen, e Szeraitól kezdve a lejtősen le, folyvást emelkedő hegy-háton leírhatlan fénnel ragyog maga a város s benne a számtalan pompás mosé: Szent Sophiaé, Ahmeté, Bajazeté, Szolimáné, Szultán-anyáé, melyeknek száz meg száz dombtetői (kúp) kékre festve s itt-ott megaranyozva, a tiszta légben mint megannyi kis földgömbök domborodnak ki, s körülök hol párosan, hol négyesen, mint óriás oltárgyertyaszálak karcsún nyúlnak fel a deli alakú minaretek, csipke-modorban faragott két, sőt három erkéllyel ellátva s magasságban vetélkedve a körülök csoportozó cipruszálfákkal, melyeknek sötétzöld lombjai a mosék fehérségét csak jobban kitűntetik. A hegyhát élén a város tömege fölött üvegharangokkint lebegő e dombtetők, égők és szikrázók a nap tüzes fényében és ama sugár s könnyű minaretek a városnak mintegy arany koronáját képezik, melynek fogaiba a magas fák kellemesen fonják be zöldes ágait. E képnek harmoniáját bár megtörik, de nem rontják meg a múltkor ó emlékei; itt egy avas obeliszk van az Atmeidan piacon, ott egy fekete kormos csonka oszlop, s fölebb a mosék tetőivel egy vonalon Valens császár nagyszerű vízcsatornája, melynek magas ívboltozatai sötétben s hosszú vonalban nyúlnak el a házak fölött. S mindezek alatt aztán képzelj véghetlen sokaságát a mozaik tarkaságú épületeknek kék, zöld, veres és sárga színre festve s mindenféle faragványokkal fölcifrázva; képzelj a szultán, a basák, a mutfi palotái –, a divánt, melynek *kapujától* vette a birodalom a fényes-kapu címét, a márványból épített türbékét, mikben a szultánok sállal borított koporsói állanak –, a kínai tetőzetű gyönyörű kutakat, a roppant bazárokat s nyilvános fürdőket, miknek némelyikét harminc-negyven réz dombtető födi s messziről nézve légben függő halmoknak látszanak –, képzelj e virító házak közül felfelé nyúló

facsoportokat, melyek a városnak egy kert kies tekintetét adják, s melyek körül, mint tavaszi pillangók füvek körül, fehér galambok s gilik ezrei szállonganak –, és képzelj e kép fölött, melyben városi fény s mezei zöld bájosan egyesül, egy örökké tiszta, egy mélyen kék eget s egy sűrű, de átlátszó fényködöt, mely minden tárgynak panorámai csillámot kölcsönöz, és ekkor talán lesz, de csak halványka fogalmad, Sztambul tündéri szépségéről.

Az öböl átelleni felén terülnek Galata, Péra s a többi városok, három-négy hegy menedékes oldalán, melyek aszerint fogynak, amint a tengerekhez közelednek. A kép itt talán kevésbé fényes, de nem kevésbé festői és változatos. A házak itt is különféle színűek, a dombtetős mosék s oszlopszerű minaretek itt is számosak s körültek mindenütt mint hű társak, zöldellve emelkednek a ciprusok, platánok és fügefák a kertekből, mik nélkül alig van lak. A két temetőtérren kívül, mely nagy mint egy mező és árnyékos mint bármely sűrű erdő, a házak közt művelt földek és kertek elhintvék, hol a török nők gyermekeikkel vígan s gondtalanul játszadoznak, nem is sejtve, hogy a magasból egy szem őket megleszi. E városrészeket itt-ott éles hegyhátak választgatják ketté, melyeket kertek, kioszkok, kínai házikók, széplakok (pavilon) s virágágyak koronáznak meg, néhol viszont mély torkolatok nyílnak, melyekből az elsüllyedt házaknak csak tetői, a fáknak csak ágai s a minareteknek csak fénylő gombjai nyúladoznak ki meglepőleg. A szűk utcák tekervényei, mint megannyi hegyi patak kiszáradt árkai, futnak a tetőkről le a tenger felé, s benne a tarka és kiáltó színbe öltözött emberek hemzsegő alakjai a magasból tarka kavicsoknak tetszenek.

E gyönyörű, e festői, e pompás látvány előtt, mely a hegyoldalak lépcsőzetes emeletein egy roppant amphiteatrumot képez, s mely a szemlélővel minden redőit s részeit láttatja, úgy hogy egy keleti költő túlzás nélkül egy kiterjesztett pávafark pompájához hasonlíthatta, e ragyogó és ezer színű látvány előtt három felől három tenger sima lapja mint ezüst tükör terül el, mely a tárgyak szépségeit szemkápráztatóan sugározza vissza. E vizeken szemünk merengve bolyong és fáradság nélkül egy pillantásunk a Fekete-tengeren jár, másik már délre a Hellesponton andalog. Előttünk az öbölben a kéklő habok közepén egy kis fehér toronyka áll (Leány- vagy Leander-torony), egy gyönyörű, egy valóban költői kép, alap nélkül látszván libegni a víz színén, mint egy úszó hattyúcska. Különben az öböl amilyen nagy, olyan nagy benne az élet és mozgás. Tíz-tizenkét

ezer vickándozó, s ékes sajka, hol egyenkint, hol csoportban, hol követve hol metszve egymást nyílsebességgel szaladoz Ázsiából Európába, a Boszphorból a Marmara-tenger felé, vagy megfordítva, s oly nagy törekedéssel jön és megy, hogy az egész, ha nem egy kis tengeri harcnak, de mindenesetre egy igen mulattató hajóversenynek látszik. Roppant vitorláival néha egy-egy nagy hadi hajó méltóságosan halad egyik tengerből a másikba által s üdvözli a Szultán palotáját dörgő lövéseivel, miket a távol hegyek visszhangjai későcske, de annál többször hangoztatnak vissza.

Rendesen e páratlan öbölben foglal állomást a szultán egész hajóhada is, ötven-hatvan hadi hajó, s bár nagy testök s duzzadó vitorlájok sötét árnyékot vet a hullámokra, a többi kalmárhajók útjában nem állanak, oly tág az öböl, de annál inkább nevelik a tájkép festőiségét; kivált midőn ünnepnapokon ők is zászlókba öltöznek és ágyútorcaik búsan megszólalnak. Némelyik közülök oly közel áll a parthoz, hogy a révek kanyarulataiban az élő fák s árcobok tetői összeérintkezve s vegyülve nyúladoznak ki. Ezenkívül a tágas kikötő partjait sok ezer kereskedő-hajó, gőzös és vitorlás, s a világ mindenféle zászlóitól virító, lepi el, melynek árbocai ünnepnapokon fölékesítve lévén, az egész egy virágzásban lévő erdőhöz hasonlít. A Fekete-tenger felé mind az ázsiai, mind az európai parton kertek, falvak, paloták sora mint egy színes szalag nyúlik; középen, az ázsiai oldalon, fényes és számos moséival, minaretjeivel Szkutari, mint egy kisebb Sztambul tűnik fel, emelkedő tetőin elkülönözve álló gazdag palotákkal, a tengerparton, a körulte zúgó tenger színe felett oszlopokon épült kávéházakkal, s mögötte a híres temetőhely sötét ciprus-erdejével; – jobbra dél felé, a Marmara-tenger, kékellik a hajóin nyugvó Herceg-szigetek békés csoportjával, melyeken túl a nicomediai ködfedte öböl nyílik, messze, messze, mint egy bizonytalan álomkép; ezen túl az ázsiai partok homályos láthatára, ennél is távolabb Olymp ködpára lepte hegyeinek magas csúcscsora, melynek havai egész idáig kifehérlenek.

Íme, ezek teszik a roppant tájkép főbb vonásait, hogy úgy mondjam, anyagát, rajzkörét. De ha mindehhez hozzá adjuk a különféle színeket, s ezeknek száz árnyékait, amint a tárgyakat velük maga a pazar természet színezi, s amint e színeket az ég, a szél, a nap, és az órák különbsége szerint mind a szárazon, mind a vizeken ezerféleképp változtatja –, ha képzeljük, hogy a kelő és nyugvó nap sugarai a magas fák és minaretek csúcscsontait ragyogtatva érintik

s a mosék érc dombtetőit s Sztambul és Szkutari veres és sárga házfalait mint egy lángözönnel tűzbe borítja; – hogy a támadó vagy csillapodó szél a tenger hullámain most zúgva fölveri, majd hasonlónak teszi egy megaludt, csendes, de fénylő ónolvadékhoz –, hogy nappal e várost a hőség ezüst ködén keresztül szemléljük, melynek átlátszó páráján belől fehér galambok csoportosan keringenek, és éjjel a tiszta ég alapján a nagyszerű dombtetők, a sugár tornyok és ciprusok kecses árnyalakjait (silhouetjeit) látjuk lenyomódni –, hogy mindenütt, ahova tekintünk, a tengerparton, a hidakon, a piacokon, az utcákon a világ minden népeit szokatlan és a legváltozatosb köntösökbe öltözködve szemléljük tarkállani, milyeneket csak színpadokon és festményeken szoktunk látni –, hogy e nyolc városnak s a húsz-ezer hajónak tompa moraja, szárazról és vízről a kapkodó szellő által fel-felhozatik hozzánk a toronyra, hol állunk –, hogy a hadi hajókon az imádságra hívó ágyú dörgése naponkint többször meg-megdördül s intő szavát a visszhangok partról partra küldözik –, ha meggondoljuk, hogy e szép kék ég csaknem mindig oly tiszta, e mély tenger csaknem mindig oly csendes, s e kies tájon csaknem mindig örökös tavasz virít –, ha emlékezünk rá, hogy Constantinápolyban vagyunk, határszélén három világrésznek, honnét Ázsiába látunk, s harminc-negyven óra alatt Afrikába juthatunk: csak az, ki mindezt együtt és egyszerre hallja, látja vagy képzele –, ha ugyan ezt teheti emberi képzelet –, csak az fog magának Sztambul leírhatlan s valóban tündéri szépségéről némi bágyadt képet alkotni.

Észreveszem, hogy ismételem magamat, s ugyanazon képet s tárgyat újra meg újra használom s nevezem. De mit tegyek? A szó s tárgy lapomon mindig ugyanaz, de a tárgy, a kép, a benyomás nekem mindig más, mindig változik aszerint, amint azt más-más helyről nézem. Érzem, Sztambult leírni akarván, lehetetlen munkába fogtam. Nyelv azt le nem írhatja, művész le nem festheti, a photographia sem adhatja vissza, mert Sztambul pusztá hív rajzképe változó színei nélkül kevésb a holtnál, melyben élet már nincs.

De Constantinápoly nemcsak nappal szép, éjjel is az, sőt fölséges, midőn a galatai, szerai és szcutarii fénytornyok meggyúlnak –, midőn a számtalan hajók árbocerdejét mécses világló serege borítja el –, midőn a tiszta kéklő égen a csillagok sokasága szikrázva megjelen, s mindez a tengerek hullámaiból visszatükröződván, egy kétes, de bájos fényt terjeszt el az egész nagy képen, láttatván ennek nagy tömegeit s alakmetszvényeit, s eltakarván vagy megszelidít-

vén az apró részleteket. Kivált nagyszerű, fölséges s csodálatos Constantinápoly most, a Ramazán-ünnep éjjelén. Ez ünnep egy egész hónapig tart, mely idő alatt napköltétől napszálltáig a muzulmánoknak sem ennie, sem innia nem szabad, s a böjtölés oly szigorú, hogy még dohányozni, sőt virágot szagolni is tiltva van. Azonban e tartózkodás bármi terhes, kivált nyárban és kivált a köznépre, mely éhen s szomjan kénytelen napi dolgait végezni, nincs rá példa, hogy e tilalom, legalább nyilván, megszegetnék. Midőn a nap lenyugszik, ágyúörgések adják a hívőnek tudtára a böjt végét, s ekkor a holt város halottaiból mintegy fölelevenedni látszik, és mindenki, gazdag és szegény, úr és pór, férfi és nő és gyermek rohan az élv gyönyöreinek, kipótolni igyekezve éjjel, mit nappal elmulasztott, s az evés, ivás, vigalom, járás-kelés, szóval az ünnep és lakoma tart egész hajnalhasadásig, midőn új ágyúszók az új böjt kezdetét hírül adván, a lakomának, mint egy búbajos vesszőütsé-
re, rögtön vége szakad. Lehetetlen oly szépet s pompásat képzelni, milyen Constantinápoly egy ilyen ünnep éjjelén; Aladin bűlámpája nem mutat ily gyönyörű látványt, sem az ezeregy éjszaka meséiben ehhez hasonló tündéri világot nem találni. Főképp varázs látvány a két tisztán muzulmán város tekintete túl a tengerparton, Szkutarié, mit a régiek aranyvárnak (Chrysopolis) neveztek, és a hét halmon fekvő Sztambulé, melyben a mosék gömbalakú dombtetői s száz meg száz minaretjei mindenféle színű s alakú lámpákkal, koszorúkkal, rajzokkal s tűzben égő egész korán-mondatokkal megvilágítva lévén, s mindezen kígyózó tüzek a léghen magasan függvén, folyván s fűződvn össze, e ropant fényt még növelik az utcák, paloták, középületek, bazárok szinte tarka, szinte gazdag, szinte csodaszerű megvilágításai. Ha még ehhez hozzá vesszük a tekervényes utcák tömkelegét, melyekben Ázsia, Afrika, Európa összegyűlt tarka népe gyalog, lóháton, kocsiban jöve-menve itt festőileg tolong, ott a nyílt ajtajú kávéházak s csemegeboltok kerevetein keresztbevetett lábakkal ül s dohányát kéjelmesen füstölgetve, kávé és serbetet szörpölget, amott a piaci étek- s gyümölcsárosok színes lámpákkal körülállított asztalait gyűlöngi körül, tovább kóbor táncosok és zenészek csörgő dobját, mandolinját, dudáját, fuvoláját s orrhangú énekét hallgatja –, ha hozzá vesszük, hogy a várost a tenger hajlásai szerint minden oldalról hajók sokasága szegélyzi körül, melyeknek rúdjaival s köteleivel mindenféle színű s alakú lámpák különféleképp elhelyezve, a hűs szellőben hintázva függenek, miket néha egy-egy öröm-

lövés fellege ködként borít el –, ha hozzá vesszük még, hogy e roppant fényt, e sokféle színt, e mindenféle alakot a nyugvó tenger híven visszatükrözi, s a vizek ekképp magok is szivárványos színt kapván, elolvadt drágakövek rezgő folyadékának látszanak; mindezt összevéve, e várost s e látványt így valóban egy nagyszerű színpadi mutatványnak véljük, és az is, de olyan, melyben semmi nem utánczott, minden való, mert itt a víz maga a hullámos tenger, a lát-határ maga a szabad természet, mik fénylenek, magok az élő csillagok és kéklő mennyezete a képnek maga az örökös ég.

S hogy el ne feledjem, miképp e város muzulmán város, emlékeztetett rá a félhold, mely csendesen úszva haladt át a tiszta esti égen, mint a birodalom élő címere, melyet a mennyre, mint kiterjesztett zászlóra, maga a teremtő uja hímzett oda.

Azonban, midőn e gyönyörteljes világ tekintetében néző szemem s képzeletem mintegy elrészegült, anélkül, hogy kifáradt volna, mivel magas álláspontomról nem a részleteken, hanem egész csoportozatain legeltetem, az uralkodó eszme lelkemben az volt, mi Sztambul különösebben jellemzi. Némely városoknak elég tekintenünk külsejét, hogy tudjuk s eltaláljuk, ami eszmét s életet azok épületeikben képviselnek. Emlékezem, hogy midőn a capitolium ormáról Rómát szemlélém, diadalkapuit, obeliszkjeit, emlékoszlopaikat, színeköreit, vízboltozatait, fórumait, s többnyire mind romokban, érzem, hogy egy nagy birodalom sírhelyén járván, Róma az *emlékek* városa –, midőn Edinburgh várhegyéről letekinték az új város utcáira, melyek oly szépek és tiszták, zöld téreire, melyek oly szabályosak és műveltek, házaira, melyek oly csinosak s oly gondosan bezárvák, éreztem, hogy Edinburgh művelt, tehetős, okos, kéjelmet kedvelő, gondos s belsejében boldog *családok* városa –, midőn Szent Pál csúcsáról Londonnak utcáin a méhszorgalmú népet hemzsegni látám, és a sok tért, a tágas hajóállomásokat, és látám a számtalan gyárak füstölgő kéményeit a házak sokasága felett kinyúladozni, mindez tudatta velem érthetőleg, hogy ez a kereskedelem, munka és ipar városa. Sztambulnak épületei közül mik tűnnek ki legjobban? Az emberek házai mind színesek, mint a virágok, melyek őszszel elhervadnak, s csaknem mind fából alkotvák, tehát nem tartósak, mert, mint a keleti költő mondja, az élet utazás, az ember vándor, a lak egy vendéglő, mibe alig térünk be, azonnal elhagyjuk, tehát mire való volna kőlak embernek, ki utazó lévén, a földön soká úgysem maradhat? Kőből

Sztambulban főképp a jótékony intézetek, mint az iskolák, fürdők, tápházak s bazárok vannak, és ezekkel néha hasonló alakban s mindig hasonló egész tetővel építve a mosék, Istennek e házai, magasan lebegő dombtetőikkel, sugáran felnyúló minaretektől körülvéve, s hogy annál jobban kitűnjenek, falaik mind fehér színben ragyognak. Mint a zöld síkon felhánt magas halmok, jegenyéktől körülnöve, az utazónak messziről szemébe ötlenek, úgy uralkodik mind éjjel a hold fényében, mind a napnak délibábszerű fényködében Sztambul házserege felett a sok magas mosék dombtetője, magas minaretektől s ciprustetők lombos ágaitól körülállva, s ezeket tündökölni látván az utazó, ha nem mondja is, érezi magában, hogy e város a *jótékony*ságnak s a *hitnek* városa. S valóban, ha van város, hol a jótékonyosság erénye gyakoroltatik s Isten őszintén dicsőítetik, az Sztambul, a török nép fővárosa.

IX. CONSTANTINÁPOLY BELSEJÉNEK S KÜLÖNBÖZŐ VÁROS-RÉSZEINEK KÉPE. SZTAMBUL, PÉRA, GALATA, PHANAR, BALATA. HÁZAK, UTCÁK, BOLTOK, HAL, ZÖLDSÉGPIAC. MAGYAR EMLÉKEZETEK. EGYIPTOMI FÚSZERBAZÁR. FEGYVER, SELYEM, DRÁGAKŐ, SARUBAZÁR. KALMÁROK JELLEMZÉSE

De ha Constantinápoly szép, nézve azt a magasból mint madár s messziről mint egy látcsövön, tekintve közlőről sok van benne, mi kellemetlen és undorító. A színpadról vett hasonlatosság illik rá minden tekintetben; ez is elbájolja azt, ki szemközt s távolról nézi, de ki a díszítmények mögé pillant, annak ábrándjai nagyrészből elröppennek.

Constantinápoly utcái lejtősek, tekervényesek, kövezetök rossz, és általában szűkek, annyira, hogy néhol a szemközt lévő házak ablakából jó barátok akár kezet foghatnak. Járnunk bennök óvatosan kell, különben kőbe, lovakba, szeke-
rekbe, vagy teherhordókba botlunk untalan. S roppant teher az, mit ezek egyesülve odább szállítanak, kettő-kettő visz vállán egy izmos rudat, s mindenik szomszédja vállán nyugtatván karját, ekképp négy, sőt hat ilyen rúdon a legnagyobb terheket elviszik, egy-egy egész tár, mit itt vállakon hordanak. Néha a tevéknek egész sora jön velünk szemközt, mindenféle kosarakkal s árukkal oly nagyon megterhelve, hogy ezek a két sor ház falait csaknem érintik. A gazda maga, ülve egy öszvéren, elől megy, s kötélen vezetve halad utána az első teve, melyet a többiek nyomá-

ba lépve követnek. Tizenöt-husz teve van ekképp összefűzve, s olykor mindenik egy hangos kolompot hordván nyakán, csengésök valóban fülkábító zajt okoz. Az öszvérek hátaikon építésre szükséges téglákat, köveket, gerendákat cipelnek, mik tágan lévén kötelekkel összekötve, le-leomlanak, s az utcát elborítván, a járást lehetetlenné teszik. Ehhez járulnak a víz- és olajhordók széles bőrtömlőkkel, a gyertyamártók, kik a még friss, csaknem csepegő gyertyákat hosszú póznákon vállaikon lógtatják, a süteményesek, kik sültjeiket egy kerek polcon fejkön, egy öblös kosarat, mint mozgó boltot, nyakukon, egy asztalt hónuk alatt vive kiáltoznak, és a mézárások, halárások, kik májat, tüdőt, belet, combot s mindenféle véres állatagokat rudakon hordva, ahányszor mozdulnak, mindannyiszor véresöt hintenek magok körül. Számtalan piaci konyhák füstölögnek a szabadban, s a nem mindig friss olajnak, zsírnak csömörletes gőze felejteti velünk a rózsákat, mik, fájdalom a távolban illatoznak. Az ízletes citrom, narancs, dinnye s egyéb óriás nagyságú gyümölcsök sikamlós héjai az utcákon elhányva hevernek, s ilyen szeméttel tele van a tengerpart is, hol a zöldségárások a lefosztott lapokat gondatlanul bűzhödni hagyják, s hol a különféle színű halak roppant halmaza, ha csodálatos alakjaival a szemet gyönyörködtetik, de erős, sokszor bűdös szaguk az orrnak kellemetlen. Koldusok sem hiányoznak, kik csonka tagjaikat s undorító sebjeiket mutogatva ülnek vagy járnak, várva az alamizsnát, mit a török pazarolva osztogat. De idegennek még felöltöbbs az a sokezerre menő gazdátlan kutya, mely hol egyenkint, hol csoportban szaglálva sétál, fut vagy heverész az utcákon, nem félve senkitől, de nem is bántva senkit, kölykezve s hálva mindenütt szabadon, s élve abból, amit talál, amit lop, és amit a jószívű hívőktől kap. Idegen óvakodjék itt bántani ebet, például, ha ez neki nem térne ki, mit sok nem tesz, mert hisz ők is a város polgárának –, s joggal – tekintik magokat, bizonyosan bosszút állnának érte a törökök, kiknek vallási ágazatok parancsolja az állatokat kímélni, sőt táplálni. E gondolkodásmód egy sajátságos keresetnek adott itt lételt; ti. emberek, kiket dzsigerdzsinek hívnak, fel s alá járnak a városban, a vállunkon hordott póznát nyers tüdővel s májjal tele aggatván, miknek szaga számtalan kutyát s macskát csődít körültek össze. Mindig találkoznak kegyes lelkek, kik tőlök egy pár darabot megvesznek, s az éhező állatok közt kiosztják. Azonban e részvevő szív nem gátolja őket, hogy midőn lovat bérlenek ki, melyen, itteni szokás szerint, az utas a meredekebb

utcákon fölveteti magát, ők is a ló farkába kapaszkodva kínosan huzatják fel magokat. Világítva, a város ritka helyen lévén, este papírlámpával szoktak az emberek jönni és menni, ki éjjel anélkül találta, készen lehet rá, hogy az éjet az őrházban kemény padágyon tölteni.

Mindenesetre Constantinápoly belsejében rend, tisztaság és csin hiányzik, de mégis meg kell jegyeznem kettőt, egyik: hogyha e részben Bécshez, Londonhoz, Amsterdamhoz nem hasonlítható is, de lejjebb sem áll, mint Szicília s Portugalia fő- és Európa tartományi városai; másik: hogy kivált az örmény görög, frank, általában a keresztyén s zsidó városrész piszkos s szemetes, s ehhez képest a törökök által lakott Sztambul valóban tisztának mondható. Ha nem tisztább a város, ez a török *kormány* hibája, de másrésről, hol csin s tisztaság van, az a török *faj* érdeme.

Constantinápoly, lakosait tekintve, több városrészből áll, mely mindenik más-más fajnak szolgál lakhelyül. Sztambul vagy a régi Byzánc és Tophana kizárólag muzulmánok lakhelye, Galata és Péra a frankoké; Phanar a görögöké; Balata a zsidóké; az örmények is külön laknak.

E városok összegében a fénypont Sztambul, melybe három oldalról harminc kapu vezet, mik esténként mindig bezáratnak, minthogy ott keresztyén állandóul nem lakhatik. Utcái partoldalokban meredeken mennek föl és le, s oly tekervényesen, hogy ki nem vigyáz, azon veszi észre magát, hogy gondolván egyenesen haladni, azon pontra tért vissza, honnan elindult. Két oldalt állanak a török házak, többnyire faragványos fából építvék, változó alakban s festve különféle színre, mert keleten semmi nem egyforma, s a házfödelek, mik nálunk oly rútak, itten oly kecsesek, oly szeszélyesek, többnyire kínai metszetűek, vörös cserépszindellyel befödve, melyek tetején aranyos sárkányok ragyognak, s kihajló szögletein rézbojtok vagy harangocskák függenek. A török ház rendszeren földszintből áll, mely egyemeletes; ez emelet az utcára kikönyököl s e kihajló rész oszlopokon nyugvó erkélyt képez. Ez erkélyek sűrű rácsozattal befonva lévén, a nők mulatóhelyei, kik ott a hűs léget élvezik, nézve az utcán menőket, anélkül, hogy tőlök láttathatnának. A kétszárnyú kapu, melyen vas vagy rézkarika függ, a pitvarba vezet. Néhol a ház mögött árnyékos kert zöldell, melynek közepén van a *hárem*, mi törökül tiltottat, rejtettet jelent. Itt-ott a ház tetején széplát is (veranda) van, de csak ott, honnét a szomszéd udvarába s hárem-kertébe nem láthatni, mivel ez tilos, s ha pörre kerül a dolog, azt vagy le kell rontani, vagy a szomszéd-

nak joga van a maga udvarát s kertét kandi szemek elől magas deszkafallal biztosítani. Az utcára nyíló boltok két-három lábnyi magasságban emelkednek a föld felett, többnyire szűkek, és homlokukat egy tarkára festett párkányzat ékesíti. Nappal mindig nyitvák, sem rács, sem üveg nem választja el az utcától, este egy leereszthető palánkozattal záratnak be. A bolton sem neve, sem címere, sem kirakata nincs, mire való is volna ez, midőn az egész bolt a szem előtt fenéig tárva áll? A vevő künn az utcán állva, válogat az asztalul szolgáló polcra hányt mindenféle áruk közt. S ott ül a kalmár egy alacsony emelvényen, keresztbe vetett lábakkal, szájában hosszúszerű pipával, s hol dolgozva, hol henye ujjai közt török olvasóját számlálgatva, leírhatlan nyugalommal s egykedvűséggel várja a vevőt, mint a járókelőket nem hívogatja, úgy a távozót sem marasztalja, s ami tőle kívántatik, azt is oly késedelmesen mutatja elő, mintha eladni szándékában nem volna. A törökök azt mondogatják: »Ma itt vagyunk, holnap elmegyünk. De mikor? Ki tudja megmondani? Utódaink kezdjék, amint mi kezdtünk.« Nagyobb boltokban szokás a vevőt pipával és kávéval megkínálni. Midőn az imádság ideje elérkezik –, mely naponkint ötször fordul elő – a kalmár szó nélkül ott hagyja vevőjét, s csak miután imádságát a bolt hátuljában elvégezte, dolgát vele akkor folytatja.

Sztambulnak azon részét, melyet a Marmara-tenger mos, az új-szerai vagy szultán-palota foglalja el, körülkerítve magas kőfallal, min itt-ott a ciprusok s platánok sötét-zöld lombpleple borul át. Ez az a híres lakhely, mely bölcsője volt az ozman birodalomnak, hol annyi véres politikai s titokteljes szerelmi dráma lefolyt, de mely a janicsárok kiirtása óta megszűnt a szultánok állandó laka lenni. Nem egy palota ez, de egy egész város, egy roppant kert-erdő, melyben elszórva számtalan palota, kioszk, pavillon van, itt néhány kies halmon egy-egy kis mosé emelkedik, odább Bajazid régi várának pompás omladékait futja be a borostyánok zöld fátyola, a veteményes kertek platánjai alatt nádkunyhókban, zúgó patak partján szerezsen rabszolgák laknak, kik a földet művelik; eleven pázsit és virágágyak váltják fel az árnyékos erdőket, miknek szabadon nőző fái néha nyolcvan lábnyi magasra nyúlnak föl, itt-ott fehér márványlépcsőzetek s faragott kőkarzatok kötik össze a völgyeket a zöld halmokkal, és mindenfelé látni a sok friss szökőkutat, melyek hangosan s habzva fecskendeznek, s a ligetek bokrai között a vad galambokat, melyek nyögdecselve búgnak, mindenütt, ahol egy domb, ahol egy fok

van, mely a városra vagy a tengerekre gyönyörű kilátást nyújt, ott egy kisebb vagy nagyobb palota vagy nyílt csarnok is van, kioszk-alakban építve alacsony földéllal, mely a faltól hat-hét lábnyira előrehajlik, támaszkodva ékes faszlopokra, miknek mór-ízlésű faragványai mozaik modorban kifestvék.

Mi tér ez elhintett sok épületek közt marad, az vagy zöld pázsit, vagy virágkert, vagy árnyékos berek, melynek virágos lombjai szelíden borulnak a pavilonok tetőire. Leghátul, közel a tengerparthoz, vannak a háremek, de azokhoz közelíteni sem szabad, csak messziről látni a sűrűn elrácsozott ablakokat s a magas erkélyeket, miknek aranyos vasfonadékait illatos virágok hálója futja be, s melyek mögül a nők –, mint megannyi fogoly fülmilék –, merengve gyönyörködnek a kertekben, a városban s a tenger zúgásában, talán irigyelve a menő habokat s repülő felhőket –, talán nem, ki tudja? Mi nagy helyet foglal el a császári lak, arról fogalmat adhat annak meggondolása, hogy a szultán mindent táplál, ki udvarához tartozik s így az ő udvarában naponkint tízezer személyre főznek; de e lakhelynek bájait egy európainak megmagyarázni már nehezebb. A török nem roppant paloták rideg falain belől keresi az élvét és gyönyört, hanem a szabad és szép természet boldog nézelésében. Ezért építé urának lakát e páratlan kiességű fokra, honnan csak körültekinteni már valami felséges kéj, ezért a szultán e palotája nem egy roppant kőhalom, mint az európai fejedelmeké, hanem számtalan lakok, kioszkok, pavilonok, márványfürdők, mosék, fegyver- és kincstárak ügyesen elhintett sokasága, és udvara nem egy kikövezett négyszög tér, hanem egy egész vidék, tele mosolygó kertekkel, hol százados fák szabadon nőnek, mint az őserdőkből, tele apró dombokkal, miknek tetőjén ékes kioszkok tündéri távolba új meg új kilátást nyújtanak, tele csörgő patakokkal, tiszta szökőkutakkal, zengő madarakkal, virágágyakkal, miknek édes illatától terhes a lég; szóval, szerencsés ura e laknak akárhova fordul, szeme mindenütt szelíd gyönyörrel találkozik, körülte csend, árnyék, illat, madarak szállása, távolról hűs fuvalomtól kísérvé a tengerek ábrándra hívó mormogása hallatszik, s a szem előtt jobbra és balra, elől és hátul a legbájosabb s legnagyobb vidék nyílik, mit Isten keze alkotott. Különben kelljen-e rajta csodálkoznunk, ha e helynek lakói némileg rabok lévén, a *szabad* természetet kedvelik?

A szerai nagy kapuján nyugatra kilépvén, szakadatlan sorát találjuk a legpompásabb moséknak, a legmagasb minaretek-

nek, a vezérek, a seik-ul-izlam vagy nagy-mufti s a szultán-nék fényes palotáinak, a megholt fejedelmek márvány-síremlékeiknek, a kínai alakú kutaknak, melyeknél fogadott emberek vas-, réz- s aranyos kupában az elmenőknek a hús vizet ingyen osztogatják, a tápházaknak, akadémiáknak, közfürdőknek s vendéglőknek (hán), és bezesztánoknak (bazár) melyek mind dombtetőkre lévén építve, ezek a város polgárházai fölött hol kéklő színben, hol fénylve magasan kidomborodnak. Csak itt-ott bukkan az utazó emlékekre a régi görög birodalomból, melyek szomorúan tűnnek fel a viruló török épületek körül, mint a felszántott ó temető hullámzó vetései közül egy-egy megdőlt sírkő kinyúladoz. A hyppodromi (atmeidan) piacon van Theodoz sugár obeliszka, s a kigyó-oszlop bronzbul, mely egykor Delphosban állott; közel hozzá Marciané gránitból, távolabb Constantiné porphyrból, mely bár csonka, de magas helyen állván, messziről meglátszik, s fekete színe miatt égett oszlopnak nevezetik; túl ezen van az Aszpár-cisterna (víztartó), melynek kúpos boltozata hatvannégy márványoszlopon nyugszik, és a tenger partján van a híres ezeregy oszlopú földalatti víztartó, mely most egy selyemfonónak szolgál műhelyül. De alig képzelhetni festőibb látványt Valens császár vízcsatornájánál (épült 336-ban Kr. sz. után), mely majd négyszáz öl hosszúságban egymásra épített kétsor ívezetével a város harmadik s negyedik halmát összekötvén, uralkodó magasságban vonul el nemcsak a házak, de a minaretek fölött is, s midőn a lenyugvó nap boltozatának nyílásain, miknek egét zöldellő bokrok s borostyánok lefüggő ágai törik meg, bíbor színben égő sugárait viszszaküldi; ez valóban oly nagyszerű látvány s oly varázskép, melyet semmi ecset vissza nem adhat.

Regényes sétát nyújt még a pompás kőfal, mely Sztambult a száraz oldalról védi, s kezdődvén a Marmara-tengerparton, a híres Héttoronynál, végződik az édesvizeknél az Aranyszarv-öböl végén. E hármass kőfal ötven-hatvan lábnyi magasságban emelkedik a föld színe felett, szürke s márványszerű fehér kőből művészileg építve, s minden háromszáz-négyszáz lépésre egy-egy izmos torony áll –, de most mindez romlott állapotban van, a széles árkot veteményes kertül használják, s a hasadékokban, a rovátkokon, a tornyokon virágok, bokrok és fák sűrűn lengenek, miknek ágain fészket sívító sasok rakosgatnak. Hiában, e hatalmas kőfalak nem bírták a régi birodalmat megvédeni; jelképei, a híres sasok, emez omladékokon üvöltöznek, de azon, ami él, ami áll, ami ragyog a templomokon, középületeken, hajók árbocain, mint címer a félhold uralkodik.

Egyik kaput *Egri* kapunak hallván neveztetni, azt véltem, ez hason nevű városunktól vevé nevét, de csalatkoztam, *egri* törökül: görbét, félsziget jelent, és e kapu fekvése görbe. De a Top (ágyú) kapu egy magyartól vette nevezetét, amaz Orbántól, ki II. Mohamednek, Constantinápoly hódítójának egy oly óriás ágyút öntött, melyet ötven pár ökör nehezen vont odább, s tizenkét arasznyi kerületű golyója tizenöt mázsát nyomott. 1453. április 6-án ez ágyúval kezdetett meg Byzanc ellen a roham, a Topkapu előtt állítatván fel. Több más nyomai is vannak e vidéken a magyarok emlékezetének. A Herceg-szigetek legfőbbjén, azon, melyet Prinkipónak neveznek, s melytől az egész bájos szigetecsoport kapta nevét, a tengerparti azon szikla-piac, hol az úri társaság esték hűsében összegyűlni szokott, egy hajdani magyar követettől most is Magyar-térnek hívatik. A szép Diván Jolli utca mellett pedig van egy kapu, melyet Parmak- (kéz-ujj) kapunak neveznek egy *Magyar Ali Agától*, ki hitét megtagadván, a török janicsár seregben szolgált, s egy csatában bal karját, s jobb kezének négy ujját elvesztvén, a szultántól nyugdíjat húzott. Boltocskája e kapu mellett állott, s mértékletes, tiszta erkölcsű, igazságszerető és vallásában buzgó levén, szomszédjai úgy nézték őt mint a jámborság példányát. De néha-néha becses dolgokat vevének nála észre, piszkos övéből drága kövekkel kirakott törnyél csillogott ki, ujján olykor gyémántos gyűrű ragyogott, s egyszer rongyos erszényéből, mit keblébe szokott dugni, egy jóféle gyöngyből fűzött olvasó csúszott ki. Ilyesmi aztán szóbeszédre ada alkalmat, de a török nép nem csodálkozik, ha rongyot és aranyat együtt lát, hisz a szerencse vak; azonban egy éjjel Ali Aga zsákkal vállán a tenger felé menvén, az őrség által megvizsgáltatott, és ebben egy megöltnek teteme találtatván, kisült, hogy neki egy más városrészben szép laka van, hol nemcsak szerelemben és dőzsölve élt, hanem bordélyházat is tartott, s a gazdagok, kik buja hölgyeinek hálójába kerültek, áldozataivá lőnek; ekképp a bíróság által karóra elítéltetett, de ennek végrehajtása előtt egyetlen ujjá, mivel gyilkosságait elkövette (egy ráillesztett hegyes árt az áldozat agyvelejébe döfvén), e Parmak-kapu szárnyai közt szétzúzaték.

Az *örmények*, kiknek száma 100 000-re megy, egy külön városrészt laknak, melyben sem rend, sem tisztaság nem hiányzik. Ők többire beszélnek a török nyelvet, de örmény betűkkel írják. Ámbár keresztyének, a török szokás és divat szerint élnek, s nők, kik feltűnőleg szépek, fátyolozva járnak az utcán, de házaikban fátyol nélkül láthatók, hol a

férfiakat keleti modorban, azaz méltósággal, de az alázat minden jeleivel szolgálják, csaknem térdre borulva fogadván a ház vendégét, kinek ruhája széleit tisztelettel érintik, s társalgás közben minduntalan vagy homlokukhoz vagy szájukhoz viszik puha s hófehér kezeiket, mintha szerény szókkal csókokat is akarnának elhinteni. E faj becsületetes, értelmes, rendszerető, tevékeny; mindeniknek van foglalkozása, vagy művész, vagy mérnök, vagy orvos, vagy gyáros, vagy katona –, csak költőik nincsenek. Többnyire ők rendezik a birodalom pénzügyeit, s néha a fejedelem tanácsába is meghívottnak.

A görögöktől lakott városrészt *Phanamak* nevezik, s innen származik a *phanariose* nevezet, mely a török szolgálatban lévő görököknek adatik. E városrész házai kőből építve és kiülő erkélyekkel s karcsú oszlopokkal ellátva lévén, elég díszesek, bár barnára festve lévén, sötétek, minek oka az, hogy egykor a keresztyének, fajonkint, mind ruháikban, mind házaikban bizonyos színre valának a hódítók által szorítva; azonban e városrész csendes, hallgatag, mintegy félelemmel van tele, s benne a régi görög nagy családok ivadécai úgy szólván elbúva élnek, a fényes múlt emlékeivel s egy hasonló jövő reményeivel táplálva képzeletdús lelkeiket. Mindenesetre nem kis engedmény volt a hódítók részéről, hogy egyházaik s belső nemzeti dolgaik igazgatása nekik meghagyatik, s azt a patriárkával együtt máig is a nemzet főbbjei kezelik. Házaikban a földszinti szobák rendesen szerényen, sőt szegényen bútorozvák; e szokás még azon vad korból veszi eredetét, midőn rájok a gazdagság a kincsszomjas basák részéről veszélyt hozhatott, de az emeletek termei, hol az asszonyok fogadnak, s hova török nem mehet, mivel vallásos erkölcei tiltják, az arany, ezüst, bronz, selyem, bársony, drágakő pazar fényvel ragyog. Nőik szépségben az örmény nőkkel vetélkednek, kiknél ha kevésbé vakítók, de azokat a kifejezés s a vonások nemességében haladják, mint a tetszelgésben s a fényűzésben is, mely selyem, bíbor, arany és drágakövek magára halmozásában ízlést ritkán, határt még ritkábban ismer.

E faj mindenütt, ahol van, ész-, szellem- és képzeletdús, ezenkívül élénk, vállalkozó, de hiú mint bármely nő, s itt ezen felül meg különösen önző, cselszövő, hitetlen, hízelgő, udvaronc, ki eréllyel szolgálja a törököt is –, bár gyűlöli –, midőn benne saját hasznát is fölatalálja. E tulajdonoknak köszönheti e faj, hogy diplomáciai ügyekben magát a töröknél nélkülözhetlenné tevő, s hogy ez századokon át

közülök választá Moldavia, Havasalföld, Szerbia és a nagyobb szigetek fejedelmeit, mint a tolmácsokat is, kik a díván és az európai követségek közt, szóbeli üzenet alakban az értekezéseket vezették. De mióta Görögország önálló országgá lőn, s mióta e faj Miklós cár merész terveibe bízva, a muszkák iránti rokonszenvét nagyon is elárulá, s kivált mióta egyrészt az itteni európai követek a tolmácsi hivatalt saját hazafiaikra kezdik bízni, másrészt a török miniszterek magok képesek francia nyelven értekezni, mindez megváltozott, s a görög faj hivatalos befolyása tetemesen csökkent, de annál nagyobb erélyt fejt ki a kereskedelmi téren, s nincs Európában nevezetesebb város, hol az itteni ravasz és ügyes bankároknak fiók-hivatalaik nem volnának.

Balatanak nevezik azon undok városrészt, melyet a zsidók laknak. Spanyolországból a keresztyének által kiűzetvén, a pogánynak nevezett törökök voltak azok, kik őket jószívvel befogadták, s talán ez okból ők magokat vendégeknek (musszafir) és nem *rajáknak* (mi csordát jelent) hívják, mi a nevök a török birodalomban lakó többi nem-muzulmánoknak. Az utcák itt szűkek, tele bűzhödt sárral és undorító szeméttel; a házak alacsonyok, sötétek, szelőlötlenek, nedvesek, omladozók, melyekből mint megvetett páriák hunyászkodva jönnek ki sárga bőrű s fésületlen hajú s szakállú lakói, rongyolló mocskos ruhákban, alacsony kalppal fejükön, fekete papucsban, beszélvén egymással torokhangú nyelven s nyugtalan arccal tekintgetve magok körül, mint akik félnek, reszketnek mindig, hasonlóan a nyárfalombhoz, mely szélcsendben is remeg. Nők hosszú, hegyes fejéket viselnek, mi körül fehér sált fonván, ennek két ága vállaikon hosszan lelóg, olajszínű bő köpenyeik közepén hátul egy világosb színű csík nyúlik végig, melyre mindenféle hierogliphek hímezvék. De néha bámulásra ragad nők közt egy-egy gyönyörű fej, hollófekete dús hajfürtökkel, bársony szemölddel, mely a szikrázó szemek fölött mint szivárványív hajol, finom metszetű sasorral s hozzá illő állal, mely a hős lelkű Judit elszánt s akarat erős vonásaira emlékeztet, és meglepő nálok a halovány-fehér arcbőr, mely a rongyok közül már messziről elődbe ragyog, mint egy csillag a szakadozott borulatok közül kitündököl. Mondják, hogy e nyomorult – valóban nem házak, de – romok közt nem egy rejtezik, ki milliókkal bír, hiszen kincseihez e pestises légen át még a rabló s tolvaj sem mer közelíteni; annyi igaz, hogy egykor a birodalom bankárjai ők voltak, most helyöket az örmények s görögök foglalták el, s a zsidók mindenben a söpredék s az ócskaságok

kalmárai lőnek. Ők egész kelet zsidvárosai, s e veszélyes üzlet ama rettenetes döghalál fészke, mely Constantinápoly népességét annyiszor meghúszadolá. De köztük bármi sok a szegény, zsidó koldust nem látni.

Sztambult az Aranyszarv öböl választja el *Pérától*, mely Galatával együtt a frankok vagy keresztyének lakhelye, s görögül annyit jelent: szemközti, azaz hogy Sztambullal átellenben fekszik, s fekszik egy hegytetőn, s egy hegyoldaldalban, mely véget a tengerparton ér. E városrész már egészen európai város. A házak kőből építvék, három-négy emelettel. Átalában véve tömörek és nehézkesek, kivált ha a könnyű török házakkal összehasonlíttatnak. Itt az olasz, a francia, a német építészet egymást váltja fel, s egy gót ízlésű íves ablakú ház mellett van egy máltai, oszlopokon nyugvó erkélyével. Keleti szokás szerint a házakon két-három előugrás van, mely elől és két oldalt ablakot képezvén, s belől azt szögletes pamlag futván körül, a nők itt töltik az időt legörömeztőbb, mert innen három felé nézhetnek s a kerengő lég kellemes hűst tart. A kandi görög nőknek még ez sem elég; ablakaik vasrácsozata egy tágas függő kosarat képez, mely szőrpárnákkal s szőnyegekkel kitömetvén, benne lomhán heverésznek, s csak fejük látszik ki, mint a sárga fejű madárfiaké fészkökből. Újabb rendelet szerint két házat fából egymás mellett nem szabad építeni a tűz miatt, mely Constantinápolyban még mindig borzasztó pusztításokat visz végbe. A boltok is európaileg vannak elrendezve, címerekkel, pompás kirakatokkal, ajánló föliratokkal, s itten mindazon szokással, divattal, nyelvvél, zajjal találkozunk, mi Párisra, Londonra, Bécsre emlékeztet. E városrészben vannak az európai követségek palotái is, az osztráké, ki a hajdani velencei követ palotáját lakja, az angolé, kié itt is egy londoni lordi lakra emlékeztet, az angol olyan, mint a csiga, mely házát mindenütt magával hordja, a franciáé, mely egy kies kertnek fái között mintegy elrejtezve él. De annál kitűnőbb a muszkáé, mely a város legmagasb tetőjén büszkén emelkedik s uralkodva tekint le magasából a városra, a Boszphorra, az öbölre, a tengerre és az egész nagyszerű vidékre. Gránitból és márványból épített roppant alakja mintegy ránehezedik a városra. Jőjjünk akár a Fekete- akár a Marmara-tengerről, ennek alkalmatlan tekintetét a szem ki nem kerülheti. Ki nem tudja, hogy lakaikat a szultánok a zúgó tengerparton vagy zöld erdők árnyékában szeretik építgetni, azt fogná hinní, hogy az itt az úr, aki azon legmagasb várpalotában lakik. E kitűnő tetőt a muszka politika nem számítás nélkül

s nem rosszul választá, így örökké a szem előtt van, a görögé előtt ott ragyog mint remény, a töröké előtt mint egy kísértet, mint egy fenyegetés emelkedik.

Ha Péra a bolt, Galata a tár. E városrészt valaha a velenceiek és genuaiak alapították, s még most is a szárazföld felől bástya és árok veszi körül, s bizonyos órában este kapui gondosan bezáratnak. Itt nyúl fel magas sugárképpen a galatai torony, honnan ama fölséges kilátás nyílik a szemnek, s melynek erkélyén éjjel-nappal örök járdalnak körül, a tüzek kiütését lesve. Párja e toronynak a Szeraszkiertorony, mely Sztambulban még magasabban emelkedik és ama fénytorny (phanar), mely az ázsiai oldalon egy hegyfokrul szórja éjjel tündöklő fényét a tenger vizére. Kőből vagy téglából épült házai Galatának a középkor jellemét viselik magukon, egyik rovátkos mint egy lovagvár, másik hegyes ablakzatú, mint egy kolostor, soknak kapuja vasrudakkal van bevonva, mint egy tömlöc, s emeleteivel mindenik kívül az anélkül is szűk utcára, mely ponyvaernyőkkel vonatván be a nap heve ellen, ekképp minden utca egy-egy hosszú sátorhoz hasonlít. Egyrésztől itt vannak a leggazdagabb örmény és görög bankárházak, melyek a birodalom finánc-ügyeit intézik, de másrésztől ez gyűlhelye tolvajnak, rablónak, csavargónak, szökevénynek, kalandornak, szóval mindazon lazzaroniknak, kiket ide Ázsia és Európa és Afrika, három világrész kivet. Péra inkább csak a polgári állású frankok lakhelye, de Galatában keletiek és frankok, arab és olasz, szerezsen és dalmát, perzsa és olasz, egyiptomi és görög, horvát és orosz, albán, arnót, bolgár, oláh, török, kurd, cserkesz, cigány, mongol, tatár, chaldeus, drúz, a legkülönbélebb, legfestőibb, legtarkább öltözetben tolong, beszélve tíz-húsz nyelvet, képviselve annyi népfajt, saját szokását mindenik megtartva, s közlekedve egymással ravasz tolmácsok által, kik a vevőt is, az adót is megcsalják, ők bírván legjobban a kereskedelmi nyelvet, mely egész keleten egy neme az olasz nyelvnek, mi mindenféle olasz, francia, latin, oláh, görög, arab, spanyol szójárásnak csodálatos keveréke. Megjegyzésre méltó, hogy itt minden mesterség különös utcára van szorítva, e szerint a szabók, csizmadiák, szűcsök, asztalosok, szíjgyártók, pipagyúrók, csutorakészítők, esztergályosok, hajó- és sajkaácsok stb. mind együtt feltalálhatók, kik rendszeren vagy utcán, vagy az apró nyílt boltokban dolgoznak. Leírhatlan azon mozgalom, mely e városrésznél rút és szép árukkal elhalmozott szűk és szemetes utcáiban uralkodik; ez egy örökös jövés-menés, tolakodás nyugalom nélkül, egy

folytonos zaj, mely megsüketít, egy fénylő ragyogás, mely elkápráztat, egy undokság, mely csömört ád; s néhol egy boltban mindent összevegyítve találsz, ruhát és szózott halat, karaváni finom teát és fénymázos csizmát, illatos dohányt és bűzhödt tengeri rákot, muszkatály diót és görögdinnyét, s urak mellett, kik a legutolsó párisi divat szerint öltöztök, itt egy kaftános persa hegyes asztakán-süvegben jár, ott egy póklábú fekete herélt, vagy egy barna arcú ázsiai matróz, kinek csupasz karjába mindenféle csodarajzok vannak beedzve, s a kalapos keresztyén nők mellett elfátyolozott török asszonyok alkalmatlan papucsaikban mint kacsák dülöngve őgyelegnek, vezetve kezeiken kedves fiúkat, kik pillangóval s aranypaszománttal kivarott selyemdommánykában s bugyogóban követik anyjokat, körültekintve kedves bogárszemeikkel.

Európai utazóra különösen meglepő azon sajátságos különbség, hogy míg városainkban az élet és munka elzárt, keleten – a háremen és kincses ládán kívül – élet, munka, imádság és élv egy nyitott könyv, mely a szemlélő előtt tárva-nyitva áll. Ez meglepőleg mutatkozik kivált Galata azon részében, mely a tengerpartra dől, hol áll a vámház, mely előtt ezer meg ezer hajó és sajka mint egy sűrű szál-erdő állong. E piac nem egy birodalom, de a világ piaca, hol minden, mit tenger és föld terem, pazar gazdagsággal felhalmozva áll. Leírhatatlan mind mennyisége, mind szépsége, mind csoda alakja azon tengeri halaknak, rákoknak, csigáknak, pókoknak, kígyóknak, skorpióknak, mikkel a teremő a Bosphort minden más vizek fölött megáldotta. Nagy része nálunk ismeretlen, s így neveiket sem bírjuk. Mint rendkívüli nagyságuk, úgy pikkelyeiknek élénk színvegyülete csodálatra méltó, s midőn a sok aranyos, ezüstös, égbék, vörös, zöld, sárga, opál- s rubin-színű halak tarka halmaza a napfényben ragyog, szép az, mint a mindenféle színű drágakövek halmaza. S épp ily nagy halmazokban látjuk a legszebb s legdrágább gyümölcsöket is; narancs, citrom, fige, brusszai görög-, szmyrnai sárga dinnye, szkutari roppant nagyszermű szőlő (két font belőle nyolc váltó garas), veres bélű granát- és rodosztói birsalma, szentjánoskenyér, perzsiai barackok, damaszkuszi szilvák, óriás nagyságú tökök, kék és lilaszínű ugorkafajok, veres paprikák, s mindenféle színű és alakú, nekünk ismeretlen zöldségek, gyümölcsök és gyökerek össze-vissza hányva, a tengerparton egész dombokat képeznek. Csak burgonyát nem látni, és ananászt keveset. Bizonyos napokon kalitokban számtalan madarakat is árulnak, s azt hívém kezdetben, látva,

hogy százankint vevegetik meg, miképp szegények csak rab-ságot cserélnek; később tudám meg, hogy azok a vevők által az erdőkbe szabadon eresztetnek –, jót tenni az állatokkal is, az izlam parancsai közé tartozik, mit a gazdag muzulmánok lelkiismeretesen teljesítenek is. – S valóban, ezt az állatok tudni látszanak. A tengeri disznók éjjel és nappal félelem nélkül vickándoznak az öböl színén, s a vizek felett seregesen röpkedő vad sirályok (Möwen) oly bátrak, hogy a sajkázó lapátai előtt alig szállnak föl, s a közel házak tetőin félelem nélkül leülnek.

S amint e piac egy nyílt tár, úgy az egész város egy nagy nyílt vendéglő. Ahol eszedbe jut, mindenütt ihatol és ehetel. Itt aludtتهت, ott forralt tejfelt árulnak, odább járókelő görög vizárusok érc- vagy üvegharangjaikat verdesve, friss vizet és jeget kínálnak, kiabálva untalan: »Crionero! Crionero!« Az étházakban látod a szeletekre vagdalt ürühúst függőleges vonalban forgó nyárson a szikrázó láng előtt mint sül: a pogácsasütők előtted gyúrják az ízletes tésztákat, s mindenki láthatja a fűtött kemencébe mint teszük be s onnan párologva mint veszük ki; a pipagyáros szemid előtt készíti a földet s alakítja belőle a veres pipát, s fúrja az esztergályos a jázminszárat s az aranyszínű ambra-csutorát; a komoly aga, ki lóháton méltósággal halad, előtte menve egy szolga s utána a pipahordó; ez jobb kezét az arab ló tomporára fektetve, az első kávéháznál leszáll, betér s a legszurmosabb matróz vagy teherhordó mellé a szőnyegre letelepedik, s egymásról tudást nem véve, mint két ember, kinél a társasági rang mellékes dolog s az emberi méltóság egyenlő, dohányozva s kávét szörpölve gyönyörködnek a jövők-menők tarka s mulatságos tolongásában; apró asztaloknál a vándor cukrász az utca közepén épp oly ízletes hűsítő italokat készit, mint az, ki mellette egy csinos boltban fogadja vendégeit. Meg kell jegyezmem, hogy mézből, cukorból s mindenféle gyümölcsök nedvkeverékéből hűsítő italokat s édes tésztákat készíteni, ebben a török mester, s minden más európai népet felülhalad. Ez oly művészet, mellyel nemcsak a szultán női, de az udvar legnagyobb hivatalnokai is foglalkodnak, s egy jól sikerült *serbet* vagy *kosáb* nem egy odalikból csinált már szultánnét s nem egy udvaroncból három lófarkú basát. A cukrászok boltjai amint a leglátogatottabbak, úgy a legdíszesebbek is. Külseje szép faragványokkal van fölékesítve s eleven kék és sárga színre rovátkosan megfestve, a rózsaszínű és fehér édesecsek (bonbon) kristály edényekben ízletesen fölrakvák, s a mindenféle befőzöttek tiszta üveg-

ben emeletes sort képeznek. A terem közepén egy csörgő szökőkút hűsíti meg a léget, mindenféle keleti virágok szédítő illatától megtelve. Némelyik bolt mellett van egy kertecske is, tele rózsákkal és jázminokkal, mik felett kedves árnyékot egy vén lombos platánnak zöld sátora tart. A fehér turbánt viselő fekete szakállas, égett bőrű gazda szóltalanul igazgatja szolgálait, kik majd a vendégeket szolgálják, szinte némán, de a keleti udvariasság minden jeleivel, majd dolgaik után látnak, s ott a teremben az evők előtt gyúrnak, törlik a cukrot, kenik a mézet, cukorba öltöztetik a mandolát, pörkölik a kávé, s tekergetik mindenféle porokba és illatos keverékbe a sokféle gyümölcsöket, s rakják, ami készen van, az égő kemence torkába, s ekképpen munkálataikból semmi titkot nem csinálnak. Azonban a nézőben mindez undort nem okoz, mert tiszta minden: öltözet, kötény, lapát, tál, edény, csak karjuk barna, de szép, mintha a nap melege által bronzírozva volna.

Itt a helye, hogy szóljak a bazárokról is (törökül: bezesztán), mik mind Sztambulban vannak. Constantinápoly, már helyzeténél fogva, állva három földrész határán, valóban a világ raktára. Aki nem hinné, tekintse meg roppant bazárjait, mikben nem a művészi elrendezés, nem a külfény, de a termékek csodálatos különbfélesége s az árucikkek belső értéke bámulatra ragad.

A Jeni-dzsami lépcsőn Sztambulba menvén, Bajazet moséja mellett áll az egyiptomi bazár, mely nevét onnan veszi, hogy itt árultatnak az Egyiptomból vagy Egyiptomon által Indiából és Arábiából érkezett áruk. Az egész épületet egyetlen utca, tizenhárom lábnyi széles, metszi végig, melynek két oldalán vannak a boltok, de nem elválasztva egymástól közfalak által, úgy hogy az egészen áttekinthetni. Mindenik ilyen boltban az árúasztal mögött egy üres emelt térke van, melyre föl néhány lépcső vezet. Ott ül a kalmár és lábainál boltos szolgálói. Hátul kis kamara van, hova a gazda visszavonul, hogy ott imádságait végezze, s legbecsesb áruit is ott szokta tartani. Mint minden bazár, ez is saját felügyelők által igazgattatik, tűz és gyertya tiltva van, sőt itt dohányozni sem szabad, mi töröknél nagy dollog, az éjet benne senki sem töltheti, s a harmadik imádság, tehát dél után bezáratván, a belől nyíltan maradt boltok s csak ponyvával betakart áruk a belső örök gondjaira bízhatnak. A törökben sok tulajdon hiányozhatik, de megvan a becsületesség; náluk nemcsak az a vagyon biztos, mit lakat őriz.

E bazárban mindaz található, mire gyógyszerésznek, illat-

árúsna s a festőknek szüksége van. Kapujához közeledvén, orrunkat a legáthatóbb illatgőz üti meg, úgy hogy csaknem elszédít. Ez a szaglás kellemes és kínos részegsége. Valóban, látva a turbános törököket keresztbe vetett lábakkal komolyan, merengve, sőt álmosan üldögelni, hajlandók vagyunk hinni, hogy az illattól megterhesült lég az, mi érzékeikre zsibbasztólag hat. Mindazon ritka és drága fűszer, mit a kalmárok nálunk gondosan elzárt üvegcsékben féltve tartogatnak, itt az nyílt hordókban s zsákokban épp úgy fekszik előttünk, mint szüretelő házakban fekszik kádakkal a szőlő, csűrökben zsákokkal a búza: az aloész, rhababar, muszk, ámbra, ópium, fahéj, gyömbér, rózsavíz, masztik, kéneső, kénkő, antimonium, borax, tamarind, szappanfa, henna (haját és körmöt festeni), jóféle sáfrány, szentjánoskenyér, paprika, szerecsendió, bors, különféle mákfejek, illatos vizek, kenőcsök, esszencek, szóval itt pazar bőségben fölhalmozva találni minden képzelhető fűszert, magot, gyökeret, hagymát, festőfát és ércet, s mindez annál érdekesebb és festőibb, mivel csak úgy oda látszik hányva lenni, mint midőn az útkaparó porból s kavicsból az útszélen dombokat hány. E sajátságos bazár kalmárai mind muzulmánok, s becsületességök miatt nagy tiszteletben állanak. Riza basa, a szultánnak egykori főudvarmestere s kegyence, mint boltoslegény szolgált valaha e bazárban. Történt, hogy Mahmud szultán egy bolt előtt megállítván lovát, s a gazda nem lévén jelen, legényével, ki alig volt 14 éves, ereszkedik szóba. Csinos külseje is megtetszván, de méginkább talpraesett feleletei, udvarába vette s ott kitanította, és alig tíz év alatt az udvari ifjúból (page) kamarás, belső titkár és főudvarmester lőn, és a birodalom egyik legtekintélyesebb embere. A szerencse az emberek sorsával szabadabb játékot sehol nem űz, mint a török birodalomban, de éppen mivel itt az élet egy folytonos gallóka, melynek hol egy, hol más vége emelkedik és süllyed, a kicsinyt a nagy nem nézi le, ki tudja, holnap talán ő leend felül, sem a nagy előtt a kicsiny meg nem hunyászkodik; ha különbség van most köztök, nem volt mindig s talán nem lesz örökké.

A bazárok közt legnagyobb a drágakő- vagy fegyverbazár. Ez egy hosszúdad négyszög izmos épület (tizenöt rézdombtetővel), melybe négy magas kapu vezet. Belsején egy széles folyosó fut végig, négy sor bolttal két oldalán, mely széles folyosót ismét négy kisebb folyosó metsz keresztül, s mindez mint megannyi szétágazó sugár egy középpontban egyesül, hol egy szökőkút vize mormogva csörgedez.

A dombtetőkön vasrácsos ablakok eresztik be a homályos világot. A falak fehérek, a boltozatok barna és szürke arabeszekkel és kockázatokkal kicifrázják. De a folyosók nem mennek sem egyenes vonalban, sem nivellirozva nincsenek, úgy hogy itt lejtősen mint egy völgyben ereszkedel, ott egy meredekre kapaszkodol föl, s a folyosók majd görbék, majd egyenesek, most összeérnek, majd eltérnek egymástól, hogy ismét találkozzanak, szóval ez egy tömkeleg, melyben az idegen maga nem képes eligazodni. De épp azért minduntalan új meg új festői kilátás kedvesen lep meg. Itt a boltozat elsötétedik s alacsony lesz, ott az világos, magas, szellős –, itt a nap fénye vidáman csillog a kiterített ragyogó selymeken, vagy szikrázva verődik az acélfegyverekről s drága kövekről s ötvös művekről vissza, ott, kivált ha az idő borult, a kétes világban alig bírod kivenni a barna színű gyapot- és teveszőr-szöveteket.

A bazárnak minden utcájában csak egy bizonyos cikket árulnak, egyikben papucsot, cipőt, csizmát, másokban szöveteket, kendőt, sált, övet, fezt, sinóros dolmányt, selyemkaftánt, harmadikban illatszereket, negyedikben arany- s ezüst-műveket, ötödikben fegyvert, hatodikban a páratlan ügyességű gombkötők hányják a legszebb sujtásokat, s vonják az arany és ezüst szálakat, mikből takácsaik ama gyönyörű virágokat, pálmaleveleket s arabeszeket szövik és hímzik, hetedikben a brusszai selyemkelmék tündöklenek, miknek színgyöngédségét s testök puhaságát Európa máig se bírja utánozni, és így tovább. Lehetetlen leírni, sőt megnevezni is mindazon sokféle árút, mi e bazárban csiklandja a kandi néző szemeit. A legfőbbek a következők: damaszki fegyverek, pikkelyes páncélok, habos acélú török, aranyos sisakok, drágán kirakott hosszúpuskák, mik kincsek s fegyverek egyszersmind, korállbul vagy sárga ámbraköbül metszett csutorák, füstölő- és mosdóedények megaranyozva, gazdagon hímzett kantárok, nyeregtakarók, ezüstkengyelek, leopard- és tigrisbőrök, gyöngyházzal kirakott puskák, drágalátos talizmánok, miket ezüstkapoccsal a gyermekek nyakába s a paripák fejére függesztenek, órák, indus sálók, tunisi szőnyegek, ősi nyilak, mongol tegzek, cserkesz buzogányok, ázsiai köntösök, korállbul, aloészből vagy gyöngyből sinórra fűzött olvasók, kínai és japani findzsák, ékes tükrök, mázos tálcák, női apró öltözőládák kirakva gyöngyházzal, ezüsttel és kövekkel, támasz, melyre a koránt helyezik, midőn olvassák, elefántcsontbul faragott kezek, velök hátaikat dörzsölni, páva- s paradicsommadártollakból készült legyezők, szebbnél szebb üvegcsék, bársony s

hímzett tokokban, mikben mindenféle illatos vizek, olajok és téaszták (pastille) tartatnak a hiú nők számára, kik az öltözködés és kenekedés efféle titkaiban az európai nőket messze felülhaladják. Vegyük hozzá, hogy itt minden tárgy, mint bíborral bevont doboz, rózsaoiljt tartó kristály, kókusdióból faragott tojás, elefántcsontból metszett ibrik, avagy yatagán-markolat, s a legbecsesb fákból készített bármilyen tárgy, vagy hímezve, vagy emaillezve, vagy virágos föli-
ratokkal s cifrázatokkal ékesítve, s gyöngyökkel, pillangókkal, ezüst beeresztésekkel s mindenféle drágakövekkel ki van rakva, s ekképp a dolgok belső értékét az alak változatos-
sága, a színek különfélesége s a keleti ízlés sajátosságai még százszorosan neveli.

A drágakőárusok egy tágas udvarban tartózkodnak. Itt nincs kirakat. A szebbnél szebb kövek silány festett ládikókban keverve fekszenek, s a vevő markolva kaparászhat bennök tetszése szerint. Képzeld el, hogy van e hitvány boltokban, miknél egy pesti cipészé a Párisi utcában sokkal ékebb. Golcondi gyémánt, dzsamszidi rubint, ormuzsi szaphir, ophyri gyöngy, braziliai topáz, macedoniai türkiz, indus smaragd, s mindenféle agát, lapislazuli, granát, koráll, mint kavics hever itt együtt. Hanem a drágakövek ügyes köszörléséhez a törökök nem értenek. Ellenben becsöket ismerik, s szeretik vagyonukat ily könnyen elrejt-
hető s elvihető kövekbe fordítani. Szerintök ez a legbiztosb birtok, bár hasznát nem ad. De nem elég ez nekik, kik az uzsorát elvből gyűlölik, ha kincsöket öveikben vagy egy cserép csuporban mindenhova magokkal vihetik? Némelyiknek boltja alatt egy kis üreg van, tele vízzel, hova éjjel vas-
ládában rejti kincsét a tűzveszély ellen, de az üreget be nem zárja kulccsal, hiszen tolvaj ellen őrzik az örök és –
Isten, a hatalmas.

Egyik legérdekesb a papucsárosok folyosója. A keleti lábbelinek itt minden nemét találni, kezdve a maroquinbőrből készült nagy csizmától, melybe belefér a láb, a papucs, a bugyogó, mit a keletiek a házon kívül egymáson viselnek, egész a kis bársony cipellőig, mely az arany-
s ezüst-hímzésben, selyembojtban, s ráfűzött gyöngyökben teljesen elvész. Mi rút s dísztelen dolog nálunk nyugoton a csizma s minden, mit lábainkon hordunk, s íme a keleti játzó fantázia mi kecses, gazdag, s legváltozatosb cikket tudott belőlök teremteni! Egyik hegyes, mint a csolnakorr, másik a kínai tetőhöz hasonló, s van bőrből, bársonyból, selyemből; van sárga, piros, kék, zöld, s a gazdag arany-
s ezüsttűzést, hímezést, pillangósoros paszomántozást fehér

hattyúprém mint hópehely borítja be. És aztán azt mondjuk, a török barbár és ügyetlen nép. Pedig mennyit kölcsönöztünk tőle, s mennyiben mesterünk! Ő is művész s iparos, de ízlése más mint a miénk, s valóban nem mindig a miénk jobb.

Minden bazárban van egy elzárt hely, hova csekély díjért az árvák vagyonai, s azokéi, kik nagy útra mennek, le szoktak tétetni; ilyen rakhelyek vannak a mosékban is, s nincs rá eset, hogy valaha e szent letevények megkárosítottak vagy elvesztek volna.

Ha a török nő a terngerpartra s a temetők ciprusai alá nem mehet sétálni, legörömestebb megy a bazárba, gondosan elfátyolozva; csak szemeik ragyognak a kifestett íves szemöldek alatt. Rendesen gyermekei is kísérik, s ha előkelő hölgy, egy rövid derekáról, hosszú lábáról, szőrtelen arcáról s idétlen elhízásáról könnyen fölismerhető fekete herélt argusz-szemekkel örködik körülte, forgatva a toladók ellen hippopotam-szíjból font kemény korbácsát, mely egyszermind hivatalának megismertető jele. De csaknem soha sem hiányzik török nő mellől egy szerecsen rabnő, kinek fehér és kék kockás kairói kendő van csavargatva feje körül, és ki hűségesen asszonyának háta mögött állong, tartja a zsákot, mibe az a vásárolt árukat rakásra hánnya, ha ugyan vásárol valamit. Mert a török asszonyok nem azért mennek ki mindig, hogy vegyenek, hanem hogy házukból eltávozhassanak, hogy új embereket s új dolgokat lássanak, s pergő nyelvvel ezer hasztalan kérdést tesznek a komoly kalmárnak, ki könyökére támaszkodva, kimondhatlan béketűrőssel nézi, mint hánnyák össze-vissza becses árúit, s hasonló nyugalommal hallja, ha a kimondott árra nevetnek, s veszekedve föl-fölsikoltanak, mint az a pajzán nőknek mindenütt szokása.

A fegyverbazár még egészen az igaz muzulmánok kezében van. Ez egyik fészke az ó török pártnak, mely minden reformot gyűlöl, mely az új európaizált köntöst (nizam) s a fezt, mibe, fájdalom! a hadsereget öltöztették, a világért sem öltene magára, s mint bárhol a mély Ázsiában, még itt sállal körütekergett domború turbánt hord minden kalmár, hosszú selyem kaftánt prémmel szegélyezve, széles övet, mellette törkással, és ezer redőjű bő bugyogót, mint azt a mamelukok viselik. Ez még a tiszta, a klasszikus, az ó török világ. Itt látni még ama valóban sajátságos és érdekes képeket, mik indulatlanok, mint a fátum, azon derült, de merev szemeket, azon sasorokat, melyek hószakállra hajlanak alá, azon bronzbarna arcokat,

melyeket a gyakori meleg fürdők használata mintegy meglágyított, azon izmos alkatú termeket, mik a háremi buja élet s az ópium erőtlentető kéjeinek folytában velőtlenül állanak, mint a beletlen fa. Szóval, ezek a török fénykor élő szép alakjai, de azon kornak vad ereje s erélye nélkül. E bazár már délben bezáratik, s a kalmárok, kik közt sok bír millióval, sietnek kioszkjaikba a Boszphor partjára, élvezni ott a csendet, a családi életet s az édesen mormogó hullámok hűsét. Ama pár órában is oly közömbösen ülnek boltjaikban, szíva a kacskaringós száron át a kábító nargilt, mintha ellenökre volna valamit eladni. Ha egy cikknek árát kérdik tőlök, úgy látszik, mintha a kérdést nem értenék vagy nem akarnák érteni; egykedvűleg tekintenek az ég felé, s alig méltatva szájokat kinyitni, valami számot oda ejtenek, s hidegen várják, hogy ha tetszik fizess le, vagy isten hírével menj odább. Vannak tárgyak, miket jó török nem adna keresztyénnek semmi áron, például: a korának egy teljes példányát, vagy egy gyönyörű követ, mire a koránbul szent vers van vésve. Ellenben kit illedelmes és komoly viseletűnek találnak, azt kávéval és pipával is megkínálják, és szótlanul nézik, mint motozod át egész boltjokat, anélkül, hogy valamit vásárolj.

Mi különbség a török és görög s örmény kalmárok közt! Bármi kíváncsi szemekkel vizsgáljon valaki egy drága éket, a török kalmár bizonyosan nem fogja megszólítani, ellenben a görög s örmény kalmárok mihelyt idegent pillantanak meg, helyeikből felugrándozva kiabálják: Signor, Signor Capitano! Brusza (t.i. selyem) Brusza, bella – fina! s a papírfödeleket kapdosva hányják le, hogy áruikat mutogathassák. S ez még nem minden. Igaz értékénél 30–40-nel drágábban fogják tartani, s ha megalkuvál velök, a mértéken csalnak meg, ha tehetik. Bármi keresztyéntelen legyen e megjegyzés, nem lehet tagadni, hogy görög s örmény kereskedőknél ily családok oly gyakoriak, mint a muzulmánoknál ritkák. De ezzel távolról sem akarom állítani, hogy a keresztyén kalmár mind csaló, a muzulmán mind becsületes, cikkeikért ezek is igyekeznek a lehető legjobb árt megkapni, de nagyon ritka eset, hogy muzulmán mértéken s fonton csalni akarjon. Eszélyességből vagy vallásosságbul-e becsületesek? Nem fejtegetem, annyi igaz, profétájok egyik tana: „ki e világban hamis mértékkal él, azért a másikon keserűen fog meglakolni”, mint az is igaz, nincs nép a földön, mely vallásos könyvének parancsait, akár jók, akár hibásak legyenek azok, a muzulmánnál szorosabban megtartsa. Egy nemzetnél kétségkívül nagy érdem.

**X. A TÖRÖK JELLEME. VALLÁSOS, JÓTÉKONY, ILLEDELMES TER-
MÉSZET, S ÁLLATKEDVELŐ. CSALÁDÉLET. HÁZÁNAK KÜLSŐ
S BELSŐ ELRENDEZÉSE. HÁZI ÉLET S SZOKÁS. NŐK ÁLLAPOTA.
PIPÁKBAN S FEGYVEREKBENI FÉNYÜZÉS. SZÜLETÉS, KÖRÜL-
METÉLKEDÉS, HÁZASSÁG SZERTARTÁSAI. TEMETÉS.**

Aug.6.

Ki egy népet valóban ismerni akar, nem elég ennek poli-
tikai történetét tudnia, kell hogy ennek életmódját a ház
belsejében, a tűzhelynél lesse meg. A történet az uralko-
dók s a kormányok képét nagy vonásokban adja vissza,
a nemzetére a családi élet apró részleteiben ismerünk.

Nincs nép, melynél a családéleti kapocs szorosabbra
fűzné össze az embereket, mint a török népnél; szülék és
szülöttek, testvérek és rokonok sehol nem szeretik egymást
több bensőséggel. Bármilyen sok más hiány s folt találtassék a
törökök jellemében, alig van rá eset, hogy náluk a testvéri
s atyafiúi szeretet kötelékei megszakadnának. Oly boldog,
oly kedélyes, oly gyöngéd érzelmek közt folynak le a ház
körén belől a gyermekség évei, hogy arra a törökök örökké
édesen emlékeznek vissza. De épp azért e kölcsönös szere-
tet érett korokban sem enyészik el, csak átváltozik mint
gyümölcs a virág, s mi gyermekkorban bizalmas, odaadó
szerelem vala, később az szíves tiszteletté válik. A külső
illedelem a házi életben fontos szerepet játszik, de nem
teszi feszessé a viszonyokat a család tagjai közt, csak min-
deniknek kijelöli a helyet, mely megilleti. A gyermekből lett
ifjú épp úgy szereti szüléit, de természetesen, hogy az ifjú
érzelmeinek különböző nyelve van, mint viszont a szülék
a felnőtt gyermekkel, már bizonyos udvariassággal bánnak,
mely a szeretetet ki nem zárja, sőt, ahhoz a megbecsülést
toldván, értékét neveli. Nem szólítják őt többé egyszerűen
»Ibrahim« vagy »Fatime«, hanem hozzá teszik címét, mi
megilleti, »bei, effendi,« »khanum« (asszony), avagy meg-
toldják efféle édes kifejezésekkel: lelkem, báránykám,
szívem. Ha valahol, itt még a család az, mi egykor a patri-
archák idejében volt. Az apának hatalma nagy, de ez oly
hatalom, melyet a nők kedvkereső engedelmessége, a gyer-
mekek tisztelete s ragaszkodása szükségtelenné tevén, az
senkire nem nehézkedik. A török családélet két főjelle-
vonása az illedelem és kegyelet. Ez utóbbi érzemény a
háznép minden rendű tagjaiból úgy a gazdákból, mint
a cselédekből s a rabszolgákból egy nagy családot képez,
s a szerezsen rabnő (dada), ki a gyermekeket neveli, köte-

lességeinek szentsége miatt, csaknem oly nagy tekintélyben részesül, mint maga a házi asszony, s hallatlan botrány lenne, ha a dadát, ki gyermekeire gondot viselt, egy török elbocsátaná, vagy bántalmakkal illetné, s a gyermekek sírjokig nem szűnnek meg iránta valóságos gyermeki kegyeletet tanúsítani. E részben a muzulmánok illemérzése a vizsgálódó előtt a legszebb fényben mutatkozik. Nemcsak a család szent, de mindaz, ami a családi életbe akár mint cseléd, akár mint rab fölvétetik, sőt mindaz, mi vele érintkezésbe jön. A török nemcsak a dadát tekinti mint másod anyját, de ha dajka szoptatta – mi ritka eset –, annak gyermekeit mint valóságos testvéreit tekinti, mit maga a Korán is helyesel, mert ilyenek közt a házasságot tilosnak mondja.

Hogy a töröknek minden szerelme, gyönyöre, kedélye a családi életben központosul, az a poligamiának is következménye. Mindenki saját háremére lévén szorítva, s mások házi életéből s tágasb társasági, kivált idegen asszonyi s más családi körből kizárva lévén, lelke minden hevének s szíve összes érzelmének egyetlen egy tárgya természetesen a tűzhely, hol saját nejének s gyermekeinek körében élhet. Nem tudom, a poligamia ellenségeinek figyelmét e tekintet nem kerülte-e el?

A török társaséletben nincs polgári rang, de sok illedelmi finom apró korlát, mit meg kell tartani, s mit mindenki megtart, és mégis sem feszt, sem zavart az emberek viseletében nem venni észre. Bármely osztályhoz tartozzék a török, mindeniknek viseletében oly biztosság és könnyűség van, mely a méltósággal és kellemmel határos. Kiskorától kezdve úgy hozzászokik a gyermek, hogy midőn felnőtt, második természetévé vált. Adhatja elő magát a török társaságban olyas, mi nálunk, a divat szempontjából ítélve, némi botrány lenne, de bizonyosan nem olyan, mi vagy udvariatlannak, vagy illedelmetlennek mondathatnék.

Hogy a török mindenkivel becsülettudólag bánik, felsőbbjeivel úgy mint hasonlóival, ezt kivált észrevenni szülei és idősb rokonaik irányában, és egész életökön keresztül. A fiúk sem pipára nem gyújtanak, sem pamlagra nem ülnek, sem beszélgetést nem kezdenek, míg atyjok vagy nagybátyjok arra fel nem hívja őket. Épp ily tiszteletet mutatnak ifjabb nők az éltésbek iránt. Ezek a szobába belépven, azok mindig fölkelnek, kezet csókolnak nekik, s mindenféleképp igyekeznek kedvöket keresni. Mint egykor az olympi játékoknál a spartai ifjúság egyszerre fölkele, hogy egy aggnak helyet adjon –, és nem mint korunk ifjai, kik a

letelepedő vén alól a széket kirántják, hogy buktán kacag-hassanak.

Mi a törököt, úgy a gazdagot mint a szegényt, főképp jellemzi, az a vallásosság. A vallás a török életében rop-pant helyet foglal el; ez szabályozza életének minden tetteit, sőt ebből áll egész élete; hitében semmi nem ingatja meg, Istenét őszintén imádja, s parancsait, miket neki a koránban kijelentett, szolgálilag teljesíti. Nincs rá példa, hogy muzulmán más vallásra áttért volna. Azonban nála a vallásos buzgalom sem üldözést, sem türelmetlenséget nem szül. Hiszen csak Törökországban talál szabad men-helyet minden keresztyén felekezet, sőt a török megveti a keresztyént, ki saját vallásának törvénye szerint nem él. Vallásos buzgalmában viszont az egy Isten hitén kívül, főjellem a határtalan vendégszeretetet és jótékony-ság. A gazdag ez erényt pazonon gyakorolja, a szegény szívélyesen, az idegent és szegényt nemcsak ápolják és táplálják, de azokat magok felkeresik. Nemcsak Sztambulban vannak szabad iskolák, ingyentápházak, közfürdők, hol élveiért a muzulmán pénz helyett egy *áldásszóval* fizet, hanem minden faluban van egy vendég- vagy utaslak, melyet a község közköltségen tart fel, hol a szegény, ki éhezik, naponkint többször kap enni. E részvét, mely embertársainkon alkal-mazva, egy erény, mint irgalom jelen meg, midőn annál tovább megy, s a házi és szabad állatok rendére száll le, s bár néha rosszul alkalmaztassék, de azért nem szűn meg igen megható vonás lenni a török nép életében. Ha he-verő s kóborló ebek seregét városban táplálni csaknem nevetséges, de a madarak csörgő énekeivel kedvesen meg-hálálják a kíméletet s gondot, mit kegyes muzulmánok részéről tapasztalnak. Az a családi bizalom, melyben az emberekkel itt a tollasok élnek, Constantinápolynak valami idilli kecsket s természeti varázst kölcsönöz, mi Európa más fővárosainak szívtelen tolongásában ismeretlen.

E város egy darabka Éden kertjéből, melyben emberek s állatok még békében élnek együtt. Vad gerlicék serege-sen lepik el a ciprusok lombos ágait; a paloták s mosék dombtetőit szent galambok röpkedik körül –, a Bajazet-mosé mellett egy ősz ember kölest árul, s ki tőle egy mértékkel vesz s azt elhinti, ezer meg ezer fehér galamb mint szél-vész rohan alá, s az osztogatónak, ha vállaira esék néhány szem, azt onnan is felkapkodják –, a házak körüli kertek-ben mindenféle fülemilék, csízek, pinyőkék kedves dalokat hangoztatnak, míg a verébneműek nagy bátran berepülnek a szobák ablakain a hulladékokat fölszedni, sőt egy kávéház

boltozatán egy fecskefészket láttam, s az anya a nyílt ajtón félelem nélkül röpült ki és be, a török vendégek pipafüstjén át bogarakat hordva fiainak, melyek a kis lyukon csipegve nyújták ki sárga orrú fejcskéiket. De a pénzvágó a törökök e kegyességét is megszensteleníti. Keresztyének és zsidók madarakat fognak s azokat kalitba zárva, velök a piacra állnak ki; a jó lelkű török megszanja a szegény foglyok sírását, erszényét kiveszi s árukat lefizetvén, a rabokat szabadon ereszti –, érdemlett mérges, s megvető tekintetet vetve a keresztyén és zsidó kutyára, amint ők néha szokták mondani.

S mint érzelme egyszerű, jótékonysága is igénytelen. Amit tesz, kérkedés nélkül teszi, hiszen nem érdem az, csak kötelesség. Szépen fejezi ki ezt egyik költőjük: »kezedből folyjon ki a bőkezűség rohanó folyama, anélkül, hogy zaját füled meghallaná.«

A török naponta ötször mosódik és imádkozik. Napközben imáját ki-ki maga mondja el vagy otthon vagy a mosóban, de este a ház feje a háremben végzi azt a nők, gyermekei, szolgálói és rabszolgái körében.

A boldogság ideálja neki a nyugalom és csend, mely az indolenciával határos. Ő nem kedveli azon örökös lázat, mely nyugot népeit folytonos mozgalom örvényében forgatja. Mit mindenek felett szeret: az a háziasság. Színházat, bált, hangversenyt nem ismer, sőt csudálkozik, ha valaki gazdag lévén táncol, midőn pénzeért másokat táncoltathat. S a házi ünnepekbe szokás is fogadott táncosokat meghívni, kik a családot s vendégeket sajtáságos táncaikkal mulattatják. Ez év legnagyobb részét falun szereti tölteni, hol az őskor régi egyszerűségében él, hol hajléka, mint a patriarchák sátora, utasnak, idegennek, szegénynek éjjel-nappal nyitva áll, hol a vendégszeretetet az ókor pásztorkirályainak módjára tetteleg gyakorolja, s az égető pusztákban a karavánok számára csárdákat (hán), az utak szélein terepélyes fák alatt forrásokat épített, mik az elfáradtaknak árnyékot s hús italt nyújtanak. Oly szép, mint egy bibliai kép egy ily kút a vadonban. Fehér kőből van építve, mely a fák sötét árnyékából messze kiragyog. A tartó szélén, melybe a víz folyvást csurog, egy fakapu vagy tökkulacs áll, melylyel az ital meríttetik. S jön a szomjazó vándor, fölveszi, merít vele, égre tekintve iszik, aztán kiöblíti és megcsókolván helyére visszateszi, hol azt szentül mind azon vándor megtalálja, ki utána jön –, mert az az isten pohara. A vadászatnak sem kedvelője a török, kegyetlen s tiltott mulatságnak tartván azt, mi vérontással jár.

Mi nyugotiak nem vagyunk többé alkalmasak érezni a természetes élvezeteket, nekünk mesterséges gyönyör kell, olyan, mi érzéseinket csiklandván, azokat el is használja; a nap és hold fénye helyett este a gázvilágításban gyönyörködünk, a színházaknak *festett* virágaiban, felhőiben, tengereiben és láthatáraiban, s a madarak ártatlan énekénél fülünk jobban kedveli zajos zenekarok zűrzavarát, mely nem hagyja a lelket gondolkodni. A török nép jobban érti a természetet mint mi. Bokornak, forrásnak és mezőnek nála sehol nincs őszintébb imádója. Az ő lelke különös tulajdonnal bír az égnek, a földnek, a tengernek szépségeit érezni. Úr és pór, dús és szegény egyiránt érzi szükségét legelni szemeivel, bírni egy kies kilátással, s maga körül látni legalább egy lombos fát, egy csurgó forrást s egy pár szelíd állatot. Nincs is Sztambul körül egy kiesb fekvésű orom, völgy, öböl, domb sem, melyen egy gazdagnak palotája vagy egy szegénynek vityillója nem állana. És ott ül fája árnyékában a török, előtte nyílik a pompás kilátás, nézi a virágok lengését a szélben, hallja a tenger zúgását a távolban, figyelve kíséri a madarak csacsogását az erdőben, nappal a felhők magas járását követi, este a szelíd holdét és a fényes csillagokét, éjjel a hallgatag csendet s a friss léget élvezzi, és így üldögél ő órákig a természet szépségeinek boldog szemlélésében, andalogva csendben, mintegy álmodva, s élvezete hasonló tiszta és könnyű a léghöz, mellyel az ember mindig táplálkozik, és vele soha sem telik el.

A természet anyai ölen nevededvén fel a török, ahhoz holtáig hív marad. Minden törökről elmondhatni a költővel:

Tenger mormolásán,
Zöld erdő zúgásán,
Vad galamb szólásán,
Isten imádásán,
Nevelt jó anyám.

Ki az egyszerű örömekről az összetett élvezekre megy át, kinek nem az élő virágszál tetszik, melyen még a friss harmat csillog, hanem a sokféle virágból kötött bokréta, melynek erősebb ugyan illata, de az már a közel enyészete, kinek jobban tetszik a madár egyhangú, de mégis mindig változó csacsogásánál a betanított kalitmadár éneke, mely ennek kebléből nem önkényt forr, ki nem a szabadon nőtt ágbugas fák szellős lombjaiban gyönyörködik, hanem a

francia kertben, hol az olló a bokrokból boglyákat metsz, s a vonalba állított és megnyesett fák mint sorkatonák szomorúan állanak, melyek közt mint kísértetek közt este csaknem félelmes járni: az olyan ember és nép a természetre nézve elveszett, s ehhez vissza csak akkor vágy térni, midőn már késő, mert az egyszerű ártatlan örömek élvezésére többé nem képes, a mesterségesektől pedig megundorodott.

A török nem fecsegő, mint a persa és az arab, sőt gondolkodó, komoly, méltóságos; modorában sok illedelem van; beszédében lassú, szabatos, nyájas; lelke derült nyugalmat bármí véletlen esemény sem zavarja meg könnyen; minden helyzetben, hova a sors szeszélye fölemeli vagy hova letaszítja, magát föltaalja, s a mai basában a tegnapi rabszolgára nehéz volna ismerni –, az ember nem változott, csak a polc, mely mindenkinek nyitva áll, azért a törökönél nincs értelme a „parvenu” szónak. Még a koldus is megtartja nyugodt méltóságát. Az alamizsnát hálával fogadja el, de ritkán sürgeti, s elvévén, mit nyújtasz, magát náladnál alábbvalónak azért nem tekinti. Jó és balszerencse, szerintök különbséget idéz elő, de az egyenlőséget nem semmisíti meg az emberek közt. Gazdagnak és szegénynek kötelessége ugyanazon törvényt teljesíteni; ez megnyugszik sorsában, Isten akarta így, az igyekszik felebarátainak sorsán könnyíteni, teszi miként megvárná, hogy hasonló esetben vele cselekedjenek. De a török nem is akar soha többnek, nagyobbnek, másnak látszani mint ami, követvén e részben Szádi költő tanácsát:

Méltán *megvetik* a számárt,
Ha a szép ménnel versenyzik,
Méltán *becsülik* a számárt,
Ha zab helyett avart eszik.

Méltán *megvetik* a számárt,
Ha ő fel-felrúg kényesen,
Méltán *becsülik* a számárt,
Ha malomba zsákot viszen.

A társalgás szellemi örömeire sem sokat ad, neki elegek a természetéi: mereng, gondolkodik és imádkozik. Egy valóságos és bölcselő nép, melynek untalan ajkában s gondolatában van Isten neve, de nem mint egy üres eszme, hanem mint egy élő s valóságos ige, melyre szellemileg s erkölcsileg támaszkodik. Ez az istenbeni élő hit az ő

legfőbb kincse, az ő legnagyobb erénye, mindent abból származtat és mindent abba vezet vissza, zavarhatlan nyugalmát pedig meríti az örök s változhatlan akaratba vetett gyermeki bizalomból, mely szomszéd a fatalitás tanához, de még sem az; és e kettős hit az, mi a törököt, mint embert s mint nemzetet, az élet minden viszontagságaiban oly hő-sileg s bölcsileg nyugodttá teszi; ily nemzetnek aztán épp oly könnyen esik a világot meghódítani, mint könnyen esik azt elveszteni.

Ne azok után ítéljük a török népről, miket basáiról s nagyjairól hallunk és olvasunk. A nagyok bűnei s erényei nem a népéi is. Azok ridegek, hidegek, durvák, mint a bérce-nek ormai kopárok, míg aljaikat lombos fák és virágos mezők borítják, és ez itt a nép képe. Nagyjainál együtt látni a legnemesb erényeket s a legundokabb szenvedélyeket –, a legszűkkeblűbb előítéleteket s a legnagyobb szerűbb felfogásokat –, náluk a legnagyobb türelem s humanitás párosul a legotrombább kegyetlenséggel s a legdühösb fanatismussal. Fejedelmi nagylelkűség s patriarchalis jótékonyság mellett áll a legtelhetlenebb önzés és fősvényység, s a legtisztább házi erényeket a legszentebb emberi s isteni törvények lábball tapodása kíséri. Stoicus hősiség s az emberi személyes méltóság leggyöngédebb érzete mellett látni embereket, kik rabként csúsznak, s nem gondolnak sem saját becsületükkel, sem a közjóval. Tekintve a török nemzet nagyjait, nehéz volna eldönteni: a török jellemben vajon a jó-e avagy a rossz a túlnyomó, de tagadhatlan, miképp a középosztálynál s a népnél a jó van nagy előnyben. Nincs nép, melynél a társas s erkölcsi kötelek tisztábbak volnának. Nincs város, hol a jogéretnek, jószívűségnek s családi erényeknek több példáit láthatnók. Nem ismerek népet, mely a szó valódi értelmében humanusabb volna. Egy európai városban sem kevésb a vagyon és személyek ellen elkövetett vétség, mi még fontosabb tekintet, ha meggondoljuk, hogy a rendőri intézkedések hiányosak lévén, ez főleg a nép jellemjóságának érdemeül betudandó. Mít 1771-ben írt az angol követ, sir James Pöker, az ma is áll, ki azt állítja: »Lehetetlen nem ismételnem, hogy a török népben bármi hibák legyenek, e birodalomban e faj mindenesetre a legjobb.«

Városi házát a török konáknak, a falusit jalinak nevezi. Nincs Sztambulban két egyenlő ház, és mégis, egészben véve, mindenik hasonlít a másikhoz. Fő föladat mennél több kiugró ablakot nyerni, hogy így mindenikből háromfelé nyíljék a kilátás, anélkül, hogy a szomszéd kertébe vagy udvarába látna.

S mint különböző és hasonló a török házak külseje, épp úgy különböző és hasonló azoknak belső elrendezése is. Megkísértjük egy tehetősr török aga (úr, birtokos) lakának belsejét röviden leírni.

A házkapu rendesen két szárnyra nyílik, melyen réz kopogtató van, őrizve egy turbános szolga által, s elég tágas, hogy rajta ló vagy kocsi bemehessen. A kapun belől van egy forgó tábla, mely nem engedi, hogy a bemenő az udvarba s kertbe pillanthasson, hol netalán a hárem női játszadoznak. Egyik oldalon van szinte egy forgó ajtó, mely a nők szobáiba vezet; a háznak e részét háremnek⁵ nevezik, másikon van egy lépcsőzet, mely az úr lakába visz, és ezt szelamlíknak (e szótól *szelam*, mely köszöntést jelent) hívják, ebbe mindenki beléphet, amazt egy némileg szent misztérium veszi körül. Künn a kapu előtt mindig van márványból vagy kőből egy csonka oszlop, mint ez van a mosék és fürdők előtt is, ami a kocsiba s lóra ülés könnyítésére szolgál. A lépcsőn fölmenve van egy tág előszoba, többnyire minden bútor nélkül, hol vagy a szolgák, vagy ha az úr hivatalnok, írnokai várakoznak, ebből jutni a szelamlík belső szobáiba, melyek lehető sok s nagy ablakkal ellátva lévén, egy üvegházhoz hasonlítanak. Ezeknek padozata fából van, kockákra vagy csíkokra osztva, boltozatukat s párkányzatukat tarka színű vagy aranyos arabeszek borítják, s a fal sima fatáblákkal van kirakva, melyeken festett virágok, gyümölcsök s tájképek gyönyörködtetik a szemet. Falpapírt és szőnyeget ritkán látni, élő állatok képét soha, mert a török minden festett kép nézését a bálványimádás egy nemének tartja. Egy ilyen török férfiszoba a legegyszerűbb, mit képzelni lehet. Köröskörül a szoba és ablakok hajlásai szerint fut egy alacsony szófa vagy divan⁶, melyen gyapjúval vagy szőrrel kitömött egy vagy két matrác fekszik bevonva festett gyolccsal vagy selyem kelmével, mire tisztaság kedvéért, fehér lepedőt terítenek. A fal mellé hasonló párnák vannak rakva. Keresztbe vetett lábakkal sarkán guggolva, itt tölti el a török a nap nagy részét, dohányozva, kávézva, írva, olvasva. A padozatot nyárban indus híves gyékény, télben puha meleg smyrnai szőnyeg fűdi; midez tiszta, mivel a papucsot, melyben a szobán kívül járnak, a küszöbnél levetni szokás lévén, sár és por nem hozatik be. Midőn az úr nem a háremben hál, ágját földre vetik, mit nappal a falba alkalmazott almáriomba (minek török neve: »lyuk«) zárnak. Adj ehhez néhány kínai porcelán vedret, mik vakablakokban állnak, s néhol egy órát, és fogod magadnak egy török szoba összes bútorzatát képzelhetni.

De ne feledjünk el kettőt, mire a török férfi sokat tart, s mi teremeiben a fényűzésnek jele, mint nálunk az a képek, szobrok s arany s ezüst műtárgyak gazdagsága. Egyik a fegyvergyűjtemény, a legválogatottabb darabokból összeállítva, miknek acéla épp oly finom, mint foglalója becses; másik a pipafogas, melyen tehetősb háznál 20-30 drága pipaszer hosszú sorban tündököl. Erre a törökök nagy összegeket adnak ki; van basa, kinek pipafogasa 150 000 váltó forintot megér. A ritka ámbracsutora az, mire a törökök büszkék; egyért, mely szép citromsárga s eretlen, 1000 forintot megadnak; nyárban jázmin, télben meggyszárat kedvelnek, minek darabját, ha hosszú, hibátlan és illatos, 40-50 forintjával fizetik. Adjuk hozzá, hogy az egész ki van rakva korállal, porfírral, agáttal, tarkán emailírozva, sőt néha gyöngyökkel és drága kövekkel kicsillagozva, s ekkor az összeget nem fogjuk túlzottnak találni. A nők pipaszerei kevésbé drágák, de sokkal cicomásbak.

De az európai bútorok a török házakba is kezdenek már bejutni. Kivált a hárembe, a nők e lakába, mely a háznak fénypontja, úgy hogy az úr osztálya csak a ház pitvarának mondathatik. Amilyen egyszerű s pusztá ez, oly fényes s gazdag amaz. Mi fényűzést a keleti s európai ipar nyújt, itt mindazt fölhalad. A pamlag selyemből, vagy bíborból van, pillangókkal kihímezve, szélein arany- és ezüstbojtok függenek; a padozatot szebbnél szebb ispaháni szőnyegek borítják; ritka virágok gyöngyházás faedényekben illatoznak; velencei tükrök függenek a falakon; ezüst és arany filigrán tálakból füstölög az égő ámbra és tömjén; a terem közepén a hangzó szökőkút vize fehér márványkútba hull vissza; drága indus sálakba burkolva ülnek puha pamlagaikon a nők, itt már európai kéjelmekre is találunk, órákra, asztalokra, kargyertyatartókra, csillárookra, öltöző- és ruhaszekrényekre, szóval csaknem mindarra, mi egy divatos párisi nő csábító hálóteremkéjében szemünket elbájolja. Ha a török nő élete fogság, de meg kell vallani, édes fogság, legalább szép; aranyos kalitjában mindene van, mi életét kellemessé teheti – a szabadságon kívül. És hús esetben tizenkétszer az úr a valóságos rab, s asszonyaik közt, úgy mondják a titokba avatottak, a férj nem teheti azt, mit akar, hanem mit azok *együtt* akarnak. Mindenesetre szabadságukban áll kimenni a tengerpartra, látogatásokat tenni a városban, a bazároknak vásárolni s barátnéikat fogadni, s midőn egy látogató nő sárga papucs a hárem küszöbén áll jelül –, jaj a férjnek, ki saját háremébe merészelné lépni.

Gazdag ember minden nejének külön lakosztálya van

a háremben; egy ugyan a ház asszonya, ki az egészet kormányozza s valamennyi osztályt mindennel ellátja, de mindenik nőnek van egy belsőbb köre is, hol ő független, hol ő hon van, hol egy pár meghitt cseléd csak neki szolgál, s hol ő a nagy házban egy kis házat tart.

A szobákban sehol nincs sem kályha, sem kandalló, hanem: *mangal*, azaz egy csiszolt rézből készült hamvveder vagy négyszegű edény, mely szinte rézlapra állítatik a padozaton. Középen űr van, melyben cserép- vagy ércfazékban faszén ég, s miután előbb ezt a szabad léghen kigőzölgögni hagyták, a szobát ártalmatlan párolgás nélkül melegíti. Néha e mangal egy vagy két nagyobb szőnyeggel takartatik be, mi a meleget megőrzi s egyenlővé teszi, s az a török nők egyik fő gyönyöre körülülve, a szőnyegek végeivel térdeiket befödni s mint kandalló körül csevegéssel tölteni az időt⁷.

Ki sok nővel bír, az őrt is tart, ki egy fekete herélt. Ha a hárem egy kéj-éden, ez nem egy angyal, inkább egy ördög, s kezében nem fényes kard villog, hanem abban egy görcsös bikacsököt forgat.

Alig van ház, melynek udvara kies kertté alakítva nem volna, terepélyes platán s ciprusfáktól beárnyékozva, melyben kisebb vagy nagyobb szökőkútból hűs víz sugára gyöngyözve hull alá.

Török házakban nagy tisztaság uralkodik. Még azon bizonyos helyek is, miket közelebb megnevezni nem akarok, tágasak, tiszták, világosak, gyakran márványból építvék, s egy gömbölyű kútból tiszta víz csörgedez rajtok keresztül, és mindenik lakosztálynak külön ilyen helye van. S alig van előkelő török ház, melyben egy boltozatos gyönyörű fürdő nem volna a hárem mellett. Szóval, mi az egészséget s testi tisztaságot illeti, a török polgárházak belső elrendezésével Európa városaiban csak a legdúsabb urak lakai vetélkedhetnek.

A család télben és nyárban korán, a nappal együtt kél föl, s megmosakodván, imádságát végzi. Az urak s nők ezután, de csak nyárban, két órára ismét ágyba mennek, ellenben a cselédség talpon marad. Midőn végképp fölkelnek, az úr elhagyván háremét, pipára gyújt és kávét iszik. A nők szintén kávét isznak, s reggelire felöltözvén, házi dolgaik után mennek. Mintegy két óra múlva reggeliznek, mi áll: kenyérből, édes tésztából, aludt tejből, gyümölcsből, kaviárból s vízből –, miután ismét kávét isznak. Ekkor a férfiak is napi dolgaikhoz látnak, a nők pedig felöltöznek s a ház dolgaival és kedvelt gyermekeik körül foglalkoznak.

A déli ima után ismét esznek húst, süteményt, zöldséget, négy-öt tálat és kávét isznak. Ezután a nők kimennek látogatni, vagy a piacra, vagy szabadba, vagy a fürdőbe, avagy hon mulatják magokat. Napszállta előtt kevéssel az egész család haza tér ebédelni, melynek ideje minden évszakban közvetlenül az estima után esik. Az apa s fiai is néha a háremben ebédelnek, de többször a szelamlíkban, miután egy igaz török asztala ritkán van két-három vendég nélkül.

Az ebéd leírásába nem ereszkedem, miután némi változtatással mindenikre illik az, mit a viddini basa ebédjéről elmondtam. Csak azt jegyzem meg, hogy az asztalra abrosz nem terítetik, hanem táblaképpen egy cin- vagy rézlapot tesznek, mely egy kerek s közepén paisként kiülő fakerevetre van szögezve s az asztal szélénél küljebb nyúl. Ilyen tábla többféle nagyságú van, s a vendégek száma szerint majd nagyobbat, majd kisebbet használnak. Fényesek és tiszták, s bár a törökök ujjaikkal, de ügyesen esznek, és semmit el nem ejtenek, a tábla az ebéd végével épp oly mocsoktalan, mint kezdetén az volt. Általában a török rendkívül mértékletes nép, s mit legjobban szeret, az: gyümölcs, zöldség, tej és adjuk hozzá: az édességek, s naponkint legalább ötször fekete kávé, mit egy arab költő *áloműzőnek* helyesen nevez. Egy teherhordó, ki izzadva fárad és dolgozik, pár szőlőfürttel beéri egy napra –, természetesen, ha hozzá néhány csöpp kávét ihatik és egy nargilt kiszívhat. Hasonló e részben az arabhoz, ki, mint hű társa, a teve, ha alkalma van, egy forrást kiiszik egyszerre, s ha víz nincs, sok napokon át könnyen nélkülöz.

Török családban sok nő van, de azért nincs benne sem zavar, sem viszálykodás, mivel benne hagyományon alapuló határozott rangrend uralkodik. Fő családokban a ház feje a férjnek anyja bujuk (=nagy) kanum, ti. ha ez él, aztán jön az első nő: a kanum effendi, utána a kutsuk (= kis) effendi. Kanum cím illeti a férj azon nőit, kik szabad szüleitől származtak, kadin azokat, kik egykor rabnők valának. Polgárrendűeknél az első nőt bujuk, a többit kutsuk kánumnak; a népnél a férj anyját dudunak, a nőt kadinnak, a leányokat molláknak nevezik. Férje címét, bármely legyen az, a nő soha sem alkalmazza magára. Nincs nép, melynél a házi életben a kor s családi rang nagyobb tiszteletben tartatnék, s egymást a ház tagjai kölcsönösen jobban megbecsülnék. A bujuk áll a család élén: de kormánya szelíd, s patriarchalis jóakarattal bán az ifjabbakkal, kik iránta valódi gyermeki engedelmisséggel s figyelemmel viseltetnek, szóval, e viszony hasonló azon viszonyhoz, mely nálunk

Magyarországban egy század előtt a családokban uralkodott, midőn a fiúk nőikkel, s a leányok férjeikkel és gyermekeikkel, mind az apai házban, apai királyság alatt békében laktak.

A testvérek közt a kor szinte elsőséget ad, az ifjabb engedelmeskedik az idősbnek. Az apa meghalván, helyébe családfő a legöregebb lesz. Szóval, egy török háznép a leghűvebb képét nyújtja a családi szerkezetnek, mint azt a bibliában leírva olvassuk. Csalatkoznak tehát, kik azt állítják, a töröknél nincs családi élet, mivel poligamia van. Nincs, ha európai új értelemben vesszük a szót, de az ókor értelme szerint a család valóban csak itt létezik. S mikor vala erősebben szerkesztve a család mint az ókorban, midőn az nem csak a társaság alapja, de maga a társaság volt?

Nagy házakban a háziasszony után főszemély a házmesterné (kihaja kadin), rendesen egy éltesb szabad hölgy vagy szabaddá lett rabnő, ki a hárem belső dolgait kormányozza, a kiadásokat vezeti, s kinek a cselédség föltétlenül engedelmeskedik. Utána jön a gazdasszony, kinek felügyelete alatt az éléstár áll, s ki többnyire szerecsen, mint a dada is az, ki vele hasonló rangot foglal el, s ki a gyermekekre ügyel fel. Ezeken kívül vannak több rabszolganők, részint fehérek, részint szerecsenek, kik közt a házi munka szakonként van fölosztva, egyik főz, másik a bútorokra s szőnyegekre ügyel, harmadik a kávé, negyedik a fürdőt készíti. A cselédek, rabnők és az úrhölgyek közt a viszony itt bizodalmasb mint a keresztyén országokban; a cseléd az asszonynak egyszersmind meghittje, társalkodónéja, barátnéja; a ház minden ünnepeiben részt vesz, s a kedvencek öltözete néha szebb s gazdagabb a ház asszonyáénál. A török nők gyakran öltözködnek, de cseléd segedelmére ritkán szorulnak, kivéve a fürdőben, hol hajukat korálokka s gyöngyökkel befonatják, és mindenféle festéknek, kenőcsnek, olajnak s babonának ezer hasznát veszik; csaknem több időt vesz el a férfiak öltözködése, kik bajszaikat, szakállaikat, hajaikat órákon át rendeztetik, fésültetik, a ferdén álló szálakat kitepetik, oly gondollal műveltetvén azokat, mint egy drága virágos kertet. Bozontos szakállú ifjaink lelkét vehetnének tőlök – a barbároktul.

Férfiak belső szolgálatában három a lényeges személy, mely egyik sem hiányozhatik. Egyik a kávé (=karadzsi), ki nem csinál egyebet, mint kávé vékony lisztté őröl, abból italt főz, és azt felhordja; másik a dohányos, (=tudundzsi basi), ki a dohányt bevásárolja, megvágja és fölméri; ez

rendesen udvarmester is, kinél áll az úr pénztára, ki az örmény uzsorásokkal végez, kiknek minden török adós, mint nálunk minden nemes ember a zsidónak tartozik; harmadik a pipás (= tsibuksi, tsibuk sztárt jelent), ki az úrnak egyszersmind meghittje. Kötelessége urát mindenhova követni, egy kihímzett posztózsákban utána hordván a pipákat, és egy sálzacskóban a jó dohányt. Midőn ura sajkában vizen megy, helyet háta mögött foglal; midőn paripán lassan halad az utcán, olvasóját bamba ábrázattal morzsolgatva, ez nyomában menve, vagy a ló farkába fogódzik, vagy jobb kezét a ló bal tomporára teszi; hon a pitvarban ásitozva vár, füelve, ura mikor tapsint, hogy vigye neki a pipát egy égő üszökkel. Urától messze ez soha sem távozhatik, miután a keleti vendégfogadás első és utolsó betűje a pipa, s miután dohányozni a török soha sem szűnik meg, reggeltől estig; midőn a háremben a pipatöltő szerepét egy nőcseléd veszi át.

Az ember családi életében három nevezetes esemény van: születés, házasság és halál, s érdekes ismerni, mindeniket miképpen ünnepelik meg a különféle népek. Efféle házi szertartások legjobban jellemzik a nemzeteket.

A születést a törököknél semmi különös ünnep nem követi. Csak néhány év óta szokás a született gyermekekről nyilvános jegyzéket is vinni, de azokat bejelenteni az apamost sem köteles. Megszületvén a gyermek, az apa vagy az *imán* (=pap) fölötté egy imádságot mond, s mindjárt nevet ad neki, de ez személyes név, mert a törököknél családnév nincs. Neveiket, melyek nem sokfélék, a törökök a bibliából, koránból vagy a hagyományokból veszik, p. o. Mohamed (=dicsért), Musztafa (=választott), Kalil (=barát), Ibrahim (=Ábrahám), Szulimán (=Salamon), és hogy más hasonnevűektől megkülönböztessék, később valamely esemény vagy körülmény mellékszókat ad hozzá, mik eredetök helyére vonatkoznak, p. o. Kutahiai Resid; vagy valamely kitűnő erkölcsi vagy testi tulajdonaikra s hibáikra, p. o. sánta, vastag, kegyes; vagy múltjukra, p. o. Mehmet a volt varga, avagy rokonaikra Juszuf oglu Hasszán (=József, fia Hasszánnak). E mellékszavak miatt a törökök, ha igaz tényen alapulnak, soha nem neheztelnek. Valaki sánta? Igaz, Isten így akarta, Varga? Igaz, mielőtt basa lett, egy papucsvarrónál dolgozott. Úgy van náluk mint Rómában volt, hol hasonló okból kapták az emberek a Lentulus, Cicero, Crassus, Cunctator neveket.

Azon első imádsággal a gyermek az izlamnak mintegy eljegyeztetik, de keblébe végképp csak a körülmételés által

vétetik föl. Muzulmánál ez a legnagyobb házi ünnep, melyet minden család lehető legnagyobb pompával ül meg. A gyermekek rendszeren 8-9 éves korukban metéltetnek körül. Előbb azonban egy jós vagy asztrológ, de csak szokásból, megkérdeztetik, s ez határozza meg az alkalmas időt, napot és órát, midőn a munkálatot végre kell hajtani; többnyire a tavasz és nyár közti évszak szokott általok kijelölni. Ekkor a szülék nem késnek róla értesíteni valamennyi jó ismerőseiket, kivált azokat, kiknek hasonló gyermekeik vannak, sőt a szegényeket sem, mivel az ünnep annál fényesebbnek tartatik, mennél több gyermekem vitetik egy alkalommal végbe a vallásos műtétet. Fölösleges mondanom, hogy az ünnep költségeit a meghívó viseli.

Nyolc nappal a körülmetélés előtt a gyermek minden kívánságát teljesítik; atyja rangja szerint szabott s hímzett új köntöst kap, kardot, aranyövvel, először kötnek oldalára, felöltönye nyitva marad, hogy a belső bíbor- és selyemruhát aransujtással kihányva mindenki láthassa, tíz-húsz ágba font haja gyöngyökkel van átszöve, s turbánján vagy fezés drágakövekkel kirakott toll leng a szélben. Ekképp pompásan felöltöztetve vezetik ki a háremből a szelámlikba, honnan, miután a férfirokonoknak és barátoknak bemutatott volna, a lépcsőn lemegy, hol egy ragyogva felkantarozott lóra ül s egy vagy több szolga kíséretében indul látogatásokat tenni, a boltokban vásárol – kivált cukros süteményeket –, a kávéházakban s fürdőkben mutatja magát –, de sem apja, sem tanítója nem kísérheti, minthogy ez az új polgárnak méltóságát csökkenthetné.

Folytonos vigalmak közt a kitűzött nap elérkezvén, s a meghívott gyermekek szüléikkel a szelámlikban összegyűlvén, a fiú a háremből előhozatik, s lárma, biztatás s zene szó közben pár másodperc alatt a borbély a műtétet bevégezte. Imánnak jelenléte nem elkerülhetetlenül szükséges, minthogy a szertartást a korán egyenesen nem parancsolja; azonban nélküle mégis ritkán történik, mint házasság nem történik keresztyéneknél papi áldás nélkül, még oly országokban sem melyekben ezt csak polgári szerződésnek tekintik. Ekkor a gyermeket egy puha pamlagra fektetik, melyre mindenféle ajándékok, játékok, édességek, talizmánok és amulettek vannak halmozva, mint az egész szoba is virágokkal, zászlókkal, szalagokkal s ezüstös és aranyos papírokkal ünnepileg fel van cifrázva. Az idegen és szinte körülmetélt gyermekeket más szobákban és a kerti házakban helyezik el.

És ekkor kezdődik el a nagy lakoma. De előbb a házi úr

saját kezével öl meg egy bárányt vagy gedét, a többit a szolgák ölik meg; tehetős háznál százat és többet is, melyek, mint áldozatra szánt állatok, mindenféle színű, s aranyos és ezüstös csüllengőkkel fölékesítvék. Az egész házban esznek, isznak, kávéznak, dohányoznak és múlatoznak, mert vannak cigányok, kik zenélnek, zsidók, kik személyvesztő mesterségeket, pajkos elmésségekkel fűszerezve mutatnak, és alakosok, kik kétértelmű mozdulataikat hasonló magyarázatokkal tréfás modorban kísérik; este kert, ház, udvar kivilágíttatván, mozsarakat sütögetnek, s mielőtt a gyermekek aludni mennének, röppentyűket eregetnek a levegőbe. E vendégség így tart hat napig, a három első napon a férfiak, a három utolsón a nők ülik az ünnepet. A házat körülzibongja a városrész szegénysége, melynek ital és étel bőven osztatik –, mert a töröknél a dús soha nem tobzódik anélkül, hogy vendége ne volna a szegény is.

Nincs a földön szebb látvány, mint ilyenkor együtt látni a sok török gyermeket. Oly szép e csoport, mint egy anygalsereg. A cserkesz és georgiai nemes vér a török fajnak egy új s egy szebb ábrázatjelleget adott. Tekintetök, viseletök oly félénk, bőrök oly gyengéd, finom, átlátszó, és öltözetök oly tarka, fényes, változatos, mint a sokszínű tulipánoké vagy szegfűveké, melyek levelein a legellenkezőbb színek a legszebb harmóniában vegyülnek össze, s bár kiáltók, még sem sértik a szemet. Midőn vígan szaladoznak, tarka erdei pillangóknak vélnéd, melyek a föld színén szállonganak.

Műtétel után a fiú mint férfiú tekintetik, s a hárembe ugyan bemehet s anyját s leánytestvéreit ott láthatja, de más nőket csak elfátyolozottan láthat. A szerető anya pedig éjjel-nappal azon töri fejét, fiának illő nőt hol találhasson. A törökök korán házasodnak, a fiú 16 éves korában már férj, a leány 13. évében már asszony. Gyakran történik, hogy két család gyermekeit egymásnak már gyöngye korukban elígéri; hol nem ez az eset, ott az anya földadása egy alkalmas hajadont kiszemelni, s e végből nemcsak barátneit s ügyes rabnőit küldi ki tudakozódni, hanem maga is gyakran eljár a fürdőkhöz, ott a leányokat jól kiismerni s egyszersmind vagyoni állapotukról magának tudomást szerezní. S mindenféle apró cselekhez folyamodnak az anyák, hogy egy vagy más házba bejuthassanak; néha séta közben rosszullétezt színlelnek, s a kapun zörgetvén, engedelmet kérnek ott kipihenhetni; néha kérik nem ellenzeni, hogy ott imájokat végezhessek, miután lakjok is, s a mosé is távol van. Az ilyen alkalmat aztán fölhasználják a leányt színről

színre látni, míg más oldalról kíséretök igyekeznek a házi cseledektől megtudni, amit tudni kívánnak.

Ha végre talált leányt, ki neki tetszik, ünnepileg felöltözködve, látogatóba megy, s annak rendje szerint a leányt anyjától megkéri, nem mulasztván el fiának úgy személyes, mint vagyoni előnyeit kiemelni. A leány anyja erre rögtön nem válaszol, hanem engedelmet kér, a dologról úgy férjével, mint rokonaival értekezhetni. Csak nyolc-tíz nap múlva jön egy közbenjáróné a válaszáért, míg hon örömtüzet gyújtanak, hogy ez által az irigy szomszédok ármányait megghiúsítsák. Ha a két család megegyezett, mindkét részről néhány férfirokon választatik, a nászadományt, a kiházasztást s minden egyebet meghatározni, mint szinte az eljegyzés és az összekelés napját is.

Az eljegyzés napján a vőlegény apja házában megjelennek a rokonok, barátok és az illető *imán* egy rövid reggelire; ezt elköltvén, egy főbb tagja a társaságnak két társat magához vesz, s a vőlegényt egy szomszéd szobába hívja, hol tőle kérdi: »Akarsz engem a közelgő eljegyzésnél násznagyodul?« Mire az ifjú feleli: »Istenemre mondom, akarok.« Erre a násznagy két társához fordulván, mondja: »Te Ibrahim és te Ali, tanúbizonyságim vagytok.« Ekkor az egész társaság, a vőlegényt kivéve, lehető pompával indul a leány apai házába, hol rája hasonló társaság várakozik, melyben fő a leány násznagya két vőfénnel, és az *imán*, ki kezében egy iratot tart, mely már előbb a közhatóság jegyzőkönyvében beigtaték. Először is a vendégeket kávéval és pipával kínálják meg, aztán illatos tömjényt füstölnek, mire az ajtók bezáratván, az eljegyzés ünnepe elkezdődik. Először is az *imán*, Mekka felé fordulva, egy imát mond, aztán a vőlegény násznagyához szólván, kérdi: »Elismered te, ki két tanúval vagy jelen, A-t, B-nek fiát, C-nek, D leányának férjeül?« Mire a násznagy felel: »Elismerem.« Hasonló kérdést intéz az *imán* a menyasszony násznagyához, s mind a kérdés, mind a válasz háromszor ismételtetik (mint nálunk három a hirdetés), miután emelt szóval nyilvánítja az *imán*: »Tehát adjátok, Ali helyettes által, Mahmudnak, Szolimán fiának, *nőül* Fatimét, Ibrahimnak leányát; és adjátok Fatimének, Ibrahim leányának, Mahmudot, Szolimánnak fiát, *férjül*?« A násznagyok egyesített hanggal felelven: »Mi adjuk őket«, az *imán* fölvesz egy tollat, kezét a házassági szerződésre teszi, és ekképp szól: »Én ezennel egyesítem őket a házasságban, s kérem a mindenható Istent, hogy szövetségök gyarapodjék, mint az gyarapodott Ádám és Éva, Ábrahám és Sára, József és Zulejka,

szent profétánk és Kadidza, Ali és Fatime között. Az irgalmas és hatalmas Istennek áldása nyugodjék rajtok, ámen.« Az ámen szót a jelenlévők ismétlik, s ezzel az eljegyzés végbement. A házasság a törököknél tisztán polgári szerződés, s az imán mint polgári tisztviselő jelen meg benne; ami megkívántatik, az a felek kölcsönös megegyezése, s nő és férj jogait a korán és ezen kívül a kötés szabja meg. Ezért az egész cselekvényben az eljegyzés a lényeges, az összekelés annak pusztá következménye⁸.

Míg a férfiak teremében az eljegyzés történik, a vőlegény anyja, barátnéitól kísértetve, a menyasszony anyjához jön, s a kocsiból leszállván, a hárembe drága szöveteken hágdos, miket kísérői mint ajándékot azonnal felszednek. Helyét a pamtagon elfoglalván, ettől kezdve az ajtóig új szöveteket terített a padozatra, melyen lépve közelít hozzá kézcsókolásra a menyasszony –, kinek dajkája kapja e szöveteket ajándokul.

Az eljegyzés megtörténvén, lóháton nyargalva követek futnak a vőlegényhez, ki a szerencse hírhözóit néhány erszény nyel megajándékozza. Másrészről mihelyt a szerződés aláíratott, a menyasszony apja egyet tapsol, mire szolgák jelennek meg, kik a jelenlévők közt, kinek-kinek rangja szerint, különféle emléket s ajándékot osztogatnak ki. De mind ezek, mind az, mi a menyasszony nevében később a vőlegénynek küldetik, a vőlegény apjának pénzén vásároltatott, úgy hogy a kiházásítás terhét nem a leány, de a férfi családja viseli.

Ekkor a menyasszony és vőlegény kölcsönös ajándékokkal tisztelik meg egymást. A vőlegény küld ajándékot, mely áll öt tálból, melyet fején egy-egy szolga visz, s melyben azon ajándékok vannak: sálók, drága papucsok, tükrök, édecsszekrények, gyümölcsök, illatos olajok, kenőcsök, kávé, viaszgyertyák, tömjének, virágok, selyem és bársonykelmék, elefántcsontfésűk, ezüstkancsók, szóval, mik a menyasszony nagyanyja, anyja, rokonai, barátnéi s a nőcselédék közt kiosztandók; mindenik tál hímzett kendőbe van takarva, s az ünnepi menet a hárem ajtajánál a nőrabok által szertartásosan vétetik át. A menyasszony pedig kocsikon küldi el ajándékképp mindazt, mi jövendő lakába szükséges, s amivel nászszobája föl fog ékesíttetni; küld szőnyeget, pamlagot, párnákat, matrácokat, ágytakarókat, ruhákat, asztali készletet, findsákat, ibrikeket, gyertyatartókat, koppantót, fogót, lámpát, szép hímzett kendőket, kötényeket, szóval vasból, rézből, ezüsből, porcelánból, selyemből, bíborból mindent, mire egy vagyonos háznál szükség van. Kik hozzák, mindenütt szép jutalomban részesülnek.

Ha ez hétfőn történt, mint leginkább szokás, kedden a menyasszony a fürdőbe megy, utolsósor mint leány felöltöztetve. Miután a fürdő hő termében két óra hosszan a török fürdés minden édes-kedves kínain átesett, gazdag fehér lepedőkbe burkolva a hűtő terembe vezetetik, hol mindenféle nyalánkságok tétetnek elébe. Félóra múlva, mely idő alatt haját gondosan befonták, s gyöngysorral, arany- és ezüst-pénzekkel befűzték, melegebb ruhát adnak rá, s az öltöző szobába megy, hol egy nemére a trónnak ültetik, s miután őt és számos kísérőit egy zenekar üdvözölte, tiszteletére egy drámai mutatvány adatik. Ennek végével még egyszer átnézi egész öltözetét a fürdősné, s fölhasználván mindenféle illatszert, kenőcsöt, festéket, az ünnep királynéjának körmeit s ujjait *hennával* befesti, miért ez est henna-estnek nevezetik, s a fürdő személyzete közt ajándékot osztván ki a menyasszony, egész kíséretével hazatér.

Szerda a nyugalom napja, kivéve a vőlegény házát, kinek apja egész napon át számos meghívottakat vendégel asztalánál.

De csütörtök alig virrad meg, már egy sereg asszony foglalkozik a menyasszony öltöztetésével. Mi szép, drága, ritka, csillogó, mindent ráaggatnak. Munkájokat bevégezvén, a menyasszonynak sorban jó szerencsét kívánnak –, ki már remeg, mert egy zajos zene, dob, síp, trombitaharsogás a lakadalmi nép közeledését jelenti. S valóban a vőlegény anyja, több előlovagok s kocsikázó nők kíséretében megjelen, s miután röviden ettek s ittak volna, előáll egy üres kocsi, s apjától karonfogva vezetve, a menyasszony beleültetetik egy nyoszolyólyánnyal; a két nászanya más kocsiban együtt foglal helyet. Midőn a lépcsőn lemegy, nőrokonai, a bőség jelképe gyanánt, ezüst pénzdarabokat hintenek fejére, mit a szomszédból összegyűlt szegényasszonyok vetélkedve kapdosnak föl. Ekkor köti föl derekára apja a menyasszonyi övet is; de a szokott köpenyt s arcfátyolt nem adják rá, hanem egy arany- vagy ezüst-pillangóval kicsillagozott nagy fátyolt vetnek reá, mely egész alakját elfödí. A kocsik eleje tarka posztóval s selyemmel van fölcifrázva, mi a kocsisoké lesz, a lovagok pedig vállaikon keresztül bokorba kötött hímezett kendőket lobogtatnak.

Ekképpen halad lassan a kocsik és lovagok pompás menete, s a menyasszony kocsija az udvarba behajtván, őt a lépcsőzet aljára várja vőlegénye, ki jobb kezével pénzt szórván az összegyűlt asszonyok közé, baljával mátkáját karon fogja, s az ismeretlen fátyolozottat, ki talán szép mint a paradicsom, vagy rút mint a pokol, háremi szobájá-

ba vezeti. Míg ezt ez alkalomra készített trónján berohanó nők üdvözlík, s egyszersmind meg is szólják, a vőlegény kénytelen a szelamlíkba visszamenni, hol az estima után a vendégek lakomához ülnek. Ez végződik akkor, midőn az ötödik imádság ideje eljött, mely elmondatván, de nem szükségképpen, a helybeli *imán* által, a vőlegény apjának, tanítójának, a véneknek kezet csókol s háremébe siet. De még ekkor sincs minden gáton túl.

Mielőtt a szobába lépne, az ajtó előtt tartozik mezítláb elmondani egy hosszú imádságot, és azt lassan s mindenféle szokásos tagjártatások szoros megtartásával tartozik elmondani. A szobába belépvén, a nyoszolyóleány, ki a mátkával ott már egyedül van, helyéből fölkel, s ezt kezén fogva a férjnek néhány lépésnyire elébe vezeti, s kezeiket egymásba tévén, megáldja őket és eltávozik, de nem mindjárt. Meg kell vele alkudni, hogy elmenjen. „Kétszáz piaszter” – mondja a férfi. „Nem” – feleli a misteriozus alak. „Négyszáz... Hatszáz... Nyolcszáz... Ezer” –, mondja végre a türelmetlen ifjú. Végre megtörtént az alkú, a tanú elment. A vőlegény azonnal ülőszékébe visszavezeti mátkáját, s reszkető kézzel nyúl a titokteljes fátyol után..., de mátkája egyet tapsol, mire nőcselédjei kávé, pipát s csemegéket hoznak. Csak ha ezek is eltávoznak, akkor lebbenti fel a sorssteljes fátyolt, akkor látja meg, kihez kötötte sorsát, akkor tudja, vajon igaz volt-e a bájos leírás, mit egyébiránt a törökök száz meg száz úton igyekeznek magoknak megszerezni. A házasság mindenütt sorsjáték, de itt kétszer az, hanem itt enyhíti a bajt az elválás könnyűsége, lévén egy polgári szerződés, mit felbontani a felektől függ.

A török egész életében követendő mintául a természet tüneményeit tekinti. Midőn gyermek születik, szertartástalan fogadja azt, mint zaj nélkül búvik ki a földből a kis növényke: a házasságot pompásan ünnepli meg, mint a növény előre küldött virágokkal tudatja a gyümölcsözés korának közeledését; halottait gyorsan, lakmározás nélkül, fénytelenül temeti el, mint az ősszel elszáradt növénynek leveleit az első szél elhordja, nyomtalanul – mintha soha nem létezett volna. Papjainak nincs dolga sem a születésnél, hiszen ki születik, Istentől jön, keresztszülék nem választatnak, s akár az *imán*, akár más muzulmán a gyermek jobb és bal fülébe egy imádságot súgva mond el, s ezzel mindennek vége van; sem a házasságban, ez merően földi dolog, de a sírnál a pap megjelen, ez a mennynek ajtaja, hol ő veszi át a lelket Isten számára!

Midőn valaki haldoklik, a jelenlévők elkezdik imádkozni

a korán XXXVI. fejezetét, melyet a szabályos hitvallomással végeznek be, mi, a próféta szerint, a léleknek paradicsomban felvételét biztosítja. Egyszersmind a halottas szobában illatszereket égetnek, s ez a legszegényebbnél sem maradhat el. Ekkor a legközelebb rokon a halottnak szeméit befogja, kezeit oldalai mellé helyezi, álla és szemei körül kendőt köt, s ez ekképp a terítőre tétetik. Azalatt a helybeli imánnak az esetet följelentik, nem feledvén el a holt nevén kívül *anyjának* s legközelebbi örökösének nevét is bemondani. Az imán a hatóságnak tesz jelentést, egyszersmind a muezzinnak és egyházfinak rendeletet ad, kik egy rézedényt s tiszta vizet vivén a mosébul magokkal, a halottat megmosni mennek. Ha a halott nőszemély, a mosást nők végzik, mert férfi nem nyúlhat idegen nőhöz, még halála után sem. Gondosan megmosatván a halott, az imán kámforporral dörzsöli be a tetem azon részeit, mik imádság közben a földdel leginkább érintkeztek, ti. a térdet, kezeket, lábakat, orrt és homlokot. Ezután utolsó öltönyét adják a halottra, mi áll egy ingből, mely térdig ér, egy takaróbul, mely főt és mellét beföd, és egy varratlan lepedőbul, mely elég hosszú, hogy két végén csomó kötethessék. Férfiaknál mind köröm, mind szakáll, mind haj lenyíratik, mert ezt cselekedték egykor a prófétával tanítványai, de nőknél ez nem szabad, hanem a haj kétfelé választatván, vállán keresztül vive, keblén szétterítettik.

Gazdagok koporsóban temettetnek el, a nők is csaknem mindig, a szegények abban csak kivitetnek. Minden mosé-
nak van több ily közkoporsója. Négy végére négy rúd van alkalmazva, melyen a terhet jó barátok felváltva viszik, és nagy készséggel, miután a próféta azt mondá: »ki egy holtat 40 lépésnyire visz a sírhoz, egy halálos bűnét teszi jóvá vele.« Moséban soha nem viszik, mert szinte a próféta mondá: »mosé az élőknek és nem a holtaknak való.«

Ha a halott már a koporsóban fekszik, előáll az imán és a következő imát mondja: »Ó Mindenható, Istene az élőknek és holtaknak, a jelen és távollévőknek s mindkét nemen lévő embereknek. Ó Istenem, hagyd az izlamban élni azokat, kiket élni engedsz, és hagyd az igaz hitben meghalni azokat, kiknek halált küldesz. Ez elholt felebarátunkat áldd meg szent nyugalmad kegyelmével, és Isteni tökélyed kegyelmével szenteld meg. Ó Mindenható Isten! Szaporítsd érdemeit, ha a jók közé tartozik, és bocsásd meg bűneit, ha a tévedők közül való. Adj neki békelmet, üdvöt, s örök székedhez s nyugalmadhoz juthatást. Szabadítsd meg őt a kiolthatlan tűz kínaitól, és fogadd be a

boldogok seregébe. Ó Istenem! Változtasd sírját öröme-
 ágyává, hasonlóvá a paradicsomhoz, és ne a gyötrel-
 mélységévé, mint azt a pokolban szenvedni kell. Légy irgal-
 mas hozzá, ó te minden irgalmas lények legirgalmasbikja!»

Azalatt a családbeliek, néha fogadott nők is, nem szűn-
 nek meg sírni, kiabálni, jajgatni, de asszonyoknak holtat
 temetőbe kísérni nem szabad.

Végződvén az imádkozás, az imán előlép s a jelen-
 lévőkhöz kérdést intéz, vajon a holt jó muzulmán volt
 s szabályos temetést érdemel-e? Ha tagadó volna a válasz
 az imán a polgári hatóságra bízna a temetést, ellenkez-
 esetben az atyafiak azonnal fölveszik a koporsót s viszik,
 mindig fejfel tartva a sír felé. Bármilyen dús a holtak család-
 ja, koporsója igen egyszerű, néhány összeszegezett desz-
 kából áll, a különbség a drágább vagy olcsóbb, több vagy
 kevesebb perszából áll, mellyel az beborítottatik.

A sírkertbe kiérvén a halotti nép, ha koporsó nélkül
 történik a temetés, abból a testet kivesszik, s vagy szal-
 maszövetre, vagy egyenesen a puha földre fektetik, jobb
 oldalával Mekka felé fordítva. De a földet a koporsóru-
 l is leveszik a sírban, hanem minden esetben a halottra né-
 hány rövid deszkadarabot tesznek keresztben, hogy a föld
 a testre ne hulljon egyenesen.

A nők arcai a koporsóban elfátyolozvák. Ezután az, ki
 a holthoz legközelebb rokon, reá egy marok földet hint,
 mire a sír gyorsan megtöltetik. Ennek végével a jelenlévők
 mind leülnek, s az imán, miután a sírra hajolt, s a holt-
 nak és anyjának nevét háromszor kiáltotta volna, a végső
 imádságot mondja el, majd a korán első fejezetét olvassa
 föl s ezután a halottas nép eloszlik.

Szokás a sír tetején egy üreget vájni, hova a rokonok
 időnkint virágot és gyümölcsöket raknak le.

Nagy családoknál azonban ezzel nincs mindennek vége.
 Szokás tíz-tizenkét ifjú vallástanulót meghívni, kik éjjel az
 egész koránt átolvassák, fejezetenkint osztván föl azt maguk
 közt, miért ebédet és ajándékokat kapnak. Harmadnapon
 a szegényeket a kalács egy nemével vendéglük meg, és oly
 jótéteményekkel foglalkoznak, mik a holt végrendeletén túl
 esnek; koránt vesznek s azt az árvák és ingyen iskolák közt
 kiosztják –, szegények gyermekeit fölruházzák –, kutat ásat-
 nak vagy a romladozót kiigazítatják, embereket bérelnek,
 kik az utcákon föl-alá járnak s a szomjazó szegényeknek
 italt cincésésében ingyen nyújtanak, szóval a holtak emlé-
 kezetére jót tesznek.

Mindenesetre meglepő azon sietség, mellyel a törökök

halottaikat eltemetik, ők, kik minden egyebet oly kimérve, oly lassan, oly szertartásosan cselekesznek. Ki reggel, sőt délben meghal, azt még az napon eltemetik, minden esetre másnap korán. Okául adatik a pestistölí félelem, de valódibb oka azon válasz, melyet Mohamed egy e tárgyra vonatkozó kérdésre adott: »Ha a holt egy kiválaszott –, monda ő –, annál jobb, mennél előbb fog rendeltetése helyére eljutni. Ha pedig az elkárhozottak közül egy, érdem van benne tőle mielőbb megmenekednünk«⁹.

XI. TÖRÖK KÁVÉHÁZ BELSEJE. REGÉLŐK. NASZREDIN HODZSA VAGY A TÖRÖK AEZOP. KELETI FÜRDŐK LEÍRÁSA. ÓPIUMEVŐK. KARAGŐZ NEMZETI BÁBÚALAK BOHÓSÁGAI

Miből áll a török mulatsága a házi életen kívül? A nők fogadják barátnéikat a háremben, ez egy mód kizárni férjeiket, kiknek ilyenkor oda belépni nem szabad, viszont látogatásokat tesznek, az úgynevezett édesvizek mezőire, vagy a tenger partjára kísétálnak, vagy mennek a piacra, bár nem vásárolnak semmit, de legalább nincsenek hon, s ezt nevezik ők boltozni, boltot járni, végre fürdőbe mennek, s ott ismerőseikkel találkozá, négy-öt órát valóban vígan s boldogan töltenek el. Színház nincs, sem hangverseny, de ha volna is, oda a nők nem mehetnének.

A fürdő a férfiaknak is egyik fő élvezetök, és még a kávéház, melynek száma Constantinápolyban több ezerre megy. Minden ötven lépésre találsz egyet; a piacokon, a bazárok, mint a mosék mellett s a tengerparton egymást érik; künn a vidéken nincs egy szép hely, nincs kioszk-csoport építve egy domb tetején, nincs pázsit egy csörgő patak partján, nincs fok, mit gesztenyék s platánok árnyékoznak be, mint nincs oly szegény falu, melynek a maga kávéháza meg ne volna. Török neve azt jelenti: »az ismeretek iskolája.« És valóban, a középosztálynak s a népnek e hely az, mi nálunk a kör és casino; mert ha keveset olvas, annál kíváncsibban hallgatja mindazt, mi ajakról ajakra hagyományképpen száll. Napi munkájok után az emberek itt gyülekeznek össze, s közlik egymással a legújabb híreket, nemcsak ismerőseikről, nemcsak magándolgaikról, de itt veszik bírálat alá a kormány tetteit s a birodalom közügyeit. Hajdan e gyülekezetekből eredtek a mindenható janicsárok lázadásai, azon összeesküvés is, mely II. Ozmánt trónjától megfosztá, egy kávéházban alakult. Testvére IV. Amurat, 1623-ban bosszúból valamennyi kávéházat bezáratott, mint

1828-ban Mahmud is, ki a janicsárok kiírtása után jól tudta, hogy a régi rendszer titkos hívei s a dervisek a kávéházakból izgatnak. De a nép föltalálta magát; mihamar valamennyi kávéház megnyílt mint *borbélyműhely* (egy titkos kávéteremmel hátul), s azóta minden kávéház egyzersmind borbélyműhely is.

A török kávéházak bútorzata, még a gazdagabbaké is, igen egyszerű. Előtte alacsony padok vannak, szalma- vagy nádszövetből készült üléssel; belől boltozatos, kimeszelt fala tele bárdolatlan képekkel, de annál szebb korán-iratokkal. A fal mellett köröskörül alacsony diván fut, min párnák vannak, vagy szőnyegek finom gyékényből. Fölöttük fogsok és polcok tele rakva pipákkal és cifra üvegharang alakú edényekkel, a nárgilt szívni, melyeknek fénylő testét a kacsaringósan font selyemszárak mint megannyi holt kígyók tekergőzik körül. Középen egy háromemeletes szökőkút van, melynek friss víz-szála bugyogva csurog a márványkádba. A boltozatról le rézkígyókon olajmécsek függenek, melyeket a házigazda meg-megütvén, minduntalan rezegnek, néha a mécs egy fából faragott hajó-mintát ábrázol, melynek ágyúnyílásain s ablakain világ sugárzik ki. Szögeken beretvák s ollók függenek, és egy-egy domború réztál, mely ragyog, mint egy harci paizs. A terem hátulján a tiszta tűzhely van, körülrakva kisebb-nagyobb rézedényekkel, mikben a kávé szem előtt főzik. Ez igen gyorsan s egyszerűen történik. A finom lisztte tört kávé egy rézbögrébe tétetik, mire forró vizet öntenek, s ki kívánja, annak cukrot is, s így lassan főzetvén néhány másodpercig, anélkül hogy leszüretnék, vagy megüledni hagyatnék, apró findzsákban szolgáltatik. A findzsa egy réz vagy ezüst filigrán tojástartóba téve nyújtatik át, hogy a kezét meg ne égesse. Ennél kellemesb italt képzelni sem lehet. Ehhez az európai mód szerint főzöttet nem hasonlíthatni. Minden illat benne marad, s ki hozzá szokott, annak minden másképpen készített kávé ízeltlennek fog tetszeni. A findzsák oly kicsinyek, hogy tíz alig tesz egy teacsészényit, bár tehát a törökök igen gyakran, de még sem sokat isznak.

Midőn egy török bejön, a divánon azonnal leül, s dohányát magával hozva, az átnyújtott csibukot kéjelmesen megtölti, s csendesen mondja „bir ates” (tüzet), mire a szolga fogóban zsarátnakot hoz s pipájára illeszti, alá egy réztálynért rakván. Ekkor a vendég körültekint s ha ismerőst talál, kezét szívére s homlokára téve köszönti, s dohányát szíva és kávéját csöppönként szörpölve, merengve, hallgatva élvezi azon jólétet, mit ők »Kif-« nek neveznek, s mi valóban

érzéki boldogság –, kivált ha a lélek csendes, és ez többnyire az, miután lelkiismeretével a török rendesen tisztában van.

Ámbár Törökországban a legrongyosabb napszámos a kávéházban oda ülhet a legdúsabb aga mellé, anélkül, hogy ez átallaná, ha aranyzott selyem öltönye annak piszkaihoz ér, sok osztálynak, céhnek megvan a maga szokott kávéháza. Mindemellett is egy kávéház itt a legfestőibb látvány, mit emberi szem láthat. Itt egy dervis olvas, ott egy turbános vastag török füstölget, amott egy szikár persa szív nargilt, odább egy nyalka ifjú görög gömbölyű tükört tart kezében, s a szolgálával szemöldeit festeti és bajszát pödörteti hegyesre, néha egy zsidó sompolyog be alázatos képpel, vagy egy angol, ki hallgat, bámul és szemlél, vagy egy olasz és francia, ki több lármát csinál mint száz muzulmán. Olykor viharedzette matrózok s csavargók lépnek be. Ha soká nézzük őket, a torzonborz bajuszt, a hajlott csontos orrt, a seprőszerű szemöldöket, a nagy szemeket, mikben a fekete és fehér karika vadul forog, a leberetvált kopasz főt, melyen egy üszök lobog, a barna napfogta arcot, mely sötétvörös, mint érett dohánylevél, vagy a téglaszíne, s hozzá vesszük rájuk illő öltözetöket, a kopott vészín vásznat, mely feje körül van csavarva, a rövid durva pokróc ujjast, izmos derekán a bő bugyogót, mely szurokcseppekkel van tele, s a tenger sós vizében mosva, kérges mint a bőr, a széles övet, mely hónaljig ér, s itt-ott a lyukakon keresztül testének bőre kilátszik, mely épp oly barna, épp oly bronzszínű, mint meztelen izmos lábszárai, s mint különböző színű alakokkal kitetovírozott inas karjai azok, ha e csodálatos alakokat soká nézzük, csaknem azt hisszük, hogy valamely sziklabarlangban haramiák közé jutánk. Pedig e rongy nem nyomort jelent, s nem undorító az, de festői, amilyen viszontagságos a matrózok élete, olyan megviselt ruhája is, ha ina kemény mint acél, s húsa durva és barna mint érc, oka, mert ő nem emberekkel, de az elemekkel küzd. Íme ő is, mint a többi vendég, látszólag szilaj külsejével oly békésen, oly szelíden, oly csendesen adja át magát a pipafüst és kávéillat boldogító élvezetének.

Nem mulaszthatom el megjegyezni ez alkalommal, hogy a török bárkit hol lát, azon legkevésbé sem fog csodálkozni. Nemcsak azon nem, ha egy hatalmas basa a legaljasb kávéházba betér, de az európaiakat sem gyötri kíváncsi bámészkodásával, és én mondhatom, hogy Sztambulban keresztényen köntösömben békésebben járék az utcákon, semmint Londonban – hol bajszomért, mint Párisban – hol széles

kalapomért, mint Berlinben – hol szakállamért egykor kicsűfoltak. Alig van nép, melynek ennyire átment volna élő erkölcsébe két elv: az egyenlőség elve emberek közt, és a türelmé mindenféle különbféleségek iránt.

A kávéház vendégeit mulattatni szokták táncosok, zenészek és regélők. A táncosok többnyire szép leányarcú görög ifjak, fejükön bársony fezen csüggő arany bojtokkal, hajfürteik vállaikra dúsan leomolva, mindenféle illatos kenőcsöktől fénylenek, szemöldeik s szempilláik feketére festvék, s így táncolják néha erkölcstelen táncaikat, midőn még erkölcstelenebb dolgot nem cselekesznek, mint ezt sokan állítják. A zenészek egyszersmind éneklők is, hat-nyolc képez egy csapatot, s majd muzulmánok, majd keresztyének, majd zsidók. De a regélők (meddah) mindig muzulmánok; ezek kelet trubadúrjai. Magokat tanároknak (hodzsa) nevezik. Előadásaikat rendszeren napszállta után kezdik. Ők egy asztalka mögött, egy alacsony emelvényre ülnek, közel az utcához, hogy a künnlévők is hallhassák, jobb kezökben tartván egy kis botot. Többnyire szép ábrázatú férfiak, kifejezésteli szemekkel, csengő hanggal s kecssteljes mozdulatokkal. Regéiket a szultán üdvözlétével kezdik meg, s aztán váltva mondják el történeteiket: most egy szerelmes kalandot az ezeregy éjszaka modorában, majd egy eseményt, teleszöve erkölcsi s életbölcseési tanulságokkal, néha humorisztikus modorban egy kadit, egy dervist, egy basát gúnyolni ki, vagy valamely érdekes hőstettet adnak elő a hódítások fénykorából, szóval, egy ilyen regélő minden: történész, költő, mesemondó, Aezop szerint hagyományok elbeszélője. Egy ilyen regélő egyszersmind igen ügyes s tanult mimelő, tudja a hangokat utánozni, mint személyeknek szójarását, menését, mozdulatait is, akár persa, akár arab, akár görög vagy zsidó legyen az. De ő is meg lehet közönségével elégedve, mert az mindig mohón hallgatja; különben is a török épp úgy mint az arab, jól tud hallgatni, mi néha nehezebb mint jól szólani.

Erről mondá Szádi, perzsa költő:

Szólj, ha léphetsz föl egy jó mondattal.
Hallgass, ha mit mondnál, nem jó,
Mert inkább légy néma miként egy hal,
Semhogy csacska mint az echo;
S ha szóltál azt újra ne ismételd,
Elég egyszer föladni egy ételt.

Viseletében a török csendes, méltóságos ugyan, de egyszersmind dévaj, tréfás, pajkos, kedveli az ártatlan, éltelen humort; hasonló e részben a magyar néphez, mely oly méltóságosan tréfál, oly komolyan vigad, s nem nevet, bár pajzánkodik. Melyik népnek nincs egy népszerű jellemalaka, mely a nép közt forgó adomáknak, tréfáknak, élceknak mintegy bölcs apja? Ilyennel bír a török is, mely regében szereti a furfangos fordulatokat, és annak neve Naszreddin hodzsa. Élt-e vagy sem valaha, úgy nem tudni, mint Aezoprul nem, de most minden elmés történetet neve alatt kereng a nép ajkán.

Egy párt ide írok azon könyvből, mely épp úgy el van a népnél terjedve, mint a korán.

»Egy napon Naszreddin tanár katedrába lépett, hogy tanítást tartson, és mondá: Ó hívek, tudjátok mit kell nektek mondanom? Nem, tanár effendi, mondják a hallgatók, nem tudjuk. Ha hát nem tudjátok, minék is mondjam? Másnap ismét föllépett, s mondá: Muzulmánok, nem tudjátok mit kell nektek mondanom? Igen, tudjuk, felelének a hallgatók. Ha hát tudjátok, válaszola a tanár, minék mondanám. Ezzel elmene. A meglepett hallgatók ekkor elhatározzák, hogy ha ismét meg fog jelenni, egy rész felelje: tudjuk, más rész: nem tudjuk. Csakugyan újra föllépvén, fölkiálta: Ó barátim, tudjátok, mit kell nektek mondanom? Egy rész válaszolá: igen, más rész: nem. Ez igen szép, felele ő; ha így van, hát azok, kik tudják, mondják meg azoknak, kik nem tudják.«

Másik:

»Egyszer a tanár egy üstöt kölcsönöz szomszédjátul, és jól kigondolván az egészet, bele tesz egy kicsinyt, s a tulajdonosnak visszaviszi. Ez látván a kicsinyt, a tanártól kérdi: Mit jelent az? A tanár pedig feleli: Nem látod-e, hogy az üst fiat szült? E magyarázat bár csodálatos, de mivel a kölcsönzőnek kedvező volt, elfogadtatott. A tanárnak újból szüksége lévén az üstre, érte megy, elkéri és elhossa. Öt nap múlik el, s az üst csak nem küldetik vissza. Megy a tanárhoz, kopogtat, ez előszalad s kérdi, mit akar? Üstömet –, felelé az. Téged isten éltesse –, válaszol a tanár –, de üstöd meghalt. Hát lehet az, hogy egy üst meghaljon? Ha oly könnyen elhitted, hogy szült, hát azt mért nem akarod elhinni, hogy meghalt?«

Harmadik:

»Egykor a vidékről a tanárhoz egy ember jön, s neki ajándékuul egy nyulat hoz. Szívesen fogadja s mindenféle tisztelettel elhalmozván, házánál őt jól megvendégeli. Egy

hét múlva ismét eljön, a tanár rá nem ismervén kérdi, ki legyen? Én vagyok azon ember, ki minap neked egy nyulat hozék. Újra illendő fogadtatásban részesült. Napok múlva érkezének több utasok, s szállást kérvén nála, kérdi: kik vagytok? Kik is felelék: mi szomszédai vagyunk, annak ki neked a nyulat hozta. Később ismét mások jövének; kik vagytok? – kérde a tanár. Mi vagyunk –, mondák –, szomszédai azon ember szomszédainak, ki neked a nyulat hozta. Ah, igen jól van, felelé a tanár, isten hozott, és egy pohár vízzel megkínálá. S midőn ezek csodálkozva hetvenkedének, mondá: ez a nyúl levének a leve.« Tanuság belőle kettős; először, hogy a hálának is van határa, másodsor, hogy ne tartson az ember ott jutalomra számot, hol nem tőn jót.

Ha a kávéházba a valódi muzulmán minden nap elmegy, legalább egyszer hetenkint a *fördőt* is meglátogatja, ti. pénteken, midőn azt elmulasztani nem szabad. Mikor Mohamed a gyakori mosakodást rendelte, nemcsak a Móses példáját követé, kit ő sokban utánzott, hanem a keleti bölcsek sok ezeréves tapasztalásán indula el, kik, főleg keleten, hol már a meleg éghajlat maga röstté teszi az embereket, a testi tisztaságot az egészség nélkülözhetlen föltételének ismerték el. Az ő érdeme abban áll, miképp a pusztán higiénai szabályból, hogy lelkiismeretesben megtartassék, vallási ágazatot csinált, s ennek elmulasztását Isten elleni bűnnek nyilvánítá, kinek kedves a külső tisztaság, mint a belső tisztaságnak kellemes jelképe. A korán szerint három a személyes szenny, s így, rendelete szerint, háromképpen kell attól megtisztulni. Az elsőtől megtisztulni a kezek, a száj, a szakáll s más részek megmosása által; a másik már vallási természetű, melynek minden imádságot meg kell előzni, s mely abból áll, hogy a kar a könyöktől az ujjhegyig, a homlok, az arc, a fej a fül mögött, a száj és a szakáll, bajsz, és mindez egymásután háromszor megmosatik. A harmadik egész fürdőt kíván, melyet minden pénteken kell venni, a test ha még oly tiszta is. Pusztában, hol nincs víz, homokkal kell magát megdöröszölni, mi inkább szimbolikus cselekvény, mit az őspatriarchák az állatoktól látszottak eltanulni. Minden mosakodást egy pár sorbul álló imának kellene megelőzni.

Természetes e szerint, hogy nincs török kis falu, melyben egy fürdő nem volna. Constantinápolyban nyilvános van legalább 450, közüle igen sok ingyen fürdő, némely kizárólag a nőké, legtöbb közös a két nemmel, de úgy, hogy mind a férfiak, mind a nők számára bizonyos napok vagy

bizonyos órák vannak kijelölve. Vegyük hozzá, hogy minden vagyonos család házi fürdővel bír, mikben a felosztás ugyanaz, mi a közfürdőkben, csak hogy bennök mindazon buja fényűzést fölhalad, mit kelet regéiben olvasunk. Vannak fürdők, melyeknek falai, padlóí, boltozatai, szökőkutai, mármarai márványból, alabastromból vagy drága porcelánból építvék, s melyek művészi faragványaikkal s aranyozásaikkal a szemet elbájolják; magas dombtetőik színes ablakain át szelíden tündöklő félvilág lopózik be; ezeken felül szép párkányzat, faragott koszorúk, festett arabeszek, selyem kárpitok, puha bársony pamlagok aranyos bojtokkal, réz vagy ezüst serpenyők aloe-fát égetni, fapapucsok ezüst gombokkal kiverve, karmasin színű atlasz öltönyök arannyal átszőve, finom törülközők selyem virágokkal kihímezve; mindezek elvakítják a szemet, s akik a szultán fürdőjét az új palotában (Tsiragán) láthatták, mely mór ízlésben egyetlen egy darab habos fehér alabastromból látszik kifaragva vagy inkább felfúva lenni, s pillangós boltozata úgy fénylik mint ha tele volna csillagokkal, azt állítják, hogy az felülhaladja mindazt, mit tündérek lakáról emberi elme képzelhet.

Ki egy szatambuli török fürdőt magának képzelni akar, feledje el a mi városi nyomorult intézeteinket; az rendszeren egy nagyszerű épület, rézzel fődött dombtetővel és folyosószerű szép oszlopsorral. Kívülről egy nagy kapuról ismerni rá, melynek ajtaja lengő vörös kárpitból áll. Belépven, az első egy hosszúdad négyszeg terem, magas, gömbölyű boltozattal, mely felülről adja a kétes világot. Padlója fehér márvány, melynek közepén egy szép szökőkút hullatja vizét, körülrakva mentával, basilikommal s más illatos virágokkal. A fal körül alacsony ágyak helyezvék, s fölötök egy oszlopokon nyugvó karzat, szinte ágyakkal ellátva, mikből minden vendég egyet kap, hol levetkőzik, s hol a fürdés után magát ki fogja nyugodni. A mindenféle színű csíkos és kockás fürdőruhák sinegeken, mint zászlók, száradva lógnak. Ez előteremben van az étasztal is, kávéssal, cukrásszal, pipással, kik a vendégeknek kávéval, nargillal, gyümölcscsel, serbettel s mindenféle édes italokkal és süteményekkel szolgálják. Az igazgató egy emelt helyen ül, s az érkezők óráit, pénzét és drágaságait gondjai alá veszi, s egyszersmind a szolgálkkal, kik munkaszakjuk szerint vannak osztályozva, rendelkezik.

Levetkőzven a vendég, mellé egy szolgál adatik, ki neki két színes pamutlepedőt nyújt át, mellyel magát betakarja, s lábára fapapucsot öltvén, így megy be az első terembe, mely hűsnek nevezetik, ámbár hévmérséklete legalább 35

Reaumur foknyi. Itt mintegy tíz percig marad, mely elég arra, hogy izzadásba jöjjön. Ekkor a hévterembe vezetetik, mely szinte felülről, a boltozatról kapja a világot, s márvány padlója a közepe felé lejtős, hogy a víz ottan kiszivároghasson. A falban félkörded források vannak, két rézcsappal, mely közül egyik hűs, másik hűv vizet ad. E teremben több alacsony márványpad van, melyre a vendéget fektetik, s itt esik át azon mindenféle kenésen, gyúrásen, markolgatásen, dörzsölésen, taglalásen, mely ujoncnak nem kellemes, néha fájdalmas, de mindig egészséges. A hűség azonban bár nagyobb, nem oly kellemetlen mint az orosz fürdőkben, mert itt nem a katlanból jön be ropogva a fojtó gőz, mint ezekben, hanem a márványpadló alulról fűttetik, ezért szükséges a fapapucs, s a kövön folydogáló víz az, mi könnyű meleg gőzzé válik, mi oly átlátszó, hogy sem látni nem gátol meg, sem a mellet nem nyomja.

Az elég durva taglalás után a vendég fölkel, s egyik forrás mellé egy faszámolyra leül, s egy réztállal kívánata szerint melegebb vagy mérsékeltebb vegyítékű vízzel tetőtül talpig többször végigöntetik. Kipihenvén magát, mert bizony szüksége van rá, a szolga szőrkefével erősen s ügyesen megkeféli, s az európai, ki magát tisztának hitte, csodálkozva szemléli, mi sok és mi vastag tézstaszerű anyag vonatik le bőréről. Ezután még illatos szappanhabbal mosatik le, ki óhajtja, annak haját és szakállát is nagy ügyességgel megtisztítják s rendbehozzák, mondhatni szálankint, mint a kéz- és lábujjakat is, használva kést, fogót, porokat s szagos kenőcsöket, mik nálunk ismeretlenek.

Ekkor a vendég a hűs terembe vitetik, hol három száraz lepedőt adnak rá, fejét, mellét, ágyékát gondosan beburkolván, s midőn az izzadás szűnni kezd, a szolga az öltöző szobába kíséri, hol jól betakarva, tiszta ágyba fekvén le, még egyszer jön izzadásba, de ez már kellemes és nem tartós. E pihenő lomhálkodás, e bágyadozó fekvés, e fáradtság s megújulás együtt, a röstségnek e gyönyöre, ez érzése a lankadásnak, mely múlik, és közelgése az erőnek, mely visszatér, ez valami kimondhatlanul kellemes érzés, s a török ha valahol, itt adja át magát, kávészörpölés, dohányilhat és serbet-iddogálás közt, amaz érzéki boldogságnak, mi nem egyéb, mint boldog merengés a puha nyugalom álom-ölében.

Az egész eltart két óráig, vagy tovább, ti. kinek benne kedve telik. Ki másokkal nem akar együtt fürödni, az néhol külön osztályt is kaphat, mely szinte három szobából áll, de természetesen ez többbe kerül; különben nincs ok a

közfürdőtől idegenkedni, mivel bár több személy van egy teremben, de mindenki magával lévén elfoglalva, szomszédjára nem ügyel, nem is illenék ezt tenni, s mint mindenütt a legnagyobb tisztaság, rend, úgy a legfinomabb illedelem uralkodik.

Midőn nők jönnek fürödni, a fürdői szolgaszemélyzet egészen megváltozik, s a férfiakat nőcselédek váltják föl. A háremek itt szoktak legörömostebb találkozni, s mivel ők hajékeiket egész hétre itt készíttetik el, s mivel a török nők testeik ápolásában száz meg száz titkos mesterséget használnak, s a fürdés nekik egy-egy ünnep, hol esznek és isznak, s zenével és tánccal mulattatnak – ők a fürdőben mindig fél napig maradnak. Nem is olyan csendes ilyenkor a fürdő, mint akkor, midőn férfiak vannak benne; a csevegő nők mindazt, mit egy hét óta éltek, hallottak, lármásan beszélik el egymásnak. Gyönyörű látvány lehet egy ily fürdő, midőn benne, paradicsomi egyszerűségben, két-háromszáz ingerlő kecsű Éva jár-kele, de halandó férfinak nem adatott ezt láthatni. Drága szőnyegetek visznek magokkal, melyeken angyali alakú gyermekek játszadoznak, kendőik, lepedőik finom musszelinből selyem virágokkal kivarrvák, fapapucsuk ezüstgombokkal vannak kiverve; egyik már ágyban nyugszik sál-turbánnal fején, másoknak hollószínű haját ifjú és bájszépességű rableányok ágakba fonják, gyöngyökkel vagy veres korallokkal vegyítve, s mindenfelé, a szökőkút körül, a karzaton, a pamlagokon csoportozatokat látni művészi s leírhatlan helyzetekben, ki messziről nézné e termet, egy múzeumnak vélné, hol fehér márványból faragott meztelen szobrok gyűjteménye van.

Ezekből látni, hogy a fürdők ama fényes, elmés és kéjelmes elrendezése, mely a régi Babylon, Egyiptom, Persia népeitől a görögökre és rómaiakra mene által, a török fürdőkben fennmaradt. A Pompéji romjaiban talált csaknem ép fürdők bizonyítják, hogy az anyagi gyönyör mind e finomságait a rómaiak már ismerték. Meglehet, a törökök néha nem tartanak mértéket ez élvben, azonban ez kivétel, de az igaz, hogy mi nyugatiak hygeniai tekintetben nem eléggé ápoljuk a testet, talán mivel romlandó, s városi fürdőink e nevet alig érdemlik. Török szempontból a testi tisztaság egy neme az erénynek, ellenkezőleg a (legalább középkori) katolicizmus fogalmával, mi szerint a szenny vala szent, annyira, hogy Spanyolországban egykor mindazok, kik gyakran fürödtek, megtartva a mórok szokását, eretnek-ség gyanújában tartattak.

Az ópimevők száma újabb időben igen megfogyott. Még

most is mutogatják a Szolimán mosé déli oldalán az utcát, melynek kávéházaiban az ópium-evők serege egykor össze szokott gyülekezni, merev tekintettel, vérbe forgó szemekkel s nyáladzó ajkkal várva a magasztos láz pillanatát, mely lelköket álomszerű s csodálatos víziókba ragadja; mint mutogatják a fákat is, melyeknek árnyékában rángatózó tagjártatások közt kábult, de azt mondják, leírhatlan, kibeszélhetlen gyönyörteljes részegségökben föl s alá jártak. Ha e faj egészen nem halt is ki, legalább az öldöklő élvnek titokban áldozik.

Kávéházon és fürdőn kívül egyetlen mulatsága a törököknek *Kara-gőz* (=fekete szem) elmésen bohó mutatóványai. Ez egy neme az olasz marionetteknek, csak hogy a személyeket benne bábuk helyett chinai árnyékképek adják. Képzeljünk egy sötét kárpitot, melynek közepén egy hátulról megvilágított átlátszó kockatér van, s melyen a játszó személyek árnyalakjai megjelennek, köztök fő maga *Kara-gőz* és furfangos inasa, kik egymást kölcsönösen, s ketten együtt a többi szereplőket minden úton s módon rászedni törekednek. A játék tárgya, közbeszöve fülkínzó dalokkal, miket egy csörgő dob zörgése kísér, vagy szerelmi kaland, vagy a persák kicsúfolása, kik ellen a törökök minden gúnyjaikat irányozzák, vagy valami napi esemény; s a határtalan s kíméletlen szabadság, mellyel *Kara-gőz* a szultánt kivéve mindent megbírál és kicsúfol, basát, muftit, dervist, kadit, bankárt, az oka, miért előadásait a nép annyira kedveli. A török nyelv kétértelmű, s kétélű szókban, mint szójátékban is igen gazdag, elmésségei találnak, anélkül, hogy sértenének, s e bábút a közvélemény úgy tekinti, mint ki a nép nevében böki és szúrja, és valóban talpraesett elmésséggel, azokat, mik és kik a sújtást érdemlik. Igaz, a nézőket oda vonják holmi botrányos jelenetek is, meg vastag tréfák, szemtelen elmésségek, nyers kifejezések s dolgok, mikért ha a bábuk nem pirulnak, a nézők pirulhatnának; de hiszen Athénben egykor Arisztophánesz szemtelen jeleneteket hozott színpadra, aztán egy rendőr mindig jelen van, ki hosszú botjával rendre utasítja a hahotás kacagókat, de *Kara-gőz*nek nem szól. *Kara-gőz* néha a háremekbe is meghivatik, a nőket mulattatni, kik elválasztó rácsaik mögül gyönyörködnek pajkos latorságaiban. Viseletében a török bármi méltóságos, szavaiban bármi komoly, erkölcsében bármi szigorú, ez mutatja, hogy ember ő is, szívében szinte van gonoszság, romlottság és dévajtság, melynek valami résen utat kell találni, és e rés *Kara-gőz* mosdatlan ajka és éles nyelve.

Néha népdalokban a nemzeteket is jellemzi a gonosz Kara-gőz, midőn egyszer előadásán jelen valék, 1535-ből Meali híres költő e dalát énekelte:

Rossz ellen az albán, rossz mint a bolhafaj.
Hát még a hitlen szerb? Az veszélyes és rossz,
S még veszélyesb ellen, mint tetű, az orosz,
De legveszélyesb a magyar poloskafaj.

XII. A TÖRÖK NŐK ÁLLAPOTA A TÁRSASÁGBAN. A SOKNEJŰSÉG. A SZULTÁN HÁREMÉNEK BELSŐ SZERKEZETE. A RABSZOLGÁK ÉS A RABSZOLGASÁGOT RENDEZŐ TÖRVÉNYEK ÉS SZOKÁSOK

Ha a török nép szokásait, erkölcsait s társas életét tekintjük, ekkor egészen ráillik, mi róla mondatott: hogy e nép Európában csak táborozik. Keletről hozta magával ama két társasági szerkezetet: a soknejűséget és a rabszolgaságot is, mit ha elvben nem kárhoytatni lehetetlen, de gyakorlatban kevésbé rettenetes, mintsem képzelnők.

A soknejűség keleten örök idő óta létezett, mint kifolyása azon hibás eszmének, miszerint a nő erkölcsileg a férfinál alacsonyabb, következőleg ettől szükségképpen függenie kell; oly eszme, mely minden ős törvényhozásban uralkodott, a persátul kezdve, mi zsarnokságon alapult, a görög állodalmakig, mik respublicát képeztek.

Midőn a keresztyén vallás világra jött, az emberiségnek fele, ti. a nők, szolgálói, rabjai valának az emberiség erősebb felének, ti. a férfiaknak. A férfi és nő erkölcsi s érzelmi egyenlőségét, mint elvet, először a keresztyénség mondata ki, de másfél ezred múlék el, mielőtt a vallás által felállított ez elv a polgári törvényekben is elismerteték, sőt még ma is csak a szorosb értelemben vett társas élet körében állnak a nők a férfiakkal egyenlő fokon, de a hivatalokból mindenütt ki vannak zárva, jogaikat csak a férjek ellenőrsége alatt gyakorolhatják, s az egész világon nincs alkotmány, mely a nőknek annyi jogot biztosított volna, mint a magyar –, nincs most sem. – Ah, hazánk valóban megérdemli, hogy leányaitól kétszeresen szerettedessék!¹⁰ Kétséget nem szenved, miképp még a középkorban is a nők sorsa Európában nem sokkal vala jobb, mint vala az hajdan keleten. Hisz a 6. században egy konzilium afölött tanácskozott: a nőknek van-e lelkek, és üdvözülhetnek-e? A 16. században egy könyv e cím alatt: *A nők nem emberek*

hasznos vitát idézett elő. Mint egykor a görögök a gyeneceába dugva őrzék asszonyaikat, oly magánosan folytak a lovagvárban a keresztyén nők napjai is, velök a férj nem bánt jobban, mint ő, az úr, jobbágyaival bánt; egy francia törvény megengedte, hogy üttessenek, »csak ne éles vassal, s hogy a seb egy tisztességes büntetés korlátait ne haladja«, különben az asztalnál férjöknek mint cseléd szolgáának, midőn lovaikról leszálltak, a kengyelt tarták, azoknak szavuk nekik parancs volt, szóval, mint régen, mint keleten, a férjnek a nő inkább szolgálója, mint társa volt. Bármi tiszteletet s hódolatot mutattak dalaikban nők iránt a trubadúrok, az mitsem bizonyít; megénekelték, mint a virágot, mit, ha elhervada, lovaikkal eltiportak; így zengték meg a nőket az arab vándorköltők is azon korban, midőn a nő nem vala jobb egy szép állatnál; alig három százada, hogy Európában is a nő magának kivívta a helyet közel ahhoz, mihez joga van, s melyet előbb-utóbb el fog foglalni.

Mi óriás reformot csinált a keresztyénség a nők sorsában, épp oly nagy vala a változás, mit Mohamed új tana, keleten, sorsukban előidézett. Megjelenése előtt a család mint szerencsétlenséget tekinté, ha leánya született, s nagy részét azonnal elevenen eltemették; ő, Mohamed volt az, ki a nőt joggal ruházta fel, ki neki a családban rangját kijelölte, s ha férjével egyenlőnek nem mondta, utána az elsőnek. Mohamed igen sokat tőn a nők erkölcsi becsének s értékének elismerésére, nem az ő hibája, ha a roppant lépésnél, mit ő tőn, követői mozdulatlanul megállva maradtak. Ő a koránban mindent, mi a nő állására vonatkozik, gondos részletességgel meghatározott. Bár a férfit felsőbbnek állítja, mondván: »A férfiak felsőbbek a nőknél, azon tulajdonoknál fogva, mik által Isten azokat ezek fölébe emelte, és mivel vagyonaikat a férfiak a nők adományozására fordítják. Az erényes nők engedelmesek és szófogadók; férjöknek távollétében gondosan megőrzik, mit Isten érintetlenül megőrizni rendelt; meg fogod pirongatni, kik engedetlenségök miatt pirongatást érdemelnek; külön ágyba fekteted; meg fogod büntetni, de mihelyt engedelmeskedni fognak, hagyd nyugton őket.« Isten magas és nagy (Korán IV. 1.); de nem szűn meg a nőnem becsülését hévvel ajánlani, ismételve: »Ó emberek! Tiszteljétek az ágyékot, mely titeket hordott. Isten látja cselekedeteiket« (Korán IV. 38). »A nők a ti ruháitok és ti az övékéi vagytok, (K. II. 183),« azaz egymásnak egyenlően s kölcsönösen szükségesek.

Kik azt állítják, hogy az izlam tana szerint a nőknek nem volna lelkök, vagy ha van, betudás alá nem esnének, azok

a koránt nem olvasták, mely a nőket cselekedetökért erkölcsileg felelősöknek jelenti ki, s világosan mondja, hogy a jövő életben bűneikért ők is lakolni, jótetteikért ők is jutalmaztatni fognak: »A férfiak és a nők, kik Istennek átengedik magokat, a férfiak és nők, kik hisznek, mindkét nemen lévő személyek, kik kegyesek, mindkét nemen lévő személyek, kik igazságosak, mindkét nemen lévő személyek, kik mindent türelmesen viselnek, az alázatosak, mindkét nemen lévő, a férfiak és nők, kik alamizsnát adnak, mindkét nemen lévő személyek, kik a bűjtöt megtartják, a tiszták, mindkét nemen lévő, a férfiak és nők, kik Istenre minden pillanatban gondolnak, mind bocsánatot nyernek Istentől, és nagylelkű jutalmat (K. XXXIII. 35). Más helyen mondja: »Férfiak vagy nők, kik jócselekedetekben gyakorolják magukat, és egyszersmind hívők, a paradicsomba be fognak menni, és jutalmokból annyi sem vesz el; mennyi egy egyiptomi szilva magvának gödrébe elférne (K. IV. 123).«

Sőt, a keleti emberiség történetében Mohamednek egyik legnagyobb érdeme, hogy erkölcsi és vallásos tekintetben az emberi nemzet felét, a nőket ő emancipálta. Midőn ő e két szempontból szól a nőkről, a Korán több verseiben egyenesen kimondja az egyenlőség elvét; csak mint a polgári társaság tagjait rendeli a férfiak alá. Többet tenni egyszerre alig lehetett azon világrészben, hol az Isten választottának mondott Dávid, s a bölcsnek nevezett Salamon százankint számlálta ágyasait, kik e részben a kegyes Ábrahám patriarcha példáját követték és azon korban, midőn Arábiában épp oly ismeretlen volt a törvényes feleség fogalma, mint nálunk borzasztó a soknejűség. Mit ő tehetett, az abból állt, a házasságot polgári intézménnyé tenni s a nők számát megszorítani. Ha tehát ő négy törvényes feleség bírását és ezenkívül rabnők tartását megengedi is, ez engedélyt annyi kötelességekkel, annyi föltételekkel korlátolja, s azt annyira azonosítja vallásos színnel, hogy a fajtalanság kötelékeit tágítani látszván, azokat tulajdonképp megszorítja. Ő maga mondja a koránban: ki nem elég gazdag hívő nőekkel rendez házasságra lépni, ám vegyen magának hívő rabnőket, ez a nőtlenségnek azért engedtetik meg, hogy nagyobb bűnre ne vetemedjenek, de *érdemesb dolog* ezt nem tenni, mint *érdemesb csak egy nőt* tartani.

Mindenesetre a korán a soknejűséget megengedi, de nem ajánlja, s a törökök ritkán veszik hasznát ez engedélynek. Ezért a soknejűséggel itt nem mint szabállyal, de mint kivétellel találkozunk. Constantinápolyban az ulemák, a kormány tagjai, a hivatalnokok, a katonatisztek, a kereskedők,

mesteremberek, szóval a muzulman népességnek 99%-a csak egy nővel bír, s a tartományokban a soknejűség még ritkább eset. Egyik oka a korán, mely dícséretes dolognak mondja egy nőt tartani, másik oka a törvény rendelete, mely a férjet kötelezi nemcsak mindennel ellátni a nőt, de még jövődjöket is biztosítani, mi a soknejűség ellen ugyanannyi korlát; mi a minisztereket, basákat s több tisztviselőket illeti, akik vagyonaiknál fogva képesek volnának háremet tartani, ezeknek legnagyobb része csaknem kérkedik abban, hogy egy nőnél többet nem vesz, bár indokaik különböznek, egy követi szívét, más a korán parancsát, harmadik az európai műveltség befolyásának hódol, sok mint hazafi a nép előtt jó példával akar előljárni, s az önmegetadást annyira viszik, hogy első nejök meghalván, második házasságtól vonakodnak.

Tekintve a nőt a ház belsejében, ő itt nemcsak személyére nézve szabad, hanem korlátlanul intézkedik gyermekei és cselédei fölött is, azokat neveli, ezeknek parancsol, barátnéitól látogatásokat fogad, sőt azon férfirokonoktól is, kikkel házasságra lépni törvény szerint tiltva van, szóval amilyen szűk a kör, melyre van szorítva, ezen belől szabadsága épp oly nagy, s küszöbét férje maga sem lépheti át, mikor nejenél más nők vannak látogatóban. Ezenkívül, midőn tetszik, mindig kimehet vagy sétálni, vagy látogatni, vagy vásárolni, de elfátyolozva, s kísérve cselédektől. Mint anyának kizárólagos joga van gyermekeit, mind a fiúkat, mind a leányokat őrizni, táplálni és fölnevelni, ezeket míg férjhez nem mennek, azokat míg a nyilvános tanodába nem járnak, sőt még ekkor is, s a háremben töltik szabad óráikat. Ha tehát török nőnek a szép, a nagy világ zárt könyv, a családi élet gyönyöreit teljesen élvezzi, s az anyának és gyermekeknek a gyakori tartós együttléte kútfeje azon családi boldogságnak, mely sehol sem édesebb, sehol sem bensőbb, sehol sem gyöngédebb; minden török anya érzi azt, mit a korán mond, hogy: »a csók, mit gyermek ad anyjának, oly édes, mint az, melyet a paradicsom küszöbére fogunk nyomni.«

Nem is olyan tudatlanok a török nők, mint azt európai utazókkal a bosszús és irigy constantinápolyi görögök elhittetni szeretnék. Sőt, több művelt török nő van, mint görög, bár lehet, hogy ezek közül több tud olvasni. De mi haszontalan könyveket olvasnak! Annyi igaz, hogy nincs sem görög, sem örmény nő, ki irodalom terén foglalkoznék, ellenben, mint régebb időben, több török nőköltő volt, úgy most is több nő van, ki híres lőn művei által. Legnépszerűbb az

élők közt Leila Khánum, ki három kötetnyi költeményt írt, többnyire szatyrák, ghazellek, szonettek, epigrammok és dalok, mikhez a zenét is ő írta. Utána következik Hasszéna Khánum, ki tiszta prózája s leveleinek kecssteljes nyelve által lőn híres, s emiatt török Sevigne-nek neveztetik. A leánygyermek, kiket Georgiából hoznak, öt-hat évig zenére, táncra, dalolni, írni, olvasni, sőt komolyabb ismeretekre is taníttatnak, mielőtt eladatnának, mert a rabnőnek becse nemcsak szépségétől, de efféle képességeitől is függ. Így megmagyarázható, miként vala képes némely szultánanya, ki egykor rabnő volt, oly nagy befolyást gyakorolni a birodalom ügyeire. Világszerte tudva van, miképp Törökországban sok politikai kérdés a háremekben oldatik meg, mi arról tesz tanúbizonyságot, hogy a török nőknek mind módjuk, mind képességek van uralkodni férjeik fölött még a ház körén túl eső dolgokban is. Bár a nő közvetlen nem vesz részt oly dolgokban, mik a házon kívül történnek, de mindent tud, férje semmit nem titkol előtte, keblébe önti ki örömét, bánatát, bajait, terveit, s így történik, hogy igen gyakran a nő az ész, mely intéz, határoz, s a férfi pusztán a végrehajtó, s ez áll nemcsak házi ügyekre, de olyanokra nézve is, mik a férj hivatalos állására vonatkoznak.

Egy angol orvos, kinek kilenc év folytában hivatalánál fogva is sok alkalma volt a török családi élettel, s a nők állapotával belsőképp megismerkedni, ezekről így nyilatkozik: A muzulmán magát a nőnél felsőbbnek hiszi, mert a korán így állítja, s a természet némileg igazolja. Jó indulattal van hozzá, de e jóság komoly, pártfogó, mint felsőbbé egy gyöngébb lény iránt, de ki az ő boldogságához szükséges. A férfi a nőt minden más földi jónak elébe teszi, úgy tekintvén azt, mint a legfőbb jót, mit istenség neki adhat. Nem ő kíván tőle hozományt, hanem azt ő ad neki; nője rokonainak ő küld ajándékokat, tőlök, nején kívül, semmit nem vár. Kötelességét irányában maga a természet jelöli ki; a ház külső ügyeit ő vezeti, háznépét ő tartozik táplálni, ruházni s mindennel ellátni, rangjához és vagyonához képest. Ha ezt nem teheti, neje válást sürget és megnyeri; ha teheti, de tenni nem akarja, neje törvényesen kényszeríti rá; ha nejével rosszul bán, szigorúan lakol.

A házon belől a nő viszi az igazgatást; férjének ugyan tartozik engedelmességni, de ezen túl minden tőle függ, ő parancsol a cselédeknek, ő ügyel föl mindenre, ő gondoskodik az asztalról, fürdőről, italokról, ő foglalkozik a gyermekekkel. Ha férj nem vagyonos, sző, fon, varr, hímez,

mos, szóval végzi mindazon munkát, mire a családnak szüksége van, s mit a házon belől elvégezhetni.

Mindezt összevonva, világos, miképpen Törökországban a nő a törvény előtt egy erkölcsi és felelős lény, kinek mind jogai, mind kötelességei vannak, s a vallás előtt is mint olyan ismertetik el, mert nők gyülekezetében akármely nő végezheti a szertartásos imádkozást, mint bármely imán, s a muzulmánoknál a papi foglalkozás csak ebből áll; sőt joga van fegyvert is fogni, ha a hit veszélyben forog, mint ennek a török történetben több példáját olvashatni, de épp azért, az ilyen szent hadban ami fegyvernyugvást vagy békét egy vagy több ellennel nő köt, az épp oly érvényes, mintha azt az álladalom feje kötötte volna.

Azon gondolat, hogy egy férfi, a szultán 350 nővel korlátlanul rendelkezhetik, kiknek legalább fele ingerlő kecsekkel bír, megzavarja képzeletünket, és elménkben csodálatos képeket idéz elő. Azonban a valóság különbözik attól, mit a képzelet előnkbe rajzol. A fejedelmi háremben oly szigorú szabály s illedelem uralkodik, mely képes a szultán szenvedélyeit is korlátolni. Nem kell felednünk, hogy mint mindenütt a világon, a vallás és erkölcs itt is bizonyos határokat jelöl ki, melyen túl a szultán sem léphet, ehhez járul az udvari szokás, mi sehol pontosabban meg nem tartatik; s ha e kettős korlát elég nem volna, a nők szerelemföltése is egy-egy gát, úgy hogyha a szultán a házi békét kedveli, ha örökös sírással, szeszélyel, nehezteléssel, ájúlással s az asszonyok ezer efféle fogásaival nem akar küzdeni, kénytelen változékony vágyairól lemondani, s úgy cselekedni, mint a hárem házi törvénye megkívánja. Szóval, mi kötelességnek más férj alá van vetve, azokat a szultán is megtartja, ha háznépe számos; de a Korán neki is törvénye, s az emberi szív úgy van alkotva, hogy annak természetete keveset szeretni. Mit használ neki, hogy százakat szerethet, ha csak egy szíve van? Helyzete hasonló azon utazóéhoz, ki egy gazdag virágkertbe vezetetik, s szabad egy pár virágszálat leszakasztani, de ha választott, a többiek neki nem virítanak.

A szultán helyzete mint minden tekintetben, e részben is kivételes. A szó szoros értelmében neki neje nincs, mert közte s nő közt házasság muzulmán szertartás szerint sem kötöttek, neki csak rabnői vannak, kik közül több vagy kevesebb –, de hétnél több soha – bujuk kadin effendinek (nagy asszonynak) nevezetik, s törvényes nő méltóságával bír. A mostani szultánnak öt ily neje van. Midőn egy rabnő kadinná lesz, nevét elveszti, és szám szerint, első, második

stb. kadinnak mondatik. Ritkán történik, hogy kadinná legyen nő, kinek előbb gyermeke nem született. Rendszeresen első kadin az, ki fiat legelőbb szült. De mindnyájan egyenlő jogokkal bírnak, mindeniknek egyenlő és külön háztartása van. Külön lakosztályaik, fürdőik, hivatalaik, agáik és rabnőik vannak, melyek mint udvari hölgyek, felolvasók, szobaleányok és cselédek kizárólag őket szolgálják. Az udvari főkamrás visz minden költséget, de apró kiadásokra havonként mindenik 3000 pengőforintot kap, mit papucspénznek hívnak. A szultánnő nevezet tehát őket nem illeti, e címhez joga csak a szultán anyjának (szultana-validé), testvéreinek és leányainak van, kik a fejedelem jelenlétében dívánra egyedül ülhetnek, míg a kadinok helyet csak a földre rakott párnákon foglalnak. Ezek a külvilágtól teljesen elvannak zárva, atyafiaikkal levelezniök sem szabad, sőt még a szultánnők is csak olyan hölgyek látogatását fogadhatják el, kik velök igen közel vérségi összeköttetésben állanak. Nem egy nagykövet neje kérte már az engedelmet a fejedelmi hárembe mehetni, de mindig siker nélkül. A heréltek is, bár künn szigorúan őrködnek, csak parancsra jelennek meg egy kadin szobájában, ki őket mindig elfátyolozva fogadja.

A fejedelmi háremben lévő nők száma mintegy 400-ra mehet, melyből körülbelül 150 szerecsen, kik a szolgálat alsóbb nemét végézik. Az egészet ekképpen lehet osztályozni: első a szultán anyja után a szultán testvérei és leányai, kik szultánnőknek címeztetnek: utánok jönnek a kadinok, ezek után annyi fő-udvarhölgy, ahány szultánné és kadin van, a többi összesen négy osztályt képez, ti. első a választottak (gedeklik), második a főbb nők (uszta), harmadik az ujoncok (sahzirda), negyedik a cselédek (dzsária) osztálya.

Az első s a legszebb osztály csak tizenkét nőből áll. Ebbe a legbájosabbakat s legműveltebbeket válogatják ki, s feladásuk a szultánt legbelsőbb körében szolgálniok. Közülök választatnak a fő udvarhölgyek, s némelyikből, kinek a szerencse kedvez, kadin lesz. Természetes tehát, ha a nők ez osztályba jutni mindenképp vágyakodnak. Ezeknek külön lakuk, fürdőjük és asztaluk van, és a harmadik vagy negyedik osztálybeli nők által szolgáltatnak. Öltözetök pompás, testöket drága ékek fődik, s köztük és a kadinok közt fényűzésben nincs különbség, csak rangban van.

A második osztály annyi kis seregre (törökül: odára, mi szobát jelent) van felosztva, ahány hajadon szultánné és kadin van, s mindeniket kizárólag és különösen egy-egy ily sereg szolgálja, és épp ezért nevét vagy számát azon nőnek viseli, melyet szolgál.

A harmadik osztály ifjú növendékekből áll. Ezeket táncra, zenére, felolvasásra, hímzésre, serbet-készítésre, szóval mindenre, mi a házi életben vagy mint mulatság vagy mint munka szükséges, gondosan nevelik, képezik, oktatják, s az első két osztály időnkint ezekből pótoltatik. Ez osztályba a szultán gyöngye leányokat vétet, még gyakrabban anyjától, férjhez ment nőtestvéreitől s basáitól ajándékban kapja.

A negyedik osztályt nagy részben szerencsen nők képezik, kik a gyermekekre ügyelnek, mosnak, varrnak, fonnak, főznek, a fürdőt készítik, szóval ezek a szoros értelemben vett szolgálók. Nemcsak mindenik osztályt már öltözetéről meg lehet ismerni, sőt a második osztályban minden kis sereg egyenlő kelmét hordván, asszonyának választott színét viseli.

A konyhaépület, hol a nők számára főznek, a háremen kívül, de mellette van. A szakácsok, kik az ételeket hozzák, ezeket egy, a falba alkalmazott forgó szekrénybe teszik, milyent nálunk az apáca-kolostorokban látni, s a sarkán egyet fordulván a szekrény, a belől álló rabnők a tálakat átveszik, anélkül, hogy láttak, vagy láttattak volna. Minden odának külön táalnak, s külön asztlanál hét-nyolc nő eszik egyszerre, az ebéd áll öt-hat ételből, s azon kívül többféle cukorsüteményből, befőzöttből, serbetből, kávéból, mert Törökországban mindenki nyalánk, a szakállós férfiak épp úgy, mint a nők s gyermekek.

A háremet hét magas nőhivatalnok kormányozza, ti. a ket koda (fő-udvarmesternő), a kaznadár uszta (kincstárnoknő), a csamasir uszta (a ruhákra s a fejréneműekre ügyel), a csasmidzsir uszta (az ételszolgálatot kezeli), a kijatib uszta (főtitkárnő), a hammamdzsi uszta (a fürdőket rendező), és a kilárdzsi uszta (házmesternő). Mindeniknek több helyetese és külön cselédszemélyzete van, mellyel azon munkákat végezteti, mik hivatalkörébe tartoznak. A nevezett hét nő rendesen éltes fehér rabnő, kik hosszú szolgálat által bizalomra érdemeseknek találtattak, s bár a főudvarmesternő hatósága alatt állanak, de valamennyi, mint egy-egy magasb udvari méltóság, saját háztartással bír.

Midőn a szultán este, az ötödik imádság után, a hárembe megy, minden szolgák visszavonulnak, csak a fekete aga marad mellette, ki egy gyertyát visz előtte a belső folyósón, hol mély csend uralkodik és senkinek sem szabad magát mutatni. A fő-udvarmesternő eleve értesítve szokott lenni, melyik kadin az, kit a szultán látogatásával megtisztelend. A szultánnak a háremben saját lakosztálya van, s a kijelölt nőt vagy ott fogadja vagy annak termébe megy, mely esetben ettől s szolganőitől az ajtóban a hódolat min-

den jeleivel fogadtatik. A szultán néha nőket is szokott fogadni háremében belől, s ez esetben palota-hölgyeitől körülvéve, a gedekliktől s a kadinok és szultánnők legszebb hölgyeitől szolgáltatik. Néha az egész hárem ünnepi estélyre összegyűl, s a társaság énekkel, zenével, tánccal mulatgatik. Ez mindig nagy öröm a szegény foglyoknak, s azon két keresztyén högy, kiknek eddigelé a szerencse jutott ezt láthatni, minden képzeletet felülhaladónak mondja e varázslátványt, hol ifjúság és szépség teljessége, öltözetek s drágakövek pompája, bútorzat gazdagsága, megvilágítás vakító fénye s illattal megtestesült lég elszédítvén az érzéket, a néző valóban álmodni vél.

Ha a szultán a háremben fürdik, a gedeklikek joga őt szolgálni. Bár e női szolgálat a mi európai fogalmunk szerint az illedelemmel ellenkezni látszik, minden a legteljesb illedelem szabályai szerint megy végbe. Míg a szultán a meleg termekben van, éltesb nők foglalkoznak körülte, csak midőn felöltözve tér a nyugterembe, akkor jelennek meg az ifjú szép nők, kik frissítővel kínálják meg, s zenével, tánccal s felolvasásokkal mulattatják. Csalódnak, kik azt hiszik, hogy a szultán mindent tehet, mi neki tetszik. A háreméletnek szinte megvannak a maga szabályai, miket a fejedelem is kénytelen szigorúan megtartani. Ezek részint vallásos, részint erkölcsi, részint udvari szabályok, s hol ez nem elég, pótolja a kadinok szerelemfélése s a fő-udvarmesternő ügyessége, kinek ezer módja van a szultán vágyait illő korlátok közt tartani. Nőkkel, kik őt szolgálják, ritkán lehet egyedül, s ha egy alárendelt nővel elfelejtené magát, az a háremben éppen oly botrányt okozna, mintha keresztyén fejedelem nejének egyik hölgyét, vagy cselédjét tüntetné ki. S ha másképpen a botránynak elejét nem lehet venni, a kegyencből kadint csinálnak, mielőtt a többiek a dologról valamit tudhattak volna. A szultán háreme egy ügyesen rendezett selyemháló, melyen sok bájos martalék függ, de oly mesterséges készületű, hogy rajta csak ahhoz vezet neki út, melyhez a női kormány utat csinál. Korunkban az illedelem törvényeit a fejedelem éppen nem léphetné át, de azt a szultánok a múltban sem tehatték bosszúlatlanul. 1648-ban Ibrahim erőszakos halálának egyik főoka volt a háremtörvények szilaj megsértése, s az, hogy női s rabnői közt különbséget nem tőn.

Valóban, inkább szomorú, mint kellemes látvány Sztambulban ama számtalan, névtelen, ismeretlen és elfátyolozott¹¹ nő, mely titokteljes alakok gyanánt lézengve jön és megy, mint járnak dominók álarcos bálban, hol az álarcot

soha sem tehetik le. Miért így elföldni a teremtés legbájosb szépségeit? Ki nem bosszankodik a felhőkre, melyek a napot, holdat s a csillagokat eltakarják? Ha az élet egy kert, és mint ez, hol kies, hol puszta, annak legszebb ékeségei, annak virágai a nők, s nem kell-e örülnék tartanunk a háznépnek, mely elfödvén a virágos ágyakat, magát a legfőbb élvezettől fosztaná meg? A férfiak épp oly sokat vesztenek, nem látván a teremtés szebbik felét, mint boldogtalanok a nők, kellemeiket rejteniök kellvén. Elhiszem, ők kevésbé boldogtalanok, mint mi európaiak véljük; a szokás egy második természet, s minden állapotot tűrhetőnek talál az ember, ha arra kezdettől óta neveltetik. Fogalmuk sincs más sorsról, mint ami rájuk várakozik. Hat éves korukban mátkák, tizenkét éves korukban nők, s ha nem lőnek is szabadok egészen, de igen az új kis körben, hova léptek.

A török nő létele egészen belső és házi. Csak messziről látja a világot; átmehet rajta, de nem vegyülhet el benne, neki a mindenség családja.

Nem a Korán az, mi a törökök művelődésének útjában áll, hanem a soknejűség és a nők elzáratása a társaságtól.

Lehet, egyénileg a török nő, ki már rendeltetéséhez mért nevelést kapott, keveset szenved ez állapotában, de a kérdés ennél magasb szempontból tekintendő: ez a humanitás kérdése. Hol a soknejűség és az elzáratás elve uralkodik, ott a nő le van taszítva a férfi oldala mellől, azon magas polcról, hova azt a teremtő helyezé, ott ő a piacon egy árú, a háremben kevesb mint egy kéjhölgy, a házasság egy alkú két ismeretlen közt, s egy egyoldalú szerződés, mely csak a nő személyét kötelezi, ott a férfi egy több fejű és több szívű szörny, ki egy házban több családnak feje, a nő egy tulajdon a birtokos úr kezében, mindenesetre hellyel a társasági rendben nem bír. Asszony nál, ki férje szerelmét többekkel békén megosztja, hiányzik erkölcsi becsének érzerete; mint annál, ki örökké egy szűk körben teng, elszigetelve a társaságtól, lehetetlen, hogy az értelmiség kifejlhessék, az ilyen él ösztönileg, érzékileg, napról napra, mint a növény, a lég, a világosság. A soknejűség és elzáratás megsemmisíti a nőt, mint erkölcsi s értelmi lényt, megsemmisíti annak jótékony befolyását a társaságra, szóval, e rendszerben az emberi nem *fele része* értelmileg nem létezik. Pedig az emberiség teljes civilizációja a két nem összemunkálása nélkül épp oly lehetetlen, mint lehetetlen, hogy gyümölcsöt teremjen a fa, melynek csak hímvirágjai vannak. Nők és férfiak oly különböző erkölcsi és szellemi tulajdonokkal bírnak, melyek a művelődés s haladás ösvényén egymásnak

szükséges kiegészítői; az emberiség s a polgári társaság épp úgy nem fejlődhetik ki természetűen ott, hol a nő mint tényező hiányzik, mint nem fogna kifejlődni ott, hol a szabad férfi hiányzanék; a két nem külön véve csak fél, együtt véve egy egész. Minden termékenység, mind az anyagi, mind az erkölcsi világban, az egyesülésből származik, s mint a növényvilágban van nő és hím, úgy az erkölcsiben van gondolat, képesség, erő, mi főleg a nőké, és van, mi főleg a férfiaké. Isten az asszonynak adá a szépséget, mely szüli a szerelmet, ez az ő királyi pálcája, ez az ő hatalma. Nyájas, kecses, gyöngéd, fogékony mindenre, mi nemes és fönséges; ő kényszeríti a férfit szelídségre, hogy neki tessen, humanításra, hogy őt megérdemelje, haladásra, műveltségre, hogy szerelmét megtartsa. A világ története az asszony értékének igazolása; ő az, ki által azzá levénk, ami vagyunk. Hol a nő nem szabad, álladalom ott is lehet, de társaság s társaságos élet nem; amaz fenáll a törvények által, miket a férfiak hoznak, de ez csak az erkölcsök által létez, mik a nők művei.

A török mindaddig nem fog európaiag művelődni, míg nála a soknejűség mint polgári intézmény fennálland. S ezt fölforgatni annál könnyebb, mert amint láttuk, ez oly szabadság, mellyel száz közül egy nem él, s nemcsak nem volt soha elv, de csaknem megszűnt lenni tény is. De ha erkölcsi elvont szempontból nem volna is fontos, társaságiból még fontosabb az elzárás szokása. Ez merőben szokáson alapulván, nem törvény, hanem szokás által fog megdöntetnetni. És e reformnak a birodalombeli keresztyénektől kell kiindulni, az eddigivel ellenkező utat követvén, ti. eddigelé nők irányában némileg ők is a török szokásokat követték; éljenek csak nőik Sztambulban oly szabadon, mint keresztyénekhez illik, s e példa ellenállhatlan erőt fog kölcsönözni a török nők felszabadulási mozgalmának, melynek jelei újabb időben sűrűn mutatkoznak. Lehetetlen, hogy Európában két jog s kétféle erkölcs legyen; hol a kétnejűség mint bűn lakol, a soknejűség mint intézvény fenn nem állhat –, hol a nők a társas életnek szebb és jobb felét képezik, nem lehet tűrni, hogy annak egy része bölcsőjétől a sírig elzárva hervadjon. Ez elásott kincsről az emberiség számolni tartozik Istenének.

Nem annyira a soknejűségnek, mint a nők elzárásának többféle szomorú következményei vannak a társas életre, mik a török fajnak mind erkölcsiségére, mind fizikai létére ártalmasan folynak be. Ha e rendszer a török bordélyházakat lehetetlenné teszi, aminthogy Sztambulban ez alacsony

keresetre magukat csak keresztyén nők adják, másrésről az így elkülönzött török nőtlenek erőszakos dühének éppen a keresztyén hölgyek szoktak lenni áldozatai. Egyszersmind a két nem e szigorú elszigetelése titkos bűnöknek anyja, mikről nekünk nyugaton fogalmunk sincs. Azon természetellenes viszonynak, melyben a két nem egymáshoz minden tekintetben áll, kell némileg tulajdonítani a török fajnak mind testi elfajulását, mind számának növekedő fogyását, hozzá adván, hogy eddigelé a hadsereg pusztán muzulmánokból állván, a háborúk csak a török fajt fogyaszták. E rendszerrel van szükséges kapcsolatban a heréltek¹² osztálya is, kik a háremek biztos őrei s e barbár szokást korán sem akarjuk menteni, midőn megemlítjük, hogy a keresztyéniség metropolisában, Rómában, e nemtelen emberekkel szinte találkozunk. Sőt az alkalmazásban mind a logika, mind az erkölcsi illedelem a törökök részén van; ők e szörnyet a szerelmi ház őreivé teszik, ebben van mind következetesség, mind cél; de Rómában azt vélik, hogy ily lények énekeinek hangja a templomban Istennek kedves lehet –, mi lehetetlen.

A nők ez állapotának egyik keserű gyümölcse a *rabszolgaság*. A törökök így okoskodnak: »vallásos törvényeink s szokásaink tiltják a nőt fátyolozatlanul látni háremen belől is, ha az nem oly közel rokon, hogy hitvestársul el nem vehetnők. Ha tehát rabnőink nem volnának, feleségeink szobáiban meg sem jelenhetnének, vagy le kellene mondunk arról, hogy cselédek által szolgáltatassunk. E szerint két mód közt marad a választás, vagy keresztyént fogadni cselédül, mi ellen sok tekintet harcol, vagy muzulmán rabnőt tartani. A mentség török szempontból áll, de az ügy, minek védelmére a mentség felhozatik, nem áll, mivel az az asszonyok emberi jogának tagadása.

A rabszolga-bazár (jezir bazari), mely közel volt az Atmajdani piachoz, 1847 óta be van csukva, de Szkutariban és Sztambulban több rabszolga kereskedő van jelenleg is; a Top-hanai kizárólag cserkesz nőkkel kereskedik, tehát a különbség az, hogy az adás-vevés nem nyilvános. 1854-ben egy firmán a rabszolgakereskedést a Fekete-tenger partjain megtiltá ugyan, de nem szünteté meg, s követkevése csupán annyi, hogy a rabszolgák ritkábbak, e szerint áruk is magasb, egy újonc rabszolgáé 200-250, egy kitanulté 300-500, fehér rableányé, ha ifjú, ép és szép 1200-1500, de ritka szépségűért 5-6000 ezüst forint is fizettetik. Ámbár tehát az 1854-i firmánnak bevezető szavai fennen hangzanak, ti. »Az ember a legnemesb teremtmény, mely Isten

kezeből kikerült, adván neki ama legnagyobb szerencsét, szabadnak születni«, e szép elv, mint annyi sok más, maradt pusztán szó, s annak dacára a Sztambulba évenként behozott rabszolgák száma 2500-3000-re mehet, kik közül 500 cserkesz leány.

Törökországban a rabszolgák sorába tartozik: minden, akár muzulmán, akár nem muzulmán hadifogoly, ez azonban most az európai hadifoglyokra nem áll. Továbbá, minden szerecsen, bármi módon hurcoltatott el honából; a törvény ugyan kivételt tesz a muzulmánra nézve, de mely a gyakorlatban nem tartatik meg. Ezekhez adandók a rabszolgák gyermekei s a rabnőkéi, ha ezek szabad apa által el nem ismertettek. Végre mindazon idegen országbeli fiú- és leánygyermek, kik szüleik által rabszolgául, szabad alku útján, eladatnak; ez osztályba sorozandók a kellemeikről híres georgiai és cserkesz leányok, kik önkényt, aggodalom nélkül, sőt némi vággyal lépnek a hazai partokra ama hajóra, mely őket azon tündér országba viszi, hol annyi hozzá hasonló pórleány lett szultánné –, azon nagyobb számra, mely nyomorban s becstelenségben veszett el, ilyenkor nem emlékeznek.

A rabszolgaságnak, törvény és szokás szerint, különböző fokozatai vannak.

Első a teljes és föltétlen rabszolga (*Kul*), kivel birtokosa minden tekintetben szabadon rendelkezhetik.

Második a *mudabár*, kinek fölszabadítása bizonyos eseménytől föltételeztetik, például: ha a birtokos Mekkából szerencsésen visszajön, ha Ezma leánya férjhez megy, stb. Ez mindig írásba foglaltatik, s a felek kölcsönös megegyezése által sem bontathatik fel. Ha időközben a szolga eladatott volna is, mi lehető, ez nem áll ellen, hogy a kitűzött pillanatban szabad ne legyen.

Harmadik a *mezun*, ki szabadságot kap bármi mesterséget saját javára kezdeni. Az ilyen vehet, eladhat, szerződést csinálhat, rabszolgát tarthat, saját tetteiért ő felelős, és nem ura, csak vagyonáról nem intézkedhetik, a végrendeletet kivéve, urának beleegyezése nélkül. Ilyen rabszolga, a birtokos tudta nélkül, lakát nem változtathatja, sőt ha fölszabadulása előtt éri halál, gyermekei rabszolgák lesznek. A vállalatához szükséges pénzt igen gyakran éppen urától kapja, s ha azt visszafizette, rendesen szabadságát is megnyeri.

Negyedik a *mukiatib*, ki szabad leend, mihelyt bizonyos föltételnek, határozott vagy határozatlan idő alatt, eleget tesz, például, ha bizonyos összeget fizet, ha bizonyos

munkát végrehajt, stb., de a föltétel sem törvény-, sem erkölcsellenes nem lehet. A kijelölt idő alatt az ilyen rabszolgával a birtokos semmiképpen nem rendelkezhetik, ellenben ő tetteleg személyes szabadsággal bír, s nemcsak dolgozhatnak, kereskedhetik saját hasznára, hanem utazhatnak is. A rabszolgaságból kiemelkedni, ez a legdíszesebb út, midőn valaki szabadságát saját szorgalmának, takarékoságának, iparának és becsületességének köszönheti.

Ötödik osztályba tartoznak azon rabnők, kiknek gyermekeiket a birtokosok elismerték, s kik *um-ul-velidek*-nek (a gyermek anyja) neveztetnek. Következménye ez elismerésnek, az esetek különbsége szerint, kétféle, ti. az ilyen rabnő vagy azonnal s jogilag szabad lesz, vagy ha nem, sem eladni, sem elküldeni nem szabad, s általa neki, habár későbbre, családtagi állás okvetlenül biztosítottatik. Az anyaság az, mi a nőknek itt a legfőbb jogot adja, s nincs rá példa, hogy a török e szent jog elismerése alól magát kivonni igyekeznék.

A mód, miként rabszolga szabaddá tétetik, igen egyszerű és szabatos. Néhány szóbul áll, akár írva, akár két tanú jelenlétében mondva legyen, például: »Ibrahimot ezennel szabadnak nyilvánítom«, vagy: »Te, Ali, az én gyermekem vagy.« Ilyen fölszabadító nyilatkozvány ellen nincs semmi kifogásnak helye, s az érvényes még akkor is, ha azt a birtokos ittás állapotában tette volna.

Minden rabnő, kit ura nőül vesz, azonnal s jog szerint szabad. Gyakran történik, hogy a birtokos a rabnőnek férjet keres, adományt ad vele, s ezáltal azt tetteleg szabaddá teszi. A szultán és szultánnők háremeinek rabnői rendszeren udvari hivatalnokokhoz s basákhhoz adatnak férjhez, mindig gazdag hozománnyal, mi néha egy óhajtott, néha egy rettegett kegy; mindenesetre ez hasonlít azon házasságokhoz, mik a francia régi királyok udvarainál udvari hölgyek és udvari ifjak közt félig kényszerítve kötettek.

Férfiak hét-kilenc éven túl tovább ritkán maradnak rabszolgák. Másképpen, mint így cselekedni, ellenkezik a vallásos érzéssel s a megszentelt szokásokkal. Kik ezt akképpen játszá ki, hogy a mondott idő lefolyása előtt adják el rabjaikat, s árán újat vesznek, igaz hitű polgártársaiktól mint uzsorások és lelkiismeretlenek tekintetnek. Kilenc év elteltével a rabszolgák rendszeren szabadoknak nyilvánítottanak, s ha jó viseletűek, vagy mint cselédek ajánltatnak, vagy ha a birtokosnak mestersége van, s a rab hozzá ért, mint legény alkalmaztatik nála vagy másoknál. Némelyik a hadseregbe lép, hol rájuk néha fényes pálya vár, s jelen-

leg is több három lófarkú basa van, ki egykor rabszolga volt.

A törvény betűértelme szerint a török rabszolgára is áll ama római törvényes elv: *servi, in potestate domini, sunt ut pecora, jumenta et caeterae res*. A birtokos a rabnak mind személye, mind vagyona felett föltétlenül rendelkezik. Ez sem nem bírhat, sem nem örökölhet. Ura eladhatja, elajándékozhatja, dologra kibérelheti, szóval tehet vele, mit akar, csak vallás s törvény által tiltott ne legyen az, mire fordítja. Mit szerez, minden az uráé, mint kárpótlás azon gondért s kiadásért, mit ez reáfordíta. Rabszolgáját az úr megfenyítheti, de bizonyos határokat túl nem léphet, s tiltva van szemeit s egyéb tagjait megsérteni. Ez esetben a rabnak joga van a hatósághoz folyamodni, mely, habár el nem veheti, de bírsággal kárpótolja a szenvedőt, sőt rendelheti, hogy eladassék, s így talán jobb urat kapjon. Urát nemcsak bevádolhatja, de a törvényszék előtt mint tanú bizonyoságot tehet ellene. Másrészt az úr, rabszolgájának minden tetteiért felelős, mi alól magát azon esetben, ha a büntetés pénzbeli, csak úgy vonhatja ki, ha rabszolgájáról lemond, s azt a bíróságnak, illetőleg az ellenfélnek átengedi. A török törvénykönyvben, mely a rabszolgák mindenféle viszonyait rendszeresen határozza meg, néhol bámulatos következetesség mutatkozik, néhol kiáltó ellenmondás; amannak bizonyosága, hogy bizonyos esetekben a rabszolga felével sújtatik a szabad emberre mért büntetésnek, mert hiszen a polgári jogokkal sem bír teljesen, ellenben vannak más esetek, midőn ugyanazon büntetést, ha rabszolga követi el, kétszeresen, ha szabad polgár, egyszeresen lakol, mit nehéz volna indokolni. Szökött rabszolgát mindenki köteles visszaadni; ki ezt eltitkolja, ha szabad, a rab árában marasztatik el, ha rabszolga, ő maga eladhatatik s árából fizettetik ki a bírság.

A rabnők, mind a feketék, mind a fehérek, épp oly gazdag öltözetben járnak, mint úrnők, ezenkívül nem sajnáltatik semmi fáradság őket tanítani, művelni, kiképezni nemcsak dolgokban, mik a háznál szükségesek, de olyanokban is, mik az élet kellemeihez tartoznak, mint zene, felolvasás, tánc, hímzés s a keleti tetszelgés mindenféle nemei. Úgy hogy azt lehet mondani, a rabnők gyakran teljesebb kiképezetéssel bírnak a szabad nőknél. Innen van, hogy a szülék, midőn fiaiknak nőt keresnek, saját fehér rabnőiket a szabad születésű leányoknak elébe teszik, így okoskodván: lehet, hogy egy szabad leány több vagyont hoz a házhoz, s vele fényes összeköttetésre teszünk szert,

de ismerhetjük-e jellemét, s rokonai nem fognak-e visszavonást hozni házukba? Ellenben a rableányt évek óta ismerjük, mi magunk neveltük fel, minket szüleiként tekint, szokásainkat ismeri, életmódunk az övé is, a különbség annyiból fog állni, hogy fogadott gyermekünkéből menyünk s fiúknak neje lesz, ki eddig féltestvére volt. Sok gondos anya 8-10 éves leánykát vesz, s ebből nevel fiának hitvestársat. Mindez azonban nem áll ellen, hogy a szabad leányokból lett nők az ilyeneket némi lenézéssel ne tekintsék.

Rabszolgák fizetést nem kapnak, de jól, sőt ékesen öltöztetik őket; élelmök is ugyanaz, mi az úré, midőn ezek evésöket végeznek, ők azon ételekből laknak jól. Betegség esetében gondosan ápoltatnak, mint a család tagjai, miben a humanitásnak éppen annyi része van, mint az érdeknek, mert a rabszolga tőkét képvisel. Ha díjt nem, annál több ajándékot kapnak, pénzt, köntösöket, drága ékeket, s nemcsak az úrtól házi ünnepek, születés, házasság, körülmetélés, a *Beiram* stb. alkalmával, hanem a vendégektől is, kik látogatóba jönnek; világszerte tudva van, hogy Törökország az ajándékok (=baksis) hona, ott minden ember ezért nyújtja tenyerét, nem sok, mit adni kell, de adni kell percenként, folyvást, örökké.

Szóval, itt a rabszolga a családnak egy tagjául tekintetik. Mint ura maga, hajlik a heverésre, őt sem dolgoztatják erősen. E részben sorsa a szabad cselédénél jobb, innen van, hogy sok nem él a megnyert szabadsággal, hanem marad a házban, hol élni megszokott, s hol ő tetteleg oly szabad mint az úr maga. Hiszen ő is a háznép tagja, a gazda fiának, a gyermekek apjoknak nevezik. Ha még gyerkőce, iskolába küldik, ha ifjú, hasznos dolgokra tanítatják, néhány év múlva szabadnak jelentik ki, s ha nőszülni vagy férjhez menni akar, még pénzt is kap.

Szabaddá lévén, nyitva előtte a pálya minden méltóságokra, Kutsuk Husszain II. Mahmud sógora s tengerügyminiszter hajdan, Kosrew, az egykori híres nagyvezér, Riza a szultán mostani főudvarmestere, Khalil és Mehemet Ali miniszterek és a szultán élő sógorai mind rabszolgák voltak. A rabnőkre, kiknek a szerencse kedvez, még fényesb jövő vár, s miről nem egy álmodott, ti. hogy szultán neje lőn, az sokra nézve be is teljesedett. Kevés szultánnak volt neje fejedelmi házból való, avagy szabad nő, mint I. Ozmáné, Orkáné, I. Amuraté, I. Bajazidé, I. Mohamedé, II. Amuraté, II. Mohamedé, II. Ozmáné, I. Ibrahimé; eszerint világos, hogy a legtöbb szultánok rabnők magzatai.

Törökországban tehát még vannak rabszolgák. De meg

ne tévesszen a szó, a dolog nem mindig oly borzasztó, mint a név. Elősorolván a törvényeket s a szokásokat, mik a rabszolgaságra vonatkoznak, látni ezekből, hogy a rabszolgák állapota itt sokkal jobb, mint azon keresztyén országokban és telepekben, hol az elv kárhozatos volta a birtokosok kegyetlen bánásmódja által még öregbítettik. Törökországban a kormányalak és a családélet még a patriarchalis élet jellemét hordja magán; ott, hol a jog hiányzik, azt a humanitás szelíd érzelme pótolja ki, s a törvénynek szigorát a szokás és hagyomány, mely itt számos esetben a törvéynél erősb, lényegesen enyhíti. A törökök többsége így okoskodik: igaz, mi rabszolgáinknak teljes hatalmú birtokosai vagyunk, de ők is emberek, mi is azok vagyunk, s van szívünk és lelkiismeretünk. Ha hatalmunkkal visszaélünk, megháborítnók a házi egyetértést, gyermekeinknek rossz példát adnánk, s nemcsak szomszédaink szólnának meg, de saját rabszolgáink is. Ha ők rabszolgák, mi pedig uraik vagyunk, ez így van, mivel Isten akarta így, de az ellenkező is történhetett volna, s ezen esetben mi mód az, miképp kívántuk volna, hogy ők velünk bánjanak? Nálók a minden szívbe beleoltott emberiség szózata a jogénál erősebb, s mint megvásárolja a török a fogoly madarakat, hogy szabadon eressze, úgy megveszi a beteg s öreg rabszolgákat is, hogy őket táplálván, Istennek ez által tessék.

Szóval, a török törvényhozás, és kivált a török szokás a rabszolgákali bánásmódra nézve sokkal emberiebb, mint egykor a római, és százszor keresztyénebb, mint hajdani a byzantini keresztyéneké volt, s hozzá távolról sem hasonlíthatni az amerikai rabszolgaságot, hol a rabszolga megszűnt *ember* lenni, s azt mint egy vas gépet munkára addig szorítják, míg össze nem törik, Amerikában a szkláv szolga és *rab* egyszersmind, Törökországban csak cseléd; ott az mind anyagilag, mind szellemileg szenved, itt mindenél bír a szabadságon kívül; ott az soha nem lehet szabaddá, itt többnyire az lesz; ott a szkláv embernek sem tekintetik, itt mindig megőrzi emberi méltóságát, s ha a nő anya lesz, urának feleségévé válik; ha a férfi értelmes, a legmagasb hivatalokra emelkedhetik, s az, hogy rabszolga volt, rajta nem hágy mocskot. Isten mentsen, hogy a rabszolgaságot Törökországban menteni akarnók, bűn az az emberiség ellen, s borzasztó csak reá gondolni is, hogy az ember, az élet, a test, a lélek, a szabadság árultatik, mint piacon a marha; de ezt menti némileg a birodalom helyzete, mely ázsiai és afrikai is levén, népekkel határos, melyeknél a rabszolgaság emlékezetet haladó idők óta

létezésén, az még most is divatkozik; s ha megfontoljuk, hogy az európai török birtokban a rabszolgák száma alig megy 60-90 000-re, mit mondjunk a *keresztyén* muszka birodalomra, hol *negyven-ötven* millió paraszt él, kik a röggel, a mezők termékeivel, az erdők fáival együtt adatnak el? Mit mondjunk a *katolikus* Spanyolországra, melynek telepeiben a rabszolgakereskedés hallatlan kegyetlenséggel űzetik? És mit a *szabad* Észak-Amerikára, honnét majd négy millió rabszolga méltán irigyelve nézi a *török* rabszolgák hasonlíthatlanul boldogabb sorsát?

Nem illik tehát ajkunkba a szó, a törököket föltétlenül kárhoztatni. A keresztyén civilizációnak is megvannak a maga foltjai. A különbség köztünk csak az, hogy a korán megengedi a rabszolgaság elvét, de azt a török nép mérséklettel s emberileg alkalmazza, míglen mi embertelenül szegjük meg Bibliánk azon fölséges elvét, hogy: minden emberek testvérek és felebarátok.

XIII. TÖRÖK KOCSIK, SAJKÁK. VIZI KIRÁNDULÁSAIM A TENGEREN SZTAMBUL KÖRÜL. EGY ARAB KÖLTEMÉNY ÉNEKELVE. A PERAI, EJUBI, SCUTARI TEMETŐK. SÍRIRATOK. MIRZA LÁTÁSA. TÜRBÉK VAGY SZULTÁNOK MAUZOLEUMJAI.

Sztambult minden részeiben megismerni fáradtságos feladat, részint mivel a város terjedelme roppant, részint mivel az utcák meredek, részint mivel a hőség nagy s tikkasztó. Ki hosszabb kirándulásokat akar tenni, vagy lovat, vagy kocsit, vagy sajkát (=kaik) használ.

A kocsi kétféle. Egyiknek neve törökül is *kocsi*, mely nem egyéb, mint egy alól és hátul gömbölyded szekér, melynek teteje is köralakú, úgy hogy az egész egy dióhoz hasonlít. Két oldalán tojásdad nyílás van, melyen át egy tarka létra segedelmével belsejébe hágnak. Elöl hasonló, de kisebb nyílás van a kilátás végett; mind a hármon színes függönyök vannak, s a nyílások szélei aranyos faragványokkal fölékesítvék. A kocsi feneke puha párnákkal s drága szőnyegekkel van kibélelve, hol nyújtózva kell ülni, mivel hátul nincs tám, ellenben mind a négy oldalon tojásdad tükrök ragyognak.

Az arabnak oldalai egyenesek, bele létrán hátulról másznak fel, s a párnák, mikre ülnek, két oldalt hosszában nyúlnak el. A négy szögleten négy nád- vagy más vékony fapálca egy veres baldachint tart, mi a nőket a nap sugarai ellen védi. A kocsiban négy, az arabában tíz személy

fér el, s ezt főleg nők használják. Nem függvén ruganyokon, s a kövezet rossz lévén, eléggé rázósak, többnyire egy villa-rúdca fogott ló, vagy két ökör avagy bivaly húzza, s a hátra kanyaruló járom bogairól cifrábbnál cifrább veres bojtok lógnak le. A barom homlokán s orrán végig, a búbáj ellen egy talizmán van, közepén egy tükördarabbal, s beszegve pillangós posztószeletekkel. E kocsi emlékeztetnek azon nehéz s ódon kocsikra, melyek nálunk az udvaroknál ezelőtt két századdal divatoztak. A barmot nem ostorral, de hegyes rúddal egy veres sapkás s bő bugyogójú török igazgatja, ki néha a szelíd állatok ártatlan szarvait hón alatt tartva ballag lépve, sőt mászva, mint a csiga –, mert a török semmiben nem siet, sem dolgában, sem multságában.

De ha a kocsi menetele lassú, mint a csúszó féregé, a sajka gyorsan, sebesen halad, mint légben a fecske, mint vízben a hal. Már alakja e két állatra emlékeztet; s sugár evezőlapát fecskefarkban végződik, s a sajka oly siklós, gömbölyű, érzékeny, mint a vickándozó hal. Szébb, tisztább sajkát a kaiknál képzelhetni sem lehet; ékesebb a velencei gondolánál, s a deli hajtólegények mellett a velencei barcarolok idomtalan pimaszok.

A török kaik mintegy 15-20 lábnyi hosszú, 3 lábnyi széles sajka, alakja mint egy korcsolyaé, mindkét vége hegyes, úgy hogy vele mind előre, mind hátra haladhatni. Oldala két hosszú deszkából áll, mely kívülről festett vagy mázolt, belőlről lomb, virág, gyümölcs és másféle faragványokkal ékes; lyukacsosan faragott két három ívezet választja el belől és köti össze oldalait a hullámok nyomása ellen. Orrából egy vasrúd hegyesen nyúlik ki.

Az utas a sajka fenekére terített párnára ül, vagy, ha tetszik, a sajka hátuljában lévő emelvényre, ez azt okozza, hogy a sajka eleje kissé fölágaskodik, mi a haladást igen könnyíti, sőt megszokták a sajka külsejét zsírozni, hogy oldalához a víz annál kevésbé ragadjon. A sajka keskeny, hosszú, gömbölyű és könnyű lévén, benne nem szabad mozdulni sem, mert az oly érzékeny, mint a legfinomabb mérleg, s az egyensúly minden legkisebb megrontása feldőlést vonhat maga után. A törökök ezt már megszokták, s benne oly mereven ülnek, mint egy faragott bálványkép, de az európai embernek e mozdulatlansághoz szokni kell. E föltétel nélkül az utazásnak e neme veszélyes, de különben biztos, és, ami fő, páratlanul gyors, túlhaladja a par-ton haladó legjobb ló sebes ügetését.

Idegennek már az sem könnyű feladat, úgy lépni be e könnyű héjba, hogy félre vagy föl ne forduljon. De

rendesen ott szokott állni egy hosszú, fehér szakállós vén török, s egy horgas rúddal szívesen megtartja a sajkát, s ha két parát (egy negyed krajcár) vetsz neki segedelméért, igen megelégszik vele.

Két lapátos sajkában négy személy elfér. Ámbár a nap heve forró, sátorot nem szoktak vonni, nemcsak azért, mivel ez a haladást késleltetné, hanem mivel török illedelem szerint, sátor csak a szultán kaikját illeti; de pávafark legyezővel vagy napernyővel védheti magát az utas, csak ne feledje azt lebocsátani, midőn valamely császári lak mellett halad el.

Mindenik sajkán van egy számozott rézlap, melyre rá van vésve a hely, hol állomásoznia szabad, mint: Tophana, Galata, Zöld-kioszk, Jeni-dzsámi s Becsik-tass stb. E részben a kormány nagy rendet tart –, mint sok másban is, mert itt minden mesterség, még a vízfordók is szervezett céhet képeznek –, a különbség a török s némely európai kormányok közt csak az, hogy a rendről s az egyéni szabadságról más fogalmuk van, s ők amabból egyet-mást nélkülöznek, csak ennek gyakorlásában ne háborgattassanak.

A sajkások, kik többnyire törökök, görögök és arnótok, mind szép, deli s herculesi erejű férfiak. A lég, a nap bőruket megbarnítván, ez nekik bizonyos bronzszínt ad, úgy hogy mindenik egy-egy szép bronzszoborhoz hasonlít. Köntösük vakító fehérségű bő gatyá és bodorselyem ümög lobogó ujjakkal; süvegök veres fez, melyről egy hosszú fekete vagy kék selyembojt hosszan lóg le; hajok rövidre van nyírva, vagy egészen leborotválva; derékjokat sárga és veres csíkos széles öv szorítja össze. Szakállt nem viselnek, de bajuszt mindenik hord, lábfejök és lábszárak meztelen, s nyílt ümegjőkből mellök mint egy rézpaizs domborodik ki. Midőn eveznek, atleti karjaikon az inak feldagadoznak, mint egy kötél. A naponkinti többszöri mosakodás minden szennytől tisztán tartja szép testöket, mit egészségessé tesz a folytonos munka, gyakorlat, a szabad levegő, s azon nélkülözéssel határos mértékletesség, mi az északi népeknél ismeretlen, mert ők alig esznek egyebet, mint kenyeret, uborkát, kukoricát, gyümölcsöt, s vizen és kávéon kívül semmi mást nem isznak.

A sajkák számát Sztambulban s legközelebbi környékén a Boszphor partján Bujukdérig 19 000-re, a sajkásokét 24 000-re teszik. A legkisebb sajka két lapáttal hajtatik, s minden sajkás juhbőrön ülve egyszerre két kézzel és két evezővel dolgozik. A sajkázás díja a lapátok számától függ,

melyeket mindig párosával számítanak. Négy lapátosnál nagyobb sajkát magános ritkán fogad, hatot csak az, ki némi rangot foglal el, mert e részben a régi rangtörvényt, amint azt a kormány egykor megszabta, most sem szabad áthágni. Tábournok s vele egyrangú polgári hivatalnok hat, altábournagy s teljhatalmú követ nyolc, a nagymufti s a nagyvezér s rendkívüli követ tíz lapáttal evezhet. Csak a szultán kaikját hajtja 24 ember.

Nincs Törökországban a népnek oly alacsony osztálya, melyből valaki a legmagasb polcra nem emelkedett volna. Mint rabszolgákból lőn basa, úgy a sajkások sorából is került ki több nevezetes ember, például hajdan Urus és annak híresb testvére, a nagy Kairuddin (Barbarossza) admirál, és újabb időben Ahmed Fezi, tengerügyminiszter, ki II. Mahmud jótevőjének határtalan bizalmával visszaélván, 1839-ben az összes hajóhaddal Mehemed Alihoz gyaláztosan átszökött.

Bár a gőzösök száma itt is napról napra szaporodik, a sajkák száma sem fogy, a város fekvése olyan lévén, hogy a vízi utazást nélkülözni lehetetlen. Ki Tophanából Szeraj-Burnuba, Besik-Tassbul Szkutariba, Pszammathiából Kadi-Kőbe, Kaszim-basából a Phanarhoz akar menni, sajkát használni kénytelen, mint az is, ki az Aranyszarv-öböl egyik partján, s a hídtól távolra lévén, egyik városrészből a másikba szándékozik. Ez öböl, a Boszphor s a Marmara-tenger hullámozván a város különböző részei közt, ki fáradni s kerülni nem akar, kénytelen magát sajkával átszállíttatni.

Én részemről a könnyű sajkát választám akkor is, ha gőzöst használhattam volna. Könnyű lévén az, mint egy dióhéj, sebesen röpdül a habok fölületén, mint sirály, mely sírva érinti szárnyaival a tükör tisztaságú tenger vizét. Mint egy lágyan rengő bölcsőben fekvém benne, s míg tekintem a páratlan szépségű panoráma kellemeim legelt, Sztambul ezer meg ezer kúpjain s minaretjein, a Boszphor zuhogó hullámain, Szkutari tarka házainak festői csoportozatán, Olymp havas csúcsain Ázsiában, a Herceg-szigeteken a Marmara-tengerben, mely a híres Dardanellákhoz s Trója omladékához vezet, ezalatt képzeletem borus vagy vidám ábrándképekbe merült, s akár életem szebb napjaira, akár elhagyott kedves hazámra emlékeztem, boldog valék e pillanatban –, végig nyúlva csendes sajkám fenekén, arcom a szép kék eget látta folyvást, mely ha tiszta, mindig oly biztató s vigasztaló, mint az anya képe, ki mosolygva hajlik bölcsőben lévő gyermeke fölé.

Sokszor egész napot tölték így sajkámban a tengeren,

engedvén magamat hullámaitól szabadon hányatni. A sajka a férfiak bölcsője, s benne gondolkodni oly édes, akár lágy fuvalom mozgassa, akár vész üvölsön körülte. Néha, aszerint, amint kedvem tartá s amint a szél fútt, apró kirándulásokat tevék; hol az öbölbe eveztem, föl egész odáig, hol az Cydaris és Barbyzesz név alatt két patakcsát képez, hol a Szeraj tengerparti kőfala mellett menék egész a Hét-tornyokig, néha a Boszphor két partján fekvő szép helyeket tekintém meg, legtöbbször Therapiát és az ázsiai Édesvizeket, vagy Szkutariba hajózék át, hol az ázsiai népelet teljes tisztaságában jelen meg, hol a Bugurla hegyről a legfölségesb kilátás bájolja el a szemet, e magas pontról nézve északra, a Fekete-tengerig látni, a Boszphort egész hosszában, de a parti hegyek hajlásai miatt vize hol elbúván, hol kitűnvn, úgy látszik az, mint több egyes tavak hosszú sora; keletre egy végtelen rónaság terül, hátán tekerdő ösvénnyel, melyen karavánok haladnak Ázsia titokteljes pusztáiban elveszve –, délre Olympot látni, Bithyniát, Trója vidékét, s gondolatunkban a közel Görögországra s híres szigeteire emlékezünk –, nyugatra maga Constantinápoly, mint egy fürdőből kikelő királyné, emelkedik ki a tengerekből, s főleg ezért hajózék Szkutariba gyakran, mert Szkutariba menjen, ki Sztambult teljes fölségében akarja szemlélni.

Csak egyszer nézém meg ama kicsiny toronykát a tenger közepén, mit a görögök helytelenül Leander –, a törökök leány-toronynak neveznek, ezek a következő regét mondván róla: Egy szultánnak volt egy csodaszép leánya, kinek egy csillagász azt jóslá, hogy kígyóharapástól fogna meghalni. Az apa megrémülvén, legjobbnak vélé e kicsi szirtfokra e lakot építeni, lehetetlennek tartván, hogy ide csúszó állat eljuthasson. Történt azonban, hogy egy perzsa herceg bírni vágyván az így féltett szépet, hozzá azonban nem juthatván, virágnyelven óhajtá szerelmét neki bevallani, s e célból egy illatos bokrétát küldött. De meg van írva, senki nem kerülheti el sorsát, s így történt, hogy egy kígyócska, mely a bokrétába bútt, a leány ujját megcsípvn, halálát okozta.

Ez a rege. De úgy látszik, más a valóság, s ezen torony egykor nem szolgált egyébre, mint egyik támaszpontjául amaz óriás láncnak, mellyel az öblöt az ellenséges hajóhad ellen el szokták zárni. E szirtfokon hajdan találtak egy sírt is, melynek oszlopán egy borjúcska faragott képe alatt e fölírás találtatott: „Én nem vagyok képe ama tehénnek, Inachus leányának, s én nem adtam nevét a Boszphornak,

mely előttem nyílik. Ezt egykor Junó kegyetlen haragja űzte a tengereken túl; én, ki e sírban fekszem, egy holt vagyok, Cecrops leánya, Charesnek valék neje, vele hajóztam ide, midőn e hős jöve (macedoniai) Filep hajóit megtámadni. Azelőtt Bojidiionnak (borjúcska) neveztek, most, mint Cares nevének, két világrész nyílik itt előttem.” Nem tudom, hölgyeink ily melléknevet, borjúcska, szívesen fogadnának-e, de az igaz, hogy a tehén és borjú a klasszikus költőknél hízelgő hasonlításokra ada képet; Homér a királyi Junónak borjúszemeket ad, mint a türelmes Ajaxot a számárhoz hasonlítja, melyet a gyermekek hasztalan ütlegeznek, s még most is a keleti írók az állatok országából veszik legtöbb, s leghűbb hasonlításaikat; a szerelmes költő hasonlítja kedvesét, kecses mozdulataira nézve, az antilophoz, szemeinek együttérző kifejezésére nézve az őzikéhez, és így tovább. Honnan van ez? Először onnan, hogy a keleti ember inkább szemlélő, mint okoskodó lévén, s a teremtésben találván fel a legnagyobb szépségeket, ezekhez hasonlítja, ami szépet s jót lát abban, kit szeret; másodsor onnan, hogy a keleti nem isteníti mindenen felett csak az embert, ő nem veti meg, mint mi megvetjük, a természetben mindazt, ami nem ember, ő az állatot nem pusztá eszköznek, de a teremtett világ egyik fontos rendének tekinti, melyhez némelyben hasonlítani nem szégyen; ő szereti az állatokat, mint egy idősb testvér gyöngébb testvéreit; ő magát úgy nézi, mint egy áldottabb ágát ugyanazon fának, következéleg nem botránykozik meg benne, akármilyen állatban talál hasonlatosságot azon személlyel, legyen az hős vagy kedvese, akit leírni akar. Mi nyugatiak még a jóban s szépen sem akarunk állatokhoz hasonlítani, s egy ügyes szövő hajadon épp úgy sértésnek venné, ha pókhoz hasonlítottatnék, mint a munkás férfi annak venné, ha hangyának neveznők.

Néha az öbölben evezgeték, sorba látogatva a hajókat, mert nincs a világon rév, hol annyi, s oly különféle alakú hajókat lehessen látni, mint itt. Az európai, mint a francia, az angol, a spanyol, muszka, még az amerikai hajók is, mind hasonlítanak egymáshoz, de a görög, az ázsiai, az afrikai, s főleg azon hajók, melyek Trébizondból, Mudaniából, Izmikből, Lampszakiból érkeznek, egészen más alakúak, hátuljok emelkedett, mint egy kastély, elejük domború, mint egy hattyúmell, vitorláikon idomtalanul hosszú kereszttrudak függenek, úgy hogy ki rajzokból ismeri a hajókat, mikén a görögök egykor Trójánál kikötének, egészen ama őskorba átvarázsolva érzi magát, s mintegy

keresi rajta Péleüs fiát, a szőke Achilleszt, karján paizzsal s a széles rövid karddal oldalán.

Gyakran átsajkáztam az ázsiai Édesvizekhez és Szkutariba, a nagy temető mögött elnyúló mezőre, mely a török és örmény családoknak legkedveltebb sétahelye. Itt látni száz meg száz csodásnál csodásb kocsit és arabát, guggolva ülő s elfátyolozott nőekkel tele, fölpipezve gazdagon; a sok smaragd, gyöngysor, rubin és gyémánt, mint csillag a könnyű felhőkön, vakítva ragyog át a finom musszlinon, mely ábrázataikat s karjaikat elfödi, anélkül hogy eltakarná. Mindenütt, hol egy platán vagy ciprus lombja árnyat vet, hol egy forrás buzog, hol egy domb emelkedik, egy-egy nőcsoport üldögél, dohányozva, serbetet, kávét vagy más édes hűsítő italt szörpölve, s az ezüstbe, aranyba, selyembe öltözött kedves gyermekek játékaiban gyönyörködve. Ha az eunuk vagy rabszolga kandi férfiakat vesz észre, a nőcsoport körül egy mozdítható magas rácsozatot állít fel, s így a nők a szabadban is elzárva vannak, mint a háremben. Látni e nőket állva, járva, s oda dőlve a legkülönbélebb s kecsesnél kecsesb helyzetben, látni ama mindenféle színű, zöld, piros, kék, viola, sárga öltözetek tarkaságát, mely a pázsitot megékesíti, mint a virágok a rétet, látni azt a sok fehér és fekete rabszolgát tarka-barka ruhákban, ama számtalan selyemfüggönyös kocsit, melyek körül álmos bivalyok a fűben heverve kérődznek, ama sok szép paripát gazdagon felszerszámozva, s ama járó-keelő kalmárokat hordható konyháikkal, kik kávét, serbetet, vizet, cukros süteményeket kiáltozva árulgatnak; – mindez a szabad ég alatt, zöld mezőn, erdők árnyékában, zúgó tenger partján gyönyörű egy látvány. Néha oldalt egy vén ciprus árnyékában egy-egy cigánycsapat zenéje is megzendül, mit a török nők igen örömet hallanak, de ők magok nem táncolnak, ellenben a görög és örmény nők kezét fogva körben forognak sebesen, s hosszú fátyolaik a szélben lebegvén, messziről nézve táncoló nimfáknak vélnéd.

Néhányszor, derült nyári éjszakán éji vízi utazást tevék az öbölben. Soha nem feledem el e gyönyörű éjszakát. Nem hiszem, hogy volna a föld hátán hely, hol fölségesb volna az éj csendes pompája. A Ramazan- és Beiram-ünnepeken meg van világítva nemcsak a két város, Sztambul és Szkutari, de a két part Ázsia és Európa is. Az ezer meg ezer hajók árbócain, vitorláin, kötelein zöld, veres, kék, sárga lámpák függvén, hasonlítanak drágakövekkel kirakott hajókhoz, melyek egy lángtengeren látszanak úszni, annyira fényes a tenger a mindenféle tüzek ragyogó

visszaverődésétől. Néha egy távolabb eső, s a homályban észre nem vett hajó egyszerre piros, s kéklő lánggal gyúl ki, s viszont, kialudván a tűz, egyszerre eltűnik, mint álom. A partok kanyargó szélei lángabroncstul vannak beszegélyezve, a hegyoldalban emelkedő házak égni látszanak, s közülök száz meg száz dombtetők, száz lábnyinál magasb minaretek, mint megannyi lángoszlopok nyúlnak ég felé. De páratlanul fölséges az éj ez öbölben az ünnepen kívül is, sőt még fölségesb akkor, midőn a világos égen a csillagok miriádjai tündökölnék, melyek a csendes tenger sima hullámaiból felragyogván, derültebbé teszik a félhomályt, mely a vidéket ellepi; midőn Ázsia partján a csendes hold föllep és ezüst sugáraitól három tenger fénylik; midőn ama számtalan templomok, tornyok, bazárok, emlékek, vízboltozatok árnyalakai a láthatár egén sötétben lenyomódva egy roppant város omladékainak tetszenek, miket az eltévedt vándor éjjel holdvilágnál szemlél. A lágy szellő, mely arcot hizelegve csókolja, a zajtalan tenger mormogása, a lapát egyhangú habuckolása, melyről a víz foszforcsillogással hull vissza, a halak fickándozása körültem, a néma csend, mely a nagy természetben uralkodik, amit időnkint egy ágyúszó, egy ének, s a minaretek tetején imádságra hívó muezzinok hangja szakít meg, mindez édes-kedves ábrándozásba meríté gondolkodó lelkemet, s akármilyen terhes volt a nap, semmi mást nem kívánok, mint életemnek végén ily szép estét.

Hogy szemléléseimet annál biztosabban tehessem, mikor a muzulmán városrészben járok, mindig török ruhát öltök magamra. Egy este egy ismerős dervissel (kiről később szólok) sajkázék, közel a part mellett evezgeténk, gyönyörködve a megvilágított paloták, kioszkok, kertek szemlélésében, s midőn Emir-Ghiánhoz érünk, messziről lantot hallánk veretni, mit egy csengő, erős és mély nőhang énekekkel kísére. »E hang Kosrew egykori híres nagyvezér özvegyének hangja –, mondá a dervis –, ő arab születésű, művelt bátor, nagylelkű személy, ügyes lóháton, s nyilazásban, mint egy amazon, s ha trónon születék vala, benne a világ egy második hódító Szemiramiszt csodált volna.« Távolra lévén a helytől, honnét a hang jött, kiszállánk, s egy kert kőfala mellett egy szűk ösvényt követve, egy platán- s fügeligetben megállapodánk, honnan könnyű vala kivennünk egy magas kioszkot, melyből a sűrű ablakrácsosaton s piros vékony függönyzetten keresztül eleven vörös fény sugárzott ki. Leskődő helyzetünk, mint némi szerelmi kaland, gyanút ébreszthetvén, a dervis így nyugtatott meg: »Ne aggódjál,

itt nem jár idegen, s ha valaki kérdést tenne, azt fognám felelni: esti imádságunkat végezzük és a mosakodást e kútnál, mely tőlünk két lépésnyire csordogál, ha pedig a palota öre fedezne fel, az ismer engem, mint ki hivatalomnál fogva a házba bejáró vagyok.«

A zene és ének majd egy óráig tartott. Hajlandó vagyok hinni, hogy nem is a költeménynek lőn vége, de a dalos ereje merült ki. Anélkül, hogy a szavakat értettem volna, érzém, hogy az egy neme a harci dalnak, hogy az, egy elbúsult lélek keservét, sőt kétségbeesését zengi; sírt e dal, mint Arábia sivatagán ordít a szél, mint sír a fiát vesztett oroszlán; a lant egyhangú pengését néha egy csörgődob szilaj zörögése, néha egy piccolo éles üvöltése szakítá félbe, mely velőig hatott. Már lady Montague állítá, s ő értett hozzá, hogy ki egyszer a keleti zenéhez szokott, minden mást erőtlennek s halványnak talál; én, mint e művészetben nem eléggé jártas, nem merek ítélni, de kiindulva a benyomásból, mit keblemre tőn, kénytelen vagyok megvallani, hogy csak keleten lőn fogalmam arról, miként lehet nagy fájdalmat, s vérző keservet énekben kifejezni. Csak most tudom magamnak képzelni a vén Dávidot, ki hárfája mellett a fölséges zsoltárokat éneklé, s a zsidó prófétákat, kik Jerusálem omladékán s egy nemzet sírján szívrepedve és szívrepezstve dalolák jajgató verseiket.

Később e költeményt nekem a dervis megszerezte; egy arab költemény az, Sanfaritól való, ki költő, s egyszersmind híres íjász és páratlan futó volt, gyorsaságával megelőzván a nyargaló paripát. Sorsa is különös volt. Egy tribustól megsértetvén, esküt teve, hogy közüle száz embert ölend meg. Kilencvenkilencet már ki is végze nyilával, melyet áldozatának pontosan mindig szemébe lőtt, azonban egykor a pusztában egy forrástorokba inni menvén, ivás közben ott elle-neitől megszorítottatott és agyonveretett. De midőn a győzők egyike fejét rugdosná, koponyacsontjából egy szálka ennek lábába menvén, a seb következtében ez is meghalt. Ekképpen fogadása a száz számra nézve csakugyan beteljesedett.

A törököknek legkedvesebb sétányai a temetők, melyek itt rendesen a városon belül vannak. Sztambul épp úgy a holtak, mint az élők városa, házak, piacok és *temetők* benne egymást váltják fel. Kelet népe nem irtózik a haláltól és holttól, mint mi; mindenütt, az egyházakat kivéve, találunk sírhalmot, az udvarban, a kertben; a halott nem szűn meg lenni a család tagja. E városban a temetőhely, melyet itt soha nem szabad kisajátítani, épp oly nagy tért foglal el, mint az élők lakhelye.

A keresztyének vagy egyházaik körében, vagy az úgynevezett nagy temetőben fekszenek, mely Pera alatt, egy partoldalon a Boszpor és az öböl között, magas ciprusok hűs árnyékában nyúlik el. De e temető, mint egy nyilvános kert, nyárrban a perai lakosságnak mulató helyéül szolgál. Itt sétálnak, csevegnek, dohányoznak, társalognak esténként; apró kávéházakban s kioszkokban kávé, jeges vizet, serbetet isznak, míg itt-ott zene hangzik, s a sétálókat cifra alakosok buja táncokkal mulattatják. Szóval, itt a nép síron mulat. Meglehet, a sírdomb, melyen a család letelepedik, éppen egyik rokonáé; nem tesz semmit, békésen folytatja vidám lakomáját, s eszébe sem jut, hogy azzal, hogy életének örvend, a halott kedves emlékét megszentégtelenítene. Ők így fogják fel az életet: nem egyéb ez, mint egy vándorlás a földön, kik meghaltak, azok már célt értek, s mi megyünk az úton, melyen előttünk ők jártanak. A következő történetke híven festi a törökök filozófi fel fogását a földi életről: Egyszer egy dervis utazék Tatórországnban. Balk városába érkezvén, beszállandó volt a királyi palotába, mit ő egy karavánszerájnak vón, ti. vendégháznak, mi az utazók számára közköltségen szokott építtetni. Bemegy, s körülnézvén magát benne, egy szép folyosóban helyet választ, poggyászát földre teszi, kis szőnyegét kiteríti és rá ülepedik. De az örök ezt meglátván, parancsolják, kelne föl, haragosan kérdvén, mit keresne ott? Kiknek ő felelé, hogy e karavánszerájban az éjt akarná eltölteni. Az örök még inkább sürgették kitakarodni, mondván, hogy ez nem vendégház, hanem a király palotája. E közben a király, kinek neve volt Ibrahim, megjelent, s hallván a dervis tévedését, rajta jóízűen nevetett. Előhívátá, s kérdé tőle, hogyan bírna oly kevés belátással, hogy egy palotát nem tudna egy vendégháztól megkülönböztetni? – Uram király –, mondá a dervis –, szabad volna hozzád egy kérdést intéznem? – Igen. – E palotában fölépülte után ki lakott először? – Elődeim – válaszolt a király. – És ő utánok? – Atyám. – És ő utána ki bírta? – Én bírom –, felele a király. – Még egy kérdést –, folytatá a dervis. – Utánad ki fogja bírni? – Fiam. – Ah uram –, mondá az utazó dervis –, hát mégse csalatkoztam; egy épület, mely lakóit oly gyakran változtatja, vendéglő és nem palota.

De a perai temetőnek a hívő muzulmán elébe teszi a Jó (= Ejub) temetőjét, mely a hasonlóvárosrészben az öböl déli oldalán fekszik. Constantinápoly harmadik ostromakor 672-ben itt esett el Jó Ben Szaid Anszari, a próféta egyik helyettese, s tiszteletére II. Mohamed, a

hódító, 1460 körül mosét építtetett. E városrész az igazhívők választott lakhelye. Még most is az itteni moséban övezik az új szultánra a próféta kardját, mi a törököknél koronázásképpen tekintetik. E városban lak és sír lépésről lépésre váltja fel egymást, ez egy valóságos Nekropolisz. Az utcák szélein két sorban jobbra és balra sírhalmok emelkednek. Ki egy ház küszöbére akar lépni, arra csak egy síron át léphet. Itt már pompásabb síremlékeket is látni, rendesen fehér márványból, bokroktul s virágoktul körülvéve, s rövidebb vagy hosszabb aranyos fölírással tudatva a holtak nevét, s múltját. Bár sokkal halkabban, mint nálunk, de a divat a töröknél is, s a temetőben is érezteti hatalmát; az egykor egyszerű márványoszlopokat, mik férfiak sírján turbánban, nőkén lomb vagy virágban végződnek, most nagyszerű emlékek váltják fel, s a rövid fölíratra, mi hajdan a Korán egy versecskéjéből, s a holt nevéből állt, most elegiai vagy magasztaló mondatok következnek. Ide írok néhányat.

Néha maga a holt beszél, mint e fölíratban egy gyermek szól:

Itt alant én valék egy kis rózsabimbó,
A sors dühös szele bokromra fuvallott,
E világ kertébe nem lévén én való,
Égbe ültettek át, kivirulok majd ott.

Néha egy megért férfiú:

Isten maga az örökkévaló.
Mit tőled, ó vándor kérek, az egy imádság.
Ha erre nekem van szükségem ma,
holnap talán neked lesz reá szükséged.
Mondd el a Korán első versét Ali Szabó lelkeért.

Néha a megszorodott anya panaszkodik, mint e fölíratban egy ifjú leányzó sírján:

Isten maga az örökkévaló.
Szívem madara elszállt lelkemből, hogy ékesítse a paradicsom kertét.
Úgy végezte a sors, hogy leányom tizenhárom évnél tovább ne éljen,
s anyját az mindentől megfosztá, tőle őt elragadván.
Ég! Igazságos az, hogy most fészke hideg kőből legyen?

Midőn nevezetes emberről van szó, a fölirat is magasb röpülést vesz, s a keleti hasonlítások, célzó allegoriák, túlzott képek nem hiányoznak. Husszán nagy admirálnak, ki 1803-ban halt meg, síremlékén aranybetűkkel e fölirat ragyog:

Lelke csolnakának kormányja, közös kalauzunknak, Istennek karja által, a más világ tengere felé irányoztatott. E tündöklő érdemű személy testének hajója Terzanéban (admirali lak neve) oly nevezetes volt, mint a lencse egy ember ábrázatán. Végre a sors vihara széttépvén a vitorlákat, s összerombolván a hajót, az isteni jószág óceánjába elmerült. Ekkor halla ily parancsot: „Térj hozzám”, parancs, mit a mindenható azokhoz szokott intézni, kiknek életök ide lenn feddhetlen, és ő kimondhatlan örömmel mene a menyeyi lakok felé. Vándor, mondd el a Korán első versét Husszánért; tudd meg azt is, hogy ez epitaph szerzője Vasszif, és hogy ő is óhajtja, miképp neki is a paradicsom legyen örökös lakóhelye.

Egy ifjú tanuló sírján, a perai temetőben:

Óh, óh! Az ősznek dere létem tavaszát elhervasztotta. Szóla a végzet, s idő előtt hívá el lelkemet. Éjjel és nappal szorgalmasan dolgozám a tudomány szőlőhegyén, de előbb elszóltattam onnan, mielőtt az érett gyümölcsöt ízlelhettem volna, s lelkem fölfelé törekve, fölszálla az örökélet kerteibe. Az istenben és irgalmában kimúlt Mohamed Szejid Effendi, fia Hadzsi Izmael Zadehnek, a szabócéh előljárójának. Egy imát lelkeért.

Egy gyermekszülésben megholt anya sírján ez áll:

Ő (isten) maga örökkévaló.

E múlandó világból egy jobba ment át az ifjú, a remek Laila asszony, midőn terhétől megszabadult. Fa és gyümölcs egyeszere lettek átültetve a paradicsom kerteibe. Semmi könnyár nem törülheti ki szeretett képét férjének, Ozman agának, Izmael Rajsz fiának emlékezetéből. Egy imát lelkeért.

A múlt század első felében élt híres nagyvezér Ragib leányának márványlapra vésett sírjára ez:

Ő örökkévaló.

A mindenséggel dacoló sors e világ egyik csodáját, a dicsőséges nagyvezérnek Ragibnak kegyes leányát, Lelibet asszonyt ragadá el. E dicső lény elhivatott az örökkévalóságba. Süllyedjen gyászba a nagy mindenség! Minden, ki e sírt meglátogatja, mely isteni fénytől ragyog, örvendeztesse meg lelkét egy fatihával (a Korán első fejezete). A gyász e sorait könnyel írja a toll. Legyen a dicső Lelibet asszonynak lakhelye a szentek országa.

Néha különös föliratokra is bukkanunk. A Jób városrészben, közel a rózsapiachoz, a következőt olvassam:

Ő az örökkévaló.

Egy kegyetlen feleségnek kezei okozták az Istenben kimúlt néhai Hadzsi Mohamednek, a vésnöknek, halálát. Imádkozzatok érte. 1120.

A perai kisebb temetőben van sírja Mait Zadehnek, mi annyit tesz: a holtak fia, kit így a következő eset miatt neveztek. Mait Zadehnek apja Kréta ellen kénytelen lévén indulni a hajósereggel, mielőtt neje lebetegedett volna, elbúcsúzásakor ekképp szólt: „Azt, mi nőm méhében van, isten kezébe ajánlom”. Azonban neje betegségbe esvén, szülés előtt meghalt és eltemettetett. A szülés a sírban történt meg. De a férj a hadbul éppen azon napon érkezvén vissza, s hallván mi történt, nem akará hinni, s azon hitében ingatlan lévén, hogy ő nejének terhét istenre bízta, elmene a sírhoz, azt föllásta, s élve találta gyermekét a holt anyán. Hálát adván istennek, gondosan fölnevelte azt, kiből utóbb tudós ulema lett, s késő vénséget érven, Ahkmet uralkodása alatt múlt ki, midőn újra anyja mellé temeték, s fölébe emlékezet okáért egy boltozatos sírt építenek.

Egyébiránt nem csoda, ha a perai szép világ sétahelyéül e kerítetlen sírkertet választá, mert innen a szemnek a legbájosb kilátások egyike nyílik. Balra a Dolma-bagtsi völgy zöldellő halmok körében, jobbra a szeraj tengerbe könyöklő foka, háta mögött Szent Zsófia és Ahkmet mosék fénylő dombtetőikkel; szemközt a hajók és sajkák sokasága által szeldelt Boszphor és az Aranyszarv-öböl hullámtükre, túl rajta az ázsiai oldalon a csalogányok hegye, s völgye, és a szép fekvésű Szkutari és régi Kalcedonia (mit most Kadi-Köinek hívnak), festett házainak, magas moszkéinek, minaretjeinek s zöld ciprusfáinak koszorú sorával, végre a messze mögletben (Hintergrund), a nikodemiai öböl alsó részén a bithyniai Olymp hegye, örökös havaktól megkoronázva.

De ha a Jób-városi temető a kegyes muzulmánok szentebb, ennek a szkutariit az ázsiai parton, a török mégis elébe teszi. Úgy látszik, hódításaik dacára sem számítanak a törökök állandó maradásra a keresztyén Európában, eszerint magok igazolják, mit róluk Maistre monda, hogy ők Európa földén csak táboroznak. E temető roppant tért, majd egy négyszög mérföldet foglal el. Nem egy kert ez, de egy cipruserdő, egy rengeteg, mely hegyes, partos helyen nyúl el, keresztülmetszve széles utaktól s tele turbános sírkövekkel. Minekünk nyugatiaknak fogalmunk sincs azon szépségéről, izmosságáról, magasságáról a ciprusoknak, mit e fa, e hű barátja a sírhalmoknak, itt keleten elér, s melynek itt nincs is ama gyászos tekintete, és épp azért egyképpen majd a szomorú temetőt, majd a vidám kertet ékesíti lombjaival. E fa a kelet fenyüje; lombja sűrű, mint egy összekötött bokréta, dereka egyenes, mint oszlop, alakja hegyesen végződő piramiséhoz hasonlít. Nincs fa, mely nála komolyabb, nemesebb és méltóságosb volna, s tömött, sötét, tartós zöldje, melyet a nyár nagy hevében sem vesz el, kellemes ellentétet képez az ég mely kékjével, mint illik a fehérülő sugár minaretekhez, melyekkel magasságban vetélkedni látszik.

Valamennyi sírdomb mellett egy ciprus emelkedik, minden fennálló fa egy halottat képvisel, így ez erdő, századok óta folyvást szaporodik. Ha sírkő idővel kidől vagy félre hajlik, senki nem állítja helyre: isten így akarta, de ott áll a fa örökké, s a sír jel nélkül is nem kevésbé kegyeletes tiszteletben tartatik. A törököknél a holtak nem kell földet vásárolni, a szegénynek porát öt év múlva nem hányják el a szélben, mint ez történik városainkban; a barbár törökök emberiebbek, mint a művelt, de pénzsóvár keresztyének; itt a halott, gazdag úgy mint szegény, örökké bírja utolsó nyughelyét, emberi kéz nem háborítja álmában, mindaddig, míg a végső ítélet trombitájának harsogása fel nem költi.

Megdöbbentő látvány, midőn az ember e sűrű cipruserdő sötét árnyékában végig néz, s a fennálló fehér marmarai márványsírköveken, melyek némi emberi főt ábrázolván, hol fehér, hol színezett turbánt viselnek, áttekint; azt vélné, hogy körülte a holtak megjelent alakjai lebegnek. A sűrű lombokon átsiklott nap szökdellő sugárai mint megannyi csillagok, s égő lidércek szállongnak, az ágak között vad gerlék s galambok panaszosan nyögnek. A márványlapon, mi a sírdombot födi, egy kis nyílás van hagyva, hol egy népmonda szerint, két angyal, Monkir és Nakir járnak ki és be, ők lévén istentől megbízva, hogy a megholttul

életéről számot vegyenek, a felelet szerint fogván helye a jövő életben kijelöltetni; a sír négyszögletén pedig négy kis teknő van vésve, melyekbe barátok, s rokonok virág, tej és illat-áldozataikat lerakják; midőn esik, e gödrök a vizet fogják fel, hol a levegő szabad madarai hús italt találnak; így gondoskodik a török még halva is barátainak, a szeretett madaraknak táplálásáról, melyeknek nyögése a rokonok sírását pótolja, midőn ezek nincsenek jelen. Valami kellemesbet és költőibbet képzelni sem lehet e röpkedő szárnyasoknál, melyek a sírok e csendes világát ártatlan szólásaikkal végig-végig hangozzák.

Jellemző, hogy a sírok némelyikén egy zsinór vagy egy pallos van kifaragva, s alatta a holt neve és a nap, melyen megfojtatott vagy lefejeztetett. S a család jön és megáll nem fájdalom, de szégyen nélkül az emlék mellett, mely nálunk a nemzetség becstelenségét látszanék megörökíteni. Keleten a büntetés egy pusztá esemény, mellyel nem jár együtt a gyalázat fogalma, az a tettel jár szerintök, s e részben is a muzulmánok felfogása a mienknél mind helyesebb, mind emberibb.

Újabb részében e szent erdőnek –, mert szent hely, hol a holtak laknak, mint szentek voltak a görög istenek berkei –, mondom, annak újabb részében a síremlékek még épek, frissek, fehérek, az aranyozás rajtok még ragyog, az ügyesen kifaragott lótusz, szőlőgerézd, borág s mindenféle gyümölcs és virág, a holt nőknek e jelképei, még eleven kék, zöld, viola, sárga színben mosolygnak; még áll az egyszerű vasrács, mely némely sírhalmot bekerít, sok mellett könnyes szemmel ül a földön néhány nő, halkán beszélve egymással a holtrul, vagy imádkozva lelkeért, míg gyermekeik, kiket a fájdalom még nem mert illetni, oldalt gondatlanul játszadoznak; de ha e temetőnek elhagyottabb, s kevésbé látogatott részébe megyünk, a feledés mintegy jéglehelet rohan meg. Itt a sírdombok lesüllyedtek, az oszlopok jobbra és balra dülöngve fekszenek, fölöslegesnek tartván jelölni a sírt, melyre többé senki nem emlékezik, a virágok rég elhervadtak, senki nem újítja meg, mert nincs örökös bánat, s az élet kínos volna feledés nélkül. S mivel a török nem temet mélyen, a behorpadt földből itt-ott egy koponya gömbölyűen fehérlett ki lábam előtt, mint egy repedt strucctojás. E részében a temetőnek a ciprusok még izmosabbak, hiszen századok naggyá nevelhették, s vastag gyökereik helyel-hellyel a föld színén felül tekergőzvé, hasonlítanak a kígyó derekához, mely lyukába csak félig bútt be.

A törököt nem szomorítja el a temetők látása, mint minket. Lelkében a halál nem idéz elő borzasztó képeket. Hozzá szokott e világot úgy tekinteni, mint útjában egy nagy vendéglőt, melybe egy beszáll, más belőle kimegy. Írva van a Koránban: »Ne vonj e földön sátozt erős rudakra, mert a föld nem állandó helyed.« Kit a halál utólér, meghal békével, s rokonai s kedvesei szánják, de csak úgy, mint egy atyafit, ki látogatóba jövén, ismét elutazott. Ez ingathatlan bizalom istenben, e békés megnyugvás a sorsban, e derült magamegadás abban, mi jőni fog, épp úgy vallásában, mint filozófiájában alapszik. Miért félne a haláltól? A Korán szerint örök kárhozat még a hitetlenre sem várakozik, annál kevésbé reá, hívőre; s a jövő életben a pokol, habár kínok helye, a lakolás ott ideiglenes, melyet előbb-utóbb a paradicsom végetlen boldogsága fog követni. Így tanítja őt vallása. Mi bölcseit illeti és költőit, azok mondataikban, erkölcsi beszélyeikben és költeményeikben nem szűnnek meg az emberek lelkébe ama nagy meggyőződést oltani, hogy a természet amaz istenileg bölcs törvénye, miszerint életre halál, halálra élet következik, változhatatlan, tehát dacolni vele lehetetlen, félni tőle hiábavaló, legjobb benne egyszer s mindenkorra megnyugodni. Ez eszmét ezer meg ezer kellemes alakba öltöztetve találjuk kelet írónál, s így megtestesítve, az a nép képzeletére jobban hat minden tudós s elvont értekezéseknél. E szempontból érdemesnek találjuk Mirza látását ide igtatni:

»A hónap ötödik napján – így szól az – melyet elődeim szokása szerint mint szent napot ülék meg, megmosakodván és reggeli imámat elmondván, Bagdád magas halmainak egyikére fölmászék, a nap hátralévő részét ottan elmélkedésben és könnyörgésben eltöltendő. Szellőzvéen magamat a hegyek tetőin, gondolatokba merülék az emberi élet hiábavalósága felett, s egy gondolatbul a másba esvén, mondám, valóban az ember árnyék, az élet álom, Ekképp andalogván, szememet egy bércre vetém, mely tőlem nem messze emelkedett, hol egy embert pásztor-öltözetben látték, kezében egy kis hangszerrel. Midőn őt megpillantám, sípját éppen ajkaihoz vivé, és kezde azon játszani. Hangja a sípnek rendívil édes vala, s a dal, mely belőle jött, kimondhatlanul változatos és melodiateljes, s egészen különböző attól, mit életemben valaha hallottam; ilyenek lehetnek azon dalok, mikkel az elköltözött lélek fogadtatik, midőn a paradicsom küszöbére először lép, feledtetni akarván vele a haldoklás utolsó kínait, s előkészíteni e boldog hely gyönyöreire. Lelkem mintegy elolvadt titkos üdv érzetében.

Sokszor hallám mondatni, hogy e bérc egy nemtő lakhelye volna, s többen hallák bájzenéjét, kik mellette elmenének, de azt soha nem hallám, hogy a zenélő láttatott volna. Midőn elragadó dallamai által vágyat támaszta bennem, vele társalgásba ereszkedni, észrevévén ő bámulásonmat, inte nekem, s kezének jártatásával tudatá velem, hogy közeledém a helyhez, hol ült. Azon tisztelettel közeledém hozzá, mely egy magasabb természetet megillet, s szívem teljesen elbájolva levén ígésző zenéje által, lábaihoz borulék és sírtam. A nemtő részvétellel és nyájasan mosolygván reám, kezdém őt mint régi ismerőst tekinteni, s egyszerre mindazon félelem eltűnt, melyet kezdetben érezék. Fölkapa a földről s kezemnél fogva, mondá: Mirza, hallám magánybeszélgetésedet, kövess engemet.

Ekkor elvezete a bérc egyik legmagasb csúcsára, s annak legkiülöbb pontján letévén, szóla: nézz kelet felé, és mondd, mit látsz? Látok, felelém, egy roppant völgyet és egy mérhetlen víztengert, mely azon végig hömpölyög. A völgy, mit látsz, mondá ő, a siralom völgye, és a mérhetlen tenger, mit látsz, egy része az örökkévalóságnak. Mi az oka annak, kérdém, hogy a tenger, mit látok, egyik végén egy vastag ködből jó ki, és szinte egy vastag ködben vész el a másik végén? Amit látsz, mondá ő, az örökkévalóságnak azon része, mit időnek neveznek, minek mértéke a nap, s mi nyúlik a világ kezdetétől annak romlásáig. Most nézd, mondá ő, e tengert, melynek mindkét végén sötétség a határa, és mondd nekem, mit fedezesz fel ott? Látok, felelém, egy hidat, mely a víz közepén áll. A híd, mit látsz, mondá, az emberi élet, csak nézd azt jól meg. Figyelmesebb szemlélés után úgy találám, hogy a híd állt hetven ívből, s több omlott ívekből, miket hozzá adván azokhoz, melyek épek valának, valamennyinek összes száma mintegy százra mehetett. Számlálgatván az íveket, a nemtő mondá, hogy kezdetben a híd ezer ívből állt, hanem egy nagy hullámroham a többit mind elsöpré, hagyván a hidat ilyen romlott állapotban, milyenben azt szemlélem; de mondd nekem –, folytatá ő –, mit fedezesz még föl rajta? – Látok azon tömérdek népet átmenni –, mondám –, és két végén látok fekete felhőket. S nézvén még figyelmesben, láték több utasokat a hídon keresztül hullani a vízbe, mely alatta folyt, s még jobban vizsgálódván, észrevehém, miképp számtalan süllyedő ajtók valának a hídon elrejtve, mikre alig léptek az utasok, azonnal a vízbe estek és rögtön eltűntek. Ez elrejtett csal-ajtók a híd elején igen sűrűen valának, úgy hogy a felhőből alig bukkant ki a sok ember,

közülök sok rögtön lehullt. Középe felé ez ajtók száma ritkult, de szaporodott azon ívek vége felé, melyek még sértetlenül állottanak.

Volt ugyan még néhány ember, de bizony kevés, ki útját botorkálva folytatta a törött íveken is, de ha nem egyen, a másón lebukott, a hosszú útban kifáradva lévén.

Darab időt töltöttem szemlélésében e csodálatos műnek, s a tárgyak azon nagy változatosságának, melynek az szín-pada volt. Szívem búval telt el, látván: némelyek mi váratlanul, örömeik és vigalmaik közepett hullnak alá, kapkodván mindenhez magok körül, hogy megmenekülhessenek. Némelyek gondolkodó állásban ég felé tekintének, s elmélkedéseik közben megbotlának és eltűnének. Sokan csillogó, s előttük táncolva szállingó buborékok után szaladoztak, de éppen midőn már azt hitték, hogy elérik őket, lábaik megbotolván, a mélybe süllyedtek. A tárgyak e zavarában, némelyek karddal, mások orvosüveggel kezökben futkostak a hídon, sok embert ekképp taszítva a csal-ajtókra, mik ezeknek útjokban nem látszottak esni, s miket ők e szerint kikerültek volna, ha rájuk lépni nem kényszerítettnek.

A nemtő észrevénén, e szomorú jelenetek nézelésébe mi mélyen elmerültem, mondá, hogy már azokból eleget látam; fordítsd el szemeidet a hídról, s mondd, ha vajon nem látsz-e valami olyant, mit nem értesz. Föltekintvén, kérdém, mit jelentenek ama nagy madarak, melyek örökké a híd körül repkednek, s néha-néha rája leülnek. Ölyveket, harpiákat, hollókat, sasokat látok, és több más tollas állatok közt néhány szárnyas gyermeket, melyek mind nagy számmal hintálódznak a középíveken. Ezek – mondá a nemtő –, az irígység, fös vénység, babona, kétségbeesés, szerelem, s más gondok és szenvedélyek, mik az emberi életet gyötrik.

Itt mélyen fölsóhajték, mondván, hjah, az ember hiában teremtettet! Íme, nyomor és halál várakozik reá, életében kínlódik, s halál nyeli el. A nemtő megsajnálván elszomrodásomat, parancsolá, e sötét látványtól arcomat fordítanám el. Ne nézz tovább –, mondá ő –, az emberi lét első állomására, sem arra, mint költözik az örökkévalóságba, hanem nézz ama vastag ködfelhőre, melybe viszi a hullám a halandók annyi nemzedékeit, mik beléje esnek. Én fordítám szemeimet parancsa szerint, és nem tudom mi volt oka, az-e, hogy a jótevő nemtő szemeimet természetfölötti erővel ajándékozá meg, vagy pedig megritkítá a vastag felhőt, mit előbb a szemsugár át nem járhatott, elég az hozzá, hogy én a völgyet a túlsó végén megnyílni, s egy

végtelen óceánba kiterjedni láttam, melynek közepén egy magas gyémántbérc vonult keresztül, az óceánt két részre osztván. Egyik részén a felhők még mindig feküdtek, úgy hogy abból semmit nem vehettem ki, de a másik feltűnt, mint egy roppant óceán, behintve számíthatlan szigetekkel, melyek fáktól, s virágoktól voltak elborítva, s közöttök ezer meg ezer apró fényes tavak folydogáltak. Képes voltam kivenni az embereket pompás öltözetben, fejükön koszorúval, sétálva fák közt, pihenve források mellett vagy virágos ágyakon, és hallhaték egy harmóniát, melybe madarak éneke, vizek hullása, emberek szava és hangszerek pengése vegyült szépen össze. E gyönyörteljes látvány megpillantására vidámság szállta meg lelkemet. Sasnak szárnyait óhajtam magamnak, hogy e boldog lakhelyekbe röpkölhettem volna; de nemtőm mondá, hogy oda nem vezet út, csak a halál kapuján keresztül, melyet a hídon minduntalan megnyílni láttam. Azon szigeteknek, mondá ő, melyek oly friss és zöld színben terülnek előtted, s melyekkel az óceánnak egész felülete be van hintve oly messze, meddig látsz, azon szigeteknek száma haladja a tengerpart homokszemeinek sokaságát; és azonkívül még miriád száma azon szigeteknek, melyek ezek mögött vannak, s melyeket te nem láthatsz, sőt annyira képzeleted sem terjed ki. Ezek a jóknak lakhelyei a halál után, kik neméhez és mértékéhez képest azon erényeknek, mikkel tündöklének, ezen szigetekre szétosztatnak, miken a gyönyör és üdv neme és mértéke szinte különbéle, s megfelelő azok tökélyeinek s jó tulajdonainak, kik ezekben megtelepítettek; mindenik sziget egy paradicsom, alkalmazva lakóinak érdemei szerint. Ó Mirza, vajon nem méltók e lakhelyek, hogy utánok törekedjünk? Nyomorultnak tartod az életet, mely alkalmat ad ily jutalmat arathatni? Ne hidd, s ne mondd, hogy hiába teremtett az ember, kinek osztályrészeül ily örökkévalóság van feltartva. És én kifejezhetlen gyönyörrel sóvárogva tekinték a boldog szigetekbe...«

Az ilyen szép képek a nép elméjében megmaradnak, s ha azt betű szerinti értelemben nem veszi is, mert a török okos nép, nagyszerű története bizonyítja, miképp annyit elvon belőle, hogy a haláltól nincs oka félni, s túl a síron az irgalmas istentől csak jót reménylhet.

Sztambul középületei közt csaknem a legérdekesebbek a szultánok, szultánnők és más nagy hivatalnokok síremlékei, mik turbáknak neveztetnek, s a város minden részeiben elszórva találhatnak. Számuk a kétszázat haladja. E pompás mauzóleumok rendesen a mosék mellett, annak mekkai

oldalán állanak. Többnyire szép fehér márványból kör- vagy nyolcszögletes alakban építvék, magasak, szellősek, néha színes üvegekkel kirakott ablakok által megvilágítvák. A falakat mindenféle arabeszek, Korán-mondatok, s kék vagy zöld alapra festett aranyos fölíratok ékesítik. A boltozatról csillárok, lámpák és selyembojtokkal fölcifrázott strucctojások függenek, a márványpadozatot smyrnai szőnyegek borítják. Némely türbét oszlopokon nyugvó csarnok fut körül. Valamennyinek van egy fedett csarnoka, melynek ajtaján kronografok az alapító nevét, s az alapítás korát tudatják. A teremek a földben vannak, s fölöttük 8 ujjnyi magas márványlap fekszik közepén a szokott nyílással, s e lapra tétetik az üres koporsószerű ravatal, mely óriásilag nagy a szultánok türbéiben, és mindenik hét drága sállal van befödve. Cédrusfából művészileg faragott, s gyöngyházzal kirakott rács veszi körül a ravatalt, melyen a megholt türbánja gyémántos kócsagtollal fekszik, lábánál ezüst gyertyatartókban roppant viaszgyertya-szálak állanak, míg fejénél s oldalt X alakú székeken becses Koránok várják az imádkozót.

E türbék közül legnagyobb a nagy Szolimáné, szaracén ízlésben építve; legújabb s legpompásabb a görög s olasz stílusban alkotott II. Mahmudé, a csonka vagy égett oszlop mellett, sőt ez halotti háznak igen is pompás, derült, ékes, inkább egy kéjlaknak illenek. Ellenben az, mely az Aja-Sophia mellett van, szívrázó kegyetlenségnek szomorú emléke. III. Amurat 18 fiat hagyott maga után, s az idősb III. Mohamed alig lépe trónra, 17 testvérét azonnal megfojtatta, sőt saját anyját, s fiát, Mahmudot is. Lehetetlen e meggyilkolt 19 rokon felékesített ravatalait nézni belső borzalom és csodálkozás nélkül, azon, hogy e különben irgalmas s humanus nép, mely az állatokat sem bántja, hidegvérrel eltúrte e hallatlan gyilkolást. De ez kivétel, mert a legtöbb türbe nemcsak pusztán pompás mauzóleum, hanem egy-egy jótékony intézet, mellyel nevét a fejedelem a maradéknál megörökíti. Ilyen az, melyet anyjának tiszteletére III. Szelim építtetett. Ez egy nyolcszögletű épület, melyben a Szultán-Valide s két leánya nyugszik. Északra terül egy szép kert, mely a bemenetelt keríti körül, s híres emberek sírhalmaival van tele. E kertre dől egy más épület, mely magában foglal egy kollegiumot 40 tanuló, két elemi iskolát szinte 40 gyermek és egy tápkonyhát 40 szegény számára, s az örökké csurgó forrásnál szolgák állnak egész napon, kik az elmenőknek italt fényes rézkupában nyújtanak. Előlről magas kőfal emelkedik, itt-ott

berácsozott nyiladékokkal s márványlapokkal, melyeknek zöld alapján aranyos föliratok tündöklenek. Mindenütt a legnagyobb rend, s leggondosb tisztaság uralkodik, s az egész a török kegyességnek s közjótevőségnek legkellemesb képét nyújtja.

Sok kegyetlen uralkodót számít a török nemzet története, de nem volt szultán, ki Sztambult egy moszkéval, egy tanodával, egy könyvtárral, egy fürdővel, egy kór- vagy tápházzal nem gazdagította volna. Ha mást nem tőn, saját sírján egy türbét építtetett, hozzá csatolva egy vagy több jótékony intézetet. Minden ilyen középület homlokán viseli az alapító nevét. S a késő maradék, mely zsarnokságának szenvedő tanúja nem volt, századokon át részesülvén jótetteiben, egyházában imádkozva, tanodájában ismereteket szerezve, fürdőiben mosakodva, s szomját oltva a vízből, mi fölött neve tündöklék, nem szűnik meg rá emlékezni, s emlékét áldani. Valljuk meg, hogy e cselekedés a fejedelmek részéről, ha számításból ered, politikailag okos, ha szívből jó, erkölcsileg nemes.

XIV. AHKMET-MOSÉ. ISMERKEDÉS EGY DERVISSEL, KI MAGYARUL BESZÉL. MAGYAR ÉS TÖRÖK NEMZET. TUDOMÁNYOK TISZTELÉSE ÉS MŰVELÉSE KELETEN. ISKOLÁK ÉS TANÁROK. IRODALOM, ÍRÓK S KÖLTŐK. KÖNYVTÁRAK. AZ ELSŐ KÖNYOMDA ALAPÍTÓJA EGY MAGYAR 1726. MUTATVÁNYOK. EMELI POLITIKÁJÁBÓL ÉS NABI ÉLETTANI KÖLTEMÉNYÉBŐL

Sztambulba érkezvén, történt, hogy mindjárt az első napokban szokásom szerint kalauz nélkül bolyongék a város utcáin, s juték egy térre, mi hajdan a görög császárok alatt hippodromnak, most At-mejdánnak neveztetik. E piacon áll egy régi obeliszk, s az érc kígyó emlék, de én csak az Ahkmet moséját bámultam, melynél Sztambulban van pompásabb és szabályosabb, de nincs, mely a szemnek kellemesb volna.

E mosét a piactól egy alacsony kőfal választja el hetvenkét ablakkal s három kapuval, mely utóbbiból egy elől, kettő oldalt nyílik. Belől e kerítésen a mosét tágas udvar előzi meg, mely magas platánokkal van beültetve, s maga a kőfal belseje egy kolostorszerű csarnokot képez, huszonhat ívvel, mely körül mindenik egy-egy rézzel fedett dombtető által borítottatik; viszont minden dombtetőt egyiptomi gránitból faragott 26 oszlop tart fenn, mit mór ízlésben

készült gyönyörű párkányzatok ékesítnek. Az udvar kövezete finom márványkockákkal van kirakva, s közepén egy hatszögű szőkőkút emelkedik, szinte márványból, magas alapzaton építve, úgy hogy hozzá tizenhárom lépcső vezet. Ezenkívül a kőfal külső két oldalán, a hívők mosakodása végett, több források csörögnek, melyeknek mormoló hangjába a platánok körül röpkedő fehér galambok turbékolása kedvesen vegyül.

Maga a mosé egy nagy négyszöget képez, melyet közepén egy magas dombtető főd, mi körül még négy más félkúp áll, s mindezeket finom kőből faragott gömbölyű s izmos oszlopok támogatják. De ami kívülről főképp gyönyörű tekintetet ad az egésznek, az a fődélből kinyúló több kerek tornyokon kívül ama sugár hat minaret, mely mint ugyanannyi óriás fehér gyertyaszál emelkedik körülte, mindenik átlátszó faragvánnyal ékes három-három erkélyt hordván magán, honnét a muezzinok a hívőknek az imádság idejét kiáltva hirdetik. Az egész mosé sima tükörmárványból van építve kívül és belől, melyet a hosszú idő e kedvező éghajlatban nem barnít meg, hanem itt-ott megsárgítván, azt ekképp mintegy megaranyozza.

A mosé éppen nyitva volt. Saruimat levetvén, küszöbére lépék. Körülnéztem, és senkit nem látván két szegényen kívül, kik két szögletben, színes szép gyékényszőnyegen arca borulva imádkoztak, beljebb menék és egy fél-oszlop mellett csendesen megvonulék.

Ó, mi fölséges épület! Mi gyönyörű mű! Mi szellős, mi magas, mi könnyű és mi nagyszerű. Kivéve a gazdag csillárokat, lámpákat, s tarkán fölcifrázott strucc-tojásokat, mik selyemköteleken függenek, semmi bútorzat nincs benne, sem kép, sem szobor, sem oltár, sem orgona; a *miráb* vagy cathedra, melyen a Korán s a szent-zászló fekszik, lazulival, agáttal s jászpiszsal van kirakva, közel hozzá van a *nimbár*, honnan a *cseik* a Koránt magyarázza, átellenben a *kutbé*, karszék, hol az *imán* a könyörgést hangosan felmondja. A mosé minden ékessége belől, áll a nagyságban, a magasságban, a művészi arány harmoniájában, a színes márvány- s porcelándarabokban, mikkel a falak itt-ott ízletesen ki vannak rakva, és az ablakokat beszegélyző cifra arabeszkben. Oly nagyszerű volt ez egyszerűség, oly ünnepi ez üresség, oly vonzó e tisztaság! Mintha e pillanatban épült volna föl e templom, s várná az imádkozókat. Egyik ablakán a kúpnak éppen a nap szeme nézett be, mintha Isten szeme volt volna, ki házába tekint. A legmélyebb csend uralkodott körültem. A csend szüli a magányt, a

magány szüli az elmélkedést, az elmélkedésben szentelődik meg a szív és emelődik fel a lélek. Mi más ez, mint az imádkozás állapota? S ily értelemben én imádkoztam.

De ez imaházban, mint minden moséban, leginkább feltűnnek a koránbeli szent mondatokat jelentő óriás aranybetűk mesterséges s valóban ízletes fonadékai. Ide jegyzek föl néhányat:

»Az emberek legjobbjá az, aki felebarátainak használ.«

»Ki jóra vezérel, olyan mint az, aki jót cselekszik.«

»A világ csak rövid ideig tart, a cselekedetnek becse a szándékban van.«

»E világ a hívőknek tömlőc, a hitetleneknek paradicsom.«

»E világ egy dög, s kik azt éhezve kívánják, ebek.«

»Isten földnek és égnek fénye. E fény olyan, mint a falon az ablak, melyben mécs ég kristály-üveg alatt; az üveg tündököl, mint csillag, a mécsben egy áldott fának olaja gyújtatik meg, sem keleti, sem nyugati olaj az, világít annak, akinek akar.«

Mintegy negyedóráig bámulva szemlélém a gyönyörű épületet, mely anyagi dolgoktól üres lévén, a teremtő szellemi jelenlétével volt tele, midőn egy dervis belép, s engem megpillantván, felém tart, aztán megállapodik, köntösömet, mi egy zöld attila volt, gondosan vizsgálja, ismét közelebb jó éles szemekkel nézve rám, mit én haragra s megbotránkozásra magyaráztam. Tudván, hogy engedelem nélkül keresztyénnek moséba lépni nem szabad, legalább nem tanácsos, meghajtam előtte magamat, s indulék az ajtó felé.

De a dervis egy nagyobbat lépvén, utamat állja. Szeme közé tekinték, mintegy kérdezve, mit akarna velem? »Semmit – felelé ő magyarul, – csak mint magyart üdvezelni akarom.« Le nem írhatom, mint meglepett e helyen a magyar szó. Egy percig azt hívé, ő egy átöltözött utazó, de csak egy percig hívé ezt; keleti arca, a sötét szem, a saszorr, a rendkívül halvány bőr, a déli barna szín, a beretvált fő, a lengő hosszú fehér szakáll, a szerzetes öltözet ósága, s úgy testének egész tartása, mint arcának keletileg sajátos kifejezése az ellenkezőről győztek meg. Ömlengve felelék neki, s köztünk beszélgetés kezdődött, és talán hangosabb, mint illett e helyen, mert mihamar mondá: »Kérem, hagyjuk el a mosét, ily hangos beszéd nálunk az imaházban szokatlan, de ím a muezzinek a minaretekben megszólaltak, a könyörgés ideje közel, a nép gyülekezni fog.«

E szerencsés ismeretségnek köszönhetem, hogy a török

nemzet állodalmi s házi életébe mélyebben bepillantottam. Ő adta az eszmét török ruhába öltözködnöm, s ekképp vele fennakadás nélkül megnézhettem mindent, a temetőket, türbékét, fürdőket, iskolákat, mosékat, szultáni palotákat, kivéve a háremeket, midőn a nők bennök valának, ide ő sem nem vihetett, sem vinni nem akart. Úgy látszik, ő néha a kormánytól tudományos utazásokkal bízták meg Ázsia és Európa több országaiban, bírván a török, arab, perzsa, görög, francia, magyar, szerb, örmény nyelvet, melyek közül az első öt nyelven jól mind írt, mind beszélt. A mekkai szent zarándoklást ötször végezte, Magyarországon nyolcszor volt, meglátogatni Budán a szent Babának azon sírját, mely a Császárfürdő felett, a szőlők közepett egy kis fejtér kápolnáképp emelkedik. Nemcsak tudós, de okos és felvilágosodott török volt, csodálta Nyugat haladását a művészet, ipar és tudományok terén, de anélkül, hogy Kelet nagy szellemeit kevésbé becsülte volna, s bár a keresztény világot alaposan ismerte, nem szűnt meg lenni kegyes muzulmán. Ali emír név alatt kívánta, hogy emlékezetemben éljen.

Miért ne vallanám be tudatlanságomat? Bár ismertem fordításban Kelet több íróit, s kivált páratlan költőit szenvedélyesen kedveltem, de a török nép története, s főleg annak indulata, szokása, erkölcsse, életmódja előttem ismeretlen világ volt. Nem hiszem, hogy volna a földön két szomszéd ország s két rokon nép, mely egymást oly kevésbé ismerné, mint a török s magyar nép. Mi csak a harc terén érintkeztünk, a béke napjaiban nem vevénk egymás dolgairól semmi tudomást. Majd két századig lakták az ozmánok földünket, de ez együttlétnek semmi nyoma nem maradt sem nemzeti, sem népi életünkben. Róluk minden emlék egy török torony némely várban, egy török út itt-ott az erdőben, egy török kút a mezőn, egy török testdomb a síkon, néhány költemény s monda a csaták ama napjaiból; ritka család visel török nevet, kevés arc emlékeztet vérvegyülésre; s mindazon emlék, mi tőlük megmaradt, pár fürdő, s ama két minaret Pécsen és Egerben. A vallási különbségben alapuló kölcsönös düh nem engedé e két népben a nemzeti rokonság nagy eszméjét felcsírázni, s csodálkozva hallám nem régiben, hogy III. Napóleonnak egyik minisztere formulázta e fontos gondolatot, kérdvén egy magyartól: ha a panszlavizmus Kelet-Európában oly vésteljes eszme, ennek ellenében nem lehetne a török-magyarország fajeszmejét életre hívni?... Szóval, mióta többé nem tusázunk egymással, ő tengereinek partján méltáz, mi

a Kárpátokhoz dőlve szomorkodunk, nem gondolva egymással; s úgy tapasztaltam a két országban, hogyha a kölcsönös ismeretlenségben egymás dolgaira nézve a két nemzet hasonlít is, de a magyar megvető lenézéssel gondol a törökre, egészen barbárnak hívén azt, míg a törökben a magyar iránt nagy jóakaratnak, s becsülő vonzalomnak számos jelét vettem észre.

Mindezt őszintén elmondám az ősz dervisnek, ki ezt tudni látszott, mondván, hogy utazván Magyarországon, e körülmény sem kerülte el figyelmét, mert eltitkolván nyelvünk ismeretét, midőn a közhelyeken, s kávéházakban megjelent, jól értette, mit körülte beszélni hallott, de könyveinkből is sokat bírt és olvasott. »Nem gyűlöltek, jól tudom, de lenéztek, s ti csupán arra emlékeztél, hogy hódító foglalásunk által nemzeti fejlődéstöket meggátoltuk; elfeledétek, hogy egy újjal sem illettük, mi álladalomnak, népfajnak, s embernek legbecsesb, ti. a lelkiismeret szabadságát –, templomaitok szentek voltak; – nem, nemzetiségűk fejlődésének szabad menetelét – mi, mint hódítók, nyelvötkön beszéltünk és azon írtunk tinektek; s nemde, drága autonómiátokat, miknek engedelmeskedétek, a törvényeket tinmagatok alkottátok... Valóban sajnálatos, hogy általában Kelet és Nyugat, s különösen a török és magyar jobban nem ismerik egymást. Hiszen ha két okos ember összehalálkozik, igyekszik egymást megismerni, s gyakran az ilyen ismeretség mindkét félre nézve hasznos, ellenben kik egymást nem ismerik, ok nélkül is ellenségekké válnak. Ez magyarázza meg, hogy a török és magyar bár szomszéd, de mivel nem ismeri, nem is szereti egymást. Ti észt is alig hisztek emberben, ha az turbánt visel, tudományt, műveltséget éppen nem, sőt csodálkoztok, ha olvasni és írni látjátok. Pedig mi keletiek állánk a tudományok bölcsője körül, ti nyugatiak azokat több szerencsével és sikerrel művelhetitek, de több szeretettel nem, s nagyobb becsben azok nálatok bizonyosan nincsenek, mint nálunk Keleten vannak többezer év óta.

Halld, mit mond a próféta hagyományos szózata a tudományról:

»Tanítsátok a tudományt, mert ki azt tanítja, istent féli; aki azt kívánja, imádja őt; ki arról beszél, az urat dicséri; ki a felett vitatkozik, szent harcot vív, ki abból oktatást ad, alamizsnát osztogat a tudatlannak, és aki azt bírja, az magának barátságot és jóakaratot szerez.«

»A tudomány mutatója annak, mi jogos s mi jogtalan, világ az ösvényen a paradicsomba. A pusztában meghitt

kalauz, kísér minket a vándorlásban, a magányban, velünk társalog, örömmön és szenvedésen keresztül vezérünk, ékeségünk barátink előtt, páncél ellenségünk ellen. Átala emeli föl a mindenható azon férfiakat, kiket a jónak és igaznak országában uralkodókul választott. Ezen férfiaknak emlékeik aztán utánoztatnak és példányképpen állíttatnak fel. Angyalok vágnak barátságukra és szárnyaikkal őket beárnyékozzák. Minden, ami van szárazon és vizen, a tenger állatai, a bogarak, ragadozó állatai a földnek, és ami ezen jó és jeles, mind törekszik nekik hódolni. Mert a tudomány a szívnek élete a tudatlanságnak halála ellen, a szemnek világa a jogtalanság zavarában.«

»Átala jutnak a szolgák a földi és mennyei legnagyobb boldogság bírtokába. A tudomány tanulás fölér a böjttel, és annak terjesztése fölér az imádkozással; az embernek mindenkit barátjává tesz, a jónak és rossznak ismeretére vezérel. A nemesbe még magasb érzelmeket lehell, a gonosz szívébe pedig részvétet csöpögtet...«

Közönséges hiedelem a keresztyéneknel – folytatá a tudós dervis némi lelkesedéssel –, hogy *általában* az izlamizmus a felvilágosodás terjedésének gátja, *különösebben* pedig a török faj, tudatlanságra van kárhóztatva.

Mindkét állítás oly hamis, mint hibás; a történet kézzelfoghatólag meghazudtolja mindkettőt.

Bizonyítja ez, miképp azon sötétséget, melybe a népvándorlások után két század óta Európa elmerülve volt, róla az arabok megjelenése deríté föl. Arábia szerencsés fekvésénél, s népeinek kalmár hajlamánál fogva, az indusokkal, chinaiakkal, perzsákkal, syrusokkal, egyiptomiakkal, görögökkel, szóval az ó-világ valamennyi magasb műveltségű népeivel érintkezésbe jövéen, s mint népfaj a természettől szemlélő tehetséggel bőven megáldva lévén: így történt, hogy az arabok lőnek az úgynevezett természeti tudományok valószínű megalapítóivá. Míg a görögök, s rómaiak Arisztoteles nyomán járva, csak az *organicus* tárgyak vizsgálásával foglalkodtak, az arabok egy magasb fokra emelték a természet tanulmányát, ti. megismerni, s kimagyarázni a természeti *erőket*, amint azok feloszolván, elválván, s rokonulván, új testeket képeznek. Ez lőn alapja mind a gyógyszerészetnek, mit tudományilag először az arabok műveltek ki, mind a chemiának, mely ha kezdetben, mint később a középkorban is, nem volt ment az alchimia s bűbáj vegyítékétől, de annyi bizonyos, hogy a természet ismeretét ők új eszmékkel gazdagították. Ők alkották az első botanicus kertet Cordovában; ők fordíták szanszkritből arabra a híres Csuraka és

Szuszruta orvosi könyvet, és ők századokon át a *gyógytudományban* is vitatlan tekintéllyel bírtak. Mély és sok oldalú vizsgálataikban tetemesen elősegítették őket azon nagy utazások, miket mint kereskedők karavánokkal, s hajókkal szárazon és vizen nemcsak nyereség, de ismereteik gazdagítása végett tőnek, úgy hogy nincs népfaj, mely egészen az újabb időkig oly nagy utazókat, s oly messze utazásokat mutathatna fel; kik mellett Marco Polo későbbi utazása egészen elhomályosul. Tehát ők voltak azon kor legbiztosabb és legtanultabb geographusai is, mindaddig, míg a sor a spanyol s portugál felfedezőkre nem került. S habár ők mindezen tudományokban sok oly kincset nyújtának, mit az indusoktól, chinaiktól, egyiptomiaktól, phoeniciaiktól stb. készen vettek át, mi áll az asztronomiára nézve is, mint akik az indusok csillagtábláját magoknak megszerezték; de az örökké derült mennyboltozaton a csillagok miriádja nyílt könyv gyanánt áll a vizsgáló ember szeme előtt, folytonos szemlélés, észlelés, csillagvizsgáló tornyok építése, s új mérő eszközök föltalálása és alkalmazása által oly meglepő fölfedezésekre jutottak, miket az emberek csak századok múlva fogtak fel, s miknél fogva ők az asztronómia tulajdonképpeni megalapítóinak is neveztetetnek. De az elvont, a tiszta mathezis számításainak terét is új fölfedezésekkel tágították, ők adván hozzá az eszközt is, az úgynevezett arab számjegyekben, s így nem szenved kétséget, hogy a chemia, optica, asztronómia, mathezis, botanica s általában a természettudomány jelen tökélyére azon első magvakból nőtt ki, miket azon arab, azaz, keleti és muzulmán tudósok elhintének, kik Al-manzur Harun-al-rasid, Mamun, Motazem híres kalifok udvarát ékesítették, s Euphrattól a Guadalquivirig, Chorazantul Közép-Afrikáig, tehát három világrészben apostolkodva hirdették új tanaikat.

Ne hidd azt, mit Amruról mondanak a régi krónikák, hogy az alexandriai nagy könyvtárt megégette volna, hat hétig fűtvén vele négyezer fürdőszobát; a monda két fanatikus író állításán épül, kik 580 évvel később éltek, mint mikor mondatik, hogy az eset történt volna. Hogy lehet ilyesmit föltenni az arab, a muzulmán népről, mely Bagdadban hatezer tanárt és tanulót táplált, mely Kairóban húsz akademiát alapított, s könyvtárában 100 000 kötet kéziratot őrzött, mely Cordovában 180 000 kötettel bírt, s Andalusia városaiban 70 könyvtárt állított?

Kelet költőiről nem is szólok, ti őket még nem értétek utól, és soha nem fogjátok felülhaladni. És elfeledtetétek-e hogy mióta a szép Spanyolország áll, egy kies paradicsom-

kerthez csak azon része hasonlított, melyet a muzulmán arabok műveltek? S ez országnak nem egyetlen emlékkincsei-e azon műpaloták és templomok, mik itt-ott világszerte csodált omladékokban hevernek?

Mi a török faj elleni vádat illeti, ez megbocsátható azoknak szájában, kik birodalmunkat nem ismerik. Kétségkívül süllyedénk újabb korban, mélyen süllyedénk, de tagadom, hogy volna ország, hol a tudomány nagyobb becsben tartatnék, mint a férfiak is, kik annak terjesztésével foglalkoznak. Sőt, szabály volt egykor, hogy tanulókul csak a jó erkölcsűek vétessenek fel. Ki a tudományokhoz akart járulni, annak előbb belsőképpen meg kellett tisztulnia; mert mint az angyalok tisztátlan házba nem lépnek, a tudomány sem megy be tisztátlan szívbe. A rossz erkölcsű ifjak visszautasítatnak, hogy bűnös kézben a tudomány romlás esz-közévé ne válják. A tanár cím nálunk oly cím, mely soha el nem évül, bármi eredetű s állású legyen a tanító, és növendéke bármi magas polcra emelkedjék, idővel lett legyen bár nagyvezérré, ez soha nem szűnik meg öreg vagy szegény tanítója iránt a legmélyebb tisztelettel viseltetni. Tudod, hogy van Nagy Sándor mondása Arisztoteleszről törökre fordítva? »Atyám égből földre hozott, tanítóm földről égbe emelt.«

Kedvelt gyűlhelye volt a tudósoknak Olymp fölséges hegysora, melynek gyönyörű völgyeit és tetőit ellepték a *dervisek, sántonok, seikek, remeték* (szahidák), kik jámbor életet élve, napjaikat itten, a kies természet, saját lelkek és Isten boldog szemlélésében tölték el. S a kolostorok és remetelakok száma napról napra szaporodott, melyek az erdős hegyet, aljától kezdve annak ormáig elboríták. Mint midőn a szorgalmas méhraj elröpül és megszáll egy virágos kertben ott, hol legtöbb illatot talál, úgy éltenek ők ott. A kegyes élet szent tétlensége egy vidám természet s enyhe éghajlat ölében leírhatlan varázssal bírt a szemlélődő emberekre. És a vallás híveit csakhamar követték ide a tudósok és költők, Khiali és Kozrev itt dolgozták ki klasszikus becsű vallás- és jogtanmunkáikat, mint a nagy *seik*, Albestámi, s a nagybíró Alfenári, és a mindezeknél nagyobb Mohamed is, a vallás- és törvénytudomány e legrégebb óriásai. Itt énekelték Mola-Kozrev, az első török nagy költő illatos dalait; Vazi Ali itt kötötte díszes bokrétába a poezis és retorika legbecsesb virágszárait, és Khiali magas röptű lantja szintén itt zendült meg. E sok kegyes, tudós, lángeszű, szent életű ember csaknem mind ott nyugszik most Olymp tövében, s midőn a vándor az erdőkbe belép, egy

kedves szag üti meg orrát; szellemi üdvözlés az, mellyel a lelkek az áhítattal közeledőt köszöntik és fogadják.

Én tudnék sok százat, talán ezreket nevezni, kik felejtve földi létüket, a tudomány és elmélkedés határtalan tengerébe teljesen elmerültek; ennyi önmegtágadással a tudományt Nyugat emberei aligha művelték, ha több sikerrel is.

Így okoskodának ők. Mi a testi gyönyör? Semmi más, mint egy kellemetlen érzésnek pusztá eltávolítása, tehát negatív. Az evésben nincs más gyönyör, mint hogy éhemet lecsillapítom; a szerelemben nincs más kél, mint hogy eltávolítom azon kellemetlen s nyugtalankodó érzést, mi a nedvek túláradása által előidéztetik.

Ellenben a szellemi gyönyör valódi kéjt, tiszta, tartós élvezet, örökös boldogságot nyújt. Hol van oly nemes, tiszta, magas gyönyör, melyet lelkem az elvont igazságok és az isteni titkok körüli felfedezésében talál? Leljek meg csak oly kisded igazságot, mint egy harmatszeme, s a tudomány egész tengere ömlik ki belőle. Találjak föl csak egy vonalkát a csillagok útjában, s egész világrendszerek törvénye nyílik meg elmémnek, mintha azt nem föltaláltam, de én teremtettem volna. Ah, ez a határtalan élvezet!

Azt tudod –, folytatá a kimeríthetlen dervis –, hogy az ozmán birodalom a *szeldzsukok* birodalma után jött létre. Ezek utolsó fejedelmeinek egyike volt *Alaeddin*, a bölcs, ki béke idején napját három részre osztá, egyet az uralkodásnak, egyet a tudósokkal társalkodásnak, egyet a történet-tudománynak szentelt; éjjeléből pedig csak egy rész volt az alvásé, kettőt az áhítatra s az erkölcsi munkák olvasására fordított. Midőn Dzsingisz-Kán elől *Naszireddin Lillah* nagy tudós őhozá menekedett, ennek elébe ötezer tudós ment tiszteletképpen, oly nagy vala ezek száma. Jele, hogy nála igaz honukat találták fel. Maga *Melek sah*, egy más uralkodó, kilenc városban építtetett mosékat, akademiákat, kolostorokat. És minden városban egymást érte a sok új mosé, a sok új iskola, alapításaikban a magánosok a fejedelmekkel versenyeztek.

Ilyen példákat láttak szultánaink magok előtt ragyogni. Már Urkán, a második szultán, egy egész hadjárat martalékát tanodák építésére ajándékozta. S e részben egy fejedelmünk sem maradt hátra. II. Mohamed magában Sztambulban tizenkét mosét, s ugyanannyi iskolát s tápházat építtet, mert nálunk e három eszme: vallás, tudomány és jótevőség együtt jár, mint a görög mitológiában a három grácia válhatlan összeölekezésben ábrázoltatott. Minden teljes mosé körül szokott lenni egy főtanoda (*medresze*); egy

tetimme, több szobából álló lak, a tanulók számára; egy *imaret*, hol a szegény tanulók s más szűkölködők hetenkint kétszer vagy többször ételt kapnak; egy *daredzsifa* (kórház); egy *timarhán* (örültek háza); egy *hán*, idegenek és utazók szállóhelye; egy *mekteb* (kisgyermek-iskola); egy *kitabhán* (könyvtár); egy *szebilhán* (kút-épület); egy *hamam* (fürdő) és egy iskolája a prófétai szent hagyományoknak, mint szokták mondani – a lélek tisztán tartására.

És a tanárokat az ilyen iskolákban az álladalom fizeti, néhol gazdagon; de ha jutalmuk nagy, becsületök még nagyobb. Egykor nálunk tanáruul léphetett föl mindenki, ki valamely tudományban magát erősnek érezte. Nem ritkaság öreg embereket is tanítványképp látni, mert senki nem szégyenli tanulni azt, mit nem tud. Történt, hogy ki egy szakban mint híres tudós s tanár foglalkozék, székéből lekelvén, mene annak leckéit hallgatni, ki őt előbb mint tanítvány hallgatta, mert mindenki tanítvány abban, mit nem tud, mester abban, mit bír. Az ezüsthajú tudóst tisztelték már éveiért is, de ha a lángész ifjú alakban jelent meg, az foglalta el a tanári széket, és az ősz mint tanítvány foglalt helyet. Ez az egyenlőség a tudományok világában.

Igaz, bátor és méltóságos viseletökkel a tudósok magok vívták ki hogy ekképp tiszteltessenek. Nálatok még a múlt században is a tudós és költő az udvari koldusnak egy neme volt, ki az isteni ész a hízelgésnek hitvány citerájaképp pengette, ezek nálunk sem hiányoztak néha, de a testület maga mindig magasan állott. Így említem meg Molla Koránit II. Mohamed oktatóját; ez egy szilárd és tekintélyes férfiú volt, ki tisztelte, de nem félté a szultánok hatalmát. A még ifjú Mohamedhez azon utasítással küldték, hogy ha kell, a pálcának is vegye hasznát. Ezt ő a koronaörökösnek elmondta, ki szemébe nevelt –, ő pedig azonnal rávágott... Haláláig II. Mohamed oldala mellett marada e bátor és tudós ember. A szultán vezérséggel kínálta meg, de ő nem fogadta el. De a földet sem csókolta meg előtte, hanem mint vele egyenlő muzulmánnaal kezét fogott, mondván: üdvezellek. Egy más, *Ebul-Vefa* híres zenész és költő, magányba elvonulván, midőn a szultán őt többször meglátogatta volna, végre eltiltá ettől, mondván, hogy boldog elmélkedéseiben senki által nem akar háborítatni. Nálunk a nagy írók és lángelmék a szellemi birodalom fejedelmeiül tekintetnek. E rangra a világi nagyokat, sőt a szultánokat is törekedni látod, mint amely egy más, egy szellemvilági rang és méltóság. Az éppen nem ritkaság, hogy a szultán leányait pap, tudós, költő vette el nőül,

mindkét fél egyenlően megtiszteltetve érzi magát, s a nép ezt úgy tekinti, mint a földi és szellemi nagyság illő szövettségét.

Szultánaink közül tíz költő volt, tíz II. Amurát, II. Mohamed, II. Bajazid, II. Szelim, III. Amurát, III. Mohamed, IV. Amurát, III. Szelim, a legkitűnőbb költő-szultán I. Szelim volt. Ezenkívül több hercegfi a fejedelmi házból, mint a híres és szerencsétlen Dzsem, a bor és kehely édes dalosa.

Igaz, a török irodalom nem oly gazdag, mint kelet némely népeié, de nincs tudomány, melyben jeles elméink erejüket meg nem kísértették volna. Azt nem is említem, hogy vallás- és törvénytudósaink mi számosak, mi jelesek, hanem arra figyelmeztetek, hogy az erkölcsant, geometriát, chemiát, orvostant, asztronómiát épp úgy műveltük, mint a geographiát, philológiát, logicát, metaphysicát. Fordításokból ismerjük Arisztoteleszt s Hellás több bölcseit. *Kemál* maga 12 tudomány, *Sururi* pedig 307 tudomány és művészet enciklopediáját írta meg, hozzáadván a főbb írók életrajzát és munkáik címét, és e két tudós már 1500 körül élt. Birodalmunk történetét íróink kézről-kézre adták, mint egy fonalt, akképpen, hogy minden kitűnőbb uralkodó, minden jelesb tett különös dicsőítővel is bír. Kétségkívül sok hitványság is van közöttök, de például, Ibn Kaldum, a történeti prolegomenák – és Kocsibej, az ozman birodalom süllyedése okainak írója, mély belátással taglalták az eseményeket, mint Európában a híres Montesquieu, kit mi itt leginkább ismerünk. Valóban kár, hogy közületek a török nyelvet senki nem érti, évkönyveink ismerete a magyar történetre sok világot vetne: ha magas eszméknek azok nem kútfejei, de a tényeket, miket itt talán nem ismertek, bennök híven elbeszélve találjátok.

Csupán 1590-től 1630-ig, e rövid időszakban, ötszáz tudósnál és írónál több élt.

Költőink száma pedig összesen *kétezeret* meghalad. Ez egy oly dicső tér, hova mindenki törekszik, ki hírt szomjaz, a szultán, ki új fényt óhajt homlokára, a pap, a varga, a kovács, a kapunálló, ki szerencsét és hírt itt reményl és néha talál is. S az egyenlőség jeleül a szellemi verseny e terén a nagyok letevén rangjaikat, új név alatt lépnek elő, a polgári rendűek pedig melléknevet vesznek föl, mintha ez más élet volna, mint a földi, s itt mindennek új név alatt kellene megjelenie. És költőink a költészet minden nemét művelték – a drámát kivéve, a színház ellenkezőn vallásunk elvével – írtak epigrammokat, gúnyverseket, rímes leveleket, bor- és szerelemdalokat, versbe foglalták a törvé-

nyeket, a történetet, alig van szultán, s nincs emlékezetes tett, melynek saját éposza nem volna, sőt még idegen hősök tetteit is megénekelték, mint Nagy Sándorét; végre, s ebben költőink legjelesbek, megénekelték az erkölcsstan parancsain kívül a bűjtöt, Koránt, profétát, a világot, a teremtést, és fölemelkedtek a magas isten lelkesült dicsőítéséig. E bőségről fogalmad leend, ha elmondom, hogy *Firdusi*, a perzsa költő, 60 000 páros versből álló nagy époszt írván, egy ugyanilyen nevű török költő öt haladni akarta, és bölcs Salamonrul 360 folio kötetben írt hős költeményt. II. Bajazet azonban, kinek ajánlá művét, 80-at kiválasztván belőle, a többit tűzbe vettette. Költőink voltak s vannak a nők közül is. Fetnah, Nedem, Leila, legjelesb Zeineb és Mihr, kik török Szapphónak neveztetnek, ez utóbbi Amáziából való, ki egy Iskender (Sándor) iránti gyöngéd vonzalmát énekelte meg, platói szerelmet lehellő levelezését a tudós Mnejedsadéval holtáig folytatta.

Mint mondám, a mi fénykorunk, irodalmunké is, nagy Szolimánnal együtt leszállt. Mi a jelent illeti, mindenütt, hol mosé van, a legkisebb török faluban is van ingyen iskola a gyermekek számára. Az elemi oktatás nálunk igen el van terjedve, 100 gyermek közül fegfőlebb öt nem tud olvasni, ez oly kedvező arány, milyet sok keresztyén ország nem tud felmutatni. Nagyobb városokban a mosék mellett akademiák vannak, Kairóban, Adrianápolyban, Bagdadban, Brusszában, külön véve, 40-50 létez. Sztambulban 1763-ban 275 mosé volt, tehát csaknem annyi akademia is; most a mosék száma a 300-at haladja, velök az akademiák száma is szaporodott; főbb iskolákban taníttatnak: grammatica, syntaxis, logica, metaphysica, philológia, a trópusok tana, stylus rhetorica, geometria, asztronómia és calligraphia, mi nálunk nem könnyű tanulmány, mert az egy valóságos művészet, az írás némileg más alakú lévén, aszerint amint az iratnak tárgya a Korán, vagy ítélet, vagy igazgatás, vagy kereskedés. Távól legyen tőlem, a tanítást, mit főbb iskoláink nyújtanak, a német s francia akademiákban nyerhetőhöz hasonlítani; én fontosságot az általános népműveltségben helyezek, s állítom bátran, hogy a török nép abban, mit minden jó muzulmánnak tudni szükséges, ti. vallás, a próféta hagyományai, könyörgés és mosakodás szabályai, alamizsna, mekkai zarándoklás, alaposabb oktatást kap, mint milyennel a legtöbb országokban a keresztyén alsó néposztály dicsekedhetik. Jól érts meg, nem a keresztyén s muzulmán műveltséget hasonlítom össze, nagy felsőbbségét annak elismerjük, hanem csak azt mondom, hogy a

török népben a muzulmán műveltség jobban el van terjedve, mint nálatok a népben a keresztyén kultúra.«

A jó dervis egyen siklék át, tanodáik főhiányainak előadásán. Ezeket kettőbe lehet összevonni: ti. hiányzik olyan középiskola, mely az ifjakat a polgári hivatalpályára készítené el, ilyen különös előkészítésben csak azok részesülnek, kik ulemák kívánnak lenni, mely föltételezi, hogy a tanítvány a törvényt (Koránt) négy szempontból tanulmányozza: mint vallást, mint jogtant, hozzáadva az írott törvény magyarázatának s az élő szóbeli hagyományoknak teljes ismeretét. De ez hosszú s fáradságos pálya, 15-20 évig tart, türelme kevésnek van hozzá, mindenesetre ez kizárólag tisztán papi s bírói pálya, mely Törökországban összeolvadva van; az akademiák viszont csak *literaturai* nevelést adván, eszerint éppen a legfontosabb, ti. a polgári, s politikai ág van elhanyagolva. A második, és valamennyi magasb oktatással közös hiány a tanítás modorában fekszik. Ez teljesen alaptalan, oktalan, s pusztán arra alkalmas, hogy a tanuló elméjét nevekkal, számokkal, idézetekkel, definitiók s fölösleges megkülönböztetések tömegével végképpen megzavarja. Olyan ez oktatás, milyen a középkorban a mienk volt, midőn minden tudomány a scholastica szőrszálhasogató vitáiból s egy finom dialectica mesterséges fogásaiból állt. Sokat tanul a szegény tanuló, de igen sok hiábavalót, hypothesisit tények helyett; mi bőségnek látszik, az meddőség, mi rendnek, az zavar, eszmék helyett kitételeket s képeket tanul, forog egy körben, elő nem haladva, tévedés lévén, miből kiindult, s abból igaz, való soha nem származhatik. Ezért vannak a legtöbb pozitív tudományokban hátra a törökök, tíz esztendő a szegény szorgalmas szofta (jogtanuló) abban töltvén el, száz meg száz könyvbeli idézettel bebizonyítani, hogy Ebu-Bekir, Ali vagy Omer igaz utóda volt-e a prófétának, vagy hogy a mosakodásnak melyik modora valóban törvényes?

Azonban 1845 óta a kormány igyekszik mind e hiányokon segíteni. Tanárait Európának különböző országaiban képeztetni, egyetemet s több szakiskolákat alapított, nemcsak katonai, mérnöki, orvosi, de tanítóképző, gazdasági s polgári hivatalnokokat nevelő tanodákat is. Így reménylhető, hogy a török nemzet apródonkint a keresztyén népekkel egy színvonalra emelkedvén, szomorú elszigeteltségéből kilép, s ha eddig inkább emberek sokasága volt, nép lesz belőle; ha eddig inkább mint vallásfelekezet élt, nemzetté válik, s elvesztvén az erőt, mit neki hajdan a fanatizmus adott, ennek helyét egy új eszme fogja pótolni, a felvilágosodott hazafiságé.

Mi a könyvtárakat illeti, azokon kívül, melyek a mosék részeit teszik –, mint azoknak részei az akademiák is, az ifjak oktatására, s a tápházak a szegények tartására –, a mintegy ezer könyvtárból 40 tár nyilvános (török neve: kitab-kán), miket vezérek, muftik s más gazdag polgárok alapítottak. Az épületek, mikben a táruk állanak, többnyire szépek s ízlletesek, a teremek tágasak s szellősek, a kéziratok velinre írvák, s veres, zöld vagy barna marokin bőrbe kötve, hasonló színű tokban tartván, melynek oldalán s a lapmetszetén a munka címe nagy betűkben olvasható. A könyvek oldalakon fekszenek, tartalmok rendje szerint, üveges vagy rácsozott szekrényekben. Mindenik könyvtárban van könyvlajstrom is, s azonkívül van egy három nyelven írt általános lajstrom, melyből egy példánnyal mindenik könyvtár bír. A nyilvános könyvtárak hetenkint öt napon nyitvák, s a tárnokok az olvasókat nagy készséggel szolgálják. Minden könyvből szabad kivonatokat tenni, azokat egészen is lemásolni, de a könyvet kivinni nem szabad. Az olvasó teremben a legmélyebb csend s a legnagyobb tisztaság uralkodik, s ami hallatlan, itt dohányozni sem szabad, pedig a török mindenütt pipázik, még a miniszteriumokban is a hivatalnokok dohányozva dolgoznak és fogadnak.

Leggazdagabb könyvtárak: a szeraji 4440, a Mohamed-moséi 1625, a Szent Szófia-mosébeli 1527, a Szolimán-mosébeli 2000, a Nuri-Ozman-mosébeli 8000, Abdul Hamidé 1604 munkával (nem kötettel) stb., szóval, a nyilvános könyvtárakban lévő könyvek számát 75 000 kötetre lehet tenni, mi ha nem sok, szám szerint, de becsre nézve nagy kincs, ha meggondoljuk, hogy csaknem mindez finom velinre írt, művészi ékítményekkel gazdag, és szépírók által gondosan másolt könyv, s minden kötet annyiba került, mennyit Európában az úgynevezett *ritka*, pompás kiadások köteteiért szoktunk fizetni.

A nyilvános könyvtárak legszebbikének egyike az, melyet Ragib Mohamed, egykori nagyvezér, s egyszersmind bölcs és költő, 1762-ben alapított. Belső kapuján e fölirat olvasható: »Istennek magának dicséret! Isten jóvoltából, és azon célbul, hogy neki tessék, Mohamed vezér, Ragib (a tanuló) melléknévvel, alapítá ez intézetet 1179-ben.« Az épület hosszúdad négyszegletű, nyílt csarnokkal körülvéve; a terem magas és szinte négyszegletű, három oldalán tíz-tíz ablak két sorban világítja meg. Födözete, középen egy ékes dombtetőből áll, oldalt négy fél-kúppal, mik márványoszlopokon nyugosznak, ez utóbbiak mindenikében egy csillár lóg le, bronzbul úgy öntve, hogy ágai erkölcsi mondatokat

képeznek. A közép dombtető alatt van a terem közepén a négyszögletű könyvszekrény, aranyozott sodronyráccsal körülfonva. A falak hat lábnyi magasságban kék és fehér perzsa fényes téglával vannak ékesen kirakva, s rajtok kiterjesztve a híres Burda költeménynek fordítása, 14 hüvelyknyi aranybetűkkel írva, zöld alapra. A padozat körös-körül kissé emelt, finom gyékényszőnyeggel befödve, melyen a török tudósok és tanulók keresztbe vetett lábakkal ülnek, s itteni szokás szerint térdeiken írnak. A legnagyobb csend és rend uralkodik a teremben, csak midőn az imádság órája közeledik, kelnek föl helyeikből a jelenlevők s közösen végzik könyörgéseiket; más nesz nem hallatszik, mint az udvari márvány-kút vizének egyhangú csurgása, mely mint egy török író mondja, arra való, hogy a tudomány égő vágyában megszemjázott emberek szomjaikat csillapítsa –, és a galambok és gerlicék szerelmes nyögése, melyek azon mirtusz, rózsza, fige, granát, ciprus és szőlőfákon fészkelnek, mik az alapító sírja felett a kertben hús árnyékot tartanak.

Legfontosabb ágai a török irodalomnak a teológia, jogtudomány, bölcsélet, költészet és történet.

A *teológiában* említést érdemel Szisztan Kalif magyarázata, mely 100 folio kötetből áll – Mufti Kasztalani műve, ki 60 kötetben a prófétának s tanítványainak 600 000 mondatát magyarázta; a *jogtudományban* legfontosb Ibrahim Halebié, *Multeka* cím alatt, mely 27 000 jogkérdésre feleletet s véleményt foglal magában – Mollah Kozrevé, *Dörrer* (Gyöngyök) cím alatt 1450-ből – Mutfi Ali Dzsemmali *fetva-gyűjteménye* 1510-ből, kinek szokása volt ablakából egy kosarat lebocsátani, melybe mindenki beletehette a kérdést, mire feleletet óhajtott s mit másnap a kosárban megtalált. E szó: fetva, feleletet, végzést, ítéletet jelent, s Törökországban szokás, mielőtt pör kezdetnék, a muftitól véleményt kérni, mi sok pörnek elejét veszi. A kérdés név nélkül tétetik, röviden, s a felelet épp oly rövid, de nevét a mufti mindig aláírja. Ím egy példa: *kérdés*: »Ha Zeid a maga rabszolgáját Alit, 10 évi szolgálat után eladni akarja, jogosítva van Ali, felelni urának, hogy 9 éven túl rabszolgaságra senki sem kényszeríttethetik?« *Felelet* (=fetva): »Nem, hanem vallásos szempontból dicséretes dolog az úr részéről rabszolgáját 9 év után szabadnak nyilvánítani, de ha nem gondolkodik ily emberileg, legalább adja el oly személynek, ki nemesebben érez.« A jogtudományt a muzulmán népek közül a törökök leginkább művelték, s ha az arabok az izlamismus apostolai, ha a perzsák annak költői,

a törökök méltán annak politikusai s jogtudósai. A bölcsészet s azzal rokon tudományágakban, mint logica, metaphysica, rhetorica, asztronómia, a törökök sok arab s görög munkát fordításban bírnak, de eredeti íróik sem hiányoznak; ezek közül egy Fanari, I. Mohamed idejéből, kinek családjából majd négy századon át a birodalomnak legjelesb statusférffiai származtak.

Költőikről már szólék, mint arról is, hogy a szultánok közül tíz költő volt. A költők versei divánokba összegyűjtve adatnak ki, az utolsó diván majd 3000 költő műveit adja. A török költészet különbözik a perzsa s arab költészettől; a perzsa kizárólag lírai s elégiai, az arab inkább epikus, a török kiválólag didactikus. Míg a perzsa hangzatos nyelvén, lelkének keservét nyögve panasolja el, vagy szerelmet, bort, kéjt énekel meg, olyan modorban, mely Salamon szabados énekeiben uralkodik; míg az arab csatákat regényes kalandokat, csodával határos tetteket zeng meg, mint egykor a trubadurok, kik bizonyosan az arabokat utánozták: a török költők legnagyobb része a dogmatikus, bölcselkedő, tanító mondatokat szereti, inkább a jót, hasznost, erkölcsöt keresi, semmint a szépet; hol a tudományok szellemi gyönyöreit dicséri, hol a világi dolgok mulandóságáról szól, hol a teremtő végtelen tulajdonait taglalva magasztalja, és lelkesült érzéssel bűvárkodik vallásának titkos miszteriumaiban, melyek költői ábrándokra tágas tért nyitnak.

Egy keleti szójárás így jellemzi a három népet: az arab ékesszóló, a perzsa méz, a török tudomány.

»Akarod tudni, mi lett Salamon pompás trónjából – mondja Füzuli – kérdezd meg a szeleket és a vihart!«

»Rohanjon ki kezedből a bőkezűség folyama, anélkül, hogy zúgását füleid hallanák« – mondja egy más.

Íme néhány vers fordításban, azokon kívül, miket már közöltem:

Két életszabály

Égben, földön az lesz boldog,
E tan után ki él s forog:
Jó *szívvel* várd barátodat,
Ellened' jó *képpel* fogadd.

Másnak ne okozz gyötrelmet,
Különben mi tetszik azt tedd,
Megróva más nincs Koránban
Csak a törvény ellen mi van.

Hős

Mint diadalmas hőst, ne azt magasztald te,
 Ki hatalmas karral másokat letipor.
 Magasztald, ki saját kebelét legyőzte,
 Midőn abban lelke, mint vész, haragra forr.

Bölcs

Megbosszulni rossz tettet rossz tettel,
 Bölcsesség csak annak, ki külsőt néz,
 Ki a dolgok lényegére figyel,
 A bölcs, rosszért is mindig csak jót tesz.

Szabály

Akarod tudni, jó hogy vagy és hogy szelíd?
 Adj mézt annak, ki neked mérget ad,
 Ne üzd el fád alól, melynek árnya hűsít,
 S gyümölcsöt adj, követ ki sújt reád,
 Ki szívedet durván ütve bántja,
 Fizesd vissza arannyal – mint bánya.

Aasik basa, ki 1332 körül élt, az embert, műveltséget s
 istent e misztikus, de mély jelentésű sorokkal dicsérte:

Minden ember egy világ,
 A nép a birodalmak lelke,
 A műveltség a világ lelke,
 A tudomány a lelkek lelke,
 Isten *minden* lelkek lelke.

A török nép az értelmi fegyverek csapásaira igen érzékeny, nem egyszer történt, hogy egy találó epigramm vagy egy gúnyvers egy nagyvezért buktatott meg. Szellemi tusákban minden keleti fajnak nagy kedve telik, s kétséget nem szenved, hogy ha az időszaki irodalom itt gyökeret ver, a töröké egy lesz a legélcesb s legérdekesbek közül. Nefi, IV. Amurat alatt, bökversei s pajkos humora által volt híres költő. A közönség kedvence lett. De elbízván magát, s a nagyvezért gúnyolván, rágalmazván, halálra ítéltetett. Sikerkült a Kizlár-Agasszihoz (= *fekete* herélt főhivatalnok) me- nekülni, ki őt pártolván, tüstént papírt s tintát hozatott, a

nagyvezérnek lévén irandó mellette. Írás közben azonban egy tintafoltot csöppentett a papírra. Haragosan kér más papírt. De a szerencsétlen Nefi, nem bírván satírikus erén uralkodni, mondá: »Kegyelmes uram, nem szükséges, hisz ez csak egy méltó csöpp arcodnak izzadságából.« A pártolóból új üldözöt csinált, s bátor gúnyáért életével lakolt.

De a török irodalomnak legnagyobb kincsei a történeti dolgozatok. E nép három világrészben oly nagy dolgokat vitt végbe, hogy természetesnek kell találnunk, ha sok elme, ösztönt érze magában azokat az emlékezetnek följegyezni. Az írókat e szakban két osztályra lehet sorolni: *élet- és történet-írókra*. Amazok a birodalom nevezeteseb embereinek, fejedelmeknek, vezéreknek, muftiknak, seikeknek, tudósoknak, költőknek, szépíróknak, festészeknek, derviseknek, ulemáknak, építészeknek stb. életét írták meg; egyetlen ilyen nagyobb, 1560 előtt megindult, s többek által folytatva szerkesztett munka 4000 híres ember életrajzát adja. De e biografiáknál még becsesbek az évkönyvek, melyek a birodalom történetét, kezdetétől a jelen korig, 1380-tól 1850-ig, szakadatlan folyamatban adják. Nekünk magyaroknak bizonyosan nincs ilyen kimerítő, részletes, s főleg ily folytonos történeti irodalmunk, s kétlem, hogy Európában sok ország volna, melynek története egykorú írók által ekképp híven följegyezve volna. Szádedin, Najma, Rasid, Tselebi Zadé, Sakir, Izzi, Vaszif, Pertev stb. a jelesebb szerzők.

Méltányos ítéletet keleti írókrul hozni bajos nekünk nyugatiaknak. Mind felfogásuk, mind szellemök, mind előadásuk különbözik a mienktől. S habár a török író előadása a perzsáénál s arabénál kevésbé túlzó, kevésbé virágos, de még sem tárgyilagos, tele különös hasonlításokkal, elhalmozva költői képekkel, áradozó körülírásokkal, túlzó trópusokkal, bizarr figurákkal, miknek özönéből az egyszerű ténnyt mintegy ki kell halászni. Ritkán mondja a török krónikaíró, hogy valaki meghalt, hanem majd: »lelkének madara kiszök-vén kalitkájából, az ég felé röpült,« majd: »az élet kaftánjából kivetkőztetett;« a nyert diadalt így fejezi ki: »és ekkor a győzelem tulipánja a földből kivirult.«

Mi e munkák belső tartalmát illeti, a tények elősorolásában az időrendet a szerzők megtartják ugyan híven, de az események belső összefüggését nem fürkészik, nem határozzák meg, s kritikai vizsgálódás nélkül írván, munkáik filozófiai beccsel kis mértékben bírnak.

De mind e hiányok mellett csalatkoznánk, ha azt hinnők, hogy valódi értékök nincs. Sőt éppen főhiányuk, a túlbőség és részletesség egyik nagy érdemök; a jeles

embereknek, kiknek tetteiket rajzolják, gyakran szó szerint idézik mondataikat, mik a hőst, annak jellemét, a hely színét, a kor szokásait meglepőleg festik; néha gyönyörű adomákat közölnek, adják a vezérek katonai szónoklataikat, melyek némelyike azon darabok mellett méltán megállhat, melyeket Titus Liviusban és Thukydideszben olvasunk; néha a szultánok beszédei s rendeleteit írják le, mik olykor ezeknek irodalmi nagy készültségökről tesznek tanúbizonyítást. Szóval, bővek ugyan, de őszinték; virágosak ugyan, de igazmondók; ha keveset okoskodnak, de meg sem hamisítják a tényeket pártcélok szerint, s az ekként századok folytában napról-napra, évről-évre gyűjtött adatok készen várják azon magasb elmét, mely belőlök oly biztosan alkothatja a birodalom pragmatikai s ésszerű történetét, mint az építész könnyen építhet palotát az anyagokbul, miket számára mások összehordottak.

Az időszaki irodalom Törökországban kevésbé van még kifejlődve. 1825-ben jelent meg az első hírlap francia nyelven; jelenleg Sztambulban 13 időszaki lap lát világot, ti. 2 török, 4 francia, 4 olasz, 1 görög, 1 örmény, 1 bolgár nyelven; valamennyi időszaki lap számát az egész birodalomban 35-re lehet tenni.

Beszélgetvén a tudós dervissel a török irodalomról, mondá egyszer: »Ti magyarok, nem is tudjátok, hogy történetünkben nem egy magyar él jó emlékezetben. Nemcsak régenten Orbán, a tanult ágyús, kinek segedelmével vette be II. Mohamed előbb Rumili-Hiszárit a Boszphor európai oldalán, s aztán Sztambult magát, nemcsak újabb időben Omer basa, ki nekünk újabb időben kitűnő szolgálatokat tőn; több híres nagyvezéreknek tulajdonít évkönyvünk magyar eredetet, s Ibrahim effendi, ki 1726-ban az első török nyomdát alapította, szinte magyar renegát volt. A nagyvezéri levéltárban most is megvan azon emlékirat, melyet ő, ki a Portánál tolmács s segéd volt, a kormánynak e tárgyban benyújtott, megjegyeztetvén róla, hogy: »Ibrahim, magas portai segéd, a tudományokban s nyelvekben rendkívül jártas, s a művészetekre nagy természeti képességekkel bíró férfiú.« Később, ez érdemeiért, a nyomó (=Bakmadzsi) melléknevet kapta. Míg élt, 17 igen jól választott közhasznú munkát adott ki, s halálával, mely 1743-ban következett be, a nyomdaintézet is megszűnt, s új nyomda csak 1784-ben állíttatott. Sztambulban jelenleg több fejedelmi s magányos nyomdák dolgoznak, s mind itt, mind Egyiptomban naponkint szaporodik a nyomtatott munkák száma, a közértelmiség nagy hasznára s bosszúságára a pár ezer szép-

íróknak, kik félnek, hogy könyvmásolási dús keresetökben fogyatkozást szenvednek, de a céh érdekén itt is győzni fog a haladás szelleme, s nincs irodalommal foglalkozó török, ki ne tudná, hogy a könyvnyomtatás behozatalát Ibrahim Bakmadzsiban egy *magyarnak* köszönheti.

»Te említéd – mondám a dervisnek – Sururit, ki 307 tudomány enciklopédiáját írta meg? Hogy értsem azt? Mi nem ismerünk annyit. Aztán mi az a válperectan, lábnyomtan, pusztábani útmutatás-tan, forrás felfedezési, időjárás, testtag-származási, madárrepülési, árnyékórai, imádságidő, a szerelemre gerjesztő italok, a Korán-olvasásnál a nyug-helyek tana?«

»Mi első kérdésedet illeti – felelé a dervis – szorosán véve nincs annyi tudomány; hanem tudósaink, elismerem, helytelenül, minden nagyobb fejezetet, a tudományok minden nagyobb ágát, egy tudománynak neveznek. Mi a többi illeti, azok részint furcsaságok, mik újabb időben kezdenek elenyészni, mint a köd, mely sok ideig fődte a völgyet; de részint van ezekben sok, mi babonasággal határos, anélkül, hogy babonaság volna mindaz, mi nektek annak látszik. A forrásfölfedezés Ázsia sivatagain egy hasznos tan, s illető avatottaink, kik kevesen vannak, kútfők feltalálásában ritkán hibáznak – Mózes, a maga korában alkalmasint az avatottak közé tartozott. A pusztábani útmutatás tanát a nép az állatoktól tanulta el, mert a csillagok fekvésén kívül egyik földolag, mire ügyelni kell, a föld különböző szaga. A lábnyomtant kelet pusztá sivatagjaiban alig lehet nélkülözni, s pásztoraink a nyombul az állatnak még nemét is megismerik. Mint a test alkatából bárkinek mely nemzetségből származását, sőt a szerelmi titkokat is képesek néha fölfedezni, kivált ott, hol a fajok nem vegyültek mással össze, mint egykor az arab sokáig elkülönülve élt másoktól. A magnetismus, mit nálunk igézésnek nevez a nép, örökidő óta ismeretes, mit jó emberek orvoslásra, rosszak különféle bűnök végbevitelére használnak; ti e legszellemibb titok- és csodateljes erőt csak Meszmer óta ismeritek. Hidd el, Kelet nemcsak az emberi nem bölcsője, az a gondolatok s eszmék kútfeje is; nincs nagy gondolat, a világnak új alakot adó, mely nem Keleten fogamzott volna, de a végzet, úgy látszik, akként rendelte, hogy nálunk a jó, mint kis mag hull el, fája Európában nő fel, drága gyümölcsseit Amerika fogja szedni.

De téged alkalmasint inkább érdekelnek a politikai tudományok. *Emeli* írta meg a fejedelmek etikáját. Talán érdekelni fog tudni, mint gondolkodtak íróink már igen-igen sok századok előtt:

»A királyok kormánya – mond Emeli – vagy jó, mi a népek jóllétét akarja, sőt azt, mi nekik legjobb; vagy rossz, mely a népek boldogságának árán önző céljait ártékony és bűnös módok által törekszik elérni. Az elsőnek alapja az igazság; az barátai gyanánt tekinti alattvalóit, az igyekszik a népnek a legszükségesebb és legkívánatosb javakat megszerezni, ilyen a nyugalom, biztosság, igazság, szabadság stb., az megzabolazza mindazon szenvedélyeket, mik ezekre nézve veszélyesek lehetnének.

A második a jogtalanságra támaszkodik, népeit rabszolgáknak nézi, a rossznak minden nemeit terjeszti, az igazságtalanságot, az erőszakot, a szolgai érzést, a haszonvagyat; és ekképp igyekszik magát a hatalom birtokában fenntartani.

És mivel a népeknek hiedelme rendszeren az, mi királyaiké, mind a kétféle kormány erkölcsé és viselete utánoztatik maga a nép által is. Ezért helyesen mondák némely fejedelmek: *mi az idők szellemei* vagyunk...

Ki uralkodni akar, ékesítse főleg: 1. anyai szív, 2. szilárd jellem, 3. nemes dicsvágy, 4. kitartó és szelíd türelem, 5. hajlam nagy és közhasznú vállalatokra, 6. bősége szellemi és testi szép tulajdonoknak, 7. olyan jeles férfiak nagy száma, kik őt a kormányzásban segíteni képesek...

A polgárok következő négy osztályának kellő arányban és egyensúlyban kell minden államban találtatni, mint találtatik az emberi testben a négy véralkat, mint a természetben a négy elem.

Elsők a toll urai, azaz: a tudósok, hivatalnokok, a bírák, a politikusok, orvosok, költők... Ezek tartják fenn a nyugalmat, rendet és a tudományokat. Mint az ember testében a flegmatikus véralkat, mint a teremtett világban a víz-elem.

Másodikul jönnek a kard urai, azaz: a bel- és külbiztonságnak minden védei, kik a csendet a határokon és ezeken belől fenntartják. Mint az ember testében cholericus véralkat, mint a teremtett világban a tűz-elem.

Harmadikul következnek a kereskedés urai, művészek, mesteremberek, kalmárok, kik a termékek és áruk adásvevése által a népeket egymással szövetségbe hozzák. Mint az ember testében a sangvinicus véralkat, mint a teremtett világban a lég-elem.

Negyedikül jönnek a föld urai, a földművelők, a munkások, kik a három más osztály táplálásáról gondoskodnak. Mint az ember testében a melancholicus véralkat, mint a teremtett világban a föld...

És hallgasd – folytatá a dervis, mit tanácsol az udvari embereknek:

Ki hivatalánál fogva nem kénytelen a fejedelmek udvarába lépni, kerülje azt, mert régóta hasonlított az udvar a tűzhöz, és az udvaroncok tolakodása az ostoba állatokéhoz.

Kinek tiszte a királyokat tanácsolni, az közeledjék hozzájuk alázattal, tisztelettel, kíméléssel és gyöngédséggel, mert ők hasonlítanak a hegyi patakhhoz. Ki a lerohanót hirtelen akarja vezetni, elsodortatik, de aki elejébe lassankint, bokrokból – mely nő s terjed – állít gátat, az tetszése szerint fogja vezethetni.

Ha a fejedelem barátjának szólít, te azért ne feledd el, hogy ő a te *urad*. Mennél bizalmasb irántad, annál nagyobb tiszteletet mutass iránta.

Soha se emlegesd régi szolgálatodat, hanem új tanácsok és tettek által újítsd meg igényedet elismerésre, mert a fejedelmek könnyen elfelejtik a szolgálatokat, melyeknek sora félbeszakasztatott.

Nincs nehezebb hivatal a miniszternél, mellyel folytonos vesződés és irigység jár. Ezért neveztetik *vezírnék* mi *teherhordót* jelent.

Nincs nehezebb mesterség a kormányzásnál, *alapja* legyen: jog és méltány, *intézője*: a jog s a viszonyok kívánata; *eredménye*: a társaság életének békés és szabad fejlődése...

És nálunk – tevé hozzá a tudós öreg – különös tudományt képez a királyok mulattatása is, melynek egyik ágát teszi azon mulatságos történetek és tanúságos apológok ismerete, melyek által kellemes alakban, színben és modorban szoktak a fejedelmeknek a *szükséges*, bár néha keserű ízű igazságok és dolgok előadatni.«

Amily nagy gyönyörrel olvasom keleti írók munkáit, oly nagy vágyat érzek magamban, belőlük egyet-mást közölni. Roppant hiba, hogy mi magyarok keleti eredeti kútfőkből nem merítünk, főleg hogy költőink a keletieket nem tanulmányozták. Ázsiai faj lévén, lehetetlen, hogy az ázsiaiakkal szellemi rokonságunk ne legyen, de hiszen ennek bő nyomait láthatjuk is a népmesékben, dalokban és jellemben; hátramaradásunk talán épp az átültetés következménye, a keleti emberi ösztön, büszke lélek, forró képzelet küzdik bennünk a nyugati műveltséggel s befolyással; hasonlítunk ama narancs- s pálmafához, mely nyugat hús és zordonka ege alá hozatván át, itt illatos narancs helyett savanyú almát, gyümölcs helyett pusztá levelet terem.

Én még mindig várom amaz ismeretlen magyar költőt, kinek romlatlan elméje keleti költők ihletében szentelődvén meg, a nemzet ázsiai származásának kijelentője, képviselője lesz, annak éneke az eddigiekéhez nem fog hasonlítani, de

rá fog a nemzet ismerni, mint a száműzött a hazai édes dalokra, miket oly rég nem hallott, hogy feledve gondolta őket, de hallván újra, rájuk azonnal emlékezik...

Mit közöljek a keleti írókból? Legfőbb költeményeik mind hosszúak, a rövidke bármi szépek, hasonlítanak egy nagyszerű szép vidéknek az egésztől elválasztva tekintett részecskéjéhez. Ki az egészet nem ismeri, arra bizonyosan nem fog hatni egy kis töredék. Ismerni kell, habár könyvből, Kelet szép eget, ragyogó napját, csodálatos virágait, sajtóságos szokásait, nemzeti vallásos hagyományait, hogy költőit érthessük. Nem nevetséges-e nekünk, midőn kedvesének deli természetét Hafiz a cserőkéhez (puszpang) hasonlítja? Igen, mert ez nálunk egy alacsony, hitvány bokor, de Keleten a leggyöngédebb és legkecsesb sugár csemeteszál. Példabeszédek s bölcs mondataik méltán híresek; mint a derült ég, oly végtelenül tiszta, könnyű és mély mindaz, mindenik a költészet s bölcsesség legtökéletesebb összeolvadása egy-egy kis szép gyöngyszemben, de ezek csak egyes drága kövek, műegészet nem képeznek. – Vallási szemlélődések körül forgó metaphysicai értekezéseik prózában s versben annyira az arab, perzsa s török nyelv, sőt szók és betűalakok alapján mozognak, hogy bár fellengző misztikus képhalmazaikból néha meglepő mély értelem szól hozzánk, mint sötét felhők mögül éjjel felénk egy-egy kedves csillag sugárzik ki, nem tudnék egy rövidebb darabot kiválasztani, mely egy keleti vallásos költőről vagy tudósul kellő képet nyújtson. Végre legcélszerűbbnek találtam *Nabi effendi* iratából pár cikket lefordítani. Ő 1632-ben született, főhivatalkat viselt, korának egyik legjelesebb bölcse és költője volt, s 1694-ben írt fiához Abul Khairhoz egy erkölcsi vers-költeményt ily cím alatt; *Khairije*, melyben 35 szakaszban különböző tárgyakról, p.o. »az alamizsna jelességéről, isten ismeretéről, a türelemről, az árulkodásról, a pipere hiúságáról« stb. fiának atyai tanácsokat ékes nyelven ad. E munka szeretett Kölcseynek gyönyörű *Parainesisét* juttatja eszembe. Célja ugyanaz, bár két századdal előbb írva, mi ezé, nyelve mindkettőnek páratlanul csinos és zengzetes, az erkölcsstan mindenikben egyenlően tiszta és feddhetetlen, a magyarban több a tudományos adat, ismeret, alap, magasb az elvont szemlélődés, egyetemiesb a bölcselkedés, de ha a török műben a költői alak nehézségeit, a belső eszmerendét, a gondolatok tiszta kifejezését, a tanácsok gyakorlatosságát, kor- s helyszerűségét, a polgári egész életpályára kiterjedését, végre ha az előadás könnyűségét, ragyogását, az egész műn átlengő szellemi erő teljes elevenességét, s a

bölcsességnek és költőiségnek szerencsés párosulását tekintem, kénytelen vagyok a koszorút a török írónak oda ítélni. Belőle két szakaszt ím lefordítok.

Az alamizna jelességéről

Ó drága gyöngy, egy nemes családnak legméltóbb örököse, a legutolsó fillérig oszd ki a törvény (Korán) által rendelt alamizsnát; ez üdvnek és áldásnak tőkéje leend rád nézve. Az alamizna Isten tartozása, óvakodjál lefizetésében hanyagnak mutatkozni. Te, kit az Úr mindennel oly bőven ellát, nem sietnél gazdagságodat megtisztultatni? Az alamizna a szegény vagyona, ha te azt visszatartóztatnád, igazságtalanul beszennyeznéd a különben jogosan szerzett birtokot. Mit te Isten törvényének engedelmeskedvén adni fogsz, tízszeresen fogja ő neked visszafizetni. Ha vonakodol, áldását visszavonja és gyarapodásodat romlás váltja fel. Gazdagság, mely alamizna által nem tisztul meg, mihamar elenyész; ellene intézi rohamait a balsors. Ellenben az, melyet jótétemény megszentel, olyan mint a vetemény, melyet Isten megáld. A magvak, miket ide-oda elhintesz, felnőnek és megsokasodnak, és azoknak hasznát veszed mind e, mind a más világban. Az, ki az inséget s gazdagságot teremté, az alamizsnát a szegények osztályául jelölte ki. Mindenhatóságának átvizsgálhatlan titkánál fogva, téged vagyonossá, mást szegénnyé tőn. Ne tartóztasd vissza igazságtalanul, mi a szegényt illeti, add meg mihelyt ideje eljött. A törvényes alamizsnát pótolod önkénytessel. Ez olyan, mint a gally, mely a másíknak törzsén nő. A Szent Könyvnek hány mondatai nem bizonyítják érdemeinek jelességét? Szegénység nélkül a gazdagságnak nem volna becse; így rendezte ezt az, ki mindent rendezett. A szegények tükörei a dúsaknak: minden dolognak természete ekképp jelenti ki magát az ellentétekben. Mit tehetnél te a sors ellen, ha a helyett, hogy gazdag vagy, szegénnyé tett volna? Az ínségnek szemlélete a gazdagokat jó tettekre ösztönzi; alkalmat ad nekik vagyonosságukkal becsületet szerezni. Ha e mulandó világ utcáin szegények nem volnának, javaidat az alamizna által miképp tisztultatnád meg? Ha a szűkölködő elfogadni vonakodik, nem neki, neked van okod búslakodni; ha elfogadja, te válsz az ő lekötelezettjévé. Avagy nem ő-e eszköze a te boldogságodnak és szerencsédnek? Mit mondjak! Ő egy új jótét azok közt, miket Istentől kaptál. Tudd meg, az Úrnak egy kegyelme az, hogy koldust küld a hívőhöz, mivel az alamizsnának haszna azé, ki azt adja.

Köszönd meg az Úrnak a jókat, miket adott, általok ekképpen dicsőséged még jobban fog tündökölni. Tekints a szegényekre szíves részvétellel, óvakodjál hozzájuk durván szólani. Légy irántok nyájas és szeretetreméltó. Terjeszd ki a szűkölködőkre kincseidet: ezekhez mindennek joga van, ki éhet szenved. Házadnak kapuja legyen a szegények gyűlhelye, jótéteményid méltók legyenek hatalmadhoz. Nem dicséretesb dolog-e táplálni a szerencsétlent, ki éhezik, semmint egy nappal többször böjtölni – és segíteni a szűkölködőkön, semmint költségünkön több mosét kiigazítani? Érdemesb a szomjazónak vizet adni, mint évenként búcsút járni Mekkába. Dicsőség és tisztelet annak, aki körül hemzseg a szenvedők sokasága. Áldott a gazdagság, mely a szegények nyomorának enyhítésére szolgál. Ó mi irigylésre méltó sorsa a gazdagnak, ki jótéteményeit ezer meg ezer szűkölködőre árasztja ki! Nem az áldásnak folyama-e az, kinek bőkezűsége felebarátaira kiárad? Ne tekints a szegényekre lenézéssel, ne hányd szemökre az adományt, miben őket részesíted. Nagylelkűséged örvendeztesse meg a gyermekeket, és szomorodott szíveiket nyájasságod vigasztalja meg. Áldottak legyenek a kincsek, miket isten ily dicső célra rendelt, mik, gyógyító balzsamok a gyámtalan árvák sebhedt szívéen! Szelíd kézzel töröld le könnyeiket, édelgésed bárcsak felejthetné el velök szüléiket, kik már nincsenek. Ha dolgaiddban gyarapodol, ha kegyeivel a gondviselés elhalmoz, ne lépj a hálátlanság útjára; fuss el arról lelkednek minden erejével. A hála gyakran egy üres szó, inkább tetteidben legyen az, semmint szavaiddban. Midőn isten szolgálit kenyér, ruha nélkül látod, előttök ne zárd be a bőkezűség ajtaját; ne lökd vissza azokat, kik feléd kérő kezeket nyújtanak. Bárki legyen hajlékodbán, ne kímélj semmit, helyezd elébe a vendégszeretet asztalát. Bánj vele érdeme szerint, tiszteld méltóságához képest. Ha alkalmatlanná vált, légy türelmes, talán egy szócskával szívét megfogod nyerhetni. Vajha csalódás ne töltse be szemét könnyekkel; ne tagadj meg tőle semmit, ha csak lehetséges. Avagy nem akarnád-e őt minden gondtul megóvni és valamennyi kívánatában elésegélni? Ha nincs hatalmadban őt kielégíteni, csak legalább megtagadásod szelíd módja ne keserítse el. Elméjét nyugtasd meg szíves szavakkal, szívét kötelezd le jó akarattal. Hogy tört szívvel ne hagyjon el, gondolj arra, mit fognál te az ő helyében cselekedni? Hányféle módod nincs háládat bebizonyítani! Nem, a hálának nem lehetne szabni határokat. Az emberi elme nem képes annak érdemét felfogni, mint nem képes azt méltólag

teljesíteni. Jótéteményidet oszd menten minden kérdezőstől, ne legyen az isteni fölségen kívül más tanujok. Óvd magad, azokat gőgöt lehelő szavakkal emlegetni: az Úr fogja tudni leemelni róluk a lepelt, amivel azokat szerénységed befödte. Menthetőbbek a részegség bohóságai a jó tettek-nél, miket szemrehányás kísér. Sokan vannak, kik szemérem miatt nem kérnek; te magad menj azoknak elébe, kik részvétedet megérdemlik. Hányan nem buktak le a jólét öléből, s a szerencsétlenség hányat nem tiport össze lábaival! Ki ekképp kínlódik nyomorban, ha szinte nem folyamodnék is nagylelkűségedhez, menj te hozzá, nyújts neki segédkezet, ez jobb lesz, mint pompás palotákat építeni. Győződjél meg ez igazságról: hogy jó cselekedeteid hasznát tenmagad veszed. Ha jó tetteidet kétszínűség szennyezi be, azok sem neked, sem azoknak, kik kapták, nem fognak használni. Egy szűkölködőnek segínyt vinni sokkal jobb, mint a gazdagokat költséges lakomákhoz meghívni. Asztalnál ülve, rovásodra nevetnének s bírálgatnák legkisebb fogyatkozásaidat. Vendégszeretet, adatva a dúsgazdagoknak mi más mint tékozlás? Ez mind ezen, mind a más világon, mit hoz rád a pokol örök kínjain kívül? Kivéve, ha az nagy bajok megelőzése végett kikerülhetetlenül szükséges volna –, de mindig, mikor bőség uralkodik nálad, a szegényeket s árvákat is hívd meg, hogy abban ők is részesüljenek.«

A jó természet dicsérete

Ó te drága gyöngye az élet tengerének, választott példány a tulajdonok szépségének! Légy szerény és bírd egy dervisnek szívével. Elégedjél meg kevéssel, gyakorold az alázatosságot, a szerencse rózsás kertében verj gyökeret. A szelídség, nyájasság, a jó bánásmód által szükségképpen meg fogod hódítani a szabad embereket. Illik az, hogy a jó természetű ember szemöldét hunyorítsa s homlokát redőkbe vonja? A készség, a jó lelkiület ragyogtatják a szív tükörét. Miként a mosolygó arc isten irgalmának jele, úgy a zsémbes arc ok kárhozzatni.

Rossz erkölcsök, romlott szokások, gonosz természet szükségképpen kárhozzatba visznek. Lehet-e szenvedni modorát a gőgösnek? Az elbizakodás egy ördögi hiba, ismeretlen a mennyei udvarban. Ne társalkodjál a gőgössel, kerüld őt. Ha mellé ülni kénytelen vagy, mutass iránta alázatosságot. A bölcsek, ámbár színlett mérséklettel, mondák: légy kevély azzal, ki kevély; hol az egyenletlenségre ok van, igyekezzél alázatod által annak elejét venni. Gőg és elbizakodás az

emberi természetnek megrögzött nyavalyái s gyógyíthatlan sebei... Ne engedd magad hivatalok és méltóságok által elragadtatni; ne állj homlokegyenest az Úr haragjának elébe. Nagyság és fenség Istent illetik, hogy találnának ezek helyet egy rabszolgában? Minden cselekedeteidben légy készséges, soha ne nyújtsd ki kezedet, vele másokat bántani. Ha gőg és fennhézás mutatkozik benned, a boszszuló isten még rokonaid közt is elleneket támasztand. Tegyük föl, hogy rangod égis emeljen, még sem vagy egyéb, mint az Úr rabszolgáinak utolsója. Ajtódbul durván senkit ne utasíts vissza; se ruhád szélét, se kezedet ne csókoltsd másokkal. Bármilyen magas polcon ülj, szolgálai hódolatot ne kívánj. Neked arcoddal földre kell borulnod, hát miként illenék, hogy egy szolga, mint te, ruháját és kezét csókoltsassa? Saját érdemedről ne csinálj hamis véleményt, amennyire lehet, ne követeld az elsőbbséget... Ne kérkedjél rangoddal s híreddel más előtt, hogy terhére ne essél. Köszönts másokat nyájasan és szerényen, s ne kívánd senkitől, hogy jelenlétedben állva maradjon. Ha becsülettel bánnak veled, annál jobb; ha másképpen, miatta ne civakodjál... Az erkölcsiség tökélyesítse jó természetedet; az az ember ékessége, ki nélküle a sátánnak rabja... Pedig Isten ítélete mindenütt jelenvaló, tekintete kiterjed mindarra, mi létezik. Rá nézve, ki mindenható, nincs e világ s a más közt különbség. A Teremtő a szerencse viszontagságainak körén kívül áll, őt semmi változás nem érheti. Tudván, hogy ő mindenütt jelen van s mindent lát, merészelnél az erkölcs törvényei ellen véteni? Az ostobáknak ne fedezd fel szíved fenekét, hallgasd a prófétákat, s kövesd tanításaikat... Ne forogj mint a szél mindenfelé, s mint a nap teszi, ne forogj minden kapu körül. Titkaidat idegeneknek ne tárd fel, a bolondnak utat belsődbe ne mutass. Ne ajándékozz meg bizalmaddal mindent, kit utadban találsz, ne hirdesd ki, mi csak téged illet. Ne hidd, hogy minden ember őszinte, de azt se hidd, hogy képmutató valamennyi. Ne vakítson meg a nyert magasztalás, törekedjél szenvedélyeiden uralkodni. Hogyne viselnék magukon szennyét a hízelgésnek, a dicséretnek, miket szemedbe mondanak? Mi engem illet, én nem teszek különbséget a rüh és azon szavak közt, miket hozzád a balgák intéznek hízelgésnéppen. Ha majd nem lesz tőled mit reményleniök, házában soha sem fognak mutatkozni. Bár ünnepi nap legyen, hívatlanul ne menj senkihez és soha máshoz tisztességes embereken kívül. A gyülekezeten, hol megjelenesz, álljon kegyes emberekből, ne legyen az romlottak s gonoszak

gyülekezete... Midőn társaságban vagy, ne élj vissza se a beszéddel, se a hallgatással: váltva vedd hasznát nyelvednek és füleidnek. Beszédeid a gyöngyökhöz hasonlítsanak, rövid légy, amennyire lehet. Szavaidban tartsd meg e szabályt: rövideg és világosság. Az embernek csak egy nyelve, de két füle van; tehát szólj keveset és hallgass sokat. Azonban, ha a fecsegő kevés észet árul el, a hallgatag ember végre teherré válik. Ne beszélj se sokat, se keveset, tarts középutat. Ne légy se szeles, se alkalmatlan... Ne hirdesd isten dicséretét nyilvános helyen, a könyörgés úgy szent, ha magányba rejti magát, mások előtt ez nem más mint képmutatás és tolakodás, ilyesmit borzasztó büntetés sújt. Ne felelj gorombán, midőn máshoz beszélsz, tedd azt udvariassággal, teljes nyájason. Szembe senkinek se emlegsd titkos fogatkozásait, beszédére jó akarattal figyelj. Tudatlanságát senkiét se emeld ki, minek isten teremtményét megszegyeníteni? Óvakodjál a megszólás fegyverével bárkit sújtani, lakolnál érte örökös büntetéssel. Az, ki neked a tudomány kincsét adá, úgy látá jónak, hogy felebarátodra nézve jobb a tudatlanság. Így végezte azt a bölcs Teremtő. E szavak legyenek ékei ajkadnak; jaj neked, ha ellenkezőképpen cselekszel. Végképp mondj le az igazságtalanságról és erőszakról, ne ejts ki durva szót, mi a szívet megtöri. Bármilyen történék, légy nagylelkű; óh te, lelkennek lelke, nyelved soha senkit ne becstelenítsen meg. Felebarátjának szívét sérteni, minden bűnök legnagyobbika, a gonoszság legrosszabbja. Iparkodjál erélyesen a csüggedt elméjűeket fölemelni, avagy az Úr trónját felforgatni akarnád? A bosszúálló Isten megengedhetné, hogy fényes temploma halomra döntessék? Szemeimnek világa! Légy meggyőződve erősen, hogy ily hiba soha meg nem bocsáttathatik.«

E kivonatot, bár hosszúcska, adni nem tartám fölöslegesnek, részint mivel megismerteti a török írásmódot, részint mivel a török életbölcseletről és morálról fényes tanúbizonyosságot tesz. Bármilyen vallást valljon s nyelvet beszéljen az ember, benne, amint látjuk, mindenütt Isten lakozik.

XV. AZ ULEMÁK TESTÜLETE: ENNEK SZERKEZETE, SZELLEME. A DERVISEKÉ, S EZEK MISZTIKUS TANAI. A PRÓFÉTA IVADÉKAI. AZ ORDÍTÓ (RUFÁJI) ÉS KERENGŐ (MEVLEVISZ) DERVISEK SZERTARTÁSA

Nagy mufti, ulema, imám, dervis oly nevezetek, melyek minduntalan ajkunkon forognak, anélkül, hogy határozott

fogalmunk volna arról, a török társaságban mindenik mit jelent. Pedig mindezek a török társas életben fő tényezők, ők a muzulmán műveltség képviselői, s megkísértem leírni az állást, melyet ők a török államban elfoglalnak.

A Korán épp úgy mint a zsidóknál az Ószövetség, az ember vallási és polgári életének összegét magába foglalja. A muzulmán minden jogának s kötelességének kútfeje lévén, egyszersmind minden cselekedeteinek kalauza, melyhez egész életében, mondhatnám életének minden percében folyamodnia kell. De bármi egyszerű s világos a Korán dogmai része: amennyiben az egyszersmind a kultusz szabályozója s polgári és büntető törvénykönyv, amennyiben az a klasszikus arab nyelven van írva, mely mint népnyelv divatozni megszűnt, amennyiben néhol rövid, máshol misztikus, sok helyt ellentmondásokkal tele, természetes, hogy a nép a magyarázatokat nem nélkülözhetette.

Nem is múlék el Mohamed halála után egy század sem, és nevezetes írók seregétől támadtak, kik az úgynevezett szóbeli hagyományok segédelmével igyekeztek a Korán homályos vagy kétes helyeit felvilágosítani. Magában értetik, hogy e magyarázók egymástól eltértek, s így akaratlanul okai lőnek ama számos felekezeteknek, melyekkel az izlam épp úgy bővelkedik, mint a keresztyén vallás. Isten egységét mind elismerik, s ez a lényeg; az izlam vallásban csak a szertartás körül ágaznak el, de az emberi természetben fekszik: éppen a mellékes dolgokban nem engedi. Például a Korán mondja: »Mondd imádat naponként ötször; akárhol imádkozzál, arcodat a szent hely (Mekka) felé fordítsd. Ó hívő, midőn imádkozni készülsz, mosd meg ábrázodat és kezeidet könyökig, töröld meg fődét és lábaidat sarkig.« Más helyütt ez áll: »Azok, kik kegyességre akarnak szertenni, óvakodjanak a mocsoktól hét tagjaikon, hogy azok rájuk nézve a pokol hét kapuivá ne váljanak.« De melyek amaz öt imádkozás törvényes órái? Mely testállásban óhajtá a próféta azokat elmondani? Mily rendsorban kell a mosakodást végezni? És melyek ama hét testtagok, miket tisztán kell tartani?

Száz meg száz ilyen kérdések adák elé magukat, mikre nézve a tudatlan nép kénytelen volt a hagyományok gyűjtőihez s a Korán magyarázóihoz folyamodni, kiket az írástudatlan sokaság ulemáknak (szórul szóra: *írastudóknak*) nevezett, megszokván őket apródonként a vallásos törvény tolmácsainak s a lelki élet kalauzainak tekinteni. Az ulemák mihamar észrevették, e tekintély nekik mily hatalmat ad, s mindent elkövettek, Mohamed céljainak ellenére, a külső

szertartásnak, minek rendezése ekképp tőlök függ, oly fontosságot tulajdonítani, mint a vallás erkölcsi törvényeinek. Mert, hogy a próféta a kül szertartásra nem sokat adott, a Koránnak több versei bizonyítják, mondván: »A szívnek vallásos hangulatát és nem a test állását tekinti az, ki a szívekben olvas.« »Legfontosb neme a mosakodásnak abban áll, szívedet minden szennytől megtisztítani.«

Igaz, hogy minden muzulmán jogosítva volt s van most is, a házasságnál, s temetésnél megkívántató szertartást elvégezni; de minden szertartás némi gyakorlottságot s ismeretet föltételezván, a nép rendesen kénytelen vala az ulemákhoz folyamodni. Beavatkozásuk lassankint a polgári élet viszonyaira is kiterjedt, annyival inkább, minthogy a muzulmánoknál a Korán nemcsak vallási, de polgári törvénykönyv is. Azonban míg a kalifok –, épp úgy, mint a zsidó theocrátiában a főpapok –, papi, törvényhozói, bírói hatalmat kezeikben egyesítének, az ulemák pusztán egyszerű tudorok tekintélyével bírtak; de később a muzulmán birodalom három világrészre terjedvén ki, s a kalifok kizárólag a politika s hadakozás gondjaival foglalkozván, fölségi hatóságuk két részét: a vallás dolgait s a bíróságot az ulemákra ruházták át.

Ez időtül fogva, az ulemák státusilag elismert testületének hatalma nőttön nőtt, hisz a köznépen már azelőtt is uralkodott, s befolyást befolyásra, kincset kincsre, kiváltságot kiváltságra halmozván, mint pap a templomban, mint bíró a törvényszékekben ellenállhatatlan hatalmat szerze magának szükségképpen, s ha néha nagy fejedelem alatt meghunyászkodott is, gyöngét annál inkább zsarnokolt, s nem egy jeles szultán rettegve hódolt parancsa szavának.

És az egykor szörnyű hatalmú *fetvá*-nak (=bullának) eredete mi? Mohamed utódai, hogy alattvalóik vak engedelmességét biztosítsák, szokásba hozták minden cselekedeteiknek a vallás színét s szentségét adni meg; ezért volt náluk minden harc szent harc, s ebben ezért volt annyi hős mártír. Ilyesmi divatozott a középkor keresztyén fejedelméinél is, kik közül nem egy, a pápától nyert bullával ment országokat s népeket hódítani. Utóbb, midőn a kalifok, fölségi jogaik egyrészéről az ulemák javára lemondtak, a Seik-ul-izlám (=Nagy-mufti) tiszte lőn a szent *fetva* kiadása, azaz kijelentése annak, miképp az uralkodó rendelete a Koránnal megegyezvén, az minden hívőt kötelez. A Seik-ul-izlám feje volt az ulemáknak, kik eleinte a kezökbe adott mennykövel a fejedelmek parancsai szerint bántak, de IV. Amurat halála után úgy éltek vele, mint egykor bulláikkal

a pápák, s a fetva, mi a kalifok kezében pusztá politikai eszköz vala, az ulemákéban egy rémítő fegyverré válék, állítván ők, hogy megegyezésök nélkül a fejedelem semmi fontos reformot nem tehet. Valóban, néhány századon keresztül az ulemák által a Seik-ul-izlám volt Sztambulban a legfőbb hatalom, ki a szultánoknak bátran ellenállt, s trónjokból őket nem egyszer letaszította.

Az ulemák testülete két ágra oszlik: bíróira és papira. Amaz magában foglalja a törvény magyarázóit (mufti) és a bírákat (kadi), emez az egyházak hivatalnokait (imám). A bírói osztály a főbb, a gazdagabb, a tekintélyesb, s a papi osztály teljesen attól függ. Sőt a két osztály közös eredetének most is fenn vannak nyomai, amennyiben a Seik-ul-izlám nagy esetek alkalmával papi hivatalt valóban végez, s másrésről a szultán két főpapja a magasb bírák közt foglal helyet. Az ulemák mostani szerkezete II. Mohamed, a hódító alatt állapított meg.

E szerkezet rangosztályát a következő tábla mutatja, melyet ide iktatni a mondandók megértése végett szükségesnek tartánk.

Legfőbb a: Seik-ul-izlam (nagymufti)

Bírói osztály			Papi osztály
Ulema	Mufti= Törvény magyarázó	Bírák öt rende	
Felsőbb rend: Mollák	0 0	Romeliai: kazi aszker Anatóliai: kazi aszker Sztambuli: Mekkai: } Adrianopoli: } Molla Brusszai: } Beyruthi: } Kairói: } Galatai, Eyubi, } Szmurnai, Jeni- } Molla cséri, Szaloniki } Aleppói, }	
Középrend: Muderisz-ek (tanárok)	Muftik	Devrijé } Muffetics } bírák	Seik-ek
Alsó rend: Mulazim-ek (tanári jelölt)	0 0	Kadi-k. Naib-ok	Katib-ok

Ezek teszik az ulemák rendének tagjait, ámbár ezeken kívül vannak mind a bírói, mind a papi osztálynak alsóbb személyzetei is, de melyek az ulema kiváltságos címével nem élhetnek, jelesen az *imám* sem élhet.

A mosé szolgálai ötfélék. Legalsók a *kajimok*, ezek söprik a padozatot, tisztogatják a szőnyeget, gyújtogatják a mécseket; utánok eggyel fölebb jönnek a *muezzinok*, kik a minaretekről négy sark felé az öt ima óráját hirdetik, fennhangon kiáltván: »Nincs más Isten csak Isten és Mohamed az Isten prófétája. Jőjjetek imádkozni és jót cselekedni. Isten maga nagy«; ezek fölött állnak az *imámok*, kik a mosékban a rendes isteni tiszteletet végzik, s házasságnál és temetésnél a szokott szertartást; még felsőbbek a *katibok*, kik pénteken mintegy a szultán nevében az imát felmondják; végre következnek a *seikek*, kik szónokolnak, tanszékök a moséban lévén, mint a tanároké az iskolában.

A szó valódi értelmében a muzulmánoknak nincs papja, mert nála nincs sem fölavatás, sem fölszentelés, e szerint az *imám* nem pap, tiszte sok részben hasonlítván a régi görög karokat vezető corypheuséhoz, mindössze abból áll, bizonyos tagmozdulatokkal kísért imát felmondani, mit a jelenlévők utána mondanak. De ez olyasmi cselekvény, mit a hívők közül helyette bárki teljesíthet. Különben őt a hívőktől semmi jel, semmi öltözet meg nem különbözteti. Ez vagy ama mosét szolgálván, vagy mivel az alapító által választatik, vagy mivel a közhatóság által oda neveztetik, vagy mivel egy kijelölt család tagja, a polgári hatóságul függ egészen, mely őt leteheti vagy elmozdíthatja, elvegyülve él a városrész többi lakóival, s mi tekintéllyel bír, az személyes jellemének s tulajdonainak, de nem címének érdeme.

A császári mosékban, melyeknek száma Sztambulban 19, rendszeren van egy *seik*, egy *katib*, három-négy *imám*, tizenkét *muezzin*, húsz *kajim*. A kis mosékban csak *imám*, és *muezzin* van, sok helyt csak *imám*, ki az egyházfi kötelességeit is végzi. A mosék összes személyzete, mint minden ulema, ki nem visel bírói hivatalt, az egyházi javak jövedelméből fizettetik, mik *vakufok*nak neveztetnek, s a török birodalomban az összes fekvő birtok két harmadát teszik.

A papi s bírói osztály közt közép helyet foglal el a *mutfi*, azaz a törvény tudora és magyarázója. Ezek száma mintegy kétszáz, rangban egyenlők és elmozdíthatlanok, de épp azért előmenetelre nem számíthatnak, s egyetlen tisztök a pörlekedő felektől elejökbe adott kérdésekre *fetva* által

felelni. Ti. szokás Törökországban, hogy a fél a jogesetet rövid kérdésbe fölteszi, s azt egy kilenc hüvelyknyi hosszú, és négy hüvelyknyi széles papírdarabra kis betűkkel felírván, a muftinak benyújtja, ki 3 ezüst krajcárért ráírja az épp oly rövid törvényes feleletet. Például: »Ibrahim, fia Alinak, meghalt, fiat hagyván maga után, Szolimánt; Bekir, testvére Alinak, örökölheti-e ez utóbbinak javait?« Felelet: »Teheti (olur); isten tudja, mi a legjobb.« Aláírva, a szegény emír N...

Mint ebből látni, a fetva nem a tényről, de a jogról mond véleményt, s lévén válasz az elébe terjesztett kérdésre, történik, hogy néha mind a két fél kedvező fetvát kap, ti. ha egyik fél a jogállapotot hamisan adta elő. Egymásnak ellenmondó fetvák miatt a mufti kérdőre vonatik, ha ti. a törvény szellemét hamisan magyarázá, s hivatalát veszti, sőt száműzetik. Jó lélekkel a mufti alig hibázhatik, tökéletes fetva-gyűjtemény léteztén, mely a próféta első tanítványaitól kezdve korunkig jön, s melynek száma oly nagy, magában a szent Zophia könyvtárában 55 nagy kötetnyi van.

Mi az ulemákat illeti, ezek növendékeiket többnyire a néposztályból kapják. E pálya nem annyira fáradságos, mint inkább unalmas és hosszú. Egy életre van annak szüksége, ki minden lépcsőn átmenve, a legmagasb rangra áhítozik. Miután 12 éves koráig a *mektebben* elemi oktatást *ingyen* nyert, átmege a *medreszbe* vagy szemináriumba, mely minden nagyobb mosénak kiegészítő részét teszi. E mögött van a *tetimne*, egy tágas épület számos kamrákkal, melyeknek minden bútorzata egy gyékény-szőnyegből és egy szalmaidivánbul áll. Itt tölt el a növendék, (szofta=tudomány szerelmétül égő) tizenkét hosszú évet, a grammaticát, syntaxist, logicát, erkölccsant, rhetoricát, theológiát, philosophiát, jogtant, Koránt és a hagyományokat tanulván. A mosé miként gondoskodik oktatásáról, úgy gondoskodik szűk ellátásáról is. A szomszéd *imaret*-ből (=szegények konyhája) kapja kenyerét s rizsét minden reggel. Egyéb, ámbár kevés szükségeit maga kénytelen beszerezni, s e végre egyik kéziratot másol, másik a kajimnak a moséban segít, szóval, mint református kollégiumainkban ez még most is divatozik, a szegény tanuló az iskolában tanul, kívül szolgál, hogy terhes pályáját folytathassa.

Sztambul 300 szemináriumában legalább 25 000 ilyen softa tanul. A mosék körül egész nap láthatni őket ótörök öltözetekben, fehér vagy zöld turbánban, hol a zöld platánok, a magas ciprusok árnyékában, apró csoportokat képezve ülnek komolyan, csendesen, olvasásba vagy elmélkedésbe

mélyen elmerülve. Közülök sok már túlhaladt élete felén, s hosszú szakállában a közelgő tél hószálai mutatkoznak, mert itt nehéz s kivált hosszú a tudományok útja. S mint mindenütt Európában, e tanulók itt is fontos politikai szerepet játszanak, de ellenkező értelemben; míg a párisi tanuló a reformokért torlaszokon küzd, ezek itt a reformok ellen zendülnek fel. Ők az ótörök világ, vallás, divat fanatikus bajnokai –, mint Angliában Oxford és Cambridge növendékei is a múltat védik.

Tizenkét, tizenöt év múlva végre a vizsgálatot kiállván, tanárjelölti (=mulazim) oklevelet kap a nagymuftitól, s kinek kedve van, naib vagy kadi hivatalra valamely tartományban már ekkor igényt tarthat; de ki nagyobb polcra vágy, annak még hét más évig kell tanulnia, s csak ekkor kapja meg a tanári (=muderrisz) címet, de ekkor az egész pálya tág tere nyitva van előtte, lehet mufti, mi az ulemák második rende, avagy a tanárok tíz osztályát átfutván, *molla* rangot nyer, midőn képességgel bír a legnagyobb méltóságokra –, ha isten és a szultán úgy akarja.

A török államban nem lévén sem születési, sem birtokarisztokrácia, csak egy van állandó és örök, és ez az ulemák testülete. Tagjaiban minduntalan változik, de szellemben soha; kiszámított és mesterséges szerkezete tartósságot ad neki; feje által, mely a Seik-ul-izlam, a szultánt igazgatja, tagjai, a bírák és az imámok által a népet bírja; ellensége minden vallási s politikai reformnak, mert a Koránt ő magyarázván, most ő a vezérlő, s minden olyan hatalom, mi a Koránon kívül fölállítatnék, kezéből kicsúsznék; míg a Korán egyszersmind vallásos és polgári könyv, addig ő bíró is, pap is, a nép lelkén és birtokán úr, új törvénykönyv által helyét vesztené; míg ő kezeli a *vakufot*, mely a birodalom 2/3-dát teszi, nála van minden gazdagság és jövedelem, de ha az állodalmi finans reformáltatik, a vakufnak szükségképpen meg kell szünni, s azzal az ő ropant hatalmának is. Ezért az ulema örökös ellene minden haladásnak, saját lételét elébe tévén a birodalom üdvének. Egy módhoz nyúlhatna még, ti. a haladásnak élére állni s azt vezérelni. De hol mutat példát a történet, hogy hatalom, mely jogtalanságon, visszaélésen, önzésen alapult, előítéleteiből kibontakozva, jó útra tért s a közjó és jogelv elismerésére emelkedett volna?!

S az ulemák hatalmas szövetségeseket bírtak a janicsárokbán, emírekben és dervisekben.

A janicsárookra többé nem számíthatnak, II. Mahmud őket gyökerestől kiirtá.

De az emírek, azaz a próféta állítólagos maradékai még élnek. Számukat nehéz meghatározni, mint az álemíreket az igazaktól nehéz megkülönböztetni; minden esetre számuk nagyobb, semmint Nápolyban szent Januáré; sokan azt állítják, hogy az összes ozmán fajnak egyharmcad részét teszik. Ők mind Alitól s Fatimétől, Mohamed leányától származtatják magokat, emíreknek címeztetnek, s csak ő nekik van családi joguk zöld turbánt viselniök. Különben a társaság minden osztályában el vannak szórva s terjedve; van pap, van bíró, van kalmár, van katona, de van cseléd s koldus is; azonban bármi mélyen süllyedt polgárilag, mint egy koronát, oly büszkén hordja fején a zöld turbánt, s a nép, éppen mivel vallásos, irántok nagy belső tisztelettel viseltetik. Fejök Nakib-ul-esráf (=emírek parancsnoka) címet visel, az udvar egyik legmagasb méltóságai közé tartozik, s midőn a próféta születésnapja ünnepeltetik, az Ahmedmosében ő a Korán-oltár mellett, éppen a szultán oldalánál egy külön zöld sátorban foglal díszhelyet, s a koronázást is a Seik-ul-izlammal ő teljesíti.

Ez emírek különben sem tudományuk, sem gazdagságuk által nem fontosak, hanem tömegök által, aztán mint próféta-ivadék azon erkölcsi befolyás által, melyet a népre gyakorolnak, mely bár egyenkint megveti, de elvben tiszteli őket, és végre mint eszközök az ulemák kezében, kik által ezek a köznép fanatizmusát életben tartják. Rendesen a mosék körül s a piacokon látám őket állongani, zöld turbánnal, hosszú szakállal, bő kaftánban, olvasót görgetve le ujjai közt, komolyan merengő képpel s mozgó ajkkal, mintha untalan egy imádságot mondanának.

Nagy része kuruzsló, ki a betegeket nyílt téren fogadja, s imával, dörzsöléssel, talizmánnal, kenőccsel gyógyítja, s csaknem ingyen, mert amit kapnak, az egy váltó garast, díjnak alig mondhatni. Igen hihető, hogy némely firól fira szálló gyógyszereket ismernek, annyi bizonyos, hogy a nép inkább hozzájuk folyamodik, semmint az orvosokhoz. Hiába kérdezém őket titkaik iránt, egyszerűen azt felelék: »Egészség mint betegség Istentől függ, tehát Istenhez kell folyamodni, hogy amaz tartson, és emez meggyógyuljon.«

A *dervisek* az ulemáknak vetélytársai és frigyesei egyzersmind, frigyesei a reformok ellen, vetélytársai a nép előtt. E szó *dervis*, koldust jelent. A *dervisek* az izlam szerzetesei. Mohamed ugyan határozottan mondá: »*Nem kell szerzetes az izlamban*«, de halála után harminc év múlva, Ali veje s utóda, kiindulván egy másik mondatából: »*Dicsőségem az, hogy szegény vagyok*« minden birtokról

lemond, s példáját követék számos arabok, a magasztos szemlélődő életnek adván át magokat.

Így támadt, a próféta akaratának dacára az izlám a szerzetesség, tagjai magokat *tisztáknak* (szafaszhabi, szafi) nevezvén. Megjegyzem, miképp általában Keleten, s különösen Egyiptomban és Indiában remetések és szerzetesek mindig voltak, Kelet a szemlélődők, magasztultak, ihletesek eredeti hazája, s azon szellemi dühtől, mi a keresztyén vallást mindjárt kezdetben megszállta, menten az izlám sem maradhatott. Alig telék el Mohamed halála után egy század, végtelenül megsokasodott a dervisek száma is, a Középtengertől a Veres-tengerig, Gangesztől a Boszphorig. Arábiában, Perzsiában, Törökországban 72 rend volt, magában az ozmán birodalomban 36, melyből 12 régiebb volt a birodalomnál, a többi 24 a XIII. és XVIII. század közt alapították. Évenként pusztán Cogniban, Anatoliában nyolcezer szerzetes gyűlt össze. Szokásaik s szertartásaik épp oly különfélék, mint rendkívüliek, bizarrok s néha kegyetlenek voltak; ez minden fogait kihuzatta, minthogy Mohamed egy csatában két fogat veszte, amaz égő zsarátnokot nyeltesett el, emez hegyes szögekkel kivert ágyon hált, ez órákig kerengett, míg szélüdecsből égő ihlettségbe nem süllyedt, természettudósok is váltak belőlök, egyik hozta Indiából át a mákonyt és hasist, más ama tészttát, minek rágása örjögő extázt idéz elő, harmadik fedezte fel a kávébab tulajdonait, s egy dervis, Hadzsi Begtas volt az, ki a janicsároknak nevet s lételt adott, kik míg léteztek, a dervisek leghűbb védői is valának.

Eredetében minden tiszta, mint a forrás, mely a sziklából fakad, s így a dervisek is kezdetben szentül élének s a legtisztább erkölccsant taníták. Békét, egyezséget, jóakaratot, egyetemi humanitást hirdettek s annak példáit is adák. Ők az izlám a spirituális tannak s iránynak teremtoi, víve azt azon túlságra, miszerint az embernek testéből annyira ki kell vetköznie, hogy lelki ihlettség s extaticus magasztultság által istenben felolvadjon. »Azt mondod – így írja egy – a tenger, meg a hullámok? De azt mondván csak nem hiszed, hogy két különböző dolgot nevezsz? Mert hiszen midőn a tenger felduzzad, hullámokat szül, és midőn a hullámok lesüllyednek, tengerré válnak. Épp így az emberek az istenség hullámai, s meghalván, keblébe visszatérnek.«

Közülök nagy gondolkodók s nagy költők támadtak főképp Perzsiában, mint Szádi és Hafiz, kiket bár nevezünk ábrándozóknak, ihletett énekeseknek, misztikusoknak,

magasztos őrjöngőknek, de másrésről lehetlen nem csodálnunk bennök azon forró, a dühvel határos szerelmet Isten iránt, melyben mintegy elenyészni vágytak, s mi mindazt haladja, mit Szent Teréz látnoki ömlengéseiben bámulunk. De sok ideig, századokon át a dervisek a tiszta szemlélődés, az elvont bölcselkedés, az egyéni ábrándozás körére szorítkoztak; csak később lőn abból, mi tan volt, egy institutio, mi egyéni nézet s meggyőződés volt, társasági irányzatú rendszer.

Ekkor kezdtek a dervisek üldöztetni. Pantheizmussal, materializmussal, hitetlenséggel, babonákkal, titkos bűnökkel vádoltattak; azzal vádoltattak, hogy a Koránt kötelezőnek csak annyiban tartják, mennyiben az egyéni ész vizsgálatát kiállja, tehát racionalizmussal; úgy látszik valóban, hogy két-féle tanaik voltak: egyik nyilvános, az újoncok számára, kiktől a vallás- s erkölcsstan pontos megtartását követelték, másik titkos, azok számára, kik a lelki tökély magasb fokára jutván, képesek lőnek az igazságot fátyol nélkül szemlélni, tanítván nekik, miképp minden, úgy vallási, mint politikai tekintély szükségtelen, mert a földön két osztálya van az embereknek, egyik, melynek írott törvényre van szüksége, másik, mely Istent lélekben imádván, közvetlen istentől függ és senki mástól nem. Ez utóbbi osztálynak a Koránra nincs szüksége, mely csak a vakoknak kalauza; kik ihletett életet élnek, azoknak nem kell Mekka felé fordulni, midőn imádkoznak, mert ők Istenben benn vannak, mely délt s északot, keletet s nyugatot magában foglalja, ezek mellőzhetvén minden külső formát és szertartást, mert mindezt egy spiritalis áhítatban teljesítik. Szóval ők *szívben*, és nem szóban közlekedvén Istennel, minden vallási tekintélyt, minden társasági hatalmat magokra nézve tagadtak, csak főnöküknek engedelmeskedvén, ki közülök egy s időileg első.

Magány, böjt, feszített gondolkodás, a lélek azon ihletett állapota, melybe az természeti hajlam s mesterséges eszközök által helyezteték, náluk sok különös, jó és rossz, de néha humanus és nagy eszméket szült.

Ki nem ismeri a régibb perzsa történetben a mágok lázadását, kik lelki származás útján a dervisek ősei? Miért ontaték vére 40 000 mágnak? Mivel ők, Masdek vezérlete alatt, a zsarnokság ellen léptek fel, az általános emberi és polgári szabadságot és egyenlőséget, és még ezenfölül a javak közösségét hirdetvén. Oltáraik mellett ők az emberiség mártirjai lőnek. Buzdító, felvilágosító, magyarázó szavaktól zengtek a templomok, s a fölébresztett nemzet csak a 40 000 sírdomb felett hallgatott el újra, a szenvedés

palástját fejére borítván. Ki nem ismeri a török dervis-forradalmat a XV. századból, melynek feje, Bőreklüdzse-Mustafa, mint hajdan Jézus, keresztfára feszítettet? Tanítványai a szabadság s egyenlőség híveinek nevezék magokat; sok ezren valának; a nép nagy sokaságban tódult hozzájuk a tartományokból; több nagy csatát nyertek maga a szultán hada ellen. Egyik alaptanjok volt: minden, ki Istent nem hívőnek állítja a keresztyént, istentagadó. Ezenkívül a főtan volt: a szegénység, a szabadság, az egyenlőség az emberek közt, és minden javak közössége (a háremen kívül), e mondat szerint: »Én használok hajlékodat, mint enyémet te, és te használsz ruháimat, fegyvereimet, szeke-reimet, mint én a tiedet –, a nőket kivéve.« A hedzsira 2. századában Mokannán alapította a sendikeket, vagy a szabadon gondolkodókat. Ugyanekkor keletkeztek az úgynevezett *vidorak* (kurremije), fejük Babek volt, ki hirdette a szabadságot, egyenlőséget és minden javak, még a nők közösségét is. Voltak, kik az állandó hadsereg jogszerűségét tagadták, s midőn véleményök messze elágazott, merészsé-gökért vérökkel adóztak.

Természetes, hogy a fejedelmek, őrei a létezőnek, mindenütt üldözik a dervisi új eszmét, hol az tettben kezdett nyilatkozni. A nép bár gúnyolta, nevetségessé tette, kicsúfolta őket, de egyszersmind hódolt is nekik, épp mint Olasz-, Spanyol-, Franciaországban a középkorban a szerzetesek akkor voltak leghatalmasbak, midőn gúnyjaival a nép őket leginkább elhalmozta. Azon hiedelem, hogy ők természetfölötti hatalommal bírnak, csodákat tehetnek, Isten titkaiba avatvák, a népre mindig nagy hatással volt. De legállhatatosb elleneik az ulemák voltak, köztök s a dervisek közt lényeges ellentét volt, nem csak érdekeikre, de tanaikra nézve is. Önérdék, gőg, fanatizmus, önszeretet, dicsvágy, szóval itt minden emberi szenvedély összeütközésbe jött; ez több volt egy harcnál, ez egy vita volt dühös tudósok között. Az ulemák betű szerint ragaszkodtak a Koránhoz, mivel lévén hivatalos magyarázói e kettős, ti. vallás- és törvénykönyvnek, tekintélyök, hatalmuk, szerencsájök attól függ, vele áll fenn, vele enyész el –, általa ők papok, általa bírák, általa kezelői a roppant vakufoknak, mik maga a birodalom. Mit ők a dervisektől féltének, az nem a muzulmán igaz hit, hanem az, hogy a dervisek kezökbe ragadják a *spiritualis* felsőséget a népben. De a felsőség a derviseké, s könnyű megmagyarázni; ti. mert az ulemák a Korán holt betűit szolgálilag magyarázgatván, megkövesültek, örök-ké egy szűk körben forognak, nem teremtenek semmi újat,

ők a dogmák rabszolgái: ellenben a dervisek az izlam bátor bölcsei, ők okoskodnak, elmélkednek, búvárkodnak, szemlélődnek, gyakorolják a határtalan gondolkodási szabadságot, elméleteik szerint a Korán egy állomás, a végcél, hova törekednek: erény és isten ismerete. Kétségkívül szemlélődéseikben tévedhetnek és tévednek is, de míg az ulemák a Korán körül fognak ítéletnapig vesztegleni, a dervisek rajta rég túlszárnyaltak, s nem kétlem, hogy ha titkos tanaikat a nyilvános életbe átültethették volna, a keleti emberiség most már fokán állana a fejlődésnek.

Mahmud, ki a janicsárokat kiirtá, el akará törölni a derviseket is, s három *seiket* kivégeztete, zárdáikat bezáratá, s még egy lépés, és örökre eltűnnek, legalább Európából. De a népvélemény ellenében képtelen vala nagy művét végrehajtani. Néplázadástul félt. 1837-ben, midőn a Galatahídon átmene, egy seik, Satslu (=a hajás), kit a nép, mint szentet tisztelt, megragadván lova zablóját, így szólt hozzá: »Hitetlen padisah, még sem teltél be istentelen tetteiddel? Allahnak számolni fogsz. Te rontod le az izlamot, de jaj neked, a próféta bosszúját magadra és ránk vonod.« Igaz, ez is kivégeztetéek –, de ilyesmi jelenet Sztambulban most is gyakori, a dervis most is betör a nagyvezérhez s szemtől-szembe a leggyalázatosb szavakkal illeti. Befolyásuk, tekintélyök, szemtelen bátorságuk Ázsiában még nagyobb. Minden kicsapongásaik s túlságaik dacára, védi s tiszteli a nép, mint olyan testületet, mely magában foglalván bölcseket s bolondokat, jókat és csalókat, hasonló a magas hegyhez, melynek alja bűdös mocsárban áll, de bércormán tisztá a lég s itt a nap eredeti fényében világol.

Érdekessége s jellemzetes volta miatt ide írok egy helyet Dzseldeddin munkájából, ki 1207-ben születék, a Mevleviszrendet alapítá, s Kelet legnagyobb misztikus költőjéül el van ismerve:

»Mózes egy pásztorral találkozott, ki lelke hevében így szóla Istenhez imádkozva: Ó Uram! Ó Istenem! Hol vagy te, hogy szolgál lehessenek, hogy sarudat varrjam, hogy hajfürteidet fésüljem, hogy ruházatodat mossam, hogy kecskéim tejével tápláljalak téged, kit tisztellek. Hol vagy te, hogy szép kezeidet csókoljam, hogy kecses lábaidat dörzsöljem, hogy szobádat kisöpörjem lefekvésed előtt?

Így szóla a pásztor. Mózes, haragra lobbanva, buzgalmában azon vallás iránt, melyet hirdetni küldeték, a pásztornak szemére veté káromlásait, mondván, hogy Istennek nincs teste, hogy öltözetre nincs szüksége, sem tápra, sem lakra, szóval hogy ő egy hitetlen. A pásztor, kinek elméje

nem bírt fölemelkedni felfogására egy lénynek, kinek mint neki, nem volna teste, s az nem volna hasonló szükségeknek alávetve, s egyszersmind Isten küldöttének szemrehányásain megijedvén, kétségbeesék, és minden áhítatról végképp lemondott. Isten ekkor Mózeshez így szóla: „Te szolgálmat tőlem elidegenítéd. Én téged azért küldélek, hogy egyesítenéd, nem hogy meghasonlítanád az embereket. Minden teremtménynek saját léte van s saját módja magát kifejezni. Mi neked megrovandó, másnak ez dicséretes. Mi neked méreg, az másnak méz. Tisztaság, tisztatlanság, lassúság, szívtelenség, én mind e különböztetések felett állok. Az indus nyelv az indusnak legszebb, a zend legszebb a zendnek. Kifejezéseik engem nem fertőztethetnek meg, sőt ellenkezőleg ők tisztulnak meg, ha őszinte a hódolat, mellyel engem imádnak. *Nekem a szavak semmik, én a szívet tekintem*: ha az engedelmes, mindegy, bár a nyelv ellenkezőt mondjon. A szív a szeretetnek lényege, magva, a szavak mellékes dolgok. Ó hív szolgálom, öleld a szíveket át az én szeretetemmel, ne tekintsd sem a gondolatot, sem a beszédet. A parancsolat a könyörgésben csak útmutató azoknak, kik a *kábán*¹³ kívül vannak, ki abban benn van, annak reá ott nincs szüksége.»

Szádi, híres perzsa költő, *Gulisztán* című munkájában a derviseknek oly szép mint tiszta erkölcsi utasításokat ad, melyek bármely keresztyén nagy bölcsnek ajkába illenek. Semmi kevesbet nem kíván, mint tiszta szívet, lelki tökélyt, s teljes átszellemülését az embernek, mint a lét végcélját s természetünk legmagasb iparkodását. És éppen mind ennek ellenkezőjével találkozunk egy dervisnél; öltözetében piszkos, viseletében szemtelen, szavaiban zabolátlan, véleményében türelmetlen, szertartásaiban bizarr, sőt rettenetes, hamis csodákkal kérkedő, megújítva mindazon őrzöngő jeleneteket s testtorzításokat, miket az ókorban Delphosz jó-sainál s a középkorban Szent Medard ihletteinél borzadva és csodálva szemléltünk.

Ki menne Sztambulon keresztül anélkül, hogy az ordító s táncoló derviseket megnézné? Mert tudni kell, hogy míg a keresztyénnek a mosékba lépni tiltva van, a dervisek zárdái mindenkinek nyitvák; pedig az, mit ezekben lát az idegen, alig képes benne a muzulmán vallásról kedvező fogalmat gerjeszteni. Mindössze is az ajtóörnek kell pár garassal adózni.

Nem tagadhatom, én sem valék egy-egy látványra kíváncsibb mint erre, melyről bármennyit olvasék, híven soha sem tudtam azt magamnak képzelni. Az isteni tiszteletnek

e csodálatos módja teljességgel nem ment fejembe; úgy valék vele, mint mesével a gyermek, hiszi, míg mulattatja, de midőn nem új neki, hajlandó nem hinni.

Az *ordító* (= rufaji) dervisek Szkutariban laknak, s hogy őket meglássuk, egy szép nyári délután könnyű két lapátú csolnakon az ázsiai partra áthajózánk. Midőn a tekkébe (=kolostor) lépénk, szokás szerint papucsainkat a küszöbön előbb levetettük (hol legalább kétszáz más papucs volt). Megérkezésünkkor az ének s könyörgés már elvégződött.

A terem hosszú négyszög s igen egyszerű; falain Korán-versek kalligrafái fénylenek és néhány nagy csörgődob függ. De a *mirab* (Korán-polc) mellett, s azon oldalon, hol a *seik* s dervisek guggolva ülnek, a kínzás sokféle kegyetlen eszközei hosszú sorban függenek: fogók, csippentyűk, fűrészek, balták, kalapácsok, éles nyársak, szíjostorok, végeiken óngolyóval, hegyes szöggel kirakott kötelek, szóval az önkínzás mindenféle misztikus eszközei. Nem templomban, de egy hóhér, vagy önkvizitor kínműhelyében véltem lenni magamat.

A seik egy aggastyán, csontos, száraz, halvány, olajszínű ember volt, bizonyosan a sivatag Arábiának szülötte; zöld turbánja mutatta, hogy vagy emír, az az próféta-ivadék volt, vagy hadzsi, az az, ki Mekkába már zarándokolt; különben szabályos arcélén annyi szelídség, egyszersmind annyi mélaság ömlött el, hogy lehetetlen volt hozzá vonzalmat nem érezni.

Vele szemközt, keresztbe vetett lábakkal ülének a dervisek, egyező hanggal ismételvén egy bizonyos éneket, melyet közülök időnkint egy hatalmas ércmellű férfiú kezd meg, s egyszersmind fejeiket előlről hátra és hátulról előre minduntalan lógatták, mint ama chinai alakok, miket mindnyájan ismerünk. Azonban az ének mindinkább hangosb lőn, a fejlógatás sűrűbb, gyorsabb, erősebb, arcaik mind jobban elhalványultak, lihegésök zúgóbb lett.

Ekkor mindnyájan egyszerre felrohantak, s karjaikat egymás vállára fűzvé, a csörgő dobok fülkábító lármája mellett hol előre, hol hátra veték magokat, bizonyos titkos szabály szerint, tele tüdővel ordítván folyvást: *Allah-hú*, oly dühvel, oly bőgve, mint azt a vasrekeszbe zárt oroszlánok, tigrisek, farkasok teszik, midőn étköket várják. S percről percre növekedvén ihlettségök, képök elsárgul, szemeik szikráznak, mint odúban vadállatokéi, az izzadság arcaikról fut, ajkaikon nehéz nyavalyás tajték habzik, s a lábaikkal vert sűrű poron mint egy veres ködön át villog keresztül az örült vonaglású ábrázat –, és ez így megy, mindig növeked-

ve, egy óránál tovább, míg a lárma, zaj, ordítás, őrjöngés, vad ihlettség tetőpontját éri el. De néha valami különös, keserves, kinteljes s valóban szívrepesztő ordítás és düh üti meg a hallgató fülét, mit egy megsebesített vad vagy kölykét vesztett nőstény sivitásához tudnék hasonlítani. Íme tehát, bármi borzasztó e szörnyű állati harmónia, van benne egy titkos hang, mi a keblet ellenállhatlanul megrázza.

Azon közben a *seik* a *mirab* előtt áll, s kézzel és szóval únszolja az anélkül is növekedő dühöt.

De ekkor következék be a próba pillanata. És most egy, majd más dervis válék ki a csoportból, s elébe lépett az öreg *seik*nek, ki egy ifjúnak archúsát éles törrel át meg átdöfé, anélkül, hogy ez a fájdalomnak legkisebb jelét adta volna, egy idősb dervisnek meztelen vállaiba több mély vágásokat tön, egy harmadiknak markán egy hegyes nyársat szúra keresztül, egy negyedik övezetig meztelenül jelene meg, s két kezébe hegyes szögekkel tele vert két szíjostort kapván, tánc közben azokkal folyvást csapkodta magát, mint egy eszeveszett, míg vérezve, nem a fájdalom, de a fáradtság miatt össze nem omlott. Ellenben a többi három a kapott szúrások után a sorba visszalépett s mint azelőtt, elő s hátra rohanásait s ordításait tovább folytatta.

Később szőnyeget s juhbőrt terítének a *seik* elébe, s gyermekek, ifjak, férfiak fekvén rá, az imám, támogatva két dervis által, rájuk lépett, s néhány másodpercig rajtuk állva maradt, mely típrásnak a nép bűvös gyógyító erőt tulajdonít. Sok szép gyöngye gyermek keservesen sikoltott az *imám* kegyes tapodása alatt, de mind hiában volt, annál boldogabb vala a szerető anya, ki e szertartás által kedves gyermekét minden baj s betegség ellen megóvottnak erősen hitte.

Öreg dervis barátommal valék e látványnak tanúja, ki észrevévén, hogy az rám komolyabb hatást csinált, mint vártam volna, mosolygva mondá nekem: »Nemde borzasztó, de ugye koránt sem oly borzasztó, mint az ember leírás után véli? Hol nincs fájdalom, ott nincs mitől írtózni, s itt az nincs. Nem emlékeztet-e ez önök mártíraira, kik az ihlettség, magasztultság, áhítat roppant befolyása alatt a legnagyobb kínzásokat valóban érzéketlenül tűrték? Aztán a borzasztót benne elfeledteti az, hogy csodálatos, s az emberre, de kivált a népre, minden hat, mi csodálatos, mi természet fölötti, mi megfoghatatlan, mi a *lélek* hatalmára mutat az *anyag* fölött –, e misztikus vágy a teremtés titkai felé a népben az, mi őt ide vonja, s hiszi azt, mit nem ért. Önök, nyugatiak, ezt magnetizmusi tüneménynek fogják

mondani, mi a név fölött nem vitázunk, de ezzel a dolgot megmagyarázták-e?»

Még másnap is a magnetizmus volt beszélgetésünk tárgya, melyet ő oly jól látszik ismerni, mint a delphoszi papok s az indus bölcsek, kik azt Mezmer előtt a természetből ismerték; s e nap délutánján Perában, a kerengő (=mevlevis) dervisek kolostorába menénk.

E *tekké* (=kolostor) Pera legmagasb pontján egy temetőben, turbános sírkövek és százados ciprusok közt emelkedik. Itt van a híres francia hittagadónak, gróf Bonnevalnak sírja, ki egykor mint török admiral nagy szerepet játszott. Homlokzata az épületnek igen egyszerű, török kalligrafikus írással berajzolva, ablakai rácsozattal befonvák, melyeken keresztül az udvarból márvány-síremlékek fehérленek ki, mellette egy körded szökőkút van láncon függő vaskanállal, hogy a szegények s fáradtak epesztő szomjaikat olthassák. Belseje nem rideg, nem sötét, nem szomorú, mint kolostorainké, hol a hosszú és elavult sikátorokra a szűk cellák egy-egy sírlyuk gyanánt nyílnak; a szobák itt szellősek, a fal mindenütt vidám színekkel kifestve, a nap mindenüve melegen besugárzik, s ablakaiból kinézve, a legkiesb panorámának sora nyílik a szemnek: a fölséges Boszphor csillogó hullámaival, a festői fekvésű Szkutari és Kadi-kői az ázsiai oldalon, a bythinai Olymp-hegy fehérló havakkal ormain, a Marmara-tenger mint egy nyugvó tó, a rajta úszó Hercegszigetek csoportozatával, Szeraj-Burnu csodaalakú palotáival, tarka kioszkjaival, lombfödte kertjeivel, jobbra Sztambul, a tündéri város, száz meg száz domborodó kúppal és sugár minaretek ezreivel, melyek közül főleg kitűnik a hat minaretű Ahmet-, a rózsaszínű szent Szophia-, a hatalmas Szolimán-mosé, mely körül a sok kúpok sora mint összetolt sok dombok emelkednek, és végre a fénylő öbölben ott látszik a vitorlás hajók árbócerdeje, jövén – menvén száz meg ezer hajó; folytonos a változatosság, de örökké tiszta s felhőtlen fölötte az ég.

A terem, hol a dervisek kerengenek, az udvar mögletében van; minden ékessége a Korán arabeszkalakú versiratiból áll; padozata jól kicsiszolt és teljesen sima, mely körül földszint három és fél láb magasságban egy köralakú karzat foly; vékony oszlopok egy második karzattal tartanak, ahol van a szultán páholya, hova az előkelőbb vendégek vezetnek, és a nők, de épp azért eleje sűrű rácsozattal fonattott be. A zenekar átellenben van a *mirabbal*; az egész terem fehérre és kékre kifestve lévén, igen vidám, és oly tiszta, mint egy terem csak lehet. Papucsomat itt is a küszö-

bön künn hagyván, az alsó karzat első sorában foglalék helyet, kíváncsi szemekkel várva, ami történni fog.

Végre a *seik* (előljáró) megérkezék, s egy özbőrrel beborított szőnyegen, a *mirab* alatt két tanítvány közt guggolva leüle. Neve Kudret-Ullá effendi; a keleti nyelvekben s régiségekben nagy tudományú embernek lenni mondatik, s türelme, műveltsége, élettisztasága miatt mint szent tiszteltetik. Atyja szinte *seik* volt, s ő a Kudret nevet, mi csodát jelent, azért kapta, mivel, midőn születék, anyja 39. évét (mi itt nőknél vénkor), és atyja 80. évét tölté be. Kudret egy kiszikár emberke, mondhatni egy fonnyadt gyümölcs; ritka bajsza és vékony szakálla őszbe vegyült, száraz s fehér kezén alig vala hús, az csupa kék erek hálózatából állt, magas homloka tele volt a tartós gondolkodás számos redőivel, de mely alól két kéklő szem, mint két nagy csillag szelíden, de szikrázva ragyogott elő, és valami bűbajos világítással, mintha az egy földöntúli magasb fénynek volt volna visszasugárzása.

Utána párosával jövének be a dervisek, s előtte, bizonyos testtartással, egyenkint elvonulván, keleti modorban, a legmélyebb hódolattal hajták meg magokat, mit halkán, kimért ünnepi, lejtő lépésekkel elvégezvén, vele szemközt a padozatra ülének le.

E dervisek öltözete áll egy barnás vastag posztó süvegből, mely hasonló egy szájjára állított virágcserepéhez; egy fehér mellényből, egy hasonló színű s számtalan redőkbe szedett szoknyából, egy ugyan olyan színű nadrágból, mely bokáig ér, szóval az egész könnyű, deli s kellemes öltözet, nem oly ügyetlen és rideg, mint szerzeteseinké. Minderre öltenek egy gallértalan, de ujjas bő köpenyt, zöldet, kéket, barnát, kinek mint tetszik, mert e részben egyenlőség nem kívántatik.

Majd kezdődék az imádkozás, kísérve mindenféle muzulmán hajlongásokkal, arcra borulásokkal, tagjártatásokkal, melynek vége levén, bő köpenyeiket a dervisek leveték, és sorban egymásután a fennálló *seik* előtt bizonyos lejtő lépetekkel elvonulának, s tőle egy magnetikusjelű áldást kapván mindenik, sarkán ügyesen s kellemmel megfordula; ugyanakkor az utána következőt a *seik*nek egy bókkal mintegy bemutatván. Körülbelül huszonegy dervis volt, ifjú és öreg, némelyik ősz, többnyire mind ép, egészséges, deli termetű, de egy sem volt ügyetlen, valamennyi tökéletes keccsel s illedelemmel tevő lejtő lépéseit.

S már ekkor észre leheté venni rajtok, kik a terembe egyéni jellemök különféle kifejezésével jövének, hogy arcuk derülni, szemök fényleni, magoktartása erősödni, ihlettségök

növekedni kezd, s midőn a csörgő dob és egy lány fuvola kíséretében a zenekar orr- s torokhangon énekelni indult, íme a dervisek közül egy kinyitá karjait, hasonlóan a kereszt-re feszített Megváltóhoz, s kezdte maga körül kerengeni, eleinte halkán, úgy hogy mezítlába a fényes padozaton semmi zörejt nem csinált, majd sebesebben, bő redős szoknyája mint egy szárny lebegett körül a légben, hasonlítva egy óriás fehér virág harangalakú szirmához, mely szára körül kinyílt széles kört képez. Az első dervist egy második, ezt egy harmadik követé, míg végre valamennyi kerengeni indult, a forgás szédítő örvényébe mintegy besodortatván.

És így, keresztileg kitárt karokkal kerengtek folyvást, feltartóztathatatlanul, fejüket vállaikra eresztve, félig hunyt szemekkel, nem egészen bezárt ajkkal, mintha a könnyű lég egy vízhullám volt volna, mely őket magával ragadja; lejtéseik szabályosak, könnyűek, habzók valának, bennök semmi erőködés, semmi látszó fáradság; forogtak, szelíden, mint egy víztől hajtott malomka, s ami különös, bár sokan valának s a hely nem éppen tágas, kerengésökben sem össze nem ütköztek, sem köreikből ki nem estek, sem a zene mérsékét egy percre el nem veszítették, mintha e bezárt szeműeket isten láthatlan uja titkosan vezérelte volna. Közéjük néha a *seik* vegyüle, de ő csak járt és nem kergetett, tapssal adva vagy a zenekarnak jelt a ritmust gyorsítani, vagy a kerengők fanatizmusát buzdítani.

Mintegy fél óra múlva a zenekar elhallgatván, a dervisek megállapodtak, s mint előbb, ismét lassan, lejtő sétálással s kimért léptekkel járták egy párszor a terem körül.

De néhány perc múltával a kar még dühösben énekelt, a fuvola még keservesebben sírt, a csörgő dob még jobban pergett s lármázott, és sebesb mértékben semmint előbb, s a dervisek újra kerengeni kezdtek kettőztetett, sőt négyszerezett gyorsasággal. A forgás sebesb lőn, ugyanennyi idő alatt a táncoló hatszor annyi ízben fordula meg maga körül, de ez nem valami lázas és rendetlen mozgás volt, a zenemérték által mindig korlátoztatván, e mozgás bármi rohanóvá, szédítővé lesz, folyvást *csendes* nesztelen, nyugalmas, kedélyes marad –, csak annyi változást vehetni észre, hogy a dervis kissé lejjebb ereszti karjait, aszerint, mint fáradsága vagy ihlettsége nőtt, vagy fejét veti hátrább, szemének úszó fehérét, vonásainak magasztultságát, s ajkának égi kifejezésű mosolygását láttatván, mert bár kergeng, mindig kereng, de álmodni látszik láthatlan képekkel társalogni, nem ismert hangokat hallani, s mellére vagy karjára

csüggedt feje itt üdvezülve nyugszik, mintha paradicsomi kéjpárnán pihenne.

Valóban egy festő, ki szentek s mártírok képeihez tökéletes ideált keres, itt találja fel azt, csak a liliomszálat fesse kezébe, vagy a glóriakoronát fejére, a többi, főleg a magasztos arc, készen van. Nekem egy vastag bőrű s rút vonású öreg tűnt fel, kinek megvilágosodott arca, a lélek lámpájától belülről megvilágosodván, egy mártir legfölségebb fejét ábrázolta előmbé; és egy szőke selyemhajú, női természetű, olvadó kék szemű ifjú ég felé fordított arccal, ki az apostol Szent Jánosra emlékeztetett, midőn az munkáját a mennyei jelenésekről írta; egy fekete hajú, bőrű s tűzszemű férfiú pedig ama extatikus látnokhoz hasonlított, ki feledve földet, időt, tért, lelki tekintetével a legmesszebb csillagokon túl jár, s mulatni, örvendeni látszik közlésében az istenségnek, kibén felolvadni óhajt.

Midőn végre a kerengés, szédelgés, szent őrzöngés, mert mi egyébnek nevezzem? – tetőpontját érte el, s a felénk, nézők felé hűs szellőt verő fehér szoknyák hihetetlen sebes lebegése oly fokra hágott, hogy a nézőnek káprázó szeme és gondolata azt vélte, miképp előtte ködalakok szárnyas csoportozata zavarong; hol egy, hol más dervis, s apródonkint csaknem valamennyi megállapodék, térdre esett, arca borult, s egy kolostori szolga köpenyt terítvén reá, jöve a *seik* s mindenik fölött bizonyos misztikus szavakat áldásképp mormolt el. Ezután újra fölkelvén, köpenyeiket magokra ölték, s ismételvén körsétájokat a *seik* előtt, azon rendben, mint jöttek, párosával a teremből eltávoztak.

Mi a zenét s a dallamot illeti, az egy európai fülnek szokatlan, durva, lármás, vad, eleinte tehát kellemetlen, de egyszersmind erőteljes, szilaj, csodálatos; és mivel ezenkívül mély panaszt lehellő, keservet kiáltozó, nehéz fájdalommal teljes; mivel folytonos, szakadatlan; mivel kevés változattal az alap-motívum ismét és újra visszakerül, mint egy erős tábor, mely ostromait állhatatosan megújítja: végre e zene a hallgató lelkét ellenállhatlanul megragadja, mint martalékat éles körmeivel a kegyetlen oroszán. E szörnyen szép s kegyetlenül érzékeny zenének hosszú hallgatásához hozzá járulván ama szédítő kerengés tartós nézelése, fejem is el kezdett bódulni, minden táncolt bennem, velem, körülem, még az épület is, láttam képeket, alakokat, álmokat, miket azelőtt soha nem ismertem, egy fényes köd homálya borult szemeimre –, de melyen keresztül én nem láthattam, ki tudja mit láttam volna mögötte, ha szemeim hozzá szokva lettek volna? A dervisek érzéseiről tehát én nem merek

ítélni, sok élv van az életben, mi kezdetben kín, sőt mik eleinte a legundorítóbbak, azokban leljük utóbb a legtartósb s legkívánatosb kéjeket.

Égető nyári nap lévén, öreg dervis barátommal hűs alkonyi léget szívni az európai Édesvizekhez menénk, hol a szultánnak egy gyönyörű mezei laka s egy szép nagy kerte van. Egész este a dervisek szertartása volt beszélgetésünknek tárgya. »Ne hidd, mondá ő, hogy e kerengés jelentés nélkül van, szimbóluma az a felekezet két nagy misztériumának. A körszerű forgás jelenti, hogy e felekezet Isten mindenütt jelenlétét elismeri s keresi a hozzájuthatást, míg a kerengésbeni eléhaladás képe az ember menetelének az életen keresztül, mely ti. az ember járása, kezdetben gyöngé és lassú, később feltartóztatlan sebességgel tovább siet, míg a halál által rögtön félbeszakasztatik. Egyszermind képes kifejezése azok nemes lemondásának, kik nem gondolván a világi dolgokkal, magokat kizárólag Isten szolgálatára szentelik. A jobb kar kiterjesztése felfordított tenyérrel jelenti a mennyei jók kérését, a bal kar kinyújtása lefordított tenyérrel azt akarja mondani, hogy a földieket másoknak engedik, ezért nevezik magokat koldusoknak, szegényeknek... Minek ez igazságot ekképp elfátyolozni? De melyik vallásban van ez másképp? Én szinte nem értém a katolikusok miséiben előforduló számos mozdulatok s jelenetek érdekes jelentéseit, míg azokat nekem utazásim közben egy tiszteletreméltó pap részletesen meg nem magyarázta. Az embereknek két rende van, egyik áll azokból, kiket ilyen külső szertartás és az írott törvény vezet, másik áll azokból, kiket pusztán Isten *belső* szeretete vezérel; ez utóbbi egyenesen Isten népe, s ez azon tökély, mire az *igaz* dervis lelkében törekszik. Alkalmasint legjobb lenne nem burkolni be az igazságokat, miket az emberiségnek ismernie kell, mint a jótevő napot nem, s mint evangéliumtok bölcsen megjegyzi: »mit használ a világosság, mely véka alá van rejtve?«

Azon észrevételt tevém én, miképp kerengéssel, tánccal stb. istent imádni különös és szokatlan. Válaszolá: »Megléhet, hogy különös és szokatlan, de bizony nem természetellenes. Indiában ez divatozik ősidők óta. Vad népeknél, kik a természet ölén élnek, mindenütt nyoma van. A *művelt* görögök ekképp imádák isteneiket. És jelenleg is Észak-Amerikában a shakerek keresztyén felekezete nem tért-e vissza e szokáshoz? Melyik tagját az embernek nem teremté Isten? Melyik nem volna egyképpen méltó az ő imádatát kifejezni? Melyiknek tiltá meg, hogy vele az ő tisztelete ki

ne fejeztessék? Szem, száj, fej, kéz, láb, szó és hang, s ezeknek illendő használata sokkal természetesebb s méltóbb tolmácsai az ő dícséretének, mint egy faragott kép, egy öntött pohár, egy réz- vagy fa-hangszer, mely érzéketlen vak eszköz, és a gondolkodó s érző emberi testének nem tagja. Minden botránnyos, mihez nem szoktunk, de egy szokás sem az, mi a természettel nem ellenkező, az ész vizsgálatát kiállja.«

Megvallom – felelém a dervisnek a kerengést illedelmesnek találtam, hasonló az a villik szellemi táncához, ezzel a szokás végre megbarátkoztathat; de az ordítók kegyetlen szertartása botránnyos marad, Isten úgy nem kívánhat tiszteltetni. »Tökéletes igaza van önnek – mondá az öreg. – Ez nem más, mint a corybantok dühös tánca a régi görögök-nél, melyet a phrygek „cubeboi”-nak neveztek; még a zene is megegyezik azon leírással, melyet róla a régéi íróknál találunk. Ábrázolni akarván a phrygek azon fájdalmat, melyet Cybéle érzett Átysz halálán, addig s oly indulattal táncoltak amaz istennő szobra körül, míg egy szent düh meglepven őket, ez ihlett állapotban képesek lőnek magokon mindenféle sebeket ejteni, anélkül, hogy fájdalmat éreztek volna. Akarja ön tudni, mi ez valóban? Egy magnetikus állapot, melyet a keletiek az Isten imáadására felhasználnak; a népnek csodálatos, de a bölcsnek nem. Ön bizonyosan sokszor tanúja volt Nyugaton, hogy álomjárókat a magnetizáló oly cataleptikus állapotba helyez, melyben az nemcsak orgánumait elveszti, nemcsak az orgánumok helyet cserélnek, a szem hall, a fül s has lát, nemcsak szúrás állnak ki, vért nem veszve s fájdalmat nem érezve, de vér-ütésök megáll s testöknek súlya hol nő, hol fogy, szóval, rá nézve a természet törvényei megszűnnek vagy elváltoznak. Mi önöknél új s kezd egy tudományképp műveltetni, az Keleten ősrégi titokteljes hagyomány, mely egyes családoknál, szerzetes felekezeteknél firól fira száll, tartatván e teljesen nem értett, de tünetnyeiben ismert bűerő Isten kiváló kegyelmének, melyet közülök némely alkalmaz beteg gyógyítására, más ez extatikus állapotban istenneli közlekedést vél rejteni; mindenesetre Kelet lángképzeletű népét, mely a miszticizmusra oly hajlandó, elbájolja a lélek azon csodateljes hatalma, minél fogva az magát a test földi kéjeitől, kínjaitól, gyarlóságaitól függetlenné bírja tenni. Az ordító dervisek a mi magnetikusaink, tanítványai indus fakíroknak s egyiptomi puszták keresztyén remetéinek; ha utazni fog ön, mint szándéka van, Ázsiában, s vizsgálandni fog gondosan, nemcsak indus borbélyokban fog a magnetizálás

tudatlan, de nagy mestereire találni, hanem nagy részére azon csodálatos tüneményeknek, mizez az ó-világnak az amerikai asztalkopogtató s lélekidőző, úgynevezett spiritua-
listák újabban fölfedeztek. Ez egyébiránt csak azt bizonyítja, hogy az emberi természet mindenütt ugyanaz, s hogy a keleti emberiség a teremtés mély titkainak ellesésében Nyugatot mindig megelőzte. Mi találjuk meg a magvat, de ti vetitek el, s nektek virágozik és gyümölcsözik.«

XVI. EGY SÍR A SZKUTARII TEMETŐBEN. BESZÉLGETÉSEM ALI DERVISSEL AZ IZLÁMRÓL. ELLENVETÉSEIM. Ő FELEL S KORÁNBELI IDÉZETEKEL MAGYARÁZZA ANNAK FŐBB ÁGAZATAIT

Ha utazónak valahol nehéz magát a várost, a népet s ennek szellemét kiismerni, ez főleg Sztambulban s a török népnél nehéz. A nyelvbéli járatlansághoz járul, hogy akár a göröghöz s örményhez, akár a zsidóhoz fordulsz felvilágosításokért, mindezek költött és igaz adatok és események vegyítékével halmoznak el, mit egészen elhinni lehetetlen, s egészen elvetni is. Ezért én igen örültem a véletlennek, mely ama művelt emír-dervissel megismerkedtetett, abból, mit tőle s amazoktól hallék, meglehetősen képes voltam a valót kitudni.

Egész napokat tölték én kellemes társaságában. Magyarul, franciául, olaszul váltva beszélénk, aszerint, amint melyikben akadt nyelvünkre az alkalmas szó és kifejezés. Gyakran ő vala a kérdező, mivel ő Nyugatot inkább könyvekből, semmint életből ismervén, sokat tudott, mit nem értett, sok dolog volt, mi iránt felvilágosítást kívánt; mindenre készséggel felelék neki, hogy ez által viszont igényt szerezzek, a sor rám jövén, tartalék nélkül kérdezősködhetni tőle a keleti világ oly érdekes oldalairól. Mi sem szakítá félbe társalgásunkat, mint az imádság órája: de midőn ez elérkezett, mindig elhallgatott, s lelkiismeretesen végezé könyörgését, megmosakodván, s egy hajlongást sem mulasztván el; sőt, ő hosszasabban imádkozék, semmint szokás, úgy vettem észre, őnála az imádság ideje egyszersmind az elmélkedésé is volt; – még most is látom a komoly s méltóságos ábrázatot, hosszú szakállával, halvány arccal, ábrándos szemekkel ülni mellettem a szőnyegekben, néha mozdulatlanul mint egy képszobor, s tudást nem véve rólam s mi körülr történt, mintha ily pillanatokban lelkileg nem a földön volt volna.

Egy bizodalmasb órában megjegyzést találék tenni az

iránt, hogy ő is oly szigorúan megtartja a könnyörgés külső és így nem lényeges szertartásait. Azonban alig mondtam ki, már megbántam, de már késő volt. Arcában egy vonáska sem változott meg, s a bölcs hideg nyugalmával ezeket mondá: »Mint gyermek így szokám meg a könnyörgést, és mint férfiú így folytatom. A szokás végre természetünké válik. És miért változtatnám meg? Valami modorban csak kell elvégezni, s melyik a legjobb, ki tudja? És egyik miért jobb a másiknál, szinte ki tudja? Azt mondják, az égi csillagok könnyörgése valami bájos szimfóniából áll, melyet forrásuk idéz elő s emberi fül nem hallhat, az erdőé zúgásból, a tengeré ragyogásból, a rózsáé illatból, a csalogányé énekéből, a sasé fölpillantásból a nap felé... szóval minden teremtmény: fű, fa, állat, kő, víz saját módja szerint dicsőíti Istent; csak a népek s nemzetek, csak a *szabad* ember bír e részben is tehetséggel különfélelépp dicsőíteni az urat –, ti térdelve, mi arcra borulva, mások másképp imádkoznak, azt hiszem, istennek mindegy, mindenesetre csak ő tudja, melyik mód neki a legkedvesb.«

E napon történt, hogy a szkutarii temetőbe újra együtt menénk. E ciprus-rengetegben már sokáig mendegélénk, midőn ő hirtelen megállapodék, egy nagy sírra leült, és inte, ülnék le én is. Ez itt atyám sírja, mondá ő nyugalmas, de komoly arccal. Ő a maga idejében hatalmas basa és gazdag úr volt, élt jót téve, áldva halt meg. Ő itt az ázsiai oldalon kívánt eltemettetni, sokszor mondogatván nekünk gyermekeinek – hatan valánk –, ez a mi földünk marad örökre, nekünk ezt Isten maga mérte ki. Ő a basák újabb szokása szerint nem akart magának fényes mauzóleumot építtetni. Akárhova teszed a testet, mi vízből, földből, légből áll, az a vízzel, földdel léggel egyesülni fog, mert ez a természet örök törvénye. Tehát nekem, kedves fiam – monda – ne csináltass ezüst koporsót, ha te nem, más kivetné belőle poromat, ezt nem érezzük ugyan, de képzelni fáj, se márvány boltban ne őriztess, meggátolna a galambok kedves szólását hallanom, s aztán a márványhoz is hozzá nyúlnak; ha mégis kúthoz használnák, mely puztákon szomjas vándornak enyhítő vizet ád; rézkoporsóba se tétess – ah, mert sejtem, nem sokára minden ércre szükségetek lesz ágyúitokhoz, hogy Sztambult, a gyönyör e városát, mely mint a paradicsombul egy hely virít a földön, megoltalmazhassátok. Tétess közönséges sírba, a nép közé, zöld ciprus alá, zúgó szökőkút mellé, úgyis porrá kell lennem, mi voltam az élet előtt. Amit óhajtok, egyedül abból áll, hogy te, szeretett fiam néha-néha, talán halálom

napján, jönnél el ide s ülnél le síromra – meglehet, hogy semmit nem fogok róla tudni, de most édes e gondolat nekem. Az ember a földön halála után csupán addig él, míg azok élnek, kik ismerték és szerették.»

E szavak után a dervis imádkozva borult le a sírhalomra s e megható helyzetben mintegy fél óráig maradván, derült tekintettel kele föl, mintha megszenvedett, de egy-szersmind ki is pihent volna.

Azonközben én csendesesen s némán ülök mellette, mint némán álltak körültem a magas ciprusok, a sírok e szomorú árbocai, melyek itt keleten messze felnyúlva hirdetik a helyet, hol az emberi élet hajói törést szenvedve romokban hevernek.

Fölkelvén, egy pár fejezetet mormolva olvasott el a Koránból, mely zöld bőrbe ezüst kapocccsal volt kötve, s gyönyörű kalligráfiával volt írva. Ára legalább 5000 frank lehetett. A törökök a szépírásban épp oly nagy mesterek, mint mi a nyomtatásban vagyunk; a kalligrafia náluk oly dicsőséges művészet, melyre egynél több szultán törekedett. Annál nehezebb művészet ez, mivel a töröknél többféle írásmód van, egy a *nesszik*, ezt csupán a Koránra, *szuluz*, ezt a feliratokra, *diváni*, ezt a hivatalos, *tálík*, ezt a bírói, *sziaakát*, ezt a finánc, – végre *reka*, ezt a magány-iratoknál használják.

Megvallom, én a Koránt akkor még nem olvasván, az izlamról igen hiányos ismeretem vala; mások ítéleteiből képezék magamnak róla némi fogalmat; azonban bizodalmas beszélgetés közben nem tartózkodám némi észrevételeket tenni: hogy a Korán a török nemzet előhaladásának akadályá, hogy tudományban, iparban, műveltségben minden tökéletesedést lehetetlenné tesz, hogy nemzet, melynek vallási és polgári törvénykönyve egy örök tespedésre van kárhoztatva, hogy vallásnak, mely türelmetlenséget s taliót hirdet, nincs jövője, hogy vallás, mely paradicsomát érzéki kéjekkel festi, vastag materializmusra mutat, emlékezem, hogy szóltam a poligamiáról, fatalizmusról és sok olyanról, mit okkal vagy ok nélkül az izlam ellen felhozni szoktak.

Vádoló észrevételeimet a tisztos öreg nyugottan hallgatá, s némi gondolkodás után hosszú szakállát végig simogatván, mondá: »Ön éppen úgy beszél az izlamról, mint a legtöbb török szokott a keresztyén vallásról szólni. Igen egyszerű az oka: ki a tárgyat nem ismeri, az mások ítéletét mondogatja vissza. Hogyan állíthatja ön, hogy a Koránnál nincs haladás? Elfeledé, mit a minap mondtam, ti. azt, hogyan nyilatkozik a Korán a tudományokról? Mi nagy becsben

voltak a tudósok Keleten kezdet óta? És mi sok tudományban, különösen természetiekben valának úttörők a muzulmánok? Az ész, mi minden ismeret s tudomány kútfeje, Mohamed fő polcra helyezi, Mózes teremtési rendétől eltérőleg mondván: „első volt, mit isten teremtett, az ész.” Ha éppen kívánja ön, nem kerülöm a vitát, de mindenesetre megjegyzem, hogy amit mondani fogok, nem vád a keresztyénség ellen, hanem igazolás az izlam mellett.

Azt állítá ön, miképp a Korán türelmetlenséget hirdet? A vád súlyos volna, ha állna, mert a türelem minden valóság isteni eredetének próbaköve. A katolika, sőt a görög egyház is azt tanítja: az egyház kebelén kívül nincs üdvösség. E tan kárhozatra küldi a többi keresztyén felekezeteket mind, azt nem is említem, hogy a muzulmán embernek is alig, a Korán még csak tisztességes könyvnek sem tartatik.

A Korán sokkal türelmesb. Mit tanít Mózesről, mit Jézusról, mit Máriáról és a Bibliáról? Elolvastam a főbb helyeket. – És nagy ügyességgel lapozta végig a Koránt, pontosan ráfordítván a helyre, mit keresett, de én azt hiszem, könyv nélkül tudta, mi derviseknél nem ritka eset. Kérem, hallja ön:

„Az angyalok mondák Máriának: isten téged magának kiválasztott, ő téged mentté tőn *minden szennytől*, ő a mindenség asszonyai közül téged választott ki (Korán, III. Fejezet 37. vers).”

„Ó Mária, légy Urad, Istened iránt kegyes, borulj arcra és hajtsd meg térdeidet azokkal, kik térdet hajtanak (III. F. 38.v.).”

„Az angyalok mondák Máriának: Isten üzeni neked az ő *igéjét*. Ő Messiásnak, Jézusnak, Mária fiának nevezendi magát, dicső e világban és a másikon, és egy az Isten közelében lévők közül (III. F. 39.v.).”

„Mert ő szólni fog az emberekhez, mint gyermek a bölcsőben, s mint meglett ember, és ő egy lesz az igazak közül (III. F. 41.v.).”

„Uram – felelé Mária – miképp lenne nekem fiam? Én hozzám egy ember sem közelített. Ez így van, válaszolta az angyal, Isten teremt, amit akar. Ő mondja: legyen és megvan (III. F. 42.v.).”

„Ő tudtára adja neki az írást és bölcsességet, Mózes öt könyvét és az evangeliumot. Jézus lesz ő követe Izrael népénél. Mondandja nekik: jövök hozzátok, kísértetve az Úrnak jelei által. A sárból madarat képezek, ráfuvallok és Isten segedelméből a madár élni fog; a vakon szülöttet meggyógyítom és a bélpoklost; Isten engedelmével a holtat

feltámasztom, megmondom, amit enni fogtok, és ami rejtve van hajlékaitokban. Mind ez megannyi jelül szolgáljon ti-nektek, ha van hitetek (III. F. 43.v.).”

„Jézus mihamar észrevette a zsidók hitetlenségét. Fölkiálta: ki lesz nekem segedelmem Isten ösvényén? Mi – felelének az apostolok –, mi leszünk segítőd Isten ösvényén. Mi hiszünk Istenben és te bizonyoságot teszesz mellettünk, hogy mi egészen benne bizakodunk (III. F. 45.v.).”

„A zsidók ármánykodni kezdtek Jézus ellen, Isten pedig ellenök, és isten a leghatalmasb (III. F.47.v.).”

„Valóban én (Isten) szenvedtettem veled a halált, én vagyok az, ki magamhoz fölemellek, ki azokat, akik téged követnek, fölébe helyezem a hitetleneknek a föltámadás napján. Ti mind keblembe tértek vissza, és én megítélem azt, amiben egymástól eltértek (III. F. 48.v.).”

„Jézus az Isten szemei előtt az, ami Ádám. Isten őt porbul alkotá, és azután mondá: légy és megvolt (III. F. 52.v.).”

„Mondják (a zsidók) mi megöltük Messiást, Jézust, fiát Máriának, Istennek apostolát. Nem, ők nem ölték meg őt, ők őt nem feszítették fel; egy hozzá hasonló ember tétették helyére, és akik vitatkoznak e fölött, azok magok is kétségeskedtek. Bizonyos tudásuk róla nem volt, csak véleményök. Ők nem ölték meg őt valósággal. Isten magához emelte őt, Isten hatalmas és bölcs (IV. F. 156.v.).”

„Mondjátok: mi hiszünk Istenben és mindabban, ki hozzánk felülről küldetett, Ábrahámiban és Izmáelben, Izsákban, Jákóbban és a tizenkét nemzetségben; mi hiszünk az írásokban, melyeket a prófétáknak az Úr felfedezett, mi nem teszünk köztünk különbséget, mi Istenre bízunk magunkat (II. F. 130.v.).”

„Te (Mohamed) meg fogod látni, hogy a legdühösb gyűlöléssel a hívők ellen a zsidók viseltetnek és a bálványimádók, és hogy őket szeretni leghajlandóbbak azok, kik magokat keresztyéneknek nevezik (V. F. 85.v.).”

„Ő megállapított egy vallást, melyet ajánlott Noénak, ugyanazt, melyet neked is felfedezett ó Mohamed, ugyanazt, melyet ajánlának Ábrahámnak, Mózesnek, Jézusnak, mondván nekik: kövessétek e vallást és felekezetekre ne szakadjatok. E vallás a bálványimádóknak türheterlen (XLII. F. 11.v.).”

„Valóban, azok, akik hisznek és azok, kik követik a zsidó és a keresztyén és a szabén vallást, szóval minden, ki hisz Istenben, feltámadásban, és ki jócselekedetekben gyakorolja magát, mindezek jutalmát veszik az Úrtól, a félelem őket nem szállja meg, és nekik nem lesz bántalmok (II. F.59.v.).”

Íme ily méltányolva szól a Korán Mózesről és a Bibliáról, Jézusról és a keresztyén vallásról; Mohamed elismeri szent könyveitek égi eredetét, a magáét nem ellenébe, de mellé állítja, mint mely legkésőbbi levén, azokat kiegészíti. Bölcs türelmetlenségének azonban legfényesb tanúságai a következő helyek:

„Semmi kényszerítés a hit dolgában. Az igaz utat a tévelytől eléggé meg lehet különböztetni. (II. F. 257.v.)”

„Ne bántsod azon istenségeket, melyeket mások az igaz Isten kirekesztésével hívnak segedelmül, ne bántsod, hogy tudatlanságukban ők viszont Istent ne sértsék. Minden népnek mi ekképp mértük ki cselekedeteit. Később visszatérnek Urokhhoz, ki emlékezetökben idézi, amit cselekedtek (IV. F. 108.v.)”

„Istennek ösvényére az embereket hívd bölcsesség és szíves intések által: ha velök vitába ereszkedel, azt a legtisztességesb módon tedd, mivel urad azokat legjobban ismeri, kik ösvényéről eltérnek, és kik az igaz úton járnak (XVI. F. 136.v.)”

Ez mind igen szép –, jegyzém meg –, de megtartjátok-e?

És ti – kérdé a dervis –, vagytok oly türelmesek, mint Jézus hirdeté? Felekezeteitek nem vívtak-e egymás közt kegyetlen harcokat? A kérdés nem az, milyenek a keresztyének és milyenek a muzulmánok, hanem: mit tanít az Evangelium és mit a Korán? Ha e két isteni követ tanítványai vallásharcot századokon át küzdtek egymással, valóban ne az Evangeliumot s ne a Koránt okozzuk; mindkettőnek parancsa, követői által egyképpen megtörtetett.

Megvallom, erre nem tudván válaszolni, hallgaték, hanem más téren keresém ellenvetésimet, ti. hogy Mohamed magát prófétának nevezé, hogy csodákat beszélnek róla, hogy ketté metszé a holdat s mind a hét eget beutazá annyi idő alatt míg a szem egyet pillant, s hozzátevém végre, miképpen nem hihetem, hogy Mohamed erkölcsi tanai a Jézuséinak tiszta magasságára emelkedtek volna.

Mohamed csodatételei? Melyik egyház bővelkedik annyi csodákkal, mint a keresztyén? És ha csoda történhetik Palesztinában és Európában, miért nem Arábiában? S ha a zsidóknál, miért nem nálunk? Nem mindnyájan isten teremtményei vagyunk-e? Nem együtt valánk-e önnel Balük-lüben a minap, megnézni ama görög egyházat, hol a pópák egy forrásban *úszkáló sült* halakat mutogatnak mindennap? Sőt éppen ellenkezőleg, Mohamed hirdeté, hogy Mózes és Jézus csodákat tőnek, de magáról ezt soha nem állítá, mondván: „Nekem nincs más hatalmam, mint tanítani titeket

arra, mi istentől jő, és meghozni nektek az ő küldeményeit.” – (LXXII. F. 24.v.) – Tovább: „Én ember vagyok, hozzátok hasonló, csak hogy nekem tétetek a fölfedezés, miképpen nincs csak egy Isten (XVII. F. 110.v.)”

Olvastam Bibliátokat én is. Előttünk az becses, igen becses könyv, hiszen maga Mohamed azt mondá, hogy: a Korán csak megerősíti az írásokat, mik azt megelőzték, ti. Mózes öt könyvét és az Evangeliumot, miket Isten azért küldte le, hogy az embereknek irányul szolgáljanak (III. F. 2.v.). De a Korán erkölcsparancsai nem is állnak mögöttök; íme, néhány helyet belőle felolvasok:

„Ő halandók, mi titeket egy férfiból és egy asszonyból származtattunk, mi titeket családokra és nemzetségekre osztottunk le, avégre, hogy egymást ismernétek. Isten előtt közületek az a legméltóbb, ki őt leginkább féli (XLXIX. F. 10.v.)”

„Isten rendeli az igazságot és jótékonytságot, a bőkezűséget a szülék iránt; ő tiltja a paráznaságot és méltatlanságot és igaztalanságot; ő int titeket, hogy gondolkodjatok (XVI. F. 92.v.)”

„Isten rendelte, ő kivüle mást nem imádni, szépen viselni magatokat atyátok és anyátok iránt, akár egyik érte el a vénséget, akár mindkettő, és veletek egy földél alatt lakik. Őrizkedjétek irántok mutatni megvetést és őket szemrehányással illetni. Tisztelettel szóljatok hozzájuk (XVII. F. 24.v.)”

„Légy alázatos és gyöngéd irántok, ekképpen fohászkodván Istenhez: Uram, könyörülj rajtok, ők neveltek engem gyermekségemben (XVII. F. 25.v.)”

„Atyádfiainak add meg, mivel nekik tartozol, mint a szegénynek is, mint az utasnak is, és ne légy tékozló (XVII. F. 28.v.)”

„Ha eltávozol azoktól, kik szükségben vannak, anélkül, hogy segítenéd, legalább szólj velök nyájasan (XVII. F. 30.v.)”

„Ő hívők, hiábanvalókká alamizsnátokat ne tegyétek dorgálás, vagy más rossz cselekedet által, mint cselekszik az, ki pusztá mutogatásból ajándékoz, ki nem hisz Istenben és feltámadásban. Az ilyen hasonlít egy szirtes parthoz, mely porral elborított, rá ömöl a rohanó zápor s marad egy sor szirt. Az ilyen emberek cselekedete haszon nélküli (II. F. 266.v)”

„Az alamizsna a könyörületes Isten kezét előbb érinti, mint a szegénynek markába jutna (II. F. 265.v.)”

„Az erény nem abban áll, hogy ábrázattal keletnek vagy nyugotnak fordultok; erényesek azok, kik hisznek Istenben,

a feltámadásban, az angyalokban, az írásban és a prófétákban, kik Isten szerelmeért segílyt nyújtnak véreiknek, az árváknak, az utasoknak és azoknak, kik azt kérik; akik a foglyokat kiváltják, az imádságot könyörgik, alamizsnát adnak, mire magokat kötelezték, azt teljesítik, türelmesek viszontagságban, a nehéz napokban és az üldöztetés idejében. Ezek az igazak és intenfélők (II. F. 171.v.).”

„Midőn mi (Isten) Izrael népével szövetségre létünk, mondók nekik: imádjatok csak egy Istent, jól bánjatok apáitokkal, anyáitokkal, rokonaitokkal és a szegényekkel; ne szóljatok másképpen, mint jóságosan az emberekkel; pontosan végezzétek imátokat, osztogassatok alamizsnát (II. F. 77.v.).”

„Mondd nekik: Járuljatok ide, és én elfogom olvasni, amit az Úr néktek megtiltott: semmi lényt ne helyeztetek melléje, atyáitokkal és anyáitokkal nemeslelküleg bánjatok, gyermekeiteket az inségnek miatta meg ne öljétek, mi adunk nektek enni, mint nekik is; úgy külsőleg, mint *belsőleg* tartózkodjatok minden tisztátlanságtól (VI. F. 152.v.).”

„Ne illessétek az árva vagyonát, kivéve ha általa hasznát öregbíthetnétek, és ezt csak addig, míg érett korra jutott. A mértéket töltsétek meg, és igaz súllyal mérjétek. Midőn ítélték, igazságos legyen az, habár atyafia irányában is. Legyetek hívei az Úrral való szövetségnek (VI. F. 153.v.).”

„Azok, kik az uzsora gyümölcséből élnek, a föltámadás napján úgy kelnek föl, mint kik a sátán érintése által megfertőztettek (II. F. 276.v.).”

„Isten az uzsorát megsemmisíti, az alamizsnáért pedig jutalmat ad (II. F. 277.v.).”

„Ó hívők, féljétek Istent, s ami még az uzsorából nálatok van, osszátok ki, ha hívők vagytok (II. F. 278.v.).”

„Ha adóستok nem bír fizetni, várjatok, míg állapota javuland. Ha tartozását elengeditek, rátok nézve annál nagyobb érdem lesz, ha ugyan gondolkodtok (II. F. 280.v.).”

„Egy tisztességes szó, a *sértés* elfeledése többet ér azon alamizsnánál, mely után egy rossz cselekedet következik (II. F. 265.v.).”

„Ne öljétek embert, mert Isten eltiltá, kivéve ha az igazságszolgáltatás követeli (VI. F. 52.v.).”

„Törvényül írtuk Izrael népének: aki egy embert megöl anélkül, hogy az gyilkolt vagy rabolt volna, úgy tekintessék, mint az *emberi nemzet* gyilkosa, és aki egy embernek életét visszaadta, úgy tekintessék, mint az, aki az emberi nemzetnek adta vissza életét (V. F. 35.v.).”

Mi a taliot illeti – folytatá a dervis – a Koránban a

gyilkosságról részletes intézkedés van. Azt mondja a próféta: „Isten a zsidóknak egykor azt hagyta meg, lélekért lélek, szemért szem, orrért orr, fülért fül, fogért fog; most általam azt rendeli: aki a büntetésnek bírságát megkapván, alamizsnára fordítja, az jót cselekszik (V. F. 49.v.). Aki szándékosan öl, arra a pokol várakozik, ki szándéktalanul, az egy rabszolga felszabadításával s a megölt családjának javára esendő díj lefizetésével fog lakolni (IV. F. 94-95.v.).”

Azt hiszem, ily enyhe szellemben írt büntető törvénykönyvvel kevés európai nemzet dicsekszik jelenleg is.

A keresztyén vallás erkölcsi parancsai között mint páratlan említetik az, melyben Jézus mondja: „Szeresd felebarátodat, mint tennen magadat”, és az: a rosszat is jóval fizesd; és egy harmadik: (Máté V. 44) „Szeressétek ellenségeiteket, áldjátok, kik titeket átkoznak, tegyetek jót azokkal, kik titeket gyűlölnék, imádkozzatok azokért, kik titeket sértenek és üldöznek; én pedig mondom nektek, hogy a rossznak ne próbáljatok ellentállani, hanem midőn valaki téged jobb arcodon megcsap, tartsd oda neki a balt is.” – Ilyen tökélyt, türelmet, önmegtagadást húsból s vérből alkotott embertől várni vajon lehet-e? – Az más kérdés – mondá a dervis –, de mindenesetre találni hasonló mondatokra a Koránban is, például:

„Midőn a vett bántalmakért bosszút állsz, cselekedd, hogy az arányban legyen azokkal, miket szenvedtél. De ha jobbnak ítéled azokat békével tűrnöd, az hasznosb lesz azoknak, akik békével tűrnek (XVI. F. 127.v.).”

„A rosszért jóval fizess (XXIII. F. 98.v.).”

„A rossz és jó egyenlő lépést nem tarthatnak. A rosszért fizess jóval, s látni fogod elleneidet oltalmazóiddá válni (XLI. F. 34.v.).”

„De e tökélyre csak az állhatatos vergődhetik, erre csak a boldog fog vergődhetni (XLI. F. 35.v.).”

És miképp állíthatá ön (folytatá az öreg, ki beszédében mindinkább szónokibb hangot vőn fel, s tüzesülő szemei szokatlan fényel ragyogtak), hogy a Korán mint vallás, merő képzelődés, s a muzulmán paradicsom érzéki gyönyörök összege? A keresztyén vallás lehet végcéljában sanyarúbb, de eszközeiben nem. Elfelejté ön az öt könyörgést naponkint és az öt mosakodást, a ramazán nagy böjtöt harminc napon át, és a tartózkodás számos több napjait? Elfelejté, hogy nálunk alig vannak ünnepek, mi önöknél sok helyt a hivalkodás ideje; hogy a tápla nálunk szűk, mértékletes, sok apró szabályok által korlátoltatván? Elfelejté, hogy a borital, a játékok, színpadok nálunk tiltottak?

Mi a jövendő életet illeti, róla ama balítélet önöknél onnan eredt, mivel nálunk keletieknek szokás képekben, hasonlatokban, parabolákban beszélni, s ti ezt szó szerinti értelemben veszitek. De ilyen képekkel s parabolákkal nincs-e tele a Biblia? Azonban ti – monda – bennök nem a kült, hanem jelentését, tartalmát nézitek; de hát miért magyarázzátok másképpen a Korán allegóriai nyelvét? Higyjétek nekem, így véve, mind a két könyv, sőt minden keleti elmemű, melyben gyümölcs és virág, bölcsesség és poézis belsőleg egybefonódik, telve értetlenségekkel, ellenmondásokkal nevetségekkel, sőt botrányokkal. De legjobb lesz önnek szórul szóra elolvasnom a Koránból azt, mi a jövendő életre vonatkozik, figyeljen rá és ítéljen önmaga:

„Midőn végeztétek az isteni szolgálatot, őriztétek meg Isten emlékezetét, mint őriztétek atyáitokét, sőt még inkább. Vannak emberek, kik mondják: Uram a javakból részünket add ki e világon. Ezeknek nem lesz osztályrészök a jövő életben (II. F. 96.v.).”

„A javak, miket itt lenn osztályul kaptál, nem egyéb mint egy ideiglenes élv e világon és ennek mintegy ékessége; de az, mi Istennél van tartalékban, többet ér és ez tartósabb (XXVIII. F. 60.v.).”

„A gyönyör kedvelése, mint a nőkéé, mint a gyermekekéé, az arany és ezüst kincshalmaz, a büszke lovak, a nyájak, a mezők, mind szépeknek tetszenek az emberek előtt, de mindezek merő ideiglenes élvei a világnak; a boldog menedék Isten körül van (III. F.2. v.).”

„Jőni fog a nap, mikor minden lélek magáért fog szólani, és mikor jutalmaztatni fog aszerint amint cselekedett, amidőn senkivel sem fog igazságtalanság történni (XVI. F. 112.v.).”

„A jövő életbeli hajlékot azoknak adjuk, kik nem igyekeznek mások fölébe emelkedni, sem rosszat nem cselekszenek. E boldog vég a kegyes emberek számára van fenntartva (XXVIII. F. 83.v.).”

„Mondd: hirdethetnék-e azoknak, kik engem félnek, valami jobbat? Teremtőjökönél ők kertekre fognak találni, melyeket folyamok öntöznek végig, hol lakni fognak mindenha; és találni fognak *nőkre minden szennytől mentekre*, és megelégedésre Istennél (III. F. 2.v.).”

„Bevezettetnek Éden kertébe, mint atyáik, mint hitveseik, mint gyermekeik, akik igazak voltak. Ott látogatásaikra angyalok jönnek, kik betódulnak valamennyi kapukon (XIII. F. 23.v.).”

„Ekképp köszöntve őket: béke legyen veletek, mivel

állhatatosak valátok; mi édes lakni az örök palotában! (XIII. F. 24.v.).”

„Körben fog járni a kehely, mely nem szürend sem illetlen szót, sem bűnre nem szolgáltat alkalmat (LII. F. 23.v.).”

„Körültök járnak ifjú szolgák, hasonlók a gyöngyökhöz, melyek csigáikból kipillantanak (LII. F. 24.v.).”

De hallgassa meg ön a LXXVIII. fejezetet, ez rövid, és az egész a feltámadásról szól:

„Ők kérdezik egymást
 A nagy napról,
 Mely fölött tusakodnak egymással.
 Ők meg fogják azt tudni minden bizonnal.
 Igen, meg fogják tudni.
 Nem terjesztettük-e ki a földet egy ág gyanánt?
 És a hegyeket, mint annak oszlopait?
 Mi titeket teremtettünk,
 Mi rendeltük álmaitokban a nyugalmat.
 Mi adtuk nektek az éjt, takaró gyanánt.
 Mi küldtük a nappalt az életnek eszközéül.
 Mi alkottuk fejetök felett a hét erős eget.
 Mi függesztettünk oda egy világoló szöveteket.
 Mi bocsátunk a felhőkből vizet nagy bőségben,
 Hogy csírázni induljon a mag és növény,
 És a fákkal beültetett kert.
 Az *ítélet napja* egy előre megállapított határidő.
 Egy napon szólani fog a harsona, és ti tódulni fogtok nagy sokaságban.
 Az ég megnyílik és számos kapuk fognak látszani.
 A hegyek mozgásnak indulnak és délibábnak fognak tetszeni.
 A gyehenna egészen cselvetésekből lesz alkotva;
 Lakhelye a gonoszoknak
 Hogy ott századokig maradjanak.
 Ők ott nem ízlelnek sem húst, sem italt,
 Kivéve a forró vizet és a gennyet,
 Mint oly jutalmat, melyet tetteik érdemelnek,
 Mivel ők soha nem gondoltak arra, hogy számadásaikat végezni kellene,
 És tagadták jeleinket, azokat hazugságoknak állítván.
 De mi számadásba vettünk és beírtunk mindent.
 Tehát ízleljétek most a jutalmat, mi csak öregbíteni fogjuk kinszenvedéseiteket.
 Az igazaknak a boldogság lakhelye van feltartva, kertek és szőlőlugasok,

Pártás szűzek kerek kebellet, a boldogokkal egyenlő korúak,

Tölt kelyhek.

Ők ott nem hallanak sem *hívságos* beszédet, sem hazud-ságot.

Ezzel jutalmaz meg téged a te Urad,

Az egeknek és a földnek, és ami ezek között van, mind azoknak Ura, a kegyelmes; de ők nem fognak hozzá szót intézni.

Az napon, midőn a szellem (Gábor angyal) és az angyalok sorban fognak állani, senki nem szóland, ha csak az nem, akinek az Irgalmas megengedi, és aki csak azt mondja, ami igazságos.

E nap csalhatatlan nap; aki akarja, az választhatja az utat, mely az Úrhoz vezet.

Mi téged figyelmessé teszünk e lakolás közeledéséről.

Azon napon, midőn az ember látja kezének műveit, s amidőn a hitetlen fölkiált: bár tetszenék Istennek, hogy volnék por!”

Nem tagadom – felelém – én nem ezt, hanem egy háremi kék rajzolatát vártam; e tiszta ecset engem meglepett. A jövőendő életnek itt egy tündéri ideálképe van adva, hol az élv áll hűsből és árnyból. Ez nem egyéb, mint a földi élet idealizálása, s a költő-próféta, minden korban s minden népnél, kénytelen a földi élet eszközeivel írni, a nyelv nem adván más szót, mert nem ismer más dolgot –, így jelen meg a kehelyben az ital, de amely nem részegít, így a zöld kert s a zöld kertben az árnyék és a víz, mely hűst szerez, mi keleti népeknek legfőbb jó, és így a pártás szűz, ki tiszta mint a felpattant csigában a gyöngy, melyet kéz nem illetett.

Ezekhez add hozzá – folytatá az öreg –, hogy Mohamed a hajadonokat, szűzeket, *szennyteleneknek* nevezi, éppen mint Máriát, Jézus anyját, s ez bizonyítja, mi tökéletes tisztaság eszméjét kapcsolja hozzájuk. Természetes, hogy a férfiakat a paradicsomba áttévén, át kelle vinnie a nőket is, annyival inkább, mivel ő előtte a népvélemény őket a férfiakkal egyenlő rangba nem sorozta. De vallásos költőink is a *hurikat* úgy írják le, mint akik „*tiszta fényből*” vannak alkotva. Ha van Mohamednek érdeme, egyik legnagyobb, hogy mint a nők erkölcsi becsének helyreállítója, az emberi nemzet e felének mint megváltója lépett föl. A polgári társaságban ő adott nekik illő helyet, s ő volt az, ki nekik régi balítéletek dacára a paradicsomhoz is jogot adott.

De a Korán legfőbb s lényeges tana az *egy isten hite*.

Ezért Mohamed csaknem szenvedélyesen kikel azok ellen, kik mellé társat adnak. Távol legyen tőlem vallásos érzéset ezzel sérteni, de talán érdekelni fog tudni, e részben ő miként nyilatkozott.

„Isten nem rendeli imádni az angyalokat és a prófétákat. Rendelhetette-e ő a hitetlenséget, miután elhatározta: legyetek istenfélők (III. F. 74.v.).”

„Ő ti, kik az iratokat megkaptátok, vallásaitokban ne menjetez túl a mértéken, ne mondjátok Istennek csak azt, ki igaz. A Messiás, a Jézus, Máriának fia, Isten apostola volt és az *ige*, mit ő Máriába leküldött; ő szellem, mely Istentől jó. Tehát higgyetek istenben és apostolaiban, s ne mondjátok: Szentháromság. Szűnjetek meg ettől. Ez inkább válik üdvességtekre. Mert Isten egyedül való. Távol legyen tőle, hogy neki fia volna. Övé minden, mi mennyekben és földön van. Az ő oltalma elég, és ő nála ügyvivőkre, közbenjárókra nincs szükség (IV. F. 169.v.).”

„A Messiás, Máriának fia, csak apostol (=követ), őt már más apostolok előzték meg. Anyja tiszta volt. Étekkal táplálkoztak ők is (V. F. 79.v.).”

„Hitetlen az, ki mondja: az a Messiás, Máriának fia, Isten. A Messiás nem mondta-e maga: ó Izrael népe, imádjátok Istent, ki az én uram és a tietek (V. F. 76.v.)”¹⁴

„Hitetlen az, ki mondja: Isten egy harmadika a háromságnak. *Nincs Isten, ha az nem egyedül való* (V. F. 77.v.)“

„Ők azt mondják: az irgalmas Istennek nemzett gyermekei vannak. Ti ezzel bünt szóltok (XIX. F. 91.v.)”

„Kevésbe múlik, hogy e szavakra az egek meg nem nyílnak, a föld meg nem reped és a hegyek össze nem omolnak (XIX. F. 92.v.)”

„Istennek nincs fia, és nincsen más Isten ő mellette; különben mindenik Isten a maga teremtményét pártolná, és egyik magasb lenne a másiknál (XXIII. F. 93.v.)”

„Ő emberek, íme parabolában szólok hozzátok, hallgaszatok meg. Azok, kiket isten mellett segedelmül hívtok, nem tudnának egy legyet teremteni, ha mindnyájan egyesülnének is, és ha tőlök valamit elvinne egy légy, nem bírnák azt tőle visszagaradni. Az imádó s imádott egyképp tehetetlen. (XXII. F. 72.v.)”

Valóban – mondá a dervis – az izlám igen egyszerű s igen gyakorlati vallás, egyszerűbb és gyakorlatibb minden másnál, ezért terjedt el az oly villámsebességgel három világrészben. Parancsait a következő néhány szóba össze lehet foglalni; ki azokon jár, mint Jákob égnek támasztott létráján, minden új fokon egy lépéssel fölebb jut Istenhez.

Íme ezek azok: *körülmetelés* (mi nem kötelező), – *mosakodás* – *tartózkodás* – *bőjt* – *imádkozás* – *jótekonyság* (mi nálunk kötelező) – *zarándoklás* Mekkába Ábrahám oltárához – a *jövendő élet* s ott a megjutalmazás (de úgy, hogy aki jót cselekvék, tízszeres jutalmát veszi, ki rosszat, ennek egyenlő büntetését veendi. IV. F. 161.v. Mi kegyelmes a mi Istenünk!), és végre jön, mi a rendszer, az épület koronája: az *egy Isten* hite. E hit az, mi Mohamed ajkába az ihletés legmelegebb s legköltőibb szavait adta s fel fogok olvasni néhány verset, nemcsak azért, hogy lássa ön, mi lelkesedve szól ő Istenről, hanem hogy a Korán ékes nyelvéről is bővebb fogalma legyen.

„Mondd: Isten egy van.
Ő az örökkévaló Isten,
Ő nem szült és nem született.
Hozzá hasonló nincs (CXII. F. 1, 2, 3, 4.v).”

„Istentek az egyetlen Isten, nincs kívüle más, ő kegyelmes és irgalmas (II. F. 78.v).”

„Amit én nektek hirdetek, az az igaz. Nincs más Isten Istenen kívül ő a hatalmas, a bölcs (III. F. 55.v).”

„Isten az, ki magvától a gyümölcsöt elválasztja, ő hozza ki az életet abból, mi holt, és a halált abból, ami él (VI. F. 95.v).”

„Ő hozza elő a hajnalt, ő rendelte az éjt a nyugalomra, és a Napot és a Holdat az időszámításra (VI. F. 96.v).”

„Ő az, ki értetek csillagokkal rakta meg az eget, hogy sötétben is mind földön, mind tengereken vezéreltetsetek. Mi mindenütt kiterjesztők a jeleket azoknak, kik megértetek (VI. F. 97.v).”

„Isten adta nektek nyoszolyául a földet, s az egek boltozatait mint egy épület emelte fejetek fölébe; ő az, ki cselekszi, hogy mennyből a vizek alászálljanak, ezek által csiráztatván ki a növényeket, melyek tápláltatástokra rendelvék (II. F. 20.v).”

„Ezek által hajtadjuk mi ki a növények csiráit, ezek által természetjük a zöldet, honnan támadnak a magvak, rendezve sorozatban – és a szőlővel beültetett kerteket – és az olajt, és a granátot, melyek egymástól különböznek, és egymáshoz hasonlítanak. Vessetek egy tekintetet gyümölcsseikre, nézzétek támadását és érését. Valóban mindebben jel van azoknak, kik megértetek (VI. F. 99.v).”

„Az egek és a föld teremtésében, a nappalok és az éjszakák változó rendében, a hajók menetelésében, melyek

a tengeren át inogva járnak hasznos dolgok elhozatala végett az emberek számára, azon vízben, melyet Isten lehoz a mennyből, hogy életét visszaadja az alélt földnek, hol az élő állatok minden fajait elterjesztette, a szelek változatosságában, és a felhőkben, melyek ég és föld között teljesítik a szolgálatot; mind ezekben intés és tanítás foglaltatik azoknak, akik értelemmel bírnak (II. F. 159.v.).”

„Ő az, ki szétterjeszté a földet, ki fölemelte a hegyeket, és képezte a folyamokat, ki a föld *minden* termékeiben párokat állított elő, ki rendelte, hogy az éjjel földné be a napot. Valóban mind ezekben jel van azoknak, kik elmélkednek (XIII. F. 3.v.).”

„Ő az, ki a villámokat szemetekbe tündökölteti, hogy félelem és remény szálljon meg. Ő az, ki fölviszi az esővel terhelt felleget (XIII. F. 13.v.).”

„Dicséreteit hirdeti a mennydörgés, az angyalok remegve magasztalják. Ő szórja a villámokat, és azonközben, míglen vitatkozunk Isten felett, megüti vele azokat, akiket akar –, mert ő végtelen a maga hatalmában (XIII. F. 14.v.).”

„Isten az, ki a mennyeket fölemelte láthatlan oszlopokon, és trónjára felüle. Parancsai alá hajtá a Napot és Holdat, és a csillagok közül mindenik követi ösvényét a kijelölt határig; ő ad mozgást és rendet mindennek; ő megkülönböztethetőleg láttatja csudáit. Talán elvégre állhatatosan fogjátok hinni, hogy egykoron látjátok az urat (XIII. F. 2.v.).”

„Ő küldi az éjszaka után a nappalt, nappal után az éjszakát, ő tudja amit szíveitek rejtenek (LVII. F. 6.v.).”

„Minden, mi mennyekben és földön van, önkényt vagy kényszerülve hódol az Örökkévalónak. Minden lényeknek még árnyékaik is, reggel és este meghajolnak előtte (XIII. F. 16.v.).”

„Mondd: ha a tenger írófestékké válnék, vele leírni Isten minden beszédeit, a tenger előbb kiszáradna, mintsem Isten beszéde elfogyna, ha még egy más óceánt arra fordítanának is (XVIII. F. 109.v.).”

„És ő az, ki titeket egyetlen személytől származtatott; van hajlékotok atyáitok ágyékában, és széketek anyáitok méhében. Mi kiterjesztettük a jeleket azoknak, kik megértének (VI. F. 98.v.).”

„Mi teremtettük az embert, és mi tudjuk azt is, amit lelke saját fülébe sugall. Mi közelebb vagyunk hozzá mint saját gégénének ere (I. F. 15.v.).”

„Midőn a két angyal, kik az emberek beszédeinek összegyűjtésével meg vannak bízva, azokat összeszedi, egyik az embernek jobbára, másik baljára ül (L. F. 16.v.).”

„Nem ejt ki egy szócskát sem, hogy ott nem volna a figyelő, ki mindent feljegyez (L. F. 17.v.).”

„Isten az, ki nektek a földet adta alapul és az eget épületeképpen; ő az, ki titeket alakított (mely csodálatra méltó alakot adott!), ki kedves étkekkel táplál, Isten a ti uratok. Áldott legyen Isten, ura a mindenségnek (XL. F. 66.v.).”

„Ő az élő Isten, kívülre nincs más Isten. Fohászkodjunk hozzá, imádván őt tiszta istentisztelettel. Dicsőség istennek a mindenség urának (XL. F. 67.v.).”

„Nála vannak a rejtett dolgok kulcsai, ő maga ismeri azokat. Ő tudja, mi van a földön és a tengerek fenekén. Egy lomb nem hull le, melyről tudomása nem volna. Nincs egy magocska a föld sötétségében, egy zöld vagy hervadt levelke, mely nem volt nála az égi nyílt könyvben beírva (VI. F. 59.v.).”

„Minden, mi mennyekben és földön van, Istené, cselekedjete napvilágon vagy titokban, ő számon kéri tőletek; megbocsát akinek akar, megfenyít akit akar, Isten mindenható (II. F. 284.v.).”

„Isten az egyedüli Isten, nincs más Isten mint ő, ő az élő, a változhatlan; ő rajta nincs ereje sem fáradságnak sem álomnak. Minden, mi mennyekben és földön van, övé. Ki járulhat közbe nála az ő engedelme nélkül? Ő tudja azt is, mi elmúlt, s azt is, mi jönni fog, és az emberek tudománya nem terjed tovább annál, amit ő tudni megengedi. Királyi széke kiterjed égre és földre s ezeknek megőrzése semmi gondjába sem kerül. Ő az igen magas, a nagy (II. F. 256.v.).”

„Miként lehettek hálátlanok Isten iránt, ti, kik már holtak valátok, s kiknek ő az életet visszaadta, Isten iránt, ki cselekszik, hogy meghaltok; ki később újból életre hív, és kihez ismét visszamentek ama nagy napon? (II. F. 16.v.).”

„Egyetlen ő égen és földön; mihelyt valamit elhatározott, mondja: legyen, és megvan (II. F. 111.v.).”

„Istené kelet és nyugot, akármerre fordulsz, az ő ábrázatával találkozol. Isten végtelen, és tud mindent (II. F. 109.v.).”

„Ő tudja, mi rejtve van és mi nyilvános. Ő a nagy, az igen magas (XIII. F. 10.v.).”

„Rá nézve minden egyenlő; az, aki elrejtí beszédét és aki éjben elbúv és aki fényes napra kilép (XIII. F. 11.v.).”

„Ő az, ki a mennyeket és a földet hat napokon teremtette, aztán megpihent a fölség trónján; ő tudja, mi a földbe megy és mi abból kijön, mi az égből leszáll és oda fölemelkedik; ő veletek van, akárhol legyetek, ő látja a ti cselekedeteiteket (LVII. F. 4.v.).”

„Övé a mennyek és a föld birodalma, ő hív életre, ő küld halára, ő mindent tehet (V. F. 20.v.)”

„A látás nem érne utól, ő a fenséges, a mindentudó, utóléri a látást (VI. F. 102.v.)”

„A mennyek és föld birodalma övé, minden dolgok hozzá térnek vissza (LVII. F. 5.v.)”

„Ő az első és az utolsó, a látható és láthatlan, ismer mindent (LVIII. F. 3.v.)”

„Ő a határ, hol egykoron *minden* végződik (V. F. 21.v.)”

Az a költői melegség, mely a felolvasott versekben lobogott, engem egészen elbájolt. Így csak egy vallásos, egy kegyes szellem szólhat, így csak az dicsőítheti Istent, ki hatalmáról s jóságáról tökéletesen meg van győződve. Mi más, mi új, mi nagyszerű alakban kezde nekem most mutatkozni a Korán és Mohamed! És mint örvendék okosságomnak, mely visszatartóztatott némely olyan észrevételeket tenni a dervisnek, miket iskolában tanáraimtól hallék, s mik őt méltán megsértették volna. Azonban még sem állhatám meg, szóba nem hozni a fatalizmust, mely az izlam egyik alaptanának lenni mondatik efféle Korán-versek után: »Az emberek közül egyik kárhozni, másik üdvözülni fog. Ember csak isten akarata által hal meg, azon könyv szerint, mely az életnek határát megszabja (XI. F. 107.V.)»

E tan oly régi, mint az emberiség –, felele a dervis.

– Már Arisztotelesz mondá, hogy természetünk istentől függ; erényes némely ember természet, némely szokás, némely nevelés által, és van eset rá, hogy egy elme olyan, mint a rossz föld, melyet jó eleve kell a mag számára elkészíteni, és ez benne mégis sokszor elvész. Kérdem, hol van nép s hol van vallás, melyben a predestinatio eszméjére nem találni? Aquinói Szent Tamás azt tanítá, miképp a lelkek közt oly roppant eredeti különbség van, mint az, mely az embert a baromtól elválasztja, s belőle a földiekre nézve a rabszolgaság, mint alárendelt állapot jogszerűségét, a lelkiekre nézve a kárhozat és üdvözület elkerülhetlenségét következtette. Szent Ágoston élete végnapjaiban ekképp fejezé ki magát: »Isten, még a világ teremtése előtt némelyt üdvre, némelyt kárhozatra rendelt; Isten valamennyit elveszthette volna, mert valamennyi bűnös Ádámban; irgalmában némelyeket meg akart őrizni; megőrzi azokat, kiket szeret, másokat haragjában megfenyít; a választottak számához nem lehet egy embert sem adni. Judás örök idő óta ki vala jelelve a szörnyű tette, mit végrehajtott.« Ez a keresztyén egyházban oly tan, melyet egy párt nem csak régen, de újabban Kálvin is védett.

Mi az izlamot illeti, Mohamed iratából és hagyományaiából a fatalizmus mellett is, ellen is lehet okoskodni. Hittudósaink kívánván az isteni örök s az emberi egyénileg szabad akaratot összeegyeztetni, e tárgyról tömérdek köteteket írtak. Mint önöknél, nálunk is elmésbnél elmésb magyarázatok jelentek meg, egyik a fatalistát bálványimádók közé sorozta, másik azt állítá, hogy a predestinatio csupán a lelki, az égi dolgokra áll, különben itt a földön tetteinek ura mindenki s tettéért polgárilag is, erkölcsileg is felelős. Annyi bizonyos, hogy e tan, mint dogma, nálunk soha sem volt elfogadva, sőt a legnagyobb tekintélyektől hevesen tagadtatott, minek bizonyosságául íme elmondom azon fetvát, mit 1729-ben a nagymufti, Bekia Abdulah effendi kiadott:

„Fetva az ember szabad akaratjáról.

Kérdés: Ha Ahmed, egy muzulmán, az ember szabad akaratát tagadja, s a teremtő Istent mondja mindazon cselekedetek okozójának, miket teremtményei tesznek, vallásunk törvénye szerint ő mi büntetést érdemel?

Felelet: Hitvallomását, s ha nő, házassági szertartását megújítani tartozik; ha pedig tévelye mellett marad, halált érdemel.”

Más részről, megvallom, a nép e hithez erősen ragaszkodik. De ez oly hit, mely a köznépnél, mely vallásos, mindenütt megvan, és a művelt osztálynál, mely ritkán vallásos, sehol sincs, sem nálunk, sem nálatok. A népnél ez nem egyéb, mint bizalom Istenben, megnyugvás akaratában, remény irgalmas igazságában. Ha ezt mi a néppel elemeztetni megkísértenők, kisülne, hogy alatta előrelátást, előretudást, és nem predestinatiót ért. Ki mindent teremtett a semmiből, és mindent tud, hogyne tudná egy ember sorsát? Mint a folyam habja nem ismeri az utat, melyet befutand s a helyet, hol a tengerbe ömlend, de jól ismeri az, ki egy magas hegyormon állván, a folyam tekervényes és hosszú pályáját egy pillantással végig belátja. E hit népünket nem gátolja meg sem munkás, sem igyekvő, sem előrelátó lenni, de a változhatlan sors ellen soha nem zúgolódik. Midőn egy muzulmánt veszteség ér, háza leég, meglopatik, nyugalmasan mondja: így volt elvégezve, s a gazdagból békétlenül lesz szegény. Halálos ágyán derülten szenved; megmosakodik, imáját elmondja, bízik Istenben, s félelem mint szorongás nélkül mondja fiának: fordítsd fejemet Mekka felé – és meghal. Ez a valódi megnyugvás Istenben az, mi stoicusai erőt ad a töröknek anélkül, hogy érzéketlenné vált volna, s épp ez mutatja, hogy nálunk a *vallásnak* ereje van az ember felett.

Még egy észrevételt tevék neki. Azt mondtam ti, hogy az izlam inkább egy eklektizmus, egy eretnecség, amennyiben semmi új elvet s igazságot nem állít föl, hanem elveit, dogmáit, szertartásait több akkor fennállott vallásokból kölcsönözte. A zsidóktól átvette az egy Isten, a hagyományok, az ihlett imádság, a talio s több polgári intézkedések eszméjét; a keresztyénektől az utolsó ítélet, a feltámadás, a jutalom és büntetés dogmáját; az arabok vallásából megtartá a körülméltékedést, a böjtöt, a mekkai búcsújárást s némely állat-áldozatokat. Mohamed ismételve hirdeti, hogy az Ó- és Újszövetség égi eredetű, hogy Mózes és Jézus próféták voltak, s ő csak bevégezni küldetett azt, mit azok megkezdték. A IV. F. 130. versében írja: »Mondjátok: hiszünk Istenben és mind abban, mit ő elküldött Ábrahámnak és Izmaelnek, Izsáknak és Jákobnak, hiszünk Mózes és Jézus írásainak; mi köztük különbséget nem teszünk.« Most az emberiségben, ha az izlam nem támad vala, nagyobb vallásbeli egység lenne s a világ csendesb, a népek boldogabbak volnának.

Melyik vallás új a földön? – kérdé a dervis. – Mit mondhatni újnak a nap alatt? Mi támadt, mi más alakban egykor nem létezett volna? Nincs vallás, mely régiebbekből valamit nem kölcsönözött; mindenik egy tó, mely szomszéd vizek összefolyásából támadt. A keresztyén vallás sem eredeti, mindenféle keleti vallások hagyományainak s mitoszainak összege. Azon nagy igazsággal, mit a zsidóktól vevétek át: egy az Isten, seregét vevétek át számtalan dogmáknak. A Dalai Láma ideálképe a pápaságnak, az a tibeti havasok ormairól igazgatja magas Ázsiát, mint a pápa Vatikánról a várost s világot. Az indusoktól vettétek át ama nagy kígyó emblemáját, mely hatalmas testével, mint a rossznak abroncsa, a földet körülfonja, s melynek fejét az asszonyi állat törendi meg. Az úrvacsora (eucharistia) eszméjét az ó perzsa vallásból kölcsönöztétek, hol Dzsemzsid az *életfájának* nedvéből iván, s az *Isten testéből* evén, a világgal ekképpen communiót tart. Ugyanonna a megtestesült *ige* eszméjét is. Ugyanott neveztetik az istenség harmadik személye Mithrának, az az közbenjárónak, megváltónak, a szó fiának, megtestesült igének. És Keleten kezdet óta mindenütt, a kínaiaknál, a mongoloknál, az ó perzsáknál, az indusoknál községesen elterjedt néphit, hogy az isten emberi testet ölt magára, midőn az emberek közt meg akar jelenni, és fogamzik *szűznek* méhében áltál, hogy ez a fő istennek nyomában lépdelt. A szentháromság eszméjét mind a brahmanok, mint a buddhisták, mind az ó perzsák hittanaiban fölhalálni.

Bizonyos, hogy kell lenni egy *isteni* vallásnak, melynek a *földi* vallások csak tökéletlen kinyomásai. Innen van, hogy ez utóbbiakban a metafizikai lényegre nézve némi identitást lelünk, csak a formákban van a nagy különbség; a religio, eszmében, csaknem ugyanaz a világ kezdete óta, de a kultusz nem a religio. Az egyisten hite mint egy végtelen fonál, fölvezet minket a chinaiak, egyiptomiak, indusok azon őskorába, hol a történet elhallgat; de e hit, mint vallás, minden korban s minden népnél saját külső szertartásban jelent meg; véleményem szerint a keresztyén vallás nem egyéb mint egy ilyen új szertartás, miként az izlam még egy újabb. Avagy azt gondolja ön, hogy a vallás, mint formája annak, mibe a lényeg öltözködik, nem fog többé tökéletesedni? Azt gondolja, hogy az az emberiség, mely e részben is eléhaladt, most már meg fog állapotodni? Csalatkoznék valóban. A keresztyénség is, az izlam is, mint előtök annyi más, sok századokon át formája volt s lesz az emberiség bizonyos része vallásbeli nyilatkozatának, de örökké egyik sem lehet az jelen alakjában. Ezért mint vallást újnak, úgy bevégeztnek soha sem mondhatni. Mindenik, mint forma, csak bizonyos időben igaz, míg az emberiség fejlődési állapotával összhangzásban van, de új kornak, új emberiségnek, formailag új vallás is kell. Tartok tőle, hogy a keresztyén vallás is, az izlamé is, ha nem halad, úgy jár mint a görög mitosz – a népvélemény fölébe nő isteneinek. De másrésről az is igaz, hogy születésekor mind a keresztyén, mind az izlam vallás az illető népek lelki szükségéinek felelvén meg, az emberiség fejlődésében mindkettő roppant haladás volt előre, s így önök méltán magasztalván Jézust, engedjék, hogy Mohamedet mi is dicsérhessük.

XVII. MOHAMED ÉLETRAJZA ÉS A KORÁN

1.

Kelet nemcsak az emberi nemzetnek, de az emberi műveltségnek is bölcsője. A vallás mindenütt de kivált Keleten, a theocratia e választott földjén, a népek élete. Ezeknek nemzetisége dogmájokban, történetök hitőkben áll.

Azon kis területe a földnek, mely a Közép-tenger keleti része s a Veres-tenger partjai közt elnyúlik, s melyet csaknem egészen Liban hegláncolata, Judea halmái, Arábia bércei és sivatagai foglalnak el, a világ legnagyobb három vallásának: a zsidó, a keresztyén és izlam¹⁵ vallásnak volt

hona. Egyik a másik után jelent meg, egy a más vállain emelkedett s az *egy Isten* elvont tiszta hitének mindenik tágasb tért nyitott; mert Jehovát csupán a zsidó nép ismerte, a keresztyén Isten néphez és országhoz nem köttetvén, terjedt ugyan, de kezdetben igen lassan, úgy hogy a IX. században Allah imádóinak száma jóval nagyobb volt.

Kelet népeinek szellemi tehetségei közt uralkodó azon tehetség, mely láttatja a láthatlant is, ti. a képzelődés. Míg az ész következtetve vonja le Isten lételét, a képzelődés azt látja, hallja, szól vele, beszélgeti, leírja, felfedezi, imádja, s élő hitét másokkal elfogadtatván, ég és föld közt teremti ama láthatlan lényeket s világokat, mik az emberek elméjében több helyet elfoglalnak mint az anyagi világ. A képzelődés szellemesíti az emberiséget; a szellemiség az, mi Isten felfedezésére vezérel, s Isten hite az, mi erkölcsösíti az embert.

Ehhez adjuk hozzá az éghajlatot, időt és elmélkedést, s ezekben összesen a vallások eredetének legfőbb tényezőit fogjuk e földrészben feltalálni.

Az örökké tiszta és langy ég, mely Kelet népei fölött emelkedik, megóvja őket azon sok szükségtől, mi ellen mi nyugotiak munka által folyvást küzdünk. Minálunk az anyag uralkodik a szellem felett. Mi szenvedünk vagy élvezünk, időnk elmélkedni ritkán van. Ellenben nekik alig van valami szükségök, mit a természet magától ki nem elégítene. Körültök legelő nyájaik készen nyújtják tápláikat; a tiszta kútvíz oltja szomjukat; a művelést nem kívánó szilva- és pálmafán kenyerök naponkint megérik; tevéjük tejet nyújt, s hátán mezőre mennek; három dárdára szúrt pár ponyva alatt sátorfödelet találnak; így élnek hosszú, örökös *magányban s csendben*, mely édesanyja az elmélkedésnek. Az elmélkedésnek határa a véghetetlen, s a véghetetlené az Isten. Mi természetesb, mint hogy az ily kedvező körülmények közt lakó nép hatalmasabb, lángolóbb képzelődéssel bír a metafizikai igazságok vizsgálatára, mint e nép; ő volt az első, mely egének örök tisztasága s éjjeinek mély átlátzósága által a csillagászat első ismeretére vezéreltetett. A végtelen sivatagok lakói jutottak legelőbb a végtelen Isten eszméjére, mert a kettő közt belső rokonság létezik; de ha az embernek eleme az óceán volna, ennek határtalan síkján ama nagy eszmére bizonyosan még előbb jutott volna.

Mi Arábia lakóit illeti, arab hagyományok szerint, mik egyébiránt az Ótestamentom adataival összehangzanak, azok Noé fiától Semtól, származnak. Ábrahám házat Hágár és fia Izmael elhagyni kénytelenítettvén, ők is Arabiába

menekedének, hol az őslakóktól szívesen fogadtatván, Izmael maradéka köztök tizenkét hatalmas nemzetségre ágazott.

Arábia lakóit kezdet óta két osztályra lehet sorozni; egyiket képezték azok, kik városokban, várakban s tengerparton lakván, földet műveltek, szőlőtőket s kerteket ültettek, nyájukat szaporítottak, és részint hajók által a tengereken, részint tevekaravánok által a pusztákon, különféle országok termékeivel csere és átviteli kereskedést űztek. A teve volt a sivatag hajója, a karaván annak hajóserege s az arabok a puszták hajósai.

De a népnek valódi típusát a nomád nemzetségek képviselték, melyek idegenekkel nem érintkezvén, ősjellemöket tisztán megtartották. Ezek számosabbak is voltak. Untalan költözöttek, foglalkozásuk pásztori volt, a puszták minden titkos előnyeit ismerték, örökké kúttól kúthoz vándoroltak, miket még a patriarchák korából ismertek; hol sátoraiknak árnyékos fát s nyájaiknak zöld mezőt találtak, ott megállapodtak, s odább mentek, ha a víz s legelő elfogyott.

Kisebb nagyobb nemzetségekre valának oszolva, egy *seik* vagy *emír* vezérlete alatt, ki nagy hatalommal bírt, de függött a vénektől s a közvéleménytől, s hatalma örökös nem volt; tartott, míg a nemzetség bizalmát bírta. És bár a nemzetségek a családi frigyét egymás közt fenntartották, soha nem ismertek el egy középponti hatalmat, kivéve, ha idegenek megtámadását kellett a széleken visszaverni; de egymás ellen annál gyakrabban háborúskodtak, sőt mondhatni, örökké. Ha ma egy tribus felsőbbbséget víva ki magának más felett, holnap azt viszont elveszté, naponkint változtak frigyek, barátok, ellenek. Álladalom náluk nem volt, csak családok, mik most elválva, majd szövetkezve új meg új tribust képeztek. Nem ismertek sem törvénykönyvet, sem alkotmányt, sem rendezett kormányt, azonban a patriarchális rendszer alatt szabadok voltak, mert az ősi szent hagyományoknak és régi szokásoknak mind a fők, mind a tagok vakon tartoztak engedelmeskedni. Az állam a család, a törvény, a szokás volt.

Természetes, hogy ily viszonyok közt mindenik jó lovag s gyakorlott bajnok volt. Mindig készen kellett lenni vagy védni magát, vagy támadni mást. A nyugalom kivétel, a tusa szabály volt. Egy nap mint felfogadott kísérő védte a karavánt, másnap megtámadta azt, mely gondjaira nem vala bízva. Mi csoda, ha a bosszú (a talio) náluk vallásos kötelességgé vált? Tagját a család, családot a nemzetség tartozván védni s megbosszulni, személyes megsértések nagy háborúkat idéztek elő, melyek sokszor nemzedékről nemzedékre

szálltak át. Ezért volt náluk a nő, mint fegyverre alkalmatlan megvetve, ki mint fogoly, kiváltással még csak pénzbe kerülendett, s innen megmagyarázható ama szokás, hogy a született leánygyermek nagy része náluk megöletett vagy bálványuknak áldozatul hozatott.

Századokon át így éltek az arabok, fizikailag és erkölcsileg változatlanul. Míg elszigetelt helyzetök a pusztában megóvta idegen járom ellen; belső szakadozottságuk, villongásaik, s úgy a politikai mint vallási egységnek hiánya lehetlenné tevée, hogy mint hódítók félelmesek legyenek. Egy nagy test voltak apró tagokra metélve; mindenik nemzetség magában erő- s életteljes volt egyénileg, de mint egészben az egyakarat hiányzott. Vándor élet s naponkinti harcok bármi jeles vitézekké edzették gyermekkoruktól kezdve; míg Közép-Ázsiának más, talán kevésbé hadra termett népei a művelt világot meghódíták, ők nem ismerve erejük nagyságát, pusztáikban hír nélkül tespedtek, ontva egymásnak vérért hasztalan.

Az arab testére nézve szikár és könnyű, de tevékeny és idegzetes, veszélyt és nagy fáradságot kiálló. Mértékletes, sőt nélkülöző, kevés és igen egyszerű táplával beéri. Szellemi tulajdonait tekintve éles eszű, elmés, gyors felfogású, gazdag képzeletű. Érez élénken, bár nem tartósan, a fekete s villámló szemekből büszke és szabadságot kedvelő lélek sugárzik ki. Szokáson alapult törvényhozása, ha némely tekintetben embertelen volt, de másban erényt, bölcsességet, humanitást lehel. Lovag volt mind, a szó teljes értelmében; nemes lelkű, vendégtisztelő a túlságig, az utast nemcsak étellel s itallal bőven ellátta, de védte is halálig; ki sátora kötelét megérinté vagy női öltönyének szélét, az szent vala előtte, volt legyen bár halálos ellene. Rendkívül fogékony lévén énekre, költészetre, néha a tribusok az olympi játék egy nemét ünneplék, hol a diadalmasnak ítélt költemény leíratván, ez a templomban mint szent emlék függesztetéek fel. Nyelve bő s már akkor kiművelt lévén, nagy kedvvel hallgatta a szónokokat, de a hosszú beszédeknek elébe tette a mondatos előadást, a példabeszédeket, a képes mesealakot, s eszméit s tanait örömezt költői parabolákba öltöztette. Mint Keleten mindenütt, Arábiában is új meg új ál-próféták támadtak, egy bizonytalan néphagyomány azt tartván, hogy Arábiát egy jövendő Messiás újra fogja alakítani. Ím ez azon titkos gyökér, mely által Keleten a proféták a népek lelkeibe behatottak.

Mi a vallásokat illeti, melyek Arábia népeinél e korban Mohamed előtt uralkodtak, azok többfélék voltak, de mind

megromlott állapotban. Vagy elfajultak az idővel, vagy így jutának ide; de annyi igaz, hogy Arábia ekkor minden eretnecség gyűlhelyévé lőn.

Legszámosabban a *szabin* vallást követték, mely eredetében tiszta volt, az egy Isten hitén alapulván, de később az isteni elv helyét a szimbólumok foglalták el, s helyette a csillagokat s égi testeket imádták, mi utóbb valóságos bálványimádássá aljasult. Arab hagyomány szerint ez volt az a vallás, mit Ábrahám, a patriarcha előbbi tisztaságába visszaállíta, kinek megtérését a Korán így adja elő:

»Ábrahám mondá atyjának, Azarnak: te a bálványokat Istennek tekinted? Te és a te néped nyilván tévedésben vagytok.«

»Nézd, mint láttatók mi Ábráhámmal a mennyeknek és földnek országát, és mint tanítók mi őt hinni erősen.«

»Midőn az éjszaka körülvette őt árnyékával, láta egy csillagot és fölkiálta: imhol az én Istenem! De a csillag ekkor eltűnt. Mondá ekkoron: én nem szeretem azokat, mik elenyésznek.«

»Látá majd fölkelni a holdat és mondá: imhol az én Istenem. És midőn az is lenyugovék, fölkiálta: ha az Úr nem vezérel, eltévedtem volna.«

»Látá fölkelni a napot, és mondá: ez itt az én Istenem, ez bizonyára még nagyobb. De midőn a nap lenyugovék, fölkiálta: ó én népem, én ártatlan vagyok a bálványimádásban, melyet ti vallotok.«

»Fordulok homlokommal a *felé*, ki alkotá az egeket és a földet, igazhívő vagyok, és nem azok közül való, kik mellette társat adnak (VI. F.v. 74-79.).«

Kevésbé számosan, de szinte sokan voltak, kivált a perzsa határszélek felé, a *magusz* vallás hívei, mely Zoroaszter után szellemi tisztaságát s egyszerűségét szinte elvesztvén, Isten helyett annak jelképét, a napot s tüzet imádtá, s végre mindenféle botrányos szertartásokba hanyatlott, feledve bölcs Salamon tanítását: »Valóban oktanok mindazok, kik Isten ismeretével nem bírnak, és a *művet* nézve, nem képesek látni a *mestert*, hanem a tüzet, szelet, a könnyű levegőt, vagy a csillagok körét, vagy a rohanó vizet, vagy az ég villámait vélik Istennek, ki a világot igazgatja.«

Zsidók is költöztek kezdet óta Arábiába, hova még többen menekültek akkor, midőn Palesztina a római sereg által pusztítottván, végre Jeruzsálem lerontatott. Községeket képezvén, termékeny földeken telepedtek le, városokat építettek, nagy befolyásra tőnek szert, s ha kevés volt, ki vallásukra tért, ők magok annál inkább szaporodtak, s val-

lások szokásaikból, szertartásaikból az arabok sokat elsajátítottak.

Végre voltak keresztyének is. Szent Pál apostol magajára ott valaha, mint térítő. De főképp sokan mentek oda a III. században, midőn a keleti egyház új meg új felekezetekre oszolván, a bukott s üldözött fél menedéket idegen földön volt kénytelen keresni. Tudjuk, hogy e korban az egyház még alakulóban s belső küzdésben lévén, minden évtized új eretnekséget szült, s Arábia volt egyik ország, hová egyik eretnekség a másik után seregestől vonult. Hosszú volna előszámlálni azon felekezeteket, mik ez időben a legfontosb dogmák iránt ellenkeztek egymással, mert ezek száma legio, csak például megemlítjük, hogy a nesztorianusok Jézusban két különböző természetet állítván, taníták, miképp Mária csak anya, Jézus csak ember volt; az eutychianusok ellenkezőleg: hogy Jézus a megtestesülés előtt egészen Isten, utána egészen ember volt; az ariánusok a szentlélek istenségét tagadták; a carpocratianusok Jézust választott embernek mondák lenni, ki isteni természetet csak a keresztségkor nyert; a doketisták őt Istennek hirdették, de egyszersem állíták, miképp a megcsalatott zsidók nem őt, hanem egy üres alakot feszítének fel –, s íme e mese-hírt Mohamed is elfogadá a Korán IV. F. 156. versében. Ezért ne csodálkozzunk, ha a Koránban a keresztyénségről sok ferde fogalmat találunk; a kútforrás, miből ő meríthetett, lévén az egyház számos eretnekségei.

Az elmondottak, ha nem tökéletes, de némi képet nyújthatnak Arábia akkori állapotáról. Vallási tekintetben a bálványimádók s eretnekségek fészke volt; társasági tekintetben megrögzött hagyományok s szokások majd embertelenül kegyetlen, majd nagylelkűleg humanus vegyülete; politikai tekintetben családi, nemzetségi szerkezettel bírt, nemzetivel s álladalmival nem. Nemde óriás feladása volt neki, e végtelen kaoszba rendet hozni? És ő nemzetté fűzé össze az elvált egyes tagokat, közös hit által egyesíté a felekezeteket, saját szabad lelkesedését önté az ellenséges nemzetségek táborába, s az alig 2-3 millió nép fölkelvén, ment mint a puszták óriása, s alig egy század alatt a legnagyobb birodalmakat megráznván, három világrészben lobogtatta győzelmes zászlóját.

2.

Mohamed született Mekkában, aprilban, Kr. sz. u. 569-ben a Koreis főnemzetségből, mely Hasem s Abd Semz testvér

után két ágra oszolt. Amaz volt az idősb ág, s mint a jerusálemi templom őrzése a levitákra volt bízva, úgy a mekkainak őrsége a Hasem maradékának jogaihoz tartozék, mi e nemzetségnek a többiek felett elsőséget adott. Hasem fia volt Abd al Mosalleb, ezé a többek közt Abu Taleb és Abdallah, ki a szép Aminával nemzette Mohamedet, mi arab nyelven *dicsőítettet* jelent.

Alig volt két hónapos, midőn atyja meghalván, anyjának tejét bú és házi gondok elfogyaszták, úgy hogy kénytelen vala fiát szoptatás végett egy beduin nőnek, Halémának átadni, ki a gyermeket magával elvivé. Ennek hajlékában Mohamed három évet tölte, hat éves koráig anyjánál lakék, ki medinai útjában meghalván, nagyatyja vevé magához; de ennél csak két évig maradhatott, mivel ez is jobb életre szenderült, nem felejtven el árva unokáját legidősb fiának Abu Talebnek különös pártfogásába ajánlani.

Miután ez időben Abu Taleb volt a templom s a Kába őre, Mohamed több éveken át nála mint egy főpapi házban élt, s napjait a templomi szertartások és szolgálatok körüli állandó foglalkozásban tölté el.

Kába volt neve a mekkai templomnak, mely Ábrahám által építették, és szent volt az, ama fekete kő miatt, mely annak külső szögletébe van helyezve. E kő csodálatos eredetéről a hagyomány a következő: Ádám élvén a paradicsomban, oltáru, melynél imádkozék, egy szekrényel bírt s kiűzetése után attól megfosztatván, kérte Istent, adna neki egy hozzá hasonlót. Isten meghallgatván kérését, egy felhőből csináltat ada neki, mely halálakor eltűnven, fia *Ser* kőből párját faragott, de ez az özönvízben elsüllyedt. Utóbb Ábrahám és Izmael újra fölépíték a Kábát, s ekkor Gábor angyal visszahozá nekik ama fekete követ, mely a monda szerint hófehér vala, de később a bűnös halandók csókjaitól egészen megfeketedett. E szent kőhez jártak búcsúképpen Arábia lakosai, mint járnak a muzulmánok ma is, hetszer kerülvén s csókolván meg azt, és aztán elmenvén a Zem-Zem forráshoz, melyet Izmáelnek s anyjának egy angyal fedezte fel, midőn bújdosva a pusztában, szomjan csaknem elvesztek. De bár e kő vala e templomban a legszentebb tárgy, idővel Ábrahám tiszta hite, jelleméből egészen kivetkezett, úgy, hogy Mohamed korában benne 360 kő- és fakép álla, melyeket az arabok istennekként imádtak.

Tizenkét éves volt Mohamed, midőn nagybátyjával Abu Talebvel, ki nemcsak Kába-főőr, de gazdag kereskedő is vala, Szíriába első karaván-útját tevé. Keresztül menvén a moabiták s ammoniták régi lakföldén, Bozránál állapotak

meg, s átort ütve egy keresztyén kolostor mellett. Úgy látszik, hogy az élénk elméjű gyermek itt egy Szergiusz vagy másképp Bahira nevű baráttal gyakran társalkodott, hogy ez adta neki az első ismereteket a keresztyén vallás dogmáiról, s különösen lelkébe csöpögtette a bálványok elleni undort, tartozván a nesztoriánokhoz, kik annyira a képek ellenzői voltak, hogy ez okbul még a keresztnek mint szimbólumnak kitételét is eltilták.

Később, évek folytában, Mohamed Szíriába, Damaszkusba, Alleppóba, Antióchiába, Jémenbe és Arábia különböző részeibe több kereskedői utazásokat tőn, s útjában nemcsak mindenféle vallásfelekezetekkel érintkezésbe jöve, hanem megismerkedett mindazon sokféle mesékkel, regékkel, csudálatos s babonás hagyományokkal, mik a puszták különböző vidékein, az ókorbul eredve, ez ő s népeknél firól-fira, szájról szájra szállottak. A karaván-kereskedés nem csak azért vala fontos, hogy messze országok különböző termékeit hordta cserébe, hanem, hogy csatornája volt eszméknek s ismereteknek is, az egymástól távol eső nemzetek közt. Ezen korban a legtudósabb s tapasztaltabb ember a karaván-kereskedő volt, mivel ő utazott, ő látott, ő hallott legtöbbet. Ekkor kevés ember tudott írni s olvasni, Mohamed maga is írástudatlan volt; a tudós legbövebb kútfeje a szóbeli előadás volt; midőn vándorlásaikban a karavánok este egy forrás mellett magas pálmák árnyékában pihenve letelepedtek, épp oly gyönyörteljes mint tanulságos volt a föld különböző részeiből összetalálkozott utasok elbeszéléseit hallgatni. Járt a híres vásárokat is, hol az üzleten kívül számos tribusok költői a legjobb költemény díjáért versenyeztek, hol regélők beszélték el a múlt kor titok s bájteljes hagyományait, s új meg új térítő és próféták, vallásaiknak híveket igyekeztek szerezni. Mohamed rendkívül hív emlékező tehetséggel bírván, így lőn elméje mindazon sok töredékes ismeretek s tanok nagy, bár rendetlen tárházává, melyeknek nyomaira a Koránban minden lapon találunk.

Mekkában lakott ekkor egy özvegyasszony, szinte a Koreis nemzetségből, kinek neve volt Kadisa. Férje után gazdag örökség maradván reá, szüksége volt egy értelmes s becsületes ügynökre, ki karavánüzleteit vezérelje. Öccsének ajánlatára a már ekkor 25 éves Mohamedet fogadta fel, ígervén neki kettős díjt; ez feladását oly szerencsésen és hűségesen végezte el, hogy útjából visszatérve, Kadisa kétszer annyit adott neki, mint mennyit ígért. Miután Mahomed déli Arábiába több karaván utazásokat hasonló sikerrel

végze, Kadisa, ki szép volt, bár már negyven éves – mi Keleten öregkor – kezét ajánltatá neki, és noha rokonai ellenzék azon okbul, mivel Mohamed szegény volt, a házasság köztük csakugyan megtörtént. Vígán ületett meg a pompás lakodalom, Mohamed háza ajtaját vendégszeretőleg mindenkinek kinyitattá, egy tevét öletett le, melynek húsát a szegények között osztatá ki, helyette jó nagybátyja Abu Talek, saját erszényéből 12 és fé okk aranyat adományozott nejének, mi húsz ifjú tevének értékét képviselte.

Házassága után Mohamed kereskedő utait még éveken át folytatá, bár kisebb szerencsével semmint azelőtt, s nagy tekintélyben állá polgártársai előtt részint mint egyike a legvagyonosbaknak, részint mint értelmileg s erkölcsileg kitűnő férfiú. Józan ítélete s jámbor lelke miatt ismerősei, pöreikben, gyakran bíróul választák. Egyszer történt, hogy a Kába tűz által megrongáltatván, igazításra vala szüksége, mely okbul a fekete követ helyéből kimozdítani kellett. Midőn régi helyére vissza akarták tenni, e szent munka végrehajtása felett verseny támadván a tribusok közt, végre azt határozák: bíró ez ügyben az legyen, ki az Al-Haram kapun először fog belépni. Mohamed volt e személy. Ki is meghallgatván a feleket, azt határozta, terítették a szent kő alá egy posztó lepedő, melynek széleit valamennyi tribusok képviselői tartásák, és ekképp emelteték a kő fel helyére, hol azt ő saját kezével erősíté meg.

Bár vagyonában Mohamed nem gyarapodék, volt annyija, hogy az élet mindennapi gondjaitul ment lévén, szellemének elmélkedő hajlamát követhesse. Gyakran magányba vonult, kivált a Ramazan szent hónapban, hol a Száfa hálmára, hol egy barlangban a Hara hegyén, hol lelki merengésben, álmodozásokban, látásokban tölté idejét. Egyszer csaknem hat hónapig volt folytonos ihlettségben, extazisban, néha semmit nem tudva a körülte lévő dolgokrul, a földön érzéketlenül fekvék. Sokan azt vélik, hogy ez nem egy magasztalt lélek paroxizmusa volt, hanem valóságos epileptikus állapot, miben sok nagy ember, mint Caesar is szenvedett. Hű neje, Kadisa aggodalommal látta mind ezt és kérdéseket tön neki, mikre ő kitérőleg vagy homályos szavakkal felelt. Azonközben ő az új vallás szülésében kínlódott. Utálta a bálványimádást, az egy elvont Isten hitéről meg vala győződve, de nem tudta mint fogjon a roppant munkához. Tudni vélte, hogy Ádám egy istent hitt, hogy időjártával ez egyszerű, e fölséges vallás megromlott, ezért látta a Teremtő szükségesnek koronkint prófétákat küldeni le, kik az emberiséget ismét igaz útba vezéreljék. Szerinte ilyen

vala Noé, Ábrahám, Mózes, Jézus, de akiknek követői ismét tévelybe estenek. Ő különösen Ábrahámot választá ideálul, mint egyszersmind ős atyját a népnek, melyhez ős is tartozott. Látván maga körül ostoba bálványozást, azt vélte, eljöve az idő, hogy Isten új követet küldjön, különben ez volt a néphit is, és lelkében oly nagy uralomra kapott e meggyőződés, hogy körültekintvén magát a bálványimádók közt, önmagát hitte a választott isteni követnek. Ez nem egyéb volt, mint a keleti hagyományok következetes folytatása.

Úgy látszik az óriás eszme lelkében csak nehezen, lassan, hosszú küzdés után nyert alakot. Már negyvenedik évében járt, midőn neki az első, *úgynevezett* mennyei felfedezés téteték. Hara hegyén böjtölve, imádkozva, szent elmélkedésbe elmerülve tölté idejét, az éj csendes, a csillagos ég tiszta volt, midőn ő teveszőr köpenyébe burkolva feküvék a földön s halla egy hívó szót; fejrül a köpenyt levonván, fölnéz, s oly szemvakító fény önté el, hogy elájul. Felüdülvén láta egy angyalt emberi alakban, ki bizonyos távolságban egy selyembetűkkel beírt lepelt terítvén elébe, mondá: olvasd. Én nem tudok olvasni, felelé Mohamed. Olvasd –, ismétlé az angyal –, az Úr nevében, ki mindent teremt. Olvasd a Mindenható nevében, ki a toll használatára tanítá az embert, ki lelkére a tudomány világát kibocsátá, s megtanítja arra, mit azelőtt nem tudott.

És ekkor Mohamed lelke megvilágosodván, a lepelről leolvasta Isten parancsait, mint ő azt később a Koránban kihirdette. Midőn az olvasást elvégeze, a mennyei külött mondá: »Ó Mohamed, valóban te Isten prófétája vagy és én Gábor vagyok, az ő angyala.«

Mohamedet a virradó reggel remegve és a kétkedésnek szörnyű kínjában találta, nem tudván, való volt-e, avagy álm amit látott s Isten akaratának kijelentése-e, vagy gonosz lelkek játéka? De mindent elmondván hű nejének, Kadisának, e szerető kedély föltétlenül hitt neki azonnal, e fölfedezésben az ő extázisainak s ábrándjainak szerencsés megoldását látván, s fölkiálta: »Örvendetes hírt hozasz nekem. Igen, te a nép prófétája vagy. Hiszen nem kedvelléd-e nemzetséged, nem valál-e szomszédidhoz nyájas, a szegényekhez jótevő, az idegenekhez vendégszerető, ígéretidhez hű és védője az igaznak?« Kadisa sietett ezt rokonával, Varakával közölni, ki előbb zsidó volt, aztán keresztyén lett, s az Ó- és Újtestamentom némely részeit arab nyelvre fordítván, mint írástudó Mohamed házában a vallási kérdésekben oraculumul tekintetett. Ő, a hív barát, épp oly kész

vala hinni, mint Kadisa a nő, mondván: »Ez angyal ugyan-az, mely hajdan Mózesnek megjelent; üzenete, mit égből hozott, igaz; férjed valóban próféta.«

E két személy: Kadisa és Varaka, lőnek Mohamed első hívői, amaz szívben *hitt* neki, ez mint bölcs, Mohamed belső kételyeit okoskodással oszlatta el.

Eleinte hitágazatait Mohamed csak háznépével titokban közlé. Saját szolgája, Zeid volt az első követője, de a térítés munkája oly lassan haladt, hogy három év múlva alig számlála negyven hívőt, s azok is ifjabból, nőkből, idegenekből, szolgálókból állottak. Titokban hol itt, hol ott, néha egy barlangban gyűlének össze imádkozni, de utóbb nemcsak felfedezték őket, hanem meg is támadták, s vér folyt. Egyik legdühösebb ellene saját nagybátyja, Abu Lahab volt, ki fiját Othát kényszeríté nejétől, Rokájátul, ki Mohamed leánya volt, elválni. A talán nem várt ellenségeskedés Mohamed lelkére csüggesztőleg hatott; sovány, zavart és kételkedő lőn, s még inkább a magányt keresé, hol szellemi elragadtatásai rajta még nagyobb erőt vettek. Ekkor kapta amaz égi parancsot, hogy keljen föl, menjen és hangos szóval hirdesse az új hitet. Ez történt hivatásának negyedik évében.

Összehívá tehát Száfa halmára a Hasem nemzetség tagjait, s kezde hozzájuk szólani; de a dühös Abu Lahab őt imposztornak nevezvén, követ hajított reá. Majd ismét saját házához hívta őket, s megvendégelvén őket báránnyal és tejjel, hosszan kezdte fejtegetni az új tant, mit ő, mint mondá, égből kapott. Lelkesedéssel szólott, s végül kérdé: ki az közületek, ki e terhet velem megosztani akarja? Ki akar lenni testvérem, helyettesem, vezérem? De a gyülekezet mélyen hallgatott, némely csodálkozott szemtelenségén, sok gúnyosan mosolyogva csóválta fejét. Míg végre az alig 12 éves Ali, Abu Taleb fia, lépe elé s ajánlá föl neki magát. »Íme, nézzétek benne testvéremet, helyettesemet, képviselőmet – kiálta fel Mohamed – figyeljete szavaira, és engedelmeskedjete neki mindnyájan.« De a gyülekezet indulatos kacajra fakadt s gúnyosan mondák az öreg Abu Talebnek, hogy most boruljon le saját gyermeke előtt, és ígérjen neki engedelmisséget.

De mindez Mohamedet nem ijeszté vissza többé; sőt ihlettsége nőttön nőtt, s úton-útfélen, künn a mezőn, benn a városban nem szűnt meg vallását hirdetni s a bálványok ellen szólani. Azonban a veszedelem is öregbedett. Míg ő egy Istenről, imádságról, erkölcsi elvekről elvontan szólt, a nép fanatizmus és harag nélkül hallgatá, ez eszmék átalá-

nosak s nem épp ismeretlenek lévén, oly magasak valának, hogy felhő s csillagként az emberek feje fölött könnyen elvonultak; de midőn a szellemi istentanból következéseket húzott a megszokott bálványokra, s ezeknek, melyek a templomokat betölték, lerontását hirdeté, egyetemes volt ellene a nép gerjedelme. Hozzájárultak mindenféle polgári érdekek tekintetei. A Hássem-ág, mely a Kábának őre volt, védte a bálványokat, mikhez volt kötve nemzetségi kiváltságainak birtoka; az ifjabb s versenyző Abd Semz ág, örömet nagyítá az eretnekséget, mi egy hasembeli egyéntől származott, hogy végre kezére keríthesse a Kába-őrséget, mire oly régóta áhítozott. Ez ágnak feje Abu Szófián volt.

Mohamed mindent megkísérte, hogy tanait terjessze, de ellenei is mindent elkövettek, hogy szándékát megghiúsítsák.

Először is nevetség tárgyává akarták tenni, és ez mindenütt rettenetes fegyver. Midőn az utcán áhítozottan mendegélt, felé majd egy, majd más fölnevetve kiálta: nézd Abd al Motálleb unokáját, ki azt állítja, hogy ő tudja, mi történik fenn az égben! Természetes, miként soknak nem ment fejébe, hogy ez ember, kit ő mint gyermeket ismert, ki mint fickó szaladozott Mekka utcáin, ki evett, ivott, ki kereskedett mint más, most apostolnak, Isten követének adja ki magát. Sok, ki tanúja volt lelki elragadtatásának, külön szórakozásának, testi rángatózásainak, őt betegnek vagy éppen nehézkesnek mondá, némely végre azt állítá, hogy bűbajos, boszorkány, vagy éppen gonosz lélek hatalmában van. Midőn szónokolni akart, zajjal s fajtalan dalokkal zúgták le szavát: midőn az utcán ment, senki nem köszönté s ha ő köszönt, azt senki nem viszonzá; férfi s nő, idegen s rokon, mint bélpoklost kerülte; a gyermekek az utcán csalónak szitkozva kiálták; a Kábába imádkozni sokszor nem ereszték; ha háza udvarában könyörgött, sarat hajigáltak rá; küszöbére éjjel töviseket hintettek el, hogy kilépve, lábait megvéreznék; a költők, a többek közt egy Amru nevű, szatírákat, epigrammokat, dalokat írtak ellene, mi e verskedelő népnél villámgyorsan elterjedvén, az izlam terjedését minden üldözésnél inkább késleltette.

Egykor, midőn hétszeres körútját a Kábában járván, a szitok, csúfolódás, a zaj ellene még hangosabb volna, mint egyébkor, imáját végezvén, ellenei felé ment, s fejét lehajtván, komoly nyugalommal mondá nekik: íme, itt az áldozat, bánjatok vele tetszéstek szerint. E szelíd megadás többekre mélyen hatván, mondák neki: menj békével Kaszimnak atyja, mi tudunk téged becsülni és tisztelni. De másszor

viszont a neki dühödt sokaság kezéből bátor híve, Abubeker, alig bírta megszabadítani.

Az értelmesbek, a gondolkodók, úgy ellenei, mint némely tanítványai azt kívánták tőle, isteni küldetését csodatételekkel igazolná, mint tette Ábrahám, Mózes és Jézus; hogy Mekka szűk és terméketlen völgyét tágítaná és termékenyítené meg, hogy Kossait, az ó idők bölcsét halottaiból támasztaná fel, hogy idézne elő egy angyalt, ki ő benne hinni parancsolna, vagy ki őt mentené föl a szűkségtől vásárra járnia s ott rizst és szilvát vennie, mi táplájára naponkint szükséges. De ő erre válaszolá: miképp Isten neki csodákra tehetséget nem adott. Mi kell nagyobb csoda – mondá – mint a Korán maga? Egy könyv felfedezve egy írástudatlan ember által, nyelvében oly fölséges, okoskodásában oly megcáfolhatlan, hogy emberek s angyalok nem képesek hozzá hasonlót előállítani. Hol kell világosb jel, hogy ez Istentől származott? A Korán maga egy csoda.

Legtöbb hajlamot tanusítanak az új vallás iránt azon idegenek, kik a szent hónapban Mekkába búcsút jární mindenfelől jöttek. A városbeli fők egyik gondja volt tehát ezeket tőle óvni, elidegeníteni, s komolyan tanakodtak, miképp teljesítsék ezt akképp, hogy beszédeikben s indokolásaikban egymásnak ellen ne mondjanak.

Azt mondjuk, hogy ő jós? Nem, mert ő nem beszél rángatózva, mint az, kit a rossz bánt, sem a nyelve nincs tele mássalhangzókkal, mint jósaikéi.

Azt mondjuk, hogy bolond? Nem, mert egész lényén gondolkodás és méltóság ömlik el.

Azt mondjuk, hogy csak költő? De hiszen ő nem beszél versekben.

Azt mondjuk talán, hogy bűbájos? Nem, mert ő nem művel csodákat, ő nem foglalkozik az igézés titkaival, ő csak ajkának szavaival s ékes nyelvével bájol el.

Tehát mondjuk, hogy ő egy közbéke-háborító, ki a családok közt visszavonást idéz elő, ki megédesíti a tévelyek mérgét, ki eszközli, hogy testvér testvérral, a fiú atyjával, a nő férjével meghasonlik.

Igaz, hogy ez ármánynak néha nem várt következménye lett, igen sok idegen épp ezért vágyott látni s hallani a férfiút, ki Mekkában annyi botrányt okozott; de más oldalról a térítő Mohamedet sokan közülök ez ellenvetéssel fogadák: mit akarsz velünk? Polgártársaid, rokonaid jobban ismernek, ők inkább vannak azon helyzetben, téged megítélni, ha minket meg akarsz győzni, kezd rajtok, s előbb őket győzd meg, kik véreid s polgártársaid.

Majd a nép vénei alkuba ereszkednek vele. Ha kincset kívánsz, mondának neki, szólj, és összehordunk annyit, mennyivel soha egy Koreis sem bírt. Ha uralomra vágysz, Saidnak nevezünk, s mindenben azt teendjük, mit te fogsz kívánni. Ha valami rossz szellem hatalmában szenvedsz, elhozatjuk Szíria leghíreseb orvosait, s számlálatlanul vetjük nekik oda aranyainkat, míg meggyógyítatol. De Mohamed mind erre hitvallomásával felelt: én ember vagyok, mint ti, de ember, kinek kijelentetett, hogy Isten, a ti uratok, *egyetlen* Isten. Jaj azoknak, kik bálványokat adnak melléje. Jaj azoknak, kik az alamizsna parancsát visszautasítják, és akik a jövő életet tagadják. Ő hívá elő az eget és a tengert, és ezek felelék: íme, itt vagyunk, hogy neked engedelmesskedjünk. Isten elleneinek jutalma a tűz. Angyalok vigasztaló ígéretet hoznak az egy Isten imádójának, a hívő haldoklóknak s hirdetik neki a gyönyörök kertét.

Ez sem sikerülvén, ellenei egyik legsikereseb módnak gondolák szavát hatástalanná tenni, űrt csinálván körüle. Meghagyák tehát, hogy midőn szónokolni kezd, minden távozzék el tőle, s így tetteleg elszigetelve, kizárva érezze magát polgártársai köréből. Ilyenkor aztán nem tehetett egyebet, mint hogy a Kábába menvén, halk szóval imádkozott, de úgy, hogy szavait a körulte lévő ifjak megérthessék –, így lopva s taláalomra hintegette el tanának szellemi magvait.

Azonban amint Mohamed követőinek száma szaporodott, aszerint nőtt a Koreisek ingerültsége is. És Abu Talebet közösen felhívák, vagy hallgatásra bírni vagy elküldeni öcscsét, különben ez s hívei eretnokségökért életökkel fognak lakolni. Abu Taleb ezt neki azonnal hírül vitte, intvén, hogy makacssága által magára s egész nemzetségére végveszélyt fog vonni. Mire Mohamed lelkesülve felelé: »Ó bátyám, ha ellenem küldenék jobbról a Napot, balról a Holdat, még sem térnék le utamról, hacsak Isten nem parancsolná vagy nem hívna el innen.«

E szilárd elszántság az öreg Abu Talebet bámulásra ragadván (ámbar ő vallását nem változtatá soha), fogadást tőn neki, hogy bármit tegyen, ő soha nem hagyja el, sőt kivitte, hogy összes nemzetsége, Abu Lahub kivételével, pártfogását ígérte meg neki –, oly erős volt az araboknál a családi kötelék.

Így Mohamed háznépének élete némileg biztosítva volt ugyan, de nem azon híveié, kik hasonló hatalmas nemzetséghez nem tartozván, ily tekintélyes pártfogással nem bírtak, s ő aggodván miattok, maga rábeszélte őket, hogy Abyssziniába menekednének. Ez történt hivatásának ötödik évében,

s ez nevezetik az első *hedzsirának* (=futásnak), megkülönböztetésül ama másik futástól, midőn Medinába a próféta maga menekült. Az ekképp apródonkint kiköltözködtek száma 83-ra ment, köztük volt Mohamed veje és leánya is.

Abyssziniában ekkor nesztorián keresztyének laktak. Fejedelmöknek, türelme és igazságszeretete miatt, nagy és jó híre volt. A muzulmánokat ő annál szívesebben fogadta, mivel azok sok ideig mint fél keresztyének tekintettek, oly sok hasonlatosság volt kezdetben a Korán s az Evangélium között. E fejedelem egyszer kérdezvén őket, miből állna azon új vallás, mely miatt honukból kivándorolni kényszerítették, egyik közülök így felelt: közöttünk egy jeles férfiú támadt, ki tanítá nekünk az egy Isten hitét, a bálványok megvetését, apáink babonáinak iszonyúságát, parancsolá a vétket kerülni, őszintéknek lenni beszédeinkben, ígéreteinkhez híveknek, felebarátink iránt jótevőknek, eltiltá a nők megszeplősítését, özvegyek s árvák megkárosítását, előnkbe szabá az imát, a tartózkodást, a bűnt, a külső és belső tisztaságot és az alamizsnát. – Hisz ez éppen az, mit mi is hiszünk, válaszolá a fejedelem. És mit hisztek Jézusról? Mire Dzsafár, a kérdezett, Abu Taleb fia, testvére Alinak, a Korán következő versét mondá föl: »A Messiás, Jézus, Máriának fia, isteni apostol volt és az *ige*, mit Isten Máriába leküldött.« Ó csoda, csoda, kiáltá fel a fejedelem; aközt, mit te mondasz Jézusról s mit róla vallásunk mond, nem nagyobb a távolság, mint szélessége e fűszálnak, melyet ujjaim közt látsz.

Azonban Mohamed követőinek száma mindinkább nővén, ellenei egy határozatot vívtak ki, mely szerint a városból mindazok száműzettek; úgy hogy Mohamed maga is a vész elől kénytelen vala Orkhám tanítványához Száfa halmára vonulni. De itt sem maradhatta békében, itt is mindenképp üldöztették. Hamza és Omár ugyan (ez a későbbi híres kalif), óriás erejű ifjú hősök, csodálatos véletlennél fogva hitére térvén át, ügyének nagy segedelmére lőnek, de az mégsem gátolá meg, hogy őket Abu Taleb ne volt legyen kénytelen egy távol eső birtokába küldeni, hol neki egy erősített várféle laka volt. De a pártfogás csak végképp kimérgesíté a szakadást a *Hasem* s *Abd Semz* két ág közt, s ez utóbbi Abu Szófián vezérlete alatt kivitte, hogy a két ág közt mindenféle mind házassági, mind kereskedési összeköttetés mindaddig megtiltassék, míg Mohamed, az eretnek, kézre nem szolgáltatik. E határozat bőrre írva a Kábában ünnepélyesen felfüggesztetett. Mohamed három egész évig rejtkezett a nevezett váracskában, gyakran szenvedve éhséget és nem egyszer ostromlatva dühös elleneiből. De

a szent hónapok a búcsújárókat minden bántalom ellen biztosítván, Mohamed ekkor sem mulasztá el soha megjeleni Mekkában, s hirdetvén tanait s újabb égi nyilvánításait, nem kevés hívőket szerze, ezek közt több tribusok fejeit, kik haza térve, távol népek közé magokkal vivék a próféta elszórt ígét.

Csak három hosszú év után térhetett ő Mekkába vissza; egyik oka volt, mivel a bőr, mire a száműzetési határozat fölírva s mi a Kábában kifüggesztve volt, annyira elrothadott, hogy a határozatnak csupán első e szavai: »A mindenható Isten nevében« maradtak épen – mit a muzulmánok isteni csodának tulajdonítottak.

De alig tére vissza, reá a sors új csapásai várakoztak. Előbb nagybátyja, gondnoka, pártfogója, véde, a nagy tiszteletben álló Abu Taleb múlt ki, majd tisztelve szeretett hitvese, Kadisa, ki nála jóval idősebb volt. Amabban világi oszlopát, ebben hitének legbelsőbb részesét veszté el, s így földi és erkölcsi támaszától egyszerre megfosztván, mélyen elkeseredék. S nem ok, nem elősejtés nélkül, mert Abu Taleb halála által neki bátorodott üldözői annyira feldühültek ellene, hogy szülőföldjén nem maradhatván, Zeid hű szolgájával a 15 mértföldnyi távolságban eső Tajef városába vonult. E várost a Thakif nemzetség lakta; kies vidékben feküdt, szőlők és kertek közt, melyekben barack és szilva, dinnye és granátalma, kék és zöld füge, lótusz-virág bőven termett, mint pálmafa is, zöld és aranysárga gyümölcsök gazdag fürteivel. Mohamed rosszul választott. E város népe, fészke volt a legtudatlanabb bálványozóknak. Egy asszonyi kőképet imádtak, azt hívén felőle, hogy étellel bír s Istennek leánya. Alig időzék köztök egy rövid hóig, s nemcsak nem hallgatták beszédeit, hanem üldözték, kicsúfolták, követ dobáltak reá, s később oly dühösek lőnek ellene, hogy a szolgák s gyermekek még a város falain túl is szidva s hajigálva kergették.

Ekképp onnan csúfosan kiűzetvén, darab ideig a pusztában bolyonga, mindaddig, míg hű szolgájának, Zeidnek, sikerült őt titokban Mekkába visszavezetni, hol egy tanítványának hajlékában gondosan elrejtették.

Ily szomorú s bitang helyzetben találta magát Mohamed, hivatásának *tizedik* évében.

3.

Mennyei hivatását Mohamed belsőképpen hitte-e? – ki tudná megmondani, de hogy vallásának igazságáról, minek

terjesztésében fáradozék, mélyen meg volt győződve, az nem szenved kétséget. Ő, korában óriási jelenet volt, kifejezése egy tisztább vallás utáni vágynak, mely, talán öntudatlanul, homályosan, de a népben valóban élt. Ezért sikerült nagy műve. Ember mind célt ér, ki egy nép s egykor szellemi szükségének s hajlamának élő képviselője. Kissé megelőzi a kort, ezért üldözik, de azt kifejezi, képviseli is, s ezért követik, s így egy ilyen férfiú dicsősége nemcsak az övé, de a koré is, melyben él. S nem lehet tagadni, hogy az arab néppel ekkor egy titkos ösztön, a létezőnél ésszerűbb, szellemibb vallást kerestetett.

Kadisa, Mohamed magányainak s misztikus ihleteinek hű társa, és Abu Taleb, a jó rokon s nagy befolyású pártfogó, sírban feküdvén, Mohamed helyzete Mekkában napról napra borultabb lőn. Szülőföldén ő törvényen kívül állt, kénytelen lévén elbúvni, mint egy gonosztevő, és még azon híveire is, kik elrejtegették, veszedelmet hozhatott. Ha világi jókra törekedett, ez volt-e az út hozzájuk? Hívásának már tizedik éve volt betelendő, üldözéssel, szenvedéssel, viszontagsággal teljes tíz év. És még most is, hajlott korában, midőn mások élvet s pihenést keresnek, ő szándékában állhatatos maradt, s bár mindenét feláldozta, vagyonát, nyugalmit, hitelét, barátait, rokonait, – kész volt honát s nemzetségét is elhagyni, semhogy hitéről lemondjon.

Mihelyt a búcsújárású szent hónap megérkezék, búvhelyét azonnal elhagyá, s a mindenfelől összegyülekezett sokaság közé vegyülvén, igyekezék valami hatalmas tribust vagy várost megnyerni, mely őt vendégeképp befogadja s hitelesítési vállalatában védje. Sok ideig nem boldogult céljában. Kik búzgóságból jöttek Mekkába, undorral fordultak el a hittagadótul; kik világi hasznokra néztek, óvakodtak szövetkezni olyan emberrel, kit Mekka leghatalmasbjai üldöztek.

Azonban midőn egyszer Akuba halmán szónokolna, tetszését némely zarándokoknak különösen megnyerte, kik Játreb (a későbbi Medína) városából jöttek, s Mekkának zsidó lakosaival baráti viszonyban állottak. Ezekről ők már sokat hallottak a zsidó vallás hitágazatiról s egy Messiásról, ki eljövendő. Elbájoltatván Mohamed ékesszólása által, s tanai és a zsidó valláséi közt több pontban összehangzást lelven, mondák egymásnak: hátha ez azon Messiás, kiről a zsidók beszélnek? S e meggyőződés mindinkább erősödvén lelkökben, végre Mohamed hitére tértek.

De városukban belső villongás dúlván, ekkor hozzájuk még nem ment el Mohamed, hanem velök egyik legtanul-

tabb tanítványát küldé el, ki ott mint térítő szép sikerrel munkálkodott. Csak három év múlva, midőn a medinai muzulmánok száma már hetvenre ment, jövének ők ismét vissza, s a prófétával ünnepélyes szövetségre lépének. Ő azt kívánta tőlök, hogy a bálványimádásról lemondvaná, az egy Isten hitére térjenek; maga iránt jóban s rosszban engedelmességet követelt; követőinek, kik vele oda mennek, pártfogást biztosított –, csak ily föltételek alatt kötelezte le magát hozzájuk menni s nálok maradni, barátaiknak barátja, elleneiknek ellene leendvén. »De ha ügyünk mellett elfognánk veszni, mi leend jutalmunk?« – kérdék ők. »A paradicsom« – felelé Mohamed röviden.

Azon pillanatban, midőn szövetségét köté Mohamed, ellenei, Abu Szófián elnöksége alatt, ki időközben a Kába őre s városi kormányzó lőn, gyűlést tartának, tanácskozva arról, miképp lehetne az új hit terjedését meggátolni? Némely azt vélte, legjobb lesz Mohamedet a városbúl száműzni; de ellenveték mások, hogy más nemzetségeket fogván majd megnyerni, élökön bosszút állana a városon. Némely javaslá őt tömlöcbe vetni, s ott tartani, míg meg nem hal; de ez sem fogadtatott el, attól tartván, hogy baráta ki fognák szabadítani. Végre abban egyeztek meg, legjobb lesz megölni, s hogy magokat Mohamed nemzetiségének bosszúja ellen biztosítsák, elvégezzék, hogy minden nemzetségből egy mártsa kardját a próféta testébe.

Este az összeesküdtek valóban meg is jelentek Mohamed lakánál. Az ajtónyíláson benéztek, látának egy embert köpenybe burkolva a földön fekünni. Kissé tanakodván, végre beléptek, a zörejre az alak fölkél, és elöttök álla nem Mohamed, de Ali, a hű tanítvány, ki érte életét így veszélyeztette. Mert az összeesküvésről eleve értesült próféta Abu Bekerrel a Thor hegyére, egy barlangba menekült, hova ennek leánya három napon át titokban horda ételt és italt, s honnan ők ketten két teveháton menekülének Medinába, üldöztetve folyvást, de utól nem érve sehol. Csak Kobánál, Medina előtt, állapodának meg, hol négy napig időztek, s hallván az örvendetes hírt, hogy hívei a városban egyre szaporodnak, Mohamed a legelső pénteken tartá ünnepélyes bemenetelét.

Korán reggel könyörgésre híván össze tanítványait, miután az új hit főbb ágazatait egy beszédben nekik melegen előadta volna. Al Kaszva nevű tevájére ült, s így ment be Jatreb városába, mely ez idő óta Medina-al-nebinek (azaz próféta városának) neveztetik.

Hetven lovag mint testőrség kísérte be. Oldala mellett

Abu Beker ment. Néhány tanítványai pálmalevelekből tűzött árnyalót tartottak feje felett. S Boreida, a testőrség vezére, felkiáltván: »Ó Isten apostola, ne mondják, hogy zászló nélkül mégysz be«, turbánjáról kendőjét leoldván, ezt mint zászló lándzsájára tűzé, s vitte a próféta előtt. Városbeli követői tolongva jöttek elébe őt üdvezelni, és zajos örömköltésökkel kísérték. Mohamed, a honábul kikergetett, a bujdosó, kinek fejéért szülőföldre száz tevét ígért, így vonult be Medinába, nem mint hontalan, ki menedéket keres, inkább mint hódító, ki diadalünnepét tartja.

Kedvenc Alija is nemsokára szerencsésen, de pusztákban bújdosása miatt fáradtan s vérző lábbal érkezett meg, mint háznépe is, köztök szeretett neje, a szép s ifjú Ajesa.

Ez eseményt nevezik a történetben hedzsirának vagy a próféta futásának, mely történt Kr. sz. u. 622. esztendőben, s honnan kezdve szokták a muzulmán írók az időt számítani.

4.

Mohamed, kortársainak előadása szerint, középtermetű volt, izmos és ideges, keze és lába nagy, ez mindig sarutlan. Ifjú éveiben rendkívül erős s élénk volt, később vastag s nehéz lőn. Feje nagy volt, minden részeiben jól kiképzett, s izmos nyakán erősen állt. Homloka magas, halántékai kiülők, átfutva szemöldökéig nyúló kék erekkel, melyek, midőn indulatba jött, meg-megdagadtak. Ábrázata gömbölyded, fehér s kissé piros bőrrel, kifejezésteljes vonásokkal, sasorral, fekete átható szemekkel, csaknem összeérő szemöldökkel, nyílt s mozgékony szájjal, miből ékesen folyt a beszéd; kissé rendetlen fogai fehérek, fekete haja fondorítás nélkül ömlött vállaira, szakálla hosszú és dús volt.

Viselete rendesen nyugott s egyenlő vala; ritkán tréfált, arcán többnyire komolyság s méltóság ült, de mosolygásában sok megnyerő kellem rejlett. Testalkata izmosb volt, mint ez az arab faj tulajdona, és ihlett s gerjedt állapotában volt benne valami lángoló és sugárzó, hívei a próféta fény kiragyogásának mondták.

Nem szenved kétséget, hogy rendkívüli elméleti tehetségekkel bírt. Gyors felfogással, nagy emlékezettel, lobogó képzelődéssel és leleményes ésszel. Neveltetésének mitsem köszönhetvén, ennek hiányát éles vizsgálódással pótolta, s pusztán hallásból és társalkodásból képes volt elméjébe összehalmozni mind ama vallások ismereteit, melyeket vagy az ősidők hagyománya megőrzött, vagy melyet itt-ott, bár

azon korban sűrűn kelve s enyészve, még életben voltak. Előadása komoly és mondatos volt, ihlett pillanataiban elragadó, mit nevelt szavának érces és zengzetes hangja, mely öblös melléből szerte csengett, mint boltozat alatt a visszhang visszaverődik. Nyelve oly szabatos, szabályszerű, s tiszta volt, milyen tökélyre az arab nyelv sem előtte, sem utána nem emelkedett. Modora a keleti költőké, szónokoké s bölcské volt, tele virágokkal, képekkel, aforizmákkal s példálódó mesékkel, szóval, a nép geniuszához a nép nyelvén szólott.

Ezért nem alap nélkül mondogatá ő Koránját csodának, mit többnyire Mekkában versenkint mondott tollba, abban sok különös, zavaros, homályos, de sok szép fölséges, magas eszme s gondolat is van; s ha meggondoljuk, hogy azt *egy ember, s írástudatlan ember*, emlékezetéből rakta össze, a művet *bámulatosnak*, rendkívülinek lehetetlen el nem ismernünk.

Íme néhány hagyományos mondása:

Midőn Isten a földet teremté, ez renge és reszkete, míg nem hegyeket tőn rá, hogy velök megszilárdítaná. Ekkor az angyalok kérdék: Ó Isten, van teremtésedben erősebb a hegyeknél? És Isten felelé: a vas erősb a hegyeknél, mert ezeket az széttöri. És van teremtésedben erősb a vasnál? Igen, a tűz erősb, mert ez azt elolvasztja. És van teremtésedben erősb a tűznél? Igen, a víz, mert ez a tüzet kioltja. Ó Uram, van teremtésedben erősb a víznél? Igen, a szél, mert ez a vizet megrohanja és mozgásba hozza. Ó Teremtőm, és van teremtésedben, mi a szélnél is erősb volna? Igen, a jó ember, ki alamizsnát ad; ha jobbjá adván azt, balja elől eltitkolja, az ilyen ember mindennél hatalmasabb.

Szerinte minden jó tett szeretet. Szeretet, ha felebarátodra mosolyogva nézsz; szeretet, ha őt jó tettekre inted; szeretet, ha a vándornak ösvényét megmutatod; szeretet, ha a világtalant vezérled; szeretet, ha az útból a követ és tüskét elhárítod; szeretet, ha az éhesnek ételt, a szomjasnak italt nyújtasz. Embernek valódi gazdagsága azon jókból áll, miket felebarátaival tesz. Igen, meghalván te, a világ azt kérdi, mi vagyont hagytál hátra? De az angyalok, kik a sírban tőled számot vesznek, az kérdik tőled: mi jó tetteket bocsátál magad előtt az égbe?...

Mértékletes és tartózkodó volt, szigorú megtartója a böjtöknek, legtöbb idejét imának, elmélkedésnek, templomi szolgálatnak, vallási szónoklásnak, buzgalomnak szentelé; még mikor fejedelmi hatalma volt is, nem mint hódító, de

mint próféta és apostol élt. Nem kedvelte a fényt s pompát sem házában, sem öltözetében, ő valóban nagyobb dolgokban akart kitűnni. Ruhái gyapjuszövetből készültek, néha yémeni gyapotbul, miket olykor ki kelle foltozni. Turbánt hordott akképp, hogy a rá kötött kendő egyik vége, vállai közt lefüggött. A selyemkelmét eltiltotta, ha csak másféle fonállal nem volt vegyítve, mint az aranygyűrűket is –, ő egyet ezüsből viselt, tenyere felé fordított fejére ezt metszetvén: »Mohamed, Isten követe.« Tisztaságra igen sokat adott, a naponkinti mosakodásokat pontosan megtartotta. Két dologban mondhatni kéljűzőnek; először a nőkben, összesen, de nem egyszerre, tizenöt neje volt, e részben az ősi szokást követte s célja volt örököszt kapni, de nem kapott –, másodsor az illatos kenőcsökben, mikkel szemöldét, haját, szakállát kezegette, s miről túlbuzgó tanítványai azt hírlélek, hogy e jó szag testének vele született s csodálatos illatozása. Szokása volt mondani: Isten az örömet s gyönyört három dologba helyezte e világon: imádságba, illatba, nőbe, s mint ama kettő égbe emelkedik magától, a férfit égbe nők társasága emeli, kik ima és illat közt töltik csendes életöket.

Míg Kadisa élt, nem vett több nőt. Sok ideig aztán kettő volt, később több, azért is, mivel araboknál sok nő sok tribussal hozta rokonságba, s e rokonság legbiztosabb alap volt hatalmas szövetségekre szert tenni. Ott most is a családi összeköttetés a legszentebb s legsérthetlenebb frigy. Kadisának becses emlékezete a szép Ajesát csaknem féltékennyé tévén, ez egyszer mondá: »Nemde, Isten adott neked helyébe szebb és jobb nőt?«

»Soha – mondá Mahommed melegen –, soha nem adhat *jobbat*. Midőn szegény valék, dússá tőn; mindőn mások hazugnak mondának, ő hitt bennem; midőn egész világ üldöze, ő hű maradt hozzám.«

Házi élete, patriarchák módjára, egyszerű volt. Ő, a később hatalmas próféta, pásztorilag élt, mint a legszegényebb arab. Ajesa, neje maga beszélte, hogy néha egy hónap folytában sem raktak tüzet; élelmök szilva és víz volt, ha csak főtt ételt valamely jó barát nem küldött. Szolgái két nap egymásután búzakenyeret soha sem kaptak. Ő maga rendesen szilvával és árpakenyérrel, téjjel és mézzel táplálkozék; szobáját maga söpré, maga raká meg tüzet, fejé juhait, hozá kútról vizét, maga foltozá ruháit, szóval maga szolgálta ki magát.

Az öregeket segítette, a betegeket gyógyította, a házatlanak hajlékot szerzett, a mosé körül az árvák, özvegyek,

aggok számára színt építtetett, hol azok padokon ültek, s ezért a pad vendégeinek nevezettek, ajtaja a szűkölködők és szerencsétlenek mindig tárva állt, a szegénnyel vagyonát készséggel megosztotta, a keveset mikor kevés volt, a sokat mikor gazdag lőn, azaz, ő soha sem lőn gazdag, mert a háborúkban nyert zsákmányból őt illető részt vagy kiosztá a szegények és harcosai közt, vagy vallásos célokra fordítá, mondván: mit a szegényeknek adunk, szent letétemény, mit égben kapunk vissza.

A nőket jogokkal ruházta föl, kik addig semmi joggal nem bírtak: jogot kaptak elválni, örökölni, szerezni, s irántok a gyermekeket nagy tiszteletre kötelezte, mondván: egy gyermek csak anyja lábainál tarthat igényt a paradicsomra. Hívei közt, tizenkét emberből alakított kis csoportokban, behozta a kölcsönös barátság frigyét, miszerint azok egymással jóban s rosszban osztozni tartoztak. Meghatározta, hogy minden muzulmán vagyonának egy tizedét, mint alamizsnát, a szegényeknek adja, váltságául annak, mi birtokában marad. E törvény azóta az izlamban pontosan megtartatik, s célja meggátolni a roppant gazdagság s a kiáltó szegénység közti ellentét botránnyát. Így veté ő meg követői közt alapját a családi szellemnek, a felebaráti szeretetnek és a jogbeli, vagyonbeli, kötelelességbeli egyenlőségnek.

Kadisától egy fia volt, Kaszim, kit gyermekkorában elvesztett, és négy leánya: Rokaja, Othmán neje; a szép Fatima, a híres Ali khalif neje; Zeinab, Abul Assz neje: Omm Koltum, ki sógorához, a főlebb említett s özvegyült Othmánhoz ment nőül. Mohamednek még Máriátul, ki keresztyén származású volt, lőn egy fia, Ibrahim, ki szinte korán elhalt. Eszerint, az úgy nevezett zöld turbános emírek neki csak leányágoni maradékai.

Magány viszonyaiban másokkal mindig igazságos volt. Barátival úgy, mint idegenekkel, gazdagokkal úgy, mint szegényekkel, hatalmasokkal úgy, mint gyöngékkal egyképp méltányosan bánt, s a nép szerette őt általában, mivel nyájasan fogadta őket s panaszaikat békésen, részvétellel meghallgatta, nem mint bíró s fejedelem, de mint apa és társ. Habár indulatosságra volt is hajlama, bírt magán uralkodni, úgy hogy még házi körében is türelmesen és elnézőleg kormányzott, mint bizonyítá Anasz nevű szolgája, mondván: nyolc éves korom óta haláláig szolgálám őt, s bár érdemteltem volna gyakran, soha sem szidott meg.

5.

Ilyen volt s maradt Mohamed hivatásának elsőbb korszakában, életében egyszerű, vagyonában szegény, elveiben türelmes, szenvedéseiben alázatos és kitartó; térítéseiben fegyver mély hite s nyelvének ékesszólása volt. Csaknem a Megváltó jellemének magasságára emelkedett, kinek hatalma s ereje tisztán a szelídségben, tűrésben, alázatosságban állott.

Medinába érkezvén, egy számos párt élén látta magát, állva részint azokbul, kik vele Mekkából menekedtek ide, részint kik itt szövetkeztek hozzá, részint kik a pusztaság különböző részeiből naponkint csatlakoztak hitéhez. De bár tizenhárom évig folytonosan üldöztetett, csúfoltatott, sértegettetett, bár családja s nemzetsége miatta szegény, megvetett, bujdosó, ő maga száműzött lőn, s az ellenséges Abd Semz ág kapta magához Abdu Szofián vezérlete alatt Mekkában a hatalmat, talán tovább is, mint a szó prófétája s a hit mártíra folytatta volna békés szerepét: ha rögtön eszközök birtokába nem jut, mik az uralkodás s némileg a bosszú terére ragadják. Hozzájárul, hogy a puszták lakói, kik hozzá csatlakoztak, bátor, veszélyhez s harchoz szokott emberek lévén s a háborúkban alkalmat látván gazdag martalékokra, Mohamednek csaknem lehetlen volt őket bírni, igazgatni s megtartani másképp, mintha csatavágyaiknak néha enged. Azonban, ha nem lehet is tagadni, hogy a térítő helyét ekkor a hódító foglalta el, s a prófétát a vezér váltá fel, úgy látszik mégis, hogy állandó s végcélja vallásának nyomatékos terjesztése volt, s ő meg vala győződve lelkében, miképp Isten azért adá kezébe a hatalmat, hogy vele éljen.

Alig pihente ki magát Mediában, tüstént egy mosét építtetett, fala földből s téglából volt, s a lombokkal takart födelet frissen kivágott pálmák törzsei tartották fel. Mintegy 100 négyszög rőf tért foglalt el, három kapuval, melyből egy rész Szoffat név alatt, a hajléktalan szegények lakául szolgált. Sok ideig nem bírták elhatározni, isteni tiszteletre a hívők miképp hívassanak meg; harsonával e zsidók szokásaként? Vagy magas helyen rakott tűzfénnyel? avagy dobveréssel? Végre Abdallah, Zeidnek fia mondá, miképp ő égi kijelentést vőn, hogy élőszóval kellene a hívőket összeütlekeztetni. Ez idő óta egész keleten naponkint ötször, a négy világsark felé, ekképp kiáltoznak a magas minaretekről alá a muezzinok: »Nagy az Isten! Nagy az Isten! Nincs más Isten az Istenen kívül! Mohamed Isten követe! Jőjjetek imádkozni, jőjjetek imádkozni!« Melyhez este még ezt adják: »Édesebb az imádság az álomnál, édesebb az imád-

ság az álomnál!» Ez igénytelen, sőt szegény moséban eleinte minden egyszerűen ment végbe. Este szilvaforgáccsal világított meg, csak később olajjal. Mohamed a földön állva szónokolt, egyik oszlophoz vetvén hátát, később egy alacsony szószéket csináltak neki, melyre három lépcső vezetett. Innen ő hol ülve, hol állva beszélt, támaszkodva egy korláthoz. Úgy mondják, beszéde mindig egyszerű és mindig megható volt, szavai felebaráti szeretetet, békét, jóakaratot, türelmet, s igaz meggyőződést lehelték, s az ihlettség pillanataiban tökéletesen elragadta hallgatóit.

De a mosé volt tanúja a második korszakbeli változásnak is. Itt kezdte a hódosítást s a karduralmat hirdetni ama híres nyilatkozványában, mely röviden így hangzik:

»Több prófétákat küldtél Isten az ő különböző képességeiről tanuságot tenni: Mózes tanuságot tőn irgalmáról és gondviseléséről; Salamon bölcsességéről, fölségéről, dicsőségéről; Jézus igazságáról tiszta viselete, mindentudóságáról az emberi szívek titkainak ismerete, hatalmáról csodatételei által. De mind e képességek nem valának elegendők meggyőzni az embereket, még Mózesnek és Jézusnak csodatételei is hitelenséggel találkoztak. Én tehát, az utolsó próféta *karddal* küldtettem. Kik hitemet hirdetik, ne ereszkedjenek vitába s okoskodásba, de irtsák ki mindazokat, kik a törvénynek engedelmeskedni vonakodnak. Minden, ki harcol a hitért, essék bár vagy győzzön, bizonyos dicső jutalmát veendi... A kard kulcsa mennynek és pokolnak. Ki a hitért szenved, tűr, vagy hal, mindez ott fenn, imádságnál és alamizsnánál magasb érdemnek vétetik...« S hogy bátorságot öntsön kebleikbe, ismételve mondogatá, miképp: mi örök idő óta el van végezve, azt el nem lehet kerülni – senki nem élhet tovább, és nem halhat előbb, mint órája ki van jelölve, bár ágyában pihenjen, bár csatában vívjon – és e tan az, miből a nép a praedestinatio hitét szívta.

És bár Mohamed nem engedé bántatni a hitetleneket sem, ha adót fizettek s világi felsőbbségét elismerték; bár ő az így nyert kincset leginkább a hit terjesztésére fordítá: mindez nem gátolá meg a felállított új elv következményeinek kifejlését, mert minden elvnek megvan a maga élete, logikája, mely szükségképpen kifejti magát, mint az elvetett magnak csirája, és így lőn belőle, a szelid philanthropbul, vérontó harcos, a békés apostolbul türelmetlen parancsoló, a meggyőző szónokbul törvényhozó fejedelem. S ez idő óta hívőinek száma még inkább szaporodott; rablás, martalékos harc mindig különös vonzalommal bírt az arab népre, mely gyermekése óta majd védve magát,

majd támadva másét, majd ismét nemzetsége sérelmeért bosszút állva, vándor s némi haramia-életet élt. Ily szellemű népet még ő is csak úgy vezethetett, ha annak hajlamát egyben-másban követte.

Mohamed valóban csakhamar három ízben kísérté meg az ellenséges mekkaiak utazó karavánjait elfogatni, mikből csak a harmadikat koronázta siker. A hedzsira második évében meghallván, hogy Abu Szófián vezérlete alatt Szíriából ezer megterhelt tevéből álló karaván térne vissza Mekkába, ő 314 emberrel, de melyben csak két lovag s hetven tevés volt, elébe ment. Mit Abu Szófián megértvén, segedelemért Mekkába üzent, honnan 100 lovag és hétszáz tevés küldetett ki. Így történt köztük a csata Bedernél, mely Mohamednek első nagy csatája volt, s mely az ő diadalmával végződött. Elleneiből hetven hullt el, és ugyanannyi esett fogságba.

Ezután a Beni Kajnoka zsidók ellen mutatkozott szigorúnak, kiket Medinából ki is űzött, számra mintegy hétszáz férfit, javaikat elkobozván.

Míg ez Medinában történt, a mekkaiak bosszút lihegtek, ingereltetve főképp Abu Szófiánnak erélyes neje, Henda által, kinek atyja s bátyja Bedernél elestek. A hedzsira harmadik évében Abu Szófián 3000 emberrel, kik közt 700 páncélos vitéz és 200 lovag vala, indula ki Mohamed ellen, ki csak hétszáz embert bírt összegyűjteni, s ezek közt lovag kettő volt, vértet csak száz viselt. A csatát sok ideig vonakodott is elfogadni, de valóban bízván istenében, s ki sem kerülhetvén az összeütközést, Ohodnál a csata megtörtént, s nemcsak serege megveretett, de maga is megsebesítettett egy parittyá által, mely ajkát hasítá ketté, s egy nyílvesző által, melynek feje arcában bennmaradt. Ellenei őt halottnak hívén, egy napon visszavonultak, később újra Medina elébe mentek, a várost megrohanni; de Abu Szófián megtudván, miként Mohamed még él, jobbnak látá, egy évre békét kötven, diadalmasan Mekkába visszatérni.

E csata után Mohamed több apró harcmeneteket tett Tabuk vidékén és a szíriai határszélen némely fajok ellen, melyek a medinai karavánokat kifosztották; a Beni Nadher zsidók ellen, kik őt megölni akarták, s kiket lakhelyökből is kiűzött; továbbá a Beni Mosztalek nemzetség ellen, mely Ohodnál a mekkaiakkal ellene harcolt. Mindenütt dús marta lékot nyert, ez utóbbiaktól 200 fogolyt, ötezer juhot, ezer tevét.

De a mekkaiakkal kötött egy évi fegyverszünet eltelvén, Abu Szófián ismét síkra szállt, s több tribusokkal szövetez-

vén, Medina előtt *tízezer* fegyveressel jelent meg. Mohamed helyzete rendkívül nehéz volt; szemközt állt vele egy roppant számú tábor, benn a városban pedig a zsidók, különösen a Beni Koraidák, s egy más hatalmas arab nemzetség, (melyet ő ingatag hite miatt csak *képmutatónak* nevezett) valának titkos ellenei. Ezért egy perzsa eredetű tanítványának bölcs tanácsára a várost vízárokkal vettette körül, s habár arab szokás szerint egyes vitézek közt véres bajvívások történtek, úgy látszik Mohamed inkább titkos utakon igyekezett ellenének táborában a szövetszertartókat meg hasonlítani. Ekképp Abu Szófián nem tudván az arab harcviselésben egészen új és szokatlan vízgáton áthatni, s gyanú támasztván elméjében szövetségeseinek hűsége iránt, türelmét veszté, s gúnyolván Mohamed féltékenységét, ki bástya mögé búvik, Mekkába visszatért azon örök gondolattal, hogy később veendő rajta bosszút.

Ekkor Mohamed haragjának egész súlya a szerencsétlen, bár hibás Beni Koraidákra szállott. Kegyelmet remélvén – mivel azzal kecségtették – magukat nemsokára megadák, de a próféta által választott bírót, Szád Ibn Moad, őket egy lábig kegyetlenül kivégeztette. Igaz, hogy mint kezdetben a zsidók, leginkább hajlottak az új valláshoz, s kételkedve kérdezték: vajon nem Mohamed-e a hírül adott Messias, úgy később mellékes szertartásbeli kérdések miatt végképp elidegenedtek tőle: igaz, hogy vele s követőivel hűtlenül bántak, s élete ellen nem egyszer vetettek hálót; igaz, hogy látszólag frigyét kötvén vele, titokban ellene áskálódtak; de az is igaz, hogy semmi tribus irányában nem vetkőzött ki Mohamed annyira prófátái nagy jelleméből. Őt ez ügyben nem annyira a kegyetlenség bélyegzi letörülhetlenül, mint azon kislelkű, alattomos, mindenesetre őszintétlen modor, miként azt végrehajtatni engedte; mert bár nem ő tette, de tőle függött, hogy meg ne történjék. Mohamed ily kislelkűnek, ily embertelennek, ily bosszúállóknak sem azelőtt, sem azután soha nem mutatkozott, élettörténetében ez a legfeketébb lap. S mondhatni, ez eredete azon kölcsönös gyűlöletnek, mely a muzulmánok és zsidók közt azóta folyvást fűről fira száll.

Hat éve múlt el, hogy Mohamed Medinába menekült, s társai égő honvágyat éreztek meglátani szülőföldüket, Mekkát, annyival inkább, mivel e város még mindig minden arabnak szent volt. E vágyat Mohamed annál kevésbé akarta gyöngíteni, mivel ő az ősi vallást nem eltörölni, de megtisztítva helyreállítani óhajtá, melynek gyökere nemzeti hagyományoknál fogva Mekkában volt. Közeledvén

tehát a szent hónap, midőn a búcsújárók bánthatlanok voltak, s ő kijelentést nyervén az égből: 1400 ember élén Mekkába indult. Ennek híre futamodván, a megfélemlített Koreisek lovagsereget küldtek ellene, de ezt Mohamed ügyesen kikerülte, s a hegyek járatlan szorosain sebesen és ügyesen áttörvén, Mekka előtt Hodeiba mellett táborot ütött s innen békés szándékáról a mekkaiakat értesítette. Célját ugyan nem érte el, mivel a Kábába be nem eresztetett, de a mekkaiak ez alkalmat jónak találván békét kötni egy oly férfival, kinek hatalma, tekintélye, befolyása egész Arábiában szakadatlanul növekedett, vele tíz évre szövetségre léptek, jogot adván neki és követőinek évenként egyszer Mekkába jönni, ott három napig időzni, és kegyes búcsújárásaikat elvégezni.

A hedzsira *hetedik* évében Kaibar városa ellen ment, melyet környékével együtt zsidók laktak. Már ekkor zászlóval járt, kék zászlója volt, egyiken a nap, másikon egy fekete sas képe állt. Miután több apróbb erősített helyeket bevett volna, Kaibart szállotta meg, hol veje, Ali vitézségének csodajeleit adta. Sok idő múlva s csak tetemes veszteséggel vétetheték be az erős hely, s majdnem Mohamed maga is áldozatul esett, a zsidók neki mérgezett bányahúst adván enni. Ekkor egyszersmind különféle fejedelmekhez, mint II. Kozru perzsa királyhoz, Heraclius római császárhoz s az egyiptomi kormányzóhoz is követeket küldött, s felhívta őket vallását fogadni el, de süker nélkül.

Ezután, míglen ő Mekkába búcsút járnival ment, 3000 emberből álló sereget küldte a Mutai római kormányzó ellen, kinek alattvalója által Mohamed Sziriába küldött követe meggyilkoltatott. A később rettenetes hírű Khaled »Isten kardja« melléknévvel itt tüntette ki magát először, nehéz, de fényes győzelmet víván ki a római seregen.

De mit leginkább óhajtja, az volt: bírni Mekkát, szülővárosát, nemzetségének ősi bölcsőjét emlékezethaladó idők óta, a helyet, hol legszebb korát élte le, bírni a Kábát, Izmaél maradékai kegyességének legfőbb tárgyát, a szent szekrényt, melyet gyermekéje óta imádott –, és íme e várost még ellenei bírták, még a Kábát bálványok jelenléte fertőzteté meg. Itt tűzni ki az egy, Isten szellemi vallásnak zászlóját, e szent várost tenni az izlám székévé, a központtá, hol Arábia valamennyi népei találkozzanak, ez volt vágyainak végsője. S miért habozott volna? Parancsának sok ezer bajnok engedelmeskedett, puszták megedzett lakója mind, kik a napot, szelet, éhet, szomjat, esőt megszokták s a harcot inkább egy mulatságos vadászatnak, semmint ve-

szélynek s fáradságnak nézték. Kedvelték ugyan a martalékokat, de rendez, fegyelemhez is szoktak, s bátorságuk nem fogyván, hadi tapasztalásuk öregbedett. Annyi győzelem után magukban s vezérökben erősen bíztak, bennök a katona vak engedelmességéhez a hívő tanítvány dühös fanatizmusa járult.

Igaz, a tíz évi békekötés még fennállt, de itt, hol utasok, pásztorok s karavánok közt mindennapi az összeütközés, Mohamed könnyen lelt ürügyet, ha ugyan szüksége volt rá, a frigyét felbontottnak nyilvánítani. Hatalma azonban Arabiában már oly félelmes volt, hogy a Koreisek siettek minden elégtételt megajánlani. Sőt maga a büszke, a hatalmas Abu Szófián jött hozzá követül, de bár mindent elkövetett, bár közbenjárásra Mohamed körében minden jelentékeny egyént felhívott, még nőit, leányait is – célt nem érhetett. Ő tehát maga a medinai moséban a béke megtartására újra megesküdt, de Mohamed nem járulván hozzá, őt az nem kötelezte.

Mohamed titkos terve lévén Mekkát véletlen meglepetés által keríteni birtokába, 10 000 emberrel útnak indult, megtiltva dob- s harsonaszót, minden lármát, tábori tüzet, s választatva hegyek mellékes utait. Elébe nagybátyja, Al Abbasz jött, ki neki hív rokona volt mindig, de vallását csak ekkor fogadta el. Ekképp érkezék ő Marr Azzahranhoz, Mekka mellett, anélkül, hogy ellenei észrevették volna. Történt azonban, hogy egy éjjel Al Abbasz a város körül portyázván, két embert elfogott, kiknek egyike maga Abu Szófián vala. Omár, az erélyes, hős s fanatikus hívő, azonnal kardra akarta őt hányni, de Al Abbasznak sikerült foglyát Mohamed színe elébe állítani, ki részint nagylelkűség, részint fenyegetés által őt hívővé tette. Saját szemével alkalma lévén csodálni a próféta fényes, páncélba öltözött roppant hadát, Abu Szófián Mekkába siette, Mohamed nevében békét ígervén mindazoknak, kik, bár hitet nem változtatnak, de ellen sem fognak állani.

Mohamed pedig levetvén piros bíbor öltönyét, fekete turbánt s durva zarándok-zubbonyt ölte magára, s napkeltekor imádkozva mene be Mekkába, nem mint hódító, inkább mint alázatos búcsújáró. Jelenlétében hajtatott végre életének nagy célja, ti. a Kábának mind a 360 bálványa irgalmatlanul ledöntetett. Innen a Zem-Zem szent forráshoz mene inni s megmosakodni; majd hitágazatait magyarázva, a gyülekezetnek szónokolt, végre Al Száfa halmán állást foglalván, a vallására tért összes mekkai nép előtte ünnepélyesen elvonult.

A tömeg már ekkor hajlandó volt őt mint isteni lényt

tisztelni, de ő minden személyes hódolatot eltávolított magától. »Miért rettegsz színem előtt? – mondá egy embernek, ki félelemmel közelített hozzá. Én nem vagyok sem Isten, sem király, én szülötte vagyok egy Koreis asszonynak, ki napon szárított hússal élt.« S midőn Abu Beker hozzá egy századot haladt aggastyánt vezetne, ki halála előtt a próféta ruháját illetni óhajtá, Mohamed mondá: »Miért mozdíták ki hajlékából e gyöngye seiket? Én magam elmentem volna hozzá.« És szőnyegére ültetvén, mellét kezével barátságosan illetté, s vele buzgón imádkozott.

Türelme s irgalma e napokban valóban nehéz próbákon ment át. Legdühösb elleneivel, kik őt szegénnyé, becstelenné, földönfutóvá tevék, rögtön szemközt találta magát. Hada, hívői s a medinaiak bosszút lihegtek s reményltek Henda a kegyetlen nő, Vakza a vitéz Hamzának gyilkosa, Abdallah Ibn Szád a próféta egykori tollnoka s a Korán meghamisítója ellen. Akármi volt legyen indító oka: szerete kedves szülőföldre iránt, vagy vállalatának szerencséje enyhíté haragját, vagy Mohamed valóban irgalomra hajlott természeténél fogva; el kell ismerni, hogy ő nem büntetett, csak megbocsátott. A történet szemére veti mint bűnt, hogy hitét karddal terjeszté; mintha a keresztyénség kardnak nem szinte igen sokat köszönhetne! Azonban, ha Mohamed jellemét jól megvizsgáljuk, alig szenved kétséget, hogy ha ő világi hatalomra jutása előtt Jézusként mint apostol, mint reformator, mint vértanú hal el, pályája minden foltul ment maradt volna. Hitvatása első időszakában ő hite, tűrése, magamegadása, végtelen kegyessége és a szó, az *ige által* volt nagy.

Mekkából egyszersmind apró hadcsapatokat küldött a szomszéd városokba s falvakba, a bálványokat ledönteni s lakóikat hitére téríteni.

Azon közben a thakefek, havazok, dzsozmok, szádok s a hegyes vidéken lakó több beduin tribusok részint buzgóságból hitők mellett, részint hogy Arábiát egy növekedő kényuralomtól megóvják, szövetségre léptek ellene. Mit Mohamed megértvén, 12 000 jól fegyverzett embert személyesen vezérelt ellenök. Az ellenség tábora 4000 edzett bajnokot számlálván, a csata Honein mellett sokáig kétes, sőt darab ideig ezeknek vala kedvező, de végre a diadal a prófétáé lőn. Azonban a vert sereg egy része Tajef erősített városba vontá magát, melyet Mohamed 20 napon át hasztalan vívott, úgy hogy utoljára is alku által jutott birtokába; – de a vezér, Malek és tribusa, hitére áttértek. Ilyen háborúkban serege mindig roppant martalékokkal

gazdagodott, például ez alkalommal 6000 fogollyal, 4000 uncia ezüsttel, 40 000 juhval, 24 000 tevével.

De a havazoknak Mohamed mindent, mi tőlök elvételük, visszaadatott. A közbenjáró Halémának, egykori dajkájának leánya volt. Midőn e nőt, tej-testvérét, a próféta megismerte, tiszteletül fölkele ülő helyéből és alája saját köpenyét teríté.

Efféle nagylelkűség, s különösen az, hogy jótéteményei által Mohamed a hitben még ingadozó mekkaiakat leköteleni igyekezett, elégedetlenséget és féltékenységet gerjeszte a medinaikban, mondván ők: íme, ő ellenségeit jutalmazza! Ő utoljára is el fog minket hagyni, s Mekkába menend. Mire ő előhívatván őket, mondá: Halljátok meg, medinaiak! Nem viszálykodtatok-e hon egymással s nem én hoztam-e a békét közétek? Nem jártatok-e a tévely ösvényén, s én nem vezéreltelek-e igaz útra? Nem voltatok-e szegények, és én gazdagokká tettelek? Mint kihíresztelt csaló érkeztem hozzátok, de ti hittetek nekem; üldöztek, és ti védőim lettetek; száműztek, és ti befogadtatok; gyámtalan voltam, és ti segítetek. Azt vélitek, hogy én nem érzem ezt? Azt vélitek, hogy én lehetnék hálátlan? Panaszkodtok, hogy a Koreiseket ajándékokkal halmozom, s nektek semmit nem juttatok? Igaz, én nekik világi jókat adok, de mert csak így lehet világi szívöket megnyerni. Nektek, kik igazak, hívők vagytok, adom – magamat. Ők juhokkal és tevékkel térnek haza, de ti Isten prófétájával mentek vissza. Mondom annak nevében, ki Mohamed lelkét kezében tartja, hogy bár az egész világ térne egy oldalra, ti a másra, én veletek maradnék. Már most kérdem, melyik részt jutalmaztam meg jobban?

E beszéd a medinaikat könnyekre fakasztván, fölkiáltának: mi osztályrészünkkel megvagyunk elégedve; s miután Mohamed Mekkában még egy búcsút járt, s a város igazgatását elrendezte volna, Medinába visszatért –, nem feledvén el útjában anyjának, Aminának pusztai sírját fölkeresni, hol zokogva sírt, de mint hitetlen fölött nem imádkozott.

Híre Mohamednek villámgyorsasággal terjedt el Arábia legtávolabb tartományaiiba, s naponkint új meg új tribusok követői érkeztenek, őt vagy mint prófétát elismerni, vagy adót ajánlani. Gondjai is meggyűltek, az apostolihoz az uralkodói járulván, és szerencsésével együtt növekedett mind terveinek nagysága, mind statusférfiui belátása és tevékenysége. Ez időbe esik Tajef városának teljes meghódítása, s a hatalmas Tai beduin nemzetség főnökének, Adinak megtérése.

Utóbb ő idegen országokba szánkékozott hitét átültetni, kivált miután meghallá, hogy a növekedő hatalmára féltékeny római császár, Heraclius, ellene sereget gyűjt. Erőfeszítéssel táborát Mohamed 20 000 gyalogra és 10 000 lovasra nevelé, s így indula meg Szíriába. Égető hőségben utazván az átkos hírű Hajarón át, csak Tabuknál üte sátort, honnan vezéreit hódítgatni a közel vidékekre kibocsátván, sok apró fejedelmet megtérített, de még több martalékot szerzett. Azonban a meleg évszak, a sereg fáradsága, táplálék vízhiány, a római sereg nagysága, otthonról érkezett rossz hírek kényszeríték őt hadi útját tovább nem folytatni.

Közeledvén a szent hónap, s meggátolva köz- s magán dolgai által, ő maga a zarándoklást nem végezhetvén, Abu Bekert küldé Mekkába, de utána ment mihamar Ali egy új Korán-fejezettel, melyben a kard uralkodása a legszigorúbb értelemben kihirdettetett. Ez új kijelentés szerint a hitetleneknek a megtérésre négy hónap adatik, minek végével senki nem kap kegyelmet, ellenök minden módon, minden időben, minden helyen, nyíltan és titokban harc fog folytatattani, míg vagy megtérnek, vagy adót fizetnek, s még a szent hónap sem fog senkit a megtámadás ellen biztosítani. Szerinte ez év végével Mekkában hitetlen nem lakhatik, nemzetség- s vérbeli kötelék figyelembe nem véteik, sőt a hívő minden közlekedéstől eltiltatik a bálványzókkal, legyenek bár legközelebb rokonai vagy legkedvesebb barátai.

Ekkor küldte a Veres-tenger vidékére s boldog Arábiába Alit, ki részint fegyverrel sok hívőket szerzett, és ez időtájban bukott meg Al Aszvad és Mozeilma, két ál-próféta is, kik kezdetben jelentékeny párt élén állottak.

6.

Azonban Mohamed kezdé sejteni, hogy ereje fogy s közeledik a sírhoz. Ibrahim, egyetlen fiának halála, a folyamatos magasztult lélekállapot, a feszített gondolkodás, elméjének örökös ingerültsége, sőt láza, mi nála tehetség és betegség volt egyszersmind, testi fáradságok, az apostolság s uralkodás emésztő gondjai, s talán az említett megmérgezés is erejét megtörték. Ily előérzetekben határozta el életerejének utolsó maradványát egy búcsúzó mekkai zarándoklásra fordítani.

Ennek híre elterjedvén, városokból, falukból, messze síkokról, szírtes hegyekből, szóval Arábia minden részeiből tolongva gyűltek a tribusok a zarándok-prófétát utolsó bú-

csújában elkísérni. Medina körül az árnyékos völgyekben ezer meg ezer sátor kelt mint egy varázsütésre, s oly szép, festői, csodálatos, mint új tünemény volt az eddig viszálykodásban élt népeket felebaráti egyetértésben szemlélni s egy közös vallásban egyesülve látni. Kíséretének számát némelyek 55, mások 90, mások viszont 114 ezerre teszik, a több száz volt az áldozatra szánt tevék száma, melyek virágkoszorúkkal s lengő színes zászlókkal fölcifrázva haladtak sivatag homokán. Nehány mértföldnyi hosszú vonalt képezve mendegélt a tarka zarándok-tábor, hegyek ormain most felvillanva, majd völgy torkában elenyészve, s könyörgéseitől s búzgó jajjaitól visszhangozva zengtek a puszták.

Mekkába megérkezvén, búcsújárásban szorosán tartá magát az Ábrahám által megszentelt szertartáshoz, s ezen utolsó búcsújárása szolgál e részben a muzulmánoknak mintául maiglan. Gyöngesége miatt gyalog nem mehetvén, teveháton járta körül a Kábát, így mene a Zem-Zem szent forráshoz is, hol lenyíratván hajfürteit, azokat tanítványai drága ereklye gyanánt őrizték meg. Több ízben, mint hattyú, ki végdalát énekli, szokatlan lelkesedéssel szónoklott a hitágazatokról, hol a Kábában, hol a Szába halmán; itt egy tevehátrul, hogy a hegyoldalt, mint amphitheatrumot elborító sokaság által annál jobban láttathassék – teve volt az ő papi széke, illő szószék a puszták oraculumának. Minthogy pedig betegség s számtalan szónoklás miatt hangja gyöngye s a tér nagy: maga a szabad természet volt; csengőbb hangú tanítványai bizonyos távolságra helyeztetek el, kik a próféta szavait mint felállított örök szájról-szájra átadván, azokat a számtalan hallgatók körében mintegy visszhangoztatták.

Egyik beszédét, talán épp az utolsót, a hagyomány csaknem szó szerint ekképp tartá fenn:

»Ó emberek! Figyeljete szavaimra, mert nem tudom, ha ez év elmúlván, vajon fogtok-e többé itt látni. Ó hallgatóim, én is ember vagyok, hozzátok hasonló; a halál angyala bármely pillanatban megjelenhet, és parancsának engedelmessékednem kell.

Legyetek irgalmasok és méltányosak egymás iránt.

Mindenkinek élete s vagyona szent legyen mindenki előtt, mint egy hónap és e nap a hívőknek szent.

Tudjátok meg, hogy valamennyien megfogtok jelenni az Úr előtt, ki cselekedeteikről számot kívánand.

Minden, ki letéteményt fogadott el, hűségesen adja vissza azt, midőn visszakéretik.

Minden, ki felebarátjának kölcsönt ad, kamatot azért ne kívánjon. Az adós ne adja vissza, csak a tőkét.

A kölcsön adott összegek kamata eltöröltetik, kezdve azon összegeken, mikkel mások nekem tartoznak.

A gyilkos többé ne bosszúttassék meg, kezdve azon, ki megölte öcsémet Rabiát, fiát Haritnak, ki Abd al Motálleb fia volt.

Egy évben tizenkét hó leend, melyből négy különösen szent lesz.

Ó emberek, ti bírtok joggal hitvесеiteken, mint ezek bírnak joggal rajtatok. Az ő tisztök, házatokat paráznság által meg nem becsteleníteni; ha ez ellen vétenek, Isten megengedi őket elhagyni, sőt megfenyíteni, de nem halállal. Bánjatok velök kíméllettel és gyöngéden. Gondoljátok meg, hogy ők hajlékaitokban olyanok, mint a foglyok, kik úr alá vannak vetve, és akik magoknak semmit sem tartottak fel. Ők Isten nevében nektek átadták testöket és leköket. Ők egy szent letétemény, melyet Isten bízott kezeinkre.

Ó emberek, figyeljete szavaimra és vésséte jó azokat lelkeitekbe. Én nektek egy törvényt hagyok, mely, ha hozzá állhatatosan ragaszkodtok, örökre megőriz a bálványozástól, a hitelenségtől, a tévelytől; egy világos, érthető, határozott törvényt, a Koránt, mely nekem az ég által jelentetett ki.

Ó emberek, figyeljete szavaimra és vésséte azokat lelkeitekbe. Tudjátok meg, hogy a muzulmánok mind egyenlők és testvérek. Senki ne tulajdonítsa el magának, mi felebarátjáé, hacsak ő azt neki szabad akaratjából nem adja. Óvakodjatok az igazságtalanságtól, ez rátok örök kárhozatot vonna.

Ó én Istenem – kiálta fel, mint egy ember, ki bíróját bizalommal kérdezi – jól betöltém-e hivatásomat?»

Igen, prófétánk, te azt jól betöltéd – kiálta ezer torokból a nép.

»Ó Istenem – mondá a próféta több nyugalommal – halld meg mellettem teremteseidnek e tanúskodását.«

És szülővárosától örökre elbúcsúzván, mint jött, Medinába visszatére, s midőn már hozzá közel volt, megállapodott és fölkiálta: »Nagy az Isten, nagy az Isten! Nincs kívüle más Isten, nincs neki társa. Övé a birodalom. Őt magát illeti dicséret. Ő a Mindenható. Ő teljesíté, mit ígért. Ő állott szolgálja mellett, és ő volt az, ki elleneit szétszórá. Térjünk vissza házainkba, s imádjuk és magasztaljuk őt.«

A hedzsira 11. évében Ozama, egy csak 20 éves ifjúnak vezérlete alatt Szíria ellen roppant tábort volt küldendő, midőn betegsége borzasztó fejfájdalomban s őrjöngő lázban nyilatkozva, rögtön megsúlyosult. Nehéz álmából éjjel fölbredve, egy szolgálja kíséretében a temetőbe vánszorgott,

és sírtól sírhoz menve, áhítatosan imádkozott a megholt hívőkért s egykori harcosaiért. – Örvendezzettek, ti lakói a sírnak –, kiálta fel. – Békésebb a hajnal, melyre ti ébredtek föl, mint az, mely az élőkre várakozik. Sorsotok az övéknél boldogabb. Isten titeket megszabadított ama vészeztől, mik őket fenyegetik s melyek egymásra következők jönnek, mint éjjel a viharok, melyek közül az, ami jó, sötétebb annál, mi elment.

Azonban óráról órára rosszabbul lett, forró láz kínozta, s fején és testén fakadt hólyagokból vizek ömlöttek ki, mit ő a megmérgezés következményének állított. De mihelyt fájdalma szűnt, Alitól és Abu Bekertől támogatva, a moséba kívánt vitetni, s ott haldokló hangon prédikált, mondván: »Muzulmánok, ha közületek valakit valaha megüték, itt vagyok, üssön vissza ő is. Ha valakit szóval megsérték, itt vagyok, sérelemért fizessen sérelemmel. Ha valakinek vagyonát elvevém, itt vagyok, s vegye el mindenemet, mivel e földön bírok. És ezek nem hiábavaló szók, senki ne gondolja, hogy magának ekképp igazságot szolgáltatván, haragomat vonja magára. Harag és bosszú soha sem volt természetemben.« És valóban egy ember felállta, s állítá, hogy neki Mohamed három ezüst dinárral adósa volna, mit Mohamed megtoldva azonnal kifizettetett, hozzá tévén: »Könnyebb itt a földön, semmint ott örökké szenvedni a büntetést.« Ugyanekkor egy más felállta, s meghatva a jelenet ünnepiessége által, bevallá, hogy ő kétkedő, képmutató, tehát nem méltó tanítvány. Mire a haragos Omár ki akará őt a moséból vettetni, mondván: minek fedezed fel azt, mit Isten eltűrt, hogy rejtve maradjon? De Mohamed megfeddé Omárt, szólván hozzá: Ó fia Khattabnak, jobb e világon pirulni, mint a másikon szenvedni.

A következő pénteken (muzulmánok vasárnapján) a moséba nem bírván menni, maga helyett oda Abu Bekert küldé, de ebből sokan azt gondolván, hogy ő meghalt volna, azonnal oda vitette magát, s így szólott: »Hallottam, hogy próféták halálának híre titeket megzavart; de melyik próféta élt örökké, hogy azt hívétek, miképp én soha sem hagynálak el? Minden úgy történik, mint Isten elvégezte, s mindennek megvan kitűzött ideje, mit sem siettetni, sem késleltetni nem lehet. Én vissza fogok térni ahhoz, ki engem küldött, s hozzátok legvégső parancsom, hogy maradjatok egyesülve, hogy szeressétek, becsüljétek s támogassátok egymást kölcsönösen; hogy intsétek egymást hűségre s állhatatosságra a hitben, s jó cselekedetek elkövetésére; csak ezek által gyarapodhatik az ember, minden egyéb

romlásra vezet. Én most előre megyek, ti mihamar követni fogtok. Halál mindnyájunk sorsa, senki se kísértse meg azt tőlem elfordítani. Éltem javatokra s halálom is javatokra leend.«

Ezek valának utolsó szavai közhelyen. Más napon könnyebben érzé magát, de javulása csak látszólagos volt, mert rögtön vonaglani kezdett. Azonnal meghagyta, hogy szolgálai legyenek szabadok, s mi pénz házában találtatott, azt a szegények közt mind kiosztani rendelte. Néha, ösztönileg, egy korsó felé nyújtá kezét, s a benne lévő hús vízzel kísérté meg ábrázatát megfecskenedezni, bágyadt feje kedves Ajesa nejének ölén nyugodván, végre meredt szemeit égre emelvén, töredezett hangon mondá: »Ó Isten, – legyen úgy! – a paradicsom dicsőült lakosai közt« – és meghalt.

Ajesa jajgatásai mihamar tudatták a ház s a város népével a nagy eseményt. A nép megrémült mint földrengéskor, mindenki oda hagyta dolgait, a Szíria felé indulandott sereg ellenrendeletet kapott, mindenki tudta, mi történt, de senki nem hitte. Hogyan halt volna meg – zúga a sokaság. Hát nem volt ő közbenjárónk Istennél? Omár a rettenetes hős s a fanatikus hívő villogó pallossal kezében kiáltá: »Ő csak rövid időre távozott el, mint Mózes, Imrám fia, negyven napra a hegyre fölment, de mint ő, a próféta is vissza fog jönni.«

Az okosabb Abu Beker később megjelenvén, s a holtat megcsókolván, csak nehezen tudta a népet ily szavakkal megnyugtatni: »Valóban, ha csupán Mohamed volt imádatok tárgya, ő meghalt; de ha Istent tisztelitek, az nem halhat meg. Mohamed csak Isten prófétája volt, s osztá sorsát azon apostoloknak s szent embereknek, kik előtte elköltöztek. Avagy mivel meghalt, el akartok tőle fordulni, s hitétől elszakadni? De ne felejtsetek el, hogy hittagadástokkal Istennek nem ártotok, hanem saját magatokra vontok károkozatot, míg Isten áldásának teljét fogja önteni azokra, kik benne hisznek.«

Mohamed halála történt a hedzsira 11., vagy Kr. sz után 632. esztendőben.

Teste megmosatván és tömjéneztetvén, három lepedőbe, két fehérbe, és egy yemeni csíkos gyapjúkelmébe takartatott, ezután ambrával, muszkkal, aloesszel s egyéb szagos fűvekkel elkészítetvén, keleti szokás szerint három napon át közszemléletre kitétetett. Afölött, hova temettessék, vita támadott. A mekkai származású hívők Mekkába akarták vitétni, hol született; némelyek Jeruzsálembé, mely a próféták temetőhelye; a medinaiak megtartani óhajták a városban,

hol menhelyet talált s hol nagyvá lőn. Végre a bölcs Abu Beker véleménye győzött, ki Mohamed akaratának lenni állítá, ott eltemettetnie hol a halál éri, s e szerint Ajesa lakában azon ágy helyén ásaték sír, hol kimúlt, és ott temettetett el.

Most a helyen egy pompás, 165 lépés hosszú, 130 lépés széles mosé emelkedik, melynek midőn a hívő muzulmán távolról meglátja fehér kúpjait s négy magas minaretjét, arcra borulva és búzgón imádkozva köszönti azokat.

Sok hívők járnak búcsúra ide is, de ez nem szent kötelesség, mint a mekkai búcsú az. Mit a keresztyének sokáig hittek, hogy vas koporsója négy mágnesoszlop közt légben függene, az elmés mesék országába tartozik.

Részrehajlatlan ítélő nem fogja tagadhatni ezek után, hogy bár Mohamed egy bizonyos időben inkább vezér s hódító volt, de életét úgy kezdte s úgy végezte, mint vallásos ember s mint kegyes próféta.

7.

Mohamed mind beszédeiben, mind a Koránban ismételve s ünnepélyesen kijelenté, hogy ő Mózes, Jézus s más isteni küldöttek csodatételeiben hisz –, hogy ő ember, ki közönséges anyától született s mint minden más ember, meg fog halni –, hogy ő neki a Koránon kívül semmi más igazság ki nem jelentetett; mindez mitsem használt, a nép neki csodákat tulajdonított. Úgy látszik, már életében szájról szájra szárnyaltak róla efféle hagyományok, melyek halála után az idő folytával együtt szaporodtak. Mint a magas hegyek annál kisebbeknek látszanak, mennél messzebb távozunk el tőlök, úgy ellenkezőleg a rendkívüli emberek alakjai annál óriásabbak, mennél nagyobb a tér s idő, mely tőlök elválaszt. A nép, a sokaság hasonló a veréb-csoporthoz, mely bámulva nézi a fejedelmi sast, mely közüle fölrepül, s midőn az a légben fölebb-fölebb emelkedve a magasban végre elvész, azt hiszi, hogy az a napba vagy az égbe szállt. Mohamed követőinél ez annál meglepőbb, mivel tekintetvén a Korán mint tan, az inkább egy filozófia, sem mint egy vallás, amennyiben a vallás alatt a szó valódi értelmében dogmák s misztériumok oly összegét kell értenünk, melynek forrása nem az ész, sőt, amely néha érvényt s elismerést az ész ellen követel. A Korán csak egy főigazságot állított fel: *egy az Isten*, melynek felfogására elég az emberi ész maga is; könyvéből minden tant, mi misztériumot s a józan ésszel megfoghatlan dogmát foglal

magában, részletes gonddal kizárt. És íme követői, a dervisek, a világ e legnagyobb s legfinomabb misztikusai, minden cselekedetét, mit a mindennapi ész oly természetesen kimagyaráz, csodákból származtatják; hol van vallás, mely számosabb csodákkal s miszteriumokkal volna átszőve? Különben ez sorsa minden vallásnak. Úgy látszik, emberi elme a végtelen, a megfoghatlan, az örökkévaló Istenhez nem közeledhetik anélkül, hogy képzeletünk csodálatos eszméket, képeket, dolgokat ne teremtsen, ez talán már maga egy neme imádásának, s lélekben közeledvén a legfőbb lényhez, az ő közelsége az, mely földöntúli dolgok érzésére s látására szellemünket ez új, e látnoki tehetséggel ihleti.

Mohamedről tehát a hagyományok sok csodát beszélnek. Jellemzésül néhányat el fogok sorolni.

Midőn dajkája, Haléma magához vitte, a teve, melynek hátán ült a gyermek, szótehetséget nyert, s hirdette, hogy e gyermek a legnagyobb próféta, a fő küldött, kedveltje a Mindenhatónak.

Midőn három éves volt s a mezőn játszanék, Haléma látta, hogy Gábor angyal megjelenvén, mellét fájdalom nélkül kinyitá és szívét belőle kivévén, abból az eredeti bűn mocskát kinyomá, s megtöltvén hittel és prófétai fényvel, azt mellébe visszahelyezé.

Másodszor midőn szónokolna, égből egy galamb szálla le, s fülébe súgá, mit volt mondandó.

Midőn Habib, híres fejedelem, csodatételt kívána tőle, parancsára a Hold, köpenyének jobb ujján bemenvén, bal ujján kiment, majd kétfelé vált, s egyik keletnek, másik nyugatnak indulván, az ég közepén újra egyesült.

Akkor, midőn Medinába menetele előtt Abu Bekerrel a Thor-hegy barlangjába bútt el üldözői elől, ezek őt a barlang szájáig nyomozták; de íme a nyílás előtt egy ákászfánőtt, terepély ágain egy fészekben erdei gerlice meleg tojásain ült, s az egészet egy pók könnyű hálójával voná be. Mindezt látván a Koreisek, meggyőződtek, hogy ekkor a barlangba senki sem mehetett be.

Midőn Abu Szófián hatalmas tábora ellen Medinát vízárókkal vétette körül, szükségét szenvedvén néha a nép, ő ezereket tartott jól egyiptomi szilvával egy kis kosárból, mely azután is telve maradt; másszor egy sült báránycombbal s egy árpacipóval ezer embert elégített ki, anélkül, hogy az éték elfogyott volna; Tabuk városa mellett táborozván, serege szörnyen szomjazott, végre egy kutat találtak, de melyben csak egy pohárka víz volt, mit neki nyújtának, mellyel ő szomját oltván, a maradékot visszaönté –, mire

egy zúgó forrás bugyogott ki, melyet az egész tábor s a tevék ezrei sem bírtak kimeríteni.

Tanítványai minden győzelmeit láthatlan angyalsereg segedelmének s azon pornak szokták tulajdonítani, melyet ő a csata kezdetén –, kétségkívül jelképes szokásbul –, az ellenség felé szórt. Megemlítendő még azon szörnyű kalapácsütés is, mellyel egy bércet illetett, s melynek egy óriás szikrája egész boldog Arábiát megvilágítja, másik Constantinápolyt úgy, hogy benne a császári palotát lehetett látni, harmadik Perzsia fővárosának tornyait; – mindez előjel volt az izlám jövődjének nagyságának.

Így szólnak a muzulmán hagyományok. De más úton járnak-e a keresztyének hagyományai? Mit találunk azon kor szent íróinál? Különbféle csodák s természeti forradalmak leírását, mik Mohamednek mint Antikrisztusnak születését a világgal tudatták. Constantinápolyban borzasztó szörnyek születtek; búcsújárások alkalmával a kereszt a hívők iszonyú félelmére ingadozni kezdett; a Nil, a szörnyek ez ősanja, két undok szörnyet szült, egy férfit s egy asszonyt, melyek felbukkanván a hullámokból, rémülve tekintének körül, és ismét elmerültek; egyszer a Nap egy harmadával kisebb lőn, halvány, bús sugárokat eresztve magából, s éjjel mint égő kemence lángolt az ég, véres lándzsák futkosván rajta.

Egyik legérdekesebb hagyomány az, mely Mohamed éjjeli útját Jeruzsálemben s a hetedik égbe írja le. Úgy látszik, ez – legalább némi részben – tőle magától származik, de ő azt mint *látnoki* jelentést kívánta érteni, mint utat, mit nem testileg, de lelkileg, ihletileg tőn. Íme, adom azt Abulfeda, Al Bokhári és Abu Horeira arab történetírók után, de csak főbb vonásaiban:

Sötét s csendes éjszaka volt. Mohamed mélyen alvék, midőn fölébreszté egy szó: »Ébredj fel aluvó!« Gábor angyal álla előtte. Szelíd és tiszta volt ábrázata. Képe fehér mint hó, hajai vállaira omlottak, sok színű szárnyain kívül, öltönye gyönggyel s arannyal volt kihímezve.

Egy fehér paripát hozta Mohamednek, mind tulajdonaira, mind alakjára nézve csodálatost. Feje emberé volt, nyaka lóé, szemei fehérek mint hyacint s fényesek, mint csillag. Sas szárnyai sugárokból állottak, s egész teste drágakövektől sugárzott. Kanca volt, s szemvakító fényéről s hihetetlen gyorsaságáról Al Boráknak, azaz villámnak, neveztetett.

Mohamed rá akarván ülni, a paripa vonakodva lépett hátra.

»Légy nyugodt ó Borák, – mondá Gábor –, tiszteld Isten prófétáját. Soha nem ült téged halandó, kit Isten jobban becsült volna.«

»Ó Gábor, – felelt Borák–, ki ekkor megnyerte a szólás tehetségét, nem ült-e engem hajdan Ábrahám, Isten barátja, midőn fiát, Izmáelt meglátogatta? Ó Gábor, vagy ez itt a közbenjáró s alkotója a hitnek?«

»Úgy van, ó Borák, ez Mohamed, Abdallah fia, boldog Arábia tribusaiból egy, s igaz hívő. Ő Ádám fiai közt a fő, Isten küldöttei közt a legnagyobb, a próféták pecsété. Közbenjárása nélkül senki nem juthat a paradicsomba. A menny van jobbán jutalmául azoknak, kik benne hisznek, balján a gyehenna tüze, hova jutnak mindazok, kik tanításának ellenmondanak.«

»Ó Gábor, – felelt Al Borák, – azon hitnél fogva, mely téged hozzáköt, kérd meg őt, hogy a feltámadás napján lenne mellettem közbenjáró.«

»Légy bizonyos –, közbeszóla Mohamed –, hogy közbenjárásom által be fogsz menni a paradicsomba.«

Ekkor hátára ülvén, a mekkai hegyek fölött az ég felé emelkedett.

Midőn ég és föld között villámként repülnének, Gábor felkiálta: »Állj meg Mohamed, szállj alá a földre, s imádkozzál, kétszer meghajtván magadat.«

Ez történnén, szól Mohamed: »Ó barátom és lelkem szerelmese, miért kívántad, hogy itt imádkozzam?«

»Mert ez a Szinai hegy, hol Isten kiadá parancsát Mózesnek.«

Ismét repültek ég és föld között, míg Gábor másodszor nem parancsolá: »Állj meg ó Mohamed, szállj le s imádkozzál, kétszer meghajtván magadat.«

Megtörténnén, Mohamed hasonló kérdést intéze hozzá mint előbb.

»Mert ez Bethlehem, hol Máriának fia, Jézus született.«

Útjokat tovább folytatva a légben, jobb felől egy szót hallának: »Ó Mohamed, állj meg kissé, hadd szóljak veled; minden teremtetett lények közt én hódolok neked legmélyebben.«

De Borák repült odább, s Mohamed nem állta meg, mert érzé, hogy nem dolga megállani, hanem az a mindenható s magasztos Istentől függ.

Ekkor balrul halla egy hasonló felhívást, de Borák folyvást repült, s Mohamed nem állta meg. E percben előtte egy bájtelmes hölgyet látta, fölékesítve a föld minden kéjeivel és gazdagságival. Édes mosollyal zengve szóla ez hozzá: „Állj meg, ó Mohamed, hadd csevegjek veled; én minden teremtmények közt leghűbb hódolódom vagyok.” De Borák folyvást repült és Mohamed nem állta meg.

Azonban Gáborhoz fordulván, kérdé tőle: »Miféle szók voltak azok, miket hallék, és ki volt ama hölgy, ki velem szólni kívánt?«

»Az első egy zsidó szava volt; ha vele szóba eredtél volna, összes nemzeted a zsidó vallásra térendett. A másik egy keresztyéné volt; ha rá hallgattál volna, néped mind keresztyén fogott lenni. A hölgy volt e világ minden gazdagsággal, hiúságaival, csábjaival; ha rá hallgatsz vala, nemzeted az élet múltó gyönyöreit választotta volna az örök üdv helyett, s mind el fogott volna kárhozni.«

Folytatván légi útjokat, Jeruzsálem szent templomának ajtajához érének, hol Borákról Mohamed leszállván, azt azon karikába köté, hova lovaikat előtte más próféták kötötték. Bemenvén, ott találá Ábrahámot, Mózeset, Jézust s más prófétákat. Miután velük együtt imádkozott volna, égből egy fénylajtorja bocsáttaték le, míg vége a Sakrát, az az a szent alapkövet, Jákób követ nem érte. E lajtorján ő, segítette Gábortul, azonnal az égbe ment, gyorsan mint vilám.

Jutván az első égbe, ajtaján Gábor kopogtatott. »Ki van ott? – kérdé belőlről egy hang. Ki van veled Gábor?« »Mohamed.« Kapott ő hivatást? »Igen.« Akkor Isten hozta, s a kapu megnyílt.

Az első ég tiszta ezüstből volt, ragyogva boltozatán töménytelen csillagok, mik arany láncokon függöttek. Mindenik csillagban őrt egy angyal állt, hogy abba rossz nemtők be ne menjenek. Midőn Mohamed belépe, egy öreg ember közelíte hozzá, s Gábor mondá: »Ez itt atyád, Ádám, üdvözeld őt.« Mohamed tevé mint parancsoltatott, s Ádám őt megölelvén, gyermekei közt a legnagyobbnak s a próféták közt elsőnek jelenté ki.

Ez égben számtalan mindenféle állatok voltak, mik egykor angyalok valának, s jelen alakaikban Istennél közbenjárók a föld különböző állatai mellett. Köztök volt egy fehér s oly csodálatosan magas kakas, hogy taréja a második eget érte, bár az 500 évi útnyira volt az első felett. E bámulatos madár minden reggel harmonikus zengéssel üdvözlé az Urat. A föld minden teremtményei – az embert kivéve – felköltetnek szava által s minden nemebeli madarak haljeluját vele versenyt énekelnek.

Ekkor a második égbe mene fel. Gábor kopogtatván kapuján, a leírt kérdések és feleletek után oda beeresztették.

Ez ég csiszolt acélből volt. Itt Noét találták, ki Mohamedet megölelvén, őt a próféták legnagyobbjának jelenté ki.

A harmadik égbe hasonló szertartások után jutván, ez

drága kövekből állt s ragyogását halandó szem nem bírta meg. Itt ült egy angyal, megmérhetetlen magas, kinek két szeme egymástól hetvenezer napi járásnyira volt. Parancsa alatt százezer osztály fegyveres nép állt. Előtte egy nagy könyv feküdt, melybe szakadatlanul írt s belőle kitörült.

»Ez –, mondá Gábor –, Azráel, a halál angyala, ki Isten titkait ismeri. Az előtte fekvő könyvbe folyvást a születendők nevét írja, és belőle kitörüli azokét, kiknek ideje lejárt s kik azonnal meghalnak.

Ekkor a negyedik égbe mentek, mely a legfinomabb ezüstműből volt készítve. A benne lakó angyalok közt volt egy, kinek magassága ötszáz nap járásnyi volt.

Külseje búslakodó és könnyek folyamai szakadtak szeméből.

»Ez –, mondá Gábor –, a könnyek angyala, hogy sírjon az emberek fiainak bűnei fölött, s megjósolja a rosszat, mi rájuk várakozik.«

Az ötödik ég a legtisztább aranyból volt. Itt Mohamedet Áron fogadta nyílt karral és üdvözlettel. A bosszú angyala lakik ez égben, s örködik a tűz eleme fölött. Minden angyalok közt, melyeket Mohamed látott, ez volt a legirtózatosb és a legundokabb. Képe veres rézből látszott lenni, elborítva bibircsókkal s kinövésekkel. Szemei villámot szórtak s markában lángdzsidát tartott. Lángtól körülövezett trónon ült, s előtte veresen izzó bilincsek halmaza kélt. Ha ő így a földre lépendett, a hegyek elemésztdtek, a tengerek kiszáradtak s az emberi nem félelmében meghalt volna. Rá s felszolgáló angyalaira van bízva az isteni bosszú végrehajtása a bűnösök s hitetlenek ellen.

Ezt elhagyván, a hatodik égbe szállának fel, mely átlátzó kőből volt alkotva, mi Haszalának hívatik. Itt volt egy óriás angyal, félig hóbul, félig tűzből, de a hó nem olvadt el, sem a tűz ki nem oltatott. Körülte alsóbb angyalok karban énekelték: ó Isten, ki hót és tüzet egyesítél, hívő szolgálodat így egyesítsd törvényed iránti engedelmségben össze.

»Ez – mondá Gábor –, az ég és föld angyala. Ez küldözi angyalait a földre népedhez, hogy ezt ők hitedre térítsék.«

Itt volt Mózes is, de ahelyett, hogy őt örvendezve fogadta volna, mint tevék a többi próféták, látására sírva fakadt.

»Miért sírsz? – kérdé Mohamed. – Mert benned egy utódot szemlélek, ki nemzetedből többet fogsz paradicsomba vezérelni, semmint én vezethettem Izráel pártos fajából.«

Innen a hetedik égbe menvén, ott Ábrahámától fogadtattott. Ez áldott lak isteni fényvilágból van alkotva, oly föld-fölöttileg dicsőségesből, hogy azt emberi nyelv nem képes leírni. Egy lakosának leírása fogalmat fog a többiről is adni. Nagysága az egész földünket haladta, s hetvenezer fejjel bírt; mindenik fejnek hetvenezer szája volt, mindenik szájnak hetvenezer nyelve, mindenik nyelv hetvenezer különféle nyelvet beszélt, s mindez csupán a magas Isten dicséretének éneklésével foglalkozott.

Míglen Mohamed e csodaszép lénynek szemlélésébe elmerült volna, hirtelen egy lótusz-fára ragadtaték, mely Isten láthatlan trónjának jobbán virágozik. E fának ágai messzebb nyúlnak szét mint milyen a tér a Nap és Föld között. Árnyékban több angyal örvendez mint száma a homoknak, mely a tengerben s valamennyi folyam medrében találhatik. Levelei elefánt füléhez hasonlóak, s gallyain ezer meg ezer halhatlan tollasok játszadoznak, énekelve a Korán fölséges verseit. Gyümölcsei kedvesbék a tejnél, édesbék a méznél. Ha Istennek minden teremtményi összegyűlnének, egy e gyümölcsből valamennyit kielégítené. Minden magva egy hurit vagy mennyei szűzet rejt magában, boldogítani az igaz hívőt. E fábul négy folyam ered, kettő befoly a paradicsomba, kettő túl megy rajta, s belőle lesz a Nil és Euphratesz.

Ekkor Mohamed és égi kalaluza ment az Al Mamúrba vagy az imádás házába, mely veres jácintból és rubinból volt alkotva, s körülvéve örökké égő mécspektől. Midőn Mohamed a kapun belépe, három edény nyújtaték neki; egyben bor volt, másikon tej, harmadikon méz. Ő azt választá s abból ivék, melyben tej volt.

»Jól cselekvél, választásod jövendőteljes – kiáltá Gábor –, ha a borból ittál volna, néped szerte szét fogott vala menni.«

E ház hasonló a mekkai Kábához, s éppen e fölött van az égben; naponkint hetvenezer felsőbb rendű angyal csinálja benne a hétszeres körutat, s Mohamed azt velök csinálta.

Gábor ennél tovább nem mehetett. De Mohamed gondolatnál sebesebben repüle végtelen űrön át, két rész benne fényes volt, egy szörnyen sötét. E feneketlen homályból kiérvén, félelem szállta meg, Isten színe előtt találva magát, trónjától csak két nyíllövésnyire. A legfőbb lény ábrázata húszezer fátyollal volt befedezve, mivel dicsőségének látása a nézőt megsemmisítette volna. Kezeit kinyújtván, egyiket Mohamednek mellére, másikat vállára helyezé, ki

belső édes kínos borzalmat éreze, mely szívéig s csontjának velejéig hatott. Ezt követé édes kisugárzástól kísértetve, valami magasztos belső elragadtatás, melyet senki nem értet, csak az, ki istenség közelében volt.

Ekkor Istentől Mohamed több felfedezéseket kapott, mik a Koránban vannak, s egyszersmind meghagyta, hogy minden igaz hívő naponkint ötven könyörgést mondjon.

Midőn Isten színe elől eltávozott volna, találkozáván Mózesrel, ez kérdé tőle: mit rendelt vala Isten? »Hogy naponkint ötven könyörgést mondanék.«

»És gondold, hogy e munkát elvégezheted? Én már előtted megkísérlém ezt, megkísérlém Izrael fiaival, de hiában. Térj vissza, s kérd, hogy annak száma szállíttatnék le.«

Mohamed visszatére, és neki abból tíz elengedettetett. De ezt Mózesnek elmondván, ez a negyvenet is sokallta. Mohamed ismételve visszatére mindaddig, míg a szám ötre le nem szállíttatott.

Mózes még akkor is ellenvetést tön.

Nem térek többé vissza – válaszolá Mohamed –, több engedményt pirulás nélkül nem kérhetek. És ezzel búcsút vévén Mózesrel, elment.

Ugyanazon lajtorján, melyen égbe ment, innen a jeruzsálemi templomba le is szállt, hol Borákot még mindig a karikához kötve találta, s reá ülvén, egy pillanat alatt ott terme, honnan elvitetett.

Mi illeti a Koránt, jelen alaka nem Mohamedtől származik. A benne foglalt kijelentéseket ő különböző időben, különböző helyeken, különböző alkalmakkal és különböző személyek előtt tette, melyeket, ő írástudatlan lévén, vagy titkárai bőrre avagy pálmalevéltre jegyeztek fel, vagy tanítványai pusztá emlékezetből később gyűjtöttek össze. Ez az oka, hogy sok homály, összefüggetlenség, ismétlés, ellenmondás van benne, bár sok magas, tiszta erkölcsi parancs, sok mély gondolat, emelkedett nézet és kivált sok költői ihletű szépség is. Csak halála után szedette Mohamed egyik titkára Zeid Ibu Thabet által, utódja Abu Beker az egészet össze, de idő- és eszme-rend nélkül, mi a művet töredékessé és alaktalanná teszi, és miután az így kerengésbe ment könyvbe később tetemes hibák, változtatások s ellenmondó eltérések csúsztak volna, harmadik utódja Othman kalif az egészet gondosan megvizsgáltatván s a különböző szövegeket egybevettetvén, mint igaz Koránt állapította meg egyet, a többi példányokat mind megsemmisíteni rendelvén.

E szó Korán, al particulával: »Al korán«, *írást* jelent; a muzulmánok, par excellence, *könyvnek* is nevezik.

Mint Mózes törvénye, a Korán is mindenre, dolgokra és személyekre kiterjed. Ez egy vallásos, polgári, családi és orvosi törvénykönyv egyszersmind. Kalauza a muzulmánok bölcsőjétől kezdve, kíséri azt az élet minden szakain át; ott áll halálánál, mutatván jutalmul neki a paradicsomot, ha élt törvényei szerint. Mindent szabályoz: az ember jelen és jövő életét. Meg kell vallani, hogy belőle az emberek boldogságának mély szerelme sugárzik ki; ez a munkának *lelke*.

Összesen 94 fejezetből áll, melyek egymás után külön-külön hirdették ki aszerint, amint a körülmények ilyen vagy olyan parancsolatot szükségessé tőnek: ez az oka, hogy benne nincs rendszeres összefüggés és sok ellenmondás van. Miután Mohamed magát a Mózes és Jézus által kezdett munka folytatójának mondá, sok ideig reménylte, hogy a keresztyénekkal és zsidókkal a hitben összeolvadhat, ezért e két vallás híveiről ő dicsérőleg és kímélettel szól; csak utóbb, halála után, véres összeütközések következtében nyilatkozték ki köztök s a muzulmánok közt amaz éles ellentétel, hol mind két fél a másikat hitetlennek, pogánynak nevezte; de ez a Korán eredeti tanaival nincs összhangzásban.

A Koránnak fő hibája, hogy dogmák s polgári törvények könyve egyszersmind. Ilyesmi a legtökéletesebb törvényhozás lenne, ha lehető volna, mert ekkor a lelkiismeret lenne a kormány, az alattvaló polgár s hívő lenne egyszersmind, égi és földi hatalom összeolvadna; de ez lehetetlen, miután a törvényhozó nem csalhatatlan. Hogyan is lehetne e kettőt összekötni; a polgári intézményeket, mik idővel, szokásokkal, haladással változnak, s a vallásos dogmákat, miknek jelleme, természete az örökkévalóság és változhatatlanság? Hogyan lehetne összefűzni azt, mi örök, azzal, mi múlékony, embert Istennel, életet a halállal? Épp ezért a történet bizonyítja, hogy mint kezdetben a theocratikus kormányok a legerősebbek voltak, míg tér s idő alattok, dolgok körülök nem változhattak; későbbben a legtespedőbbek s legjavíthatlanabbak lőnek, midőn bennök az isteni folyvást állván, megváltozott az, ami földi, emberi, szóval: mi változásnak van alávetve. Ez magyarázza meg, hogy első századokban az izlam oly ellenállhatlan hatalommal terjedt mint vallás, hogy utóbb mint birodalom oly gyors hanyatlásnak indult.

De a Korán nem gátolhatta meg vallásos felekezetek támadását sem, bár Mohamed hirdeté, hogy ő az utolsó

próféta s könyve Istennek végső kijelentése. A törökök a Szunnát követik, mely a próféta tetteiről s szavairól fennmaradt hagyományok gyűjteménye; ez nekik a Korán kulcsa, mint a katolikusoknál a szent atyák magyarázata, a Bibliáé. A perzsák ellenben a Szunna tekintélyét el nem ismerik; azok ennél fogva *szunnáknak*, ezek *síiknek* neveztetnek, s a gyűlölség a két felekezet közt határtalan.

Ezeken kívül vannak a *hakémok*, kik Hakem kalifot ismerik prófétának; a *jezidek*, akik némelyben Zoroaszter tanait követik; a *szabinok*, kik a zsidó szertartásokból kölcsönöztek sokat; de körülmetélkedés helyett évenként keresztelkednek; és legújában a hatalmas *vahabok* Arábiában, kik a Korán tekintélyét elismerik, de magyarázva a józan ész által, és kik bűnnek tartják embert imádni, legyen az bár maga Mohamed. Másrészt a tudósok s a Korán helyeinek magyarázatában egymástól végtelenül eltérnek; a bölcselkedő sehol nem oly nagy mesterek szörszálhasogatásokban, hipotézisekben, szellemi bűvárlatokban mint Keleten; tőlök ment át középkori tudósainkba e módor, mely náluk most is uralkodik. A dervisek rendei pedig a legábrándosb, legködös, legmisztikus tanokba süllyedtek el.

Különös! Az izlam a lehető legegyszerűbb vallás, sőt inkább csak filozófia; mert inkább az észhez szól semmint a hívéshez; egy tiszta racionalizmus az, mely egyszerűen deizmusban végződik; alapelve: az egy testetlen Isten, kultusza: könyörgés és jótékonyosság; ez minden, ez lényege; és melyik valláshoz társult több csoda, melyik szült oly számos misztikusokat? Úgy látszik, az embernek nem kell az, mi egyszerű, neki csodás s természet fölötti kell, ő arra áhít, mi értelmét haladja, ő azt kívánja, mit meg nem foghat, mit esze által ismer, az őt ki nem elégíti; mi végre is azon véleményre vezet a figyelmezőt, hogy van az emberi lélekben egy érzékfölötti tehetség, melynek épp oly dolgok kellenek, mik az észnek nem kellenek, ti. kellenek misztériumok, dogmák, szóval miket emberi véges elme meg nem foghat, vagy legalább ki nem magyarázhat.

8.

Ekképp kezdettől végéig lerajzolván Mohamed pályáját, nagyságához képest röviden, gonddal lényeges fővonásira, nem mellőzve apróbb részleteket sem, midőn azok jellemzők, és részrehajlatlanul, amennyiben gyöngéit nem takargattuk, érdemeit nem nagyítottuk; itt magában merül föl két kérdés: egyik, mi ítélet mondandó az ő egyéni, emberi jelle-

méről; másik, a munka, mit ő végrehajtott, mi fontossággal bír és mi helyet foglal el az emberiség nagy történetében?

Mohamed próféta volt-e? Erre korunkban felelni fölösleges. Prófétának hitte ő magát? E kérdésnek megoldására szükséges előrebocsátanunk, miképp a próféta azon alak, melyet Keleten a szemit népeknél minden nagy forradalmak magokra öltenek, és e próféta a monoteizmusnak szükséges következménye. Az ősnépek folytonos viszonyban hívén magokat lenni az Istenséggel, s mind a fizikai, mind az erkölcsi rendű nagy eseményeket tekintvén, Istennek e befolyását a mindenség kormányzatában kétképpen fogják föl: szerintök az isteni akarat vagy emberi alakban megtestesülve nyilatkoztak, ez az indusok fogalma; vagy az magának közlönyül egy embert választ ki, és ez a szemit népek prófétája. A szemit népek eszméje szerint Isten s ember közt oly megmérhetlen távolság van, hogy közlekedés a kettő közt csak egy tolmács által történhetik, és a tolmács mindig különbözik a fő lénytől, kitől ihletését kapja. Az arab népnek e korban már volt elősejtelve valami nagy történelemről, s tudván, hogy a zsidóknak voltak prófétái, ő is várta a magáét: többen támadtak is, de ismét eltűntek nyomtalanul. Mohamed maga e várakozásban nőtt fel, s e részben osztá kortársai nézetét. Ő egészen korának s népének fia volt, de kimagasult közülök, mint hegy a pusztából. Az bizonyos, hogy benne vallásos szemlélődésekre nagy hajlam volt, mit gyakori magány, sok böjt, folytonos imádkozás, ábrándos elmélkedés még inkább nevelt; s ha hozzávesszük, hogy ő még testileg is idegzetes rohamoknak, elmelázaknak, lelki paroxizmusoknak volt alávetve, hogy ily izgatott lélekállapotban neki gyakori s jelentékeny álmai lehettek, mikre ő bizonyosan tartott, mint a Biblia férfiai hajdan tartottak, s Kelet népei most is erősen tartanak: megfoghatóvá lesz nemcsak az, hogy mások e természetlen állapotot alkalmasnak vélték égi látásokra, isteni kijelentésekre, hanem az is, hogy ezt ő maga is próféta jeléül vette. Meggyződése oly mély volt, lelkesedése oly nagy, s egy Isten hitével a bálványimádók buta sokasága közt oly magasan állott, hogy ő nem volt volna arab, ha magát ama nagy eszme birtokában érezve, az emberi nemzet vallásának megváltoztatására kiválasztott isteni követül, kinek nevének örök idők óta próféta volt, nem tekintette volna, és ami testi gyarlóságban, ti. az epilepsis egy nemében ő hihetőleg szenvedett, azt ő, bár hibásan, éppen hivatása jeléül vette, ennek tulajdonítván későbbi, éber állapotábani magas tiszta, fölséges gondolatait.

Kétségkívül csalódásban élt, de jó lélekkel csalódott. Az első kijelentéskor maga is kétkedett, s azt félve közlé nejével Kadisával és a tudós Varakával; kétségét csak annak hite és ennek tudós tekintélye oszlatta el.

Ha őt valóságos meggyőződés nem vezérli, sokkal több józan ésszel bírt, semmint be nem látta volna, vállalata által mi veszélyeknek teszi ki magát. Képmutatás soha nem bír a meggyőződés hatalmával, mint hazugság nem bír az igazságéval. Avagy mire számíthatott? Gazdagságra? Kadisa által gazdag lett. Kitüntetésre? E pálya nyitva állt előtte, a Koreis fő-nemzetség legelőkelőbb ágához tartozván. Hatalomra? A Kába-örség s ezzel a város kormányzata nemzetsege kiváltságai közé tartozik, mire ő is igényt tarthatott, ha csendes marad, ellenben ha az ősi hitet felforgatja, éppen saját jövődjét rontja le, nemzetiségét ellenségévé teszi, mint polgártársait is, sőt az egész nemzetet, mely a Kábát egyetemileg imádta.

Hogy világi jó és szerencse, apostolságának indoka nem lehetett, bizonyítja, hogy térítgetéseit félve és titokban kezdte. Nemcsak haszna nem volt belőle, sőt a dúsból szegény, a becsültből megutált lőn, bolondnak kiálták ki, nevetség tárgyává tevék, fenyegették, meghajingálták, üldözték, s elvesztvén vagyonát, atyafiai szeretetét, végre mint hontalan s földönfutó kerese bizonytalan menedéket, és – jegyezzük meg itt – azon érett életkorban, midőn az ember kiábrándulván, számítani szokott, s nem szeret új munkába fogni, hanem a bevégzett épület enyhelyében pihenni vágy.

Midőn Medinába futott, nem is volt más célja mint igénytelen mosét építeni, melyben vallásos igéit bántatlanul hirdethesse.

Igaz, látván ott, hogy mint próféta elismertetik, hogy mint fejedelemnek engedelmeskednek, hogy egy növekedő, hatalmas, harcias seregnek élén áll, viseletében tetemes változást veszünk észre. De csalódnék, ki azt hinné, hogy terveiből következett e nagy süker; a nagy s váratlan süker volt az, miből tervei születtek. Az apostolbul apródonkint hódító lőn, de akaratlanul; ő itt csak követte a népet, melyet fölleskített, neki soha sem volt más célja, mint Arábiába szétszakadozott tribusaiból a *hitben* s *hit által* képezni egy nemzetet.

Katonai diadalai őt nem tevék sem önzővé, sem dicsvágyóvá. Hatalmának fő pontján élete oly egyszerű volt, mint volt akkor, midőn szegényen bújdosott. Soha nem viselte ő magát királyképp, mindenki jött ment hozzá mint azelőtt. Ha világi birodalomra áhítozott, honnan magyarázni meg,

hogy azt megörökíteni családjában soha nem kísérelte meg? Mi kincset adóbul s martalékul szerzett, mindazt a hit terjesztésére, az özvegyek, árvák, rokkantak segítésére fordítá, úgy hogy kincstára rendesen üres volt. Halálakor sem egy arany *dinárt*, sem egy ezüst *dirhemet*, sem egy rabszolgát nem hagyott, csupán szürke tevéjét, Daldalt, fegyvereit s azon házat s földet hagyta hátra, mi nőinek, gyermekeinek és a szegényeknek maradt.

Meg kell még jegyeznünk, hogy míg más vallásalapítónak, mint Mózesnek s másoknak élete titokteljes homályban vész el, úgy hogy mitosztól s legendáktól a valót megkülönböztetni lehetetlen: Mohamed élete mint egy nyílt könyv fekszik előttünk. Tetteit s szavait csaknem oly részletesen ismerjük, mint Lutheréit vagy Kalvinéit, s így a kritika azokat szigorú boncolás alá veheti. És mit látunk? Egy embert, kinek világi dolgaiban – jó- és balsors szerint – némi változást veszünk észre, de a negyven éves korában fölvetett prófétai alakhoz egy percig sem volt hűtelen, eszközeiben különbözött, de nagy céljában soha nem változott, sőt még halálos órájában is, midőn az embernek sem oka, sem ereje nincs álarcát fenntartani – ő, mint hívő, mint kegyes, mint vallásos, mint meghívott próféta múlt ki, s utolsó szavai reszkető ajkán a reményt fejezték ki, hogy nemsokára sorába lép azon prófétáknak, kik előtte égbe költöztek.

Tehát alanyi szempontból tekintve sem lehet őt képmutatással és csalással vádolni, kivált ha meggondoljuk azon fogalmat, mellyel a prófétáru bírt, ti. hogy az is ember, mint más, akinek csodatételre tehetség nem adatott, hanem a legfőbb igazság, az *egy*, a *testetlen* Isten létele kijelentett. Mindenesetre tiszta élete, hősi megtámadása nemzete balítéleteinek, bátorsága a bálványzók dühének ellenében, szilárdsága, mellyel azt Mekkában 13 évig tűrte, állhatatossága, mely szerint nem rettegett esztendőig köznevetség s egyetemes üldözés tárgya lenni, erős bizalma a sikerben, embererő fölötti csüggedetlensége a nehéz időkben, irgalmassága midőn hatalmas lőn, magasb dicsvágya, miszerint az *eszme* és nem a *birodalom* uralmára áhított, kitartása a szónoklásban, állandósága a könyörgésben, szakadatlan búzgósága, erkölcsi parancsainak nagy tisztasága, szelíd humanitása, végre maga a halál bizonyosságot tesznek meggyőződésének őszinteségéről, tisztaságáról, és erejéről. Csak ember, ki mind e tulajdonokat együtt bírta, reformálhatta egy nemzet megromlott vallását. Mint bölcs, szónok, apostol, törvényhozó ő nagy volt, mint hódító csak szerencsés.

Nem az ő személyes érdeme, hogy halála után kevesb mint két század alatt az izlam a hármás Arábián kívül, Perzsiában, Khorazánban, Tranzokianában, nyugoti Indiában, Szíriában, Egyiptomban, Ethiopiában, Afrika egész északi részén, a Közép-tenger számos szigeteiben, Spanyolországban, sőt Gallia határain is uralkodott; de ez mind természetes gyümölcse volt azon nagy *eszmének*, mit ő termékeny magképpen elvetett.

Mi a másik kérdést illeti, hogy Mohamed megjelenése mi fontossággal bír s műve mi helyet foglal el az emberiség nagy történetében? Meg kell vallanunk, miképp nem mutat példát a világtörténet, hogy vallás oly rövid idő alatt s villámgyorsasággal annyira elterjedt volna. Nyolc századot számlált már a keresztyénség, csak kettőt az izlam, s ennek követői amazéit tömérdek milliókkal felülhaladták. Jelenleg is csaknem egyensúlyban áll a két párt, amennyiben a keresztyénség 220 milliót, az izlam 160-at számlál.

A kalifok udvara akkor nemcsak külső fényben felülmúlta a keresztyén fejedelmek udvarait, de művészetben, irodalomban, tudományban is, különösen a csillagászatban s a természetismeret különféle ágaiban, sőt sok régi görög írók munkáinak első ismeretét Európa arab fordításokból merítette.

S ami az izlamot kivált jellemzi, az abból áll, hogy míg ígéreteivel az Evangelium a túlvilágra utalt, az izlam tanait már a polgári szerkezetben rögtön létesíté. Nemcsak Indiában s általában Keleten voltak a népek kasztokra osztályozva, egyik örökké csak élvezvén, másik örökké csak szenvedvén, léve közöttük a korlát áthághatlan nemcsak az élőkre, de azoknak maradékaira is világ végéig; de e társasági egyenetlenség a keresztyéneknél is fennállt, nemzet súlyosodott nemzetre, osztály osztályra; parasztot, kalmárt, nemest, papot, lényeges jogkülönbségek választottak el egymástól; ez végtelen jóra, az végtelen rosszra volt kárhoztatva, s ama két osztály hasonlított a társasági épület alapkövéhez, mely az egésznek csak terhét hordja. S íme, midőn az izlam megjelent, a vallási reformmal a társaság alakja is egyszerre megváltozik. Kimondván az egy isten eszméje, a kasztok egyenetlen istenei szükségképp összedőltek s velök az osztályok is; nincs többé elsőszülötti jog, egyenlőség van a család tagjai közt, nincs elsőbbsége büszke régi nemzetiségeknek az újak felett, mint Ádám magzata, Ádám pedig porbul született; *ki hisz, az polgárilag is mind egyenlő*, mert a teremtés célja egy testvéri társulat s Isten előtt minden ember kedves, s legérdemesb az, ki őt a földön legjobban

szolgálja. Hogyan tenne emberek közt különbséget a társaság, midőn az Isten nem tesz? A következtetés logikailag kikerülhetlen volt, és az izlam, bár az egész ó világ előítéleteivel szembeszállt, irgalom nélkül alkalmazta azt.

Még a rabszolgaság is megszűnt lenni az, mi azelőtt Keleten s a görögöknél és rómaiaknál volt. Ki hisz, bár rabszolga volt legyen, tagja lesz a társaságnak, s családi jogon kívül a legmagasabb hivatalokra igényt tarthat. Így váltak vásáron vett rabszolgákból az izlam legnagyobb emberei mind Ázsiában, mind a török birodalomban, sőt voltak hosszú idők, midőn a legmagasb udvari rangokra az út egyedül a rabszolgaságon át vezetett. Íme, ez valóban egy szokatlan címe a méltóságnak, a nemességnek. Lehet-e avagy csak képzelni is intézkedést, mi a régi rang-osztályozással kiáltóbb ellentétet képezne? Ez az izlamban egy zseniális vonás; nem törülte el a rabszolgaságot, hanem elfogadta, s neki tartván föl a legfőbb polcot, ekképp megkoronázta.

Mi a keresztyénségben elválasztva van: ég és föld, azt Mohamed egyesítve adta. Az új dogmával ő egyszermind új intézvényeket is nyújtott. Mint egy az Isten, egy az emberi nemzet is, s következetesen tanához, a jogok egyenlőségét is kijelentette. Megmentvén az emberiséget a bálványoktól, azt az osztály s rangbeli egyenlenség járma alól is kivonta. Nemcsak új Szentírást, de új társasági törvénykönyvet is hozott, minek címlapjára az *egyenlőség s szabadság* volt írva; ne csudálkozzunk tehát rohanó terjedésén, ki állt volna e csábnak ellen, egy pillanatban kaphatván új vallást s új jogot? Történet ilyesmire példát azelőtt soha nem mutatott.

Ezen kívül Mahomed az, ki a világ színpadára egy új nemzetet hívott föl. Előtte az arab nemzet ismeretlen volt hona határain túl, s belől száz meg száz tribusra szakadozva, mint vadállat egymást emésztgette. Ő volt az, ki e nemzet keblébe elhintvén egy nagy eszmét, öntudatára ébresztette azon hivatásnak, mi reá e világban várakozott. S melyik nép vitt végbe nagyobb dolgokat? Más sok bár megingatott táborokat, országokat, királyokat, de mit alapított? E nép nemcsak seregeket, alkotmányokat, birodalmakat, népeket, fejedelmeket, s millió meg millió embereket ingatott meg három világrészben, de megingatta az oltárokat, hamis isteneket, vallásokat, eszméket, meggyőződéseket s elfogadtatván az egy, a testetlen Isten elvét, alapját veté meg egy *szellemi nemzetiségnek*, melynek tagja bárhol lakják s bármi nyelvet beszéljen, mindaz, ki a *hitben osztozik*.

Ez egy új neme volt a patriotizmusnak, mely fejűl az Istent, társaiul az összes emberiséget ismeri el.

De mint vallásalapító idézte Mohamed elő a legnagyobb forradalmat.

Különös esemény a világtörténetben, hogy ugyanazon nép, a szemit faj, a világnak háromszor mondá ki az Isten egységét: Mózes, Jézus, és Mohamed által. És csaknem ugyanazon földön, Szíriában és Arábiában, mindig ugyanazon magányos pusztákban, hol az Istenség sem szent források, sem szent berkek, sem más misztériumok kellemes alakát nem ölthetvén magára, mintegy gondolatban, tehát testetlenül, szellemileg jelen meg a sivatagok vagy a csilagos éjszakák csendében. Mindenütt máshol a népnek tapintható istenek kellene, csak Jehova és Allah jelent meg e népeknek társ nélkül, magányosan mint egy lélek, melynek nincs árnyéka sem.

De ha elvben Mohamed Istene az, ki Mózesé, fogalmában e két Isten egymástól végtelenül különbözik. Jehova csupán a zsidók Istene; ez magának egy népet választott ki valamennyi közt, nem megtérítendő, de kiirtandó a többieket. Ezért, hol a zsidó magát gyöngének érzi más népek ellenében, megelégszik, ha azoktul magát elkülönözteti. Mohamed egészen másképp fogta fel Isten eszméjét; ő senkit és semmit nem kedvel részrehajlólag, az ő Istene az *egész világé s az összes emberiségé*. Ebből látjuk, hogy Mohamed vallási fogalmában végtelen haladás van a zsidó vallás fogalma fölött, övé a zsidókénál annyival nagyobb, mennyivel egy népnél több az összes *teremtés* s egy tartománynál a *mindenség*. Innen van, hogy míg amaz Jeruzsálem falai közé szorítkozott s a körül összevonult, ennek éppen ellenkezőleg hivatása volt világszerte kiterjeszkedni.

Mohamed érdeme az, ha Ázsiában az anyagi panteizmus mindinkább s talán örökké tért veszt. Tele marokkal hánytá ő vissza a régi idők s bálványzók hiedelmeit, hogy egyet annál biztosabban fenntarthasson. Csaknem dühös szenvedéllyel támadt meg minden mást, mi ez *egynek* uralmát s tekintélyét veszélyeztethetné, de ez egyet bölcsen kiválasztá. Ki merné vitatni az *egy, a testetlen Istent?*

E tiszta hit az, minek ő az emberi nemzetből 160 milliót örökre megnyert. S róla a Koránban oly tiszta, nemes, magas, fölséges, szellemi képet ad, mi haladja az ó-szövetségit, s az új-szövetségit utóléri. És nagy kérdés, ott, hol ő általa most imádtatik az egy Isten, Ázsiában, Áfrikában, fogna-e már vagy mikor fogna az, a keresztyénség terjedése által imádtatni?

XVIII. TÖRÖK BÍRÓ VAGY KÁDI. KÉT TÖRÖK ÍTÉLET.
A MEKKAI KARAVÁNBÚCSÚ VAGY SZENT TEVE ÜNNEPÉNEK
LEÍRÁSA

Utolsó napokban, miket Sztambulban tölték, az történe velem, miről nem is álmodtam volna ti. kádi (=bíró) elébe kerültem. A bazárban némi emlékeket vásárolván, egy fegyverárosnak húsz ezüst huszast kelle adnom, s felváltás végett neki egy száz frankos aranyat nyújtván át, ő ebből csak 20 frankot adott vissza, állítván, hogy az arany csak negyven frankos vala. Szerencsére egy olasz ismerősöm volt velem, ki Sztambult régóta lakta, s ő azonnal a legközelebbi kádihoz vezetett, ki rögtön a kalmárért küldte. Megvallom, ügyünkhöz nem sok reményem volt, mivel időközben a magára hagyott kalmár aranyomat könnyen kicserélheté, s valóban megérkezvén, ő mindent tagada és késznek nyilatkozék pénzes fiókját a kádinak megmutatni. De alig pillantá őt meg a kádi, mindjárt fölkiálta: Ah te vagy az Mustafa? Ismerünk, jó madár. Legjobb, ha száz föl sem nyitod, mert hamis esküd csak bűnödöt nevelné. Ilyen ravaszágért már te többször valál idézve; mindig te voltál a bűnös, s ennél fogva métán következtethetem, hogy bár ez urak állításukat bebizonyítani nem képesek, te vagy a ludas, tehát azonnal fizess, büntetésedről másszor beszélünk.

Így ítélte a mi kádink, röviden, komolyan s tökéletes hidegvérrel, és helyéből, hol keresztbe vetett lábakkal ült, meg sem mozdult. Csak hosszúszerű pipáját vette ki szájából, míg beszélt, melyet elvégezvén, újra dohányozni kezdett, s újra folytatta nádtollal írását egy könyvben, mely térdén egy deszkalapon feküdt. A törökök mind így írnak: térdeiken ülve; asztalt még a minisztériumokban sem találni.

Midőn a káditól visszatérénk, ismerősömnek mondám: talán mégis illett volna neki ajándékot adni, hiszen itt minden *baksist* (=ajándék) vár. Igaz, felelé, e rút szokás annyira el van terjedve, hogy magok a követek is kénytelenek minduntalan ajándékokat osztogatni. De jó, hogy ön nem tette, itt is van, mint mindenütt, megvesztegethető bíró, de van sok tiszta lelkű is, s ha ez azok közül egy, vele pórul járhatott volna. Becsületes kádi ilyesmit halálos sértésnek fogna venni. Úgy járhatott volna mint Bekir.

És hogy járt ő? – kérdém.

Ez egy gallipoli gazdag birtokos volt, ki kertjét nagyítani óhajtván, szomszédját minden áron meg akarta szerezni, de azt eladására semmiképp nem bírhatván, hamis tanúkat

szerzett, kik állították, hogy szomszédja övele nemcsak megalkudott, sőt az összeg egy részét is fölvette. A kádi ismervén a vádlott becsületességét, ítéletében habozott, s nem tudván jobbat tenni, végzetének kimondását más napra halasztotta. Azonban Bekir a halasztásból azt következtetvén, hogy a kádi talán ajándékot vár, siette még az este öt erszény pénzt (=575 váltóforint) küldeni neki, mi elfogadtatván, elébe másnap teljes bizalommal lépett. S mily nagy volt öröme, midőn hallá, miképp a kádi a más féltől tanúk állítását követeli. Bekir jól tudta, hogy az lehetetlen, és így e faggatásokat részére kedvezőleg magyarázta. »Hát nincs tanúd egy sem«? – kérdé a kádi. »Ó jaj, bizony nincs« – felelé a szomszéd sóhajtva. Csalatkozol – mondá végre a kádi – íme én öt tanút ismerek, kik melletted s Bekir rosszlelkűségéről tesznek bizonyosságot! – s ezzel kihúzta az öt erszényt, és mind Bekirt, mind hamis tanút a Korán szerinti büntetésben elmarasztotta.

Igaz, mondá az olasz tovább, hogy a kádik közt nevezetes gazok is találtnak, kiknek rosszasa a nép száján példabeszédekben él. Mindenesetre a Korán s a szent hagyományok a legmagasb képet adják a bírórul. »Valóban – így szól a törvény –, Istenét s a prófétát árulja el a fejedelem, sőt az összes muzulmán társaságot, ha a bírói hatóságot bár egy becsületes és érdemes emberre ruházza, azonban olyanra, kinél még erényesb és tudósab találtnék. Ember óvakodjék bíróságot vállalni, ha nem bír a hozzá szükséges tulajdonokkal, mert tőle majd Isten veend számot. Ellenben a másoknál jobb és tudományosb embernek attól vonakodni nem szabad. Minden bírónak szabálya legyen ajándokot senkitől el nem fogadni; sőt jól fog cselekedni, ha másokkal nem is társalkodik s vendégségekre, ebédekre meghívásokat soha el nem fogad. A bírói testület mindennel ellátni a közkincstár kötelessége, s mit az így kap, ne mint bér vagy díj, de mint tartás és tápla tekintessék.«

De ez pium desiderium; nemcsak vesztegethető sok bíró, de van sok furfangos is és a nevetségig szofisztikus. Mindenki ismeri amaz antiochiai kalmár ügyében hozott ítéletet.

– Bocsánat –, mondám –, én semmit sem hallék róla.

– Az egész igen rövid, de érdekes is, tehát elmondom – felelé az olasz. – A muzulmánoknál peres ügyekben szokás a Koránra esküdni s néha hozzátenni – föltéve hogy az esküvő nő – miképp nejétől választassék el, ha nem mond igazat. Egy antiochiai kalmár ily esküt tőn egykor, s

mivel gyönyörű nejét szenvedélyesen szereté, hirtelen hozzá adá: de csak huszonnégy órára. Azonban épp e záradék volt az, mi ellenfelében egy új eszmét költött. Nem a pör tárgyát, selymet és tevét vágyott ő ezután megnyerni, neki foga a szép nőre vásott. Tehát nem sajnált semmi áldozatot amannak állítását hamisnak bizonyítani be, s valóban az ítélet részére is dőlt el.

Mit csináljon a szegény antiochiai kalmár? Borzadva gondolt a pillanatra, melyben imádott neje, önhibája miatt, ellenfelének fog átadatni. Sorba járta a leghíresb ulemákat, de egy sem tuda tanácsolni, mert hisz a bíró csak azt mondta ki, mire ő kötelezte magát. Végre megtalálta emberét s fél vagyónát e ravasz ügyvédre költvén és a kádíra, ezek ketten az ítéletet végrehajtáskor így magyarázták: hogy az ítélet értelmében a kalmár neje tartozván huszonnégy órára tőle elválasztani s szeme előtt más férfi karjába feküdni, miután az Antiochia falai alatt fekvő Orontesz folyam, mint neve bizonyítja, férfiút ábrázol és így a törvényes ítéletnek teljesen megfelel, az elválasztott nő annak karjaiba helyeztetik s ott maradhat addig, míg ez neki és Orontesznek kölcsönösen tetszeni fog.

Ez az antiochiai kalmár története, legalább a görögök ezt így beszélik; de tudnunk kell, hogy a görög a törökről mindig rosszat beszél.

Másnap a karaván-ünnepet valék megnézendő. Négy fő ünnepe van a töröknek: a *Ramazán* vagy nagy böjt, mely 29 napig tart; a *Beiram* vagy böjtvég, mi három napbul áll s a mi karneválunknak felel meg; a *Kurban-Beiram* vagy áldozatünnep Izmáel, helyesebben Izsák feláldoztatásának emlékezetére, ez öt napot vesz el, és ez utóbbi két ünnepen minden dolog megszűnik, mindenki új ruhába öltözködik, látogatást tesznek és kapnak, s nappal mint éjjel szakadatlan mulatozásban telik el. De a török ilyenkor a szegényekről sem feledkezik meg, alamizsnákat osztogat, a tizedet jótevény célokra fordítja; 200 000-re mehet a juhok, bárányok, kecskék száma, miket áldozatképpen Sztambul népessége ekkor megöl, melynek húsát barátai, rokonai s a szűkölködők közt kiosztja. Előtte néhány nappal Rumeliából s Anatóliából bolgár pásztorok ezrenként hajtják ide a nyájukat, melyek a város utcáit s környékén a zöld tetőket bégetve elborítják. Az ártatlan állatok szarvai megaranyozvák, fejeiken s farkaikon talizmánok függenek, gyapjaik veres, kék, sárga színre festvék s tarka szalgokkal és göndör papírszeletekkel felcífrázzvák. E nyájak rendesen az Egri (=görbe) kapun ünnepélyesen vonulnak a városba, előtte a pásztorok vasárnap

öltözetben mennek nagy fehér s bozontos kutyáik kíséretében, s utánok lármás zene, csörgő dob, harsogó trombita, síró duda riasztja fel az alvó visszhangot. Egész Sztambulban nincs egy ház, sem egy család, mely ilyenkor egy állatot áldozatképpen meg nem ölné.

Negyedik ünnep a próféta születés-napja, neve *Meolud*, midőn a szultán pompás menettel az Akmet-moséba megy, ott átveendő a mekkai seik levelét, melyben ez vele a zarándokok szerencsés megérkezését tudatja.

De mint népünnep legérdekesebb a karaván- vagy a szent tevébúcsú, azaz a nap, midőn a mekkai zarándokok Sztambulból a szent városba indulnak.

A mekkai zarándoklás egyike az izlam öt fő-ágazatának, 631-ben Mohamed által szentesítették meg újra. Ez olyan kötelesség minden muzulmánra nézve, férfira s nőre egyaránt, mely alól magát elegendő ok nélkül ki nem vonhatja. Alóla csak a Seik-ul-izlam vagy a kerületi fő-imám oldhat fel, de a feloldott vagy képviselőt tartozik küldeni, vagy alamizsnát adni, körülbelől annyit, mennyibe útja kerülne, mely összeg a vagyontalan zarándokok segedelmére fordítatik.

A híres kalif, Harun-al-resid többször megtevé e búcsú utat, midőn pedig benne megakadályozva volt, háromszáz helyettest küldött, kik érette imádkoztak. Az Ozman fejedelmi házból csak kettő végezte e zarándoklást személyesen, I. Mohamed leánya, és Dzsem, II. Bajazet szerencsétlen testvére, a híres dalköltő, ki mint száműzött Civita Vecchiában, mint mondják, a pápa rendeletéből mérge által múlt ki. A szultánok politikai okokból nem távozhatnak el Sztambulból, de képviselőjük soha nem hiányzik, egyik a mekkai fő *mollah*, másik a Szura-Emini, ki mint ilyen a karaván-sereg vezére. E nagyszerű karaván-sereg alapítója I. Szelim volt 1517-ben, ki ekkor maga Mekkába mintegy 5 millió franknyi ajándékot küldött. Ennyit jelenleg a szultánok nem adnak, de mindenesetre tetemes összeget, s ha hozzá adjuk a szultánok, vezérek, basák s más gazdag hívők ajándékait és számos szent hagyományok e célra szánt dús jövedelmét, több millióra megy azon pénz, mit a karaván-vezér a szent városba évenként elvisz. E kincsnek rendeltetése részint politikai, belőle fizetik a puszták arabjait, kik a karavánt rablók s megtámadások ellen védik: részint valóságos, amennyiben utak, víztartók, kutak, hidak, élelemtárak építésére s fenntartására fordítattik azon útvonalon, melyen a karaván Damaszkból Mekkába megy. A többi pénz a szent moséra s Mekka és környéke szegény lakosainak segélésére adatik ki.

E búcsú kétféle: évenkinti és hétévi. A zarándoklók száma majd több majd kevesebb, 30 000 – 150 000 közt változik. Sztambulból és Kairóbul indul el a két fő karaván-sereg. Amaz Damaszkban egyesül azon karaván-seregekkel, melyek Ázsia különféle részeiből tódulnak ott össze. Damaszkuszbul 40 napig tart az utazás Mekkába, számítva, hogy a sereg naponként 12 órát megy; s a két város közt mintegy 60 állomás van, azaz ívóvíz a tevéknek, és fődél az utazóknak. A kairói karaván Egyiptombul, Tripoliszból, Tuniszból, Algírból, Maroccobul, Ethiópiából sereglik össze, mintegy 50–70 000 zarándokot számít, s a damaszkínál tíz nappal későbbben indulván el, Medina és Mekka közt, Beder-Haninnál találkoznak össze, öt hat nappal az ünnep kezdete előtt.

A karaván Sztambulból minden évben Redzseb hó 12-én indul el. Korán reggel a szultán 14 lapátos sajkán hajózott Tsiragán tengerparti palotájából az ó-szerájba, hol miután az ország nagyjait ünnepi pompában fogadta volna, ment a Nuri Ozmanja moséba imáját végezni. Innen a szerájba visszatérvén, a középkapú fölötti kioszknak egyik ablakában helyet foglalt, honnan az első és második udvarban összegyűlt karaván-sereg festői tarka képében gyönyörködött.

Itt-ott fénylő testőri lovagsapatok valának felállítva. Köztök hullámozva tolongott a zarándokok változatos serege, melynek öltözete oly különféle volt mint ábrázata, aszerint amint, mely népfaj s mely országból származott. Leginkább feltűntek a puszták dervisei, kiknek piszkos hajfonadékai hosszan lefüggnek a szarvasbőrön, melyet köpenyeik fölébe öltenek. Mögöttök nők csoportja állongált, némelyek mezítláb, gyalog, keresve a magas platánok hűvös árnyékát, némelyik a kocsiban, melyről aranyrojtú karmazsinpiros függönyök lógtak le. Középbén a téren az úti tevék megterhelve álltak békésen, oldalt az ortakapusi-kioszk rácsozatai mögött a szultán hárem-női látva, de láthatlanul tekintgettek ki.

Midőn a vezérek a karaván-rendet megállapíták, a Gülhane-kioszk melletti ágyútelep 21 lövéssel indulásra jelt adván, a menet elkezdett haladni.

Elöl mene egy osztály huszár, fényes öltözetben s hangzó zenével. Utána jövének a fő Emír s a próféta ivadékai, új zöld kaftánban s turbánaikon arannyal hímzett zöld kendővel, valamennyi lóháton. Mögöttök a sztambuli polgármester, utána a galatai és szkutarii, ezek után a rumeliai és anatóliai ország-bírák, s a legmagasb rangú ulemák és imámok lovagláknak, ragyogó szerszámú paripáikat szolgálk

vezeték, s mindeniket titkárai vették körül szinte lóhátón, és ezek után a szultán udvarnokai jövének hasonlóképp lóhátón, gazdagon kihímzett zöld egyenruhákba öltözködve.

Ekkor a szultán törpéje tűnt elő, egy 40 hüvelyknyi magas emberke, oly borzasztó rút, mint rendkívül parányi, egy valódi babszem Jankó térdig érő fekete szakállal. Azt mondják róla, hogy igen elmés, igen mulatságos, de épp oly gonosz ördögke is. Udvari ünnepmeneteken rangja a nagyvezér után van, valóban jelentékeny összeállítás! A leggyönyörűbb karcsú arab mént ülte, melyet dús szerszám fődött, mellette négy szolgál ment, mögötte a szultán két kamarása lovagolt.

A törpét követte egy serege az udvari szolgálaknak és apródoknak, ezüsttel kivarrott köntösben, kiknek egy része ezüst füstölő edényekben aloeszt, tömjényt s egyéb illatos szereket vitt, más része himnuszt zenge, melyet néha néha e szavak »Allah! Allah hu Akbár« szakítának félbe.

Ezután a Szurra Emini vagyis a karavánvezér jött, hivatalnokaitól és szolgálaitól kísérve, mögötte a Mudzadzsi Basi (=jó hírek hozója), kinek tiszte a szultán saját kezével írt levelét a mekkai főnöknek átadni. E levél három selyem zacskóba tétetik, mely mindenik a császári pecséttel záratik be, s valamennyi egy becses zöld selyem kendőbe van bebongyolva. Lovát kantáránál fogva két lovász vezetvén, ő a küldeményt mind két kezével, a nyeregkápa fölött magasan emelve tartá.

Végre a teherhordó két teve jöve. Ezek világi célokra soha nem használtatnak. Állítólag azon tevétől erednek, melyen ült a próféta akkor, midőn Mekkából Medinába menekült. Bókolva hajolt meg a pórnép, fejére port hintvén, midőn e két szent állat mellette bután elballagott.

Az első teve pompásan vala felszerszámozva, kantár, farszj és hasaló drágakövekkel kirakott zöld bőrből volt. Nyakán s farkán amulettek s talizmánok lógnak, homloka felett strucctollakból kötött magas bokréta ingadozott. Háttán ékesen faragott s hat lábnyi magas láda emelkedett aranyszövetű szőnyeggel betakarva, mely fölött mindenféle színű tollbokréta és zászlócskák lengettek. E ládában vitétik ama szőnyeg, melyet a szultán a Kába számára évenként küldeni szokott. Az egész állat drága takarókkal minden oldalról annyira be van fődve, hogy tagjaibul mit sem lehet látni.

De még szentebb a második teve, melyen semmi nincs ama nyergen (=máhfil) kívül, mely mintájára van alakítva annak, melyet a próféta használt akkor, midőn tevehátrul

vagy ítelt vagy szónokolt. E nyereg ezüsttel kihímzett zöld bársonybul van készítve, mint a kantár s minden szerszám is mi rajta van. E két tevét számos lovász s egy tisztelet-őrség kíséri s utánok megy a Hakim-ul-hadzs, vagy a karaván-bíró, kinek tiszte a zarándokok közt, ha szükséges ítélni s rendőreivel a csendet s rendet útközben fenntartani.

Lármás, mondhatni vad zenétől megelőzve jöve ekkor a zarándokok egy része, vegyítve fanatikus és szilaj tekintetű dervisekkel, kik tele torokkal zengték énekeiket. A zarándokok legtöbbje a szegény néposztálybul való volt, kik hosszú lehántott botokra támaszkodva lelkesedve kiáltozák »Allah, Allah! Hu hu!« Ezeket egy csapat katonaság követé, körül fogva több öszvéreket, piros bőrből készült szerszámmal gazdagon felcírázottakat, melyek ékes ládába részint a prófétáról maradt hét szent ereklyét, részint az évenkénti ajándékokat hordották. Három közülök különösen azon becses sátorral volt megterhelve, melyben e szentségek s a kincsek éjjelenként útközben őriztetni szoktak.

Az öszvérek után ismét zarándokok jövének és ezek után jött végre az oly csudálatos mint gyönyörű szerecsen lovagosztály, mely a menetet berekeszté.

Ilyenkor Sztambul összes népessége talpon van az épp oly pompás, mint festői menetet szemlélni. És még érdekesebb látni midőn e karaván-sereg az öbölben hajókra, kompokra, s ezer meg ezer kaikokra ülve a tengeren áthajóz – alig látszik tőlök a tenger tiszta hulláma: ilyen lehetett Xerxes tábora midőn az hajdanta a Dardanellákon átkelt.

De még ennél is szebb látni e sereget, midőn az ázsiai parton, Haider-basa térén, Szkutari mellett összegyűl s onnan útnak indul. Ez az egyetlen alkalom, hol Törökországban nők és férfiak szabadon összevegyülnek. Kíváncsiak és zarándokok, gyalog, lóháton és kocsiban lótnak és futnak; ez ismerősét keresi, ez barátaitól vesz búcsút, talán örökre. Gyermekek, nők számárháton ülnek, széles napernyővel védve magokat a nap heve ellen. A gazdagok kocsikban kéjelmesen hevernek, szörpölve kávéikat, mikkel szolgálók kínálják, itt-ott a fák ágain lepedő hintákban gyermekeket ringatnak. Odább serbetárosok járnak fehér kötényben, ez itt aludttejet, az édességet, amaz pogácsát vagy jeges vizet s ízletes gyümölcslet kínál. Lobogó tüzezen üstök füstölögnek, mikben egyik főz, másik süt, a vendég soha sem hiányzik. Emez mint egy eleven kígyót tekergeti nyakára s meztelen karjaira a nyúlékony cukrot, s ki mennyit akar, annyit vesz el belőle. Platánok s ciprusok hűvös árnyékában nő és férficsoportok üldögélnek, kéjelmesen szíva az illatos dohány

füstjét, s egy-egy zörejre az ágak közé fölpillantva, ha nem esik-e le valaki azok közül, kik oda másztak föl, hogy az egészet e magasbul jobban láthassák. Az út mellett, mely Nicodemia felé visz, fekszik egy nagy temető, mely ilyenkor a nézők sokaságától elborítva mintegy megelevenedik, élő és holt, ember és sírkő összevegyül, s a tarka öltözetű élőket a kifestett turbános síremlékektől alig lehet megkülönböztetni. Míg a kíváncsi nézők sokasága türelmetlenül várja az indulást, a zarándokok sietve foglalkoznak; ez búcsút vesz véreitől, az rakosgatja poggyászát, ez gyermekét csókolja meg utószor, az még valamit feledvén el, nejét inti vissza, ez visszanez a szép Sztambulba, hol kedvesei vannak, az a messze ismeretlen távolba mélázva tekint mint egy homályos jövőbe. Minden jelenlévőt foglalkoztat a nagy látvány, a néző mulat, a zarándok gondolkodik, csak a néma sírkövek nézik hidegen ciprusaik közül a maradékat is, a menőket is.

Végre megszólal a katonai zenekar, jajgató keleti dalt fúva, mintha búcsút mondana, s a menet elindul. Elöl mennek a lovak, öszvérek, púpos tevék, szamarak, megterhelve sátorokkal, létrákkal, ládákkal s kosarakkal, mikben a sereg elesége van. Némelyik bársonnyal borított ékes szekrényt visz s fején fekete és fehér tollbokkréták lengenek. Ezeket a szolgák, cselédek, szerecsen rabszolgák követik. Utánok jönnek a zarándokok; azok, kik a búcsút már egyszer megjárták, zöld turbánt viselnek, mindenkinek kezében van egy vándorbot, soknak vállát egy bárány, kecske vagy özbőr fedi, a legnagyobb rész rongyos, de festői köntöst hord, és egy hosszú póznát, melynek végén kosárka függ, melybe a jó szívű kegyesek adományaitak hányják. Látni itt mindenféle népet, mindenféle viseletet: cserkeszt, bosnyákot, törököt, arabot, áfrikait, herélteket, derviseket, s egymás mellett halad a szegény gyalog, mezítláb, és a gazdag, ki izmos teve hátán selyemernyő alatt árnyékban élvezi a dohányzás andalító kéjeit. Némelyek nemes eredetű méneken lovagolnak, gyöngyházás hosszú puska függ vállaikon, övük tele törökkel, s nyergeik hüvelyéből ezüstös pisztolyok ragyognak elő. Végre jönnek az állatok, melyek a szultán s más előkelő basák ajándékaival vannak megterhelve. Ezeket a Szurra-Emini és fegyverzett nagy kísérete követi, és egy katonai osztály, de mely utóbbi csupán pompa kedvéért van itt, mert ez a karaván első állomásától a fővárosba visszatér.

Én is egész odáig elmentem, s másnap hajnalban egy dombtetőről nézém, mint folytatta pusztai útját a magára s sorsára hagyott karaván. Egy nyomtalan ösvényen párosá-

val vagy egyenkint menvén állat s ember egymásután, ez 50 000-ből álló sereg oly hosszú vonalat képezett mint egy keskeny patak, mely kígyózva tekereg át egy homokos lapályon. Eleje a vonalnak a távol ködében már rég elveszett, míg közepét s végét csendesen mozogni s haladni láttam. E látvány nekem oly bánatos volt. Szívemet ellágyulni éreztem. A hitben, bár az ne legyen a mienk, van valami magasztos. Vallásuk így rendelvén, bátran s nyugodtan mennek ők a nagy útra, elhagyva szüleiket, nőiket, gyermekeiket, félbeszakítva dolgaikat, terveiket, s megválva a bájos Sztambultól, a kies öböl hullámainak édesen mormogó zúgásától, a platánok hűségben csörgő kúttól, égető hőségben, kietlen pusztákon, folytonos magányban majdnem hat hónapig utaznak, hogy egy gondolatbeli jót cselekedjenek. S kitudja, viszsztatérnek-e? A fáradság sokat kimerít. Néha tápjok fogy el, többször vizet nem találnak. A sivatag nem nyújt betegnek puha ágyat, a számum dögszél az egészségest megöli. Ha oroszlánok s tigrisek körmei ellen van fegyverök, de gyakran áldozatai lesznek rabló tribusoknak. Igen sok nem látja közülök többé kedves szülőföldét, egy bizonyos évben belőlök 40 000 holt el útközben!

E búcsút pusztákban járó karavánsereg az emberi élet leghívebb képe a földön. Esténként egy kút s néhány pálmafa körül megtelepedvén, tábort képeznek és ezer meg ezer sátort emelvén, úgy tűnik ez föl mint egy város, mely varázsütésre támadt. De másnap hajnalban mindez eltűnt, nyoma sem marad a pusztában, kivéve a tűzhelyeket, melyek még soká füstölögnek magokban.

Mint az elment karaváncsapat üres tűzhelyén, úgy állunk a megholt ember és az elveszett nemzetek s birodalmuk mögött és álmétkodva sóhajtva kérjük magunktól: itt élt ő, itt álottak ezek, és hova lettek?

XIX. SZTAMBULBÓL ELUTAZOM. HAJÓN A DERVISSEL ÚJRA TALÁLKOZOM. VÉLEMÉNYE MAGYARORSZÁGRÓL. A TÖRÖK BIRODALOM TÖRTÉNETÉT VELŐS KIVONATBAN ELBESZÉLI. MEGMAGYARÁZZA, HOGY A TÖRÖK ÁLLODALOM ALAPELVE SZABADSÁG ÉS EGYENLŐSÉG. HOGY A SZULTÁN NEM KORLÁTLAN ÚR, S VALLÁSI DOLGOKBAN NEM BÍR PONTIFEX HATALMÁVAL. GONDOLATIM A TÖRÖK BIRODALOM JÖVŐJÉRŐL. A DARDANELLÁK

Hiába, gyarló az ember, elvégre mindennel betelik. Bár Sztambul páratlan világváros, örökké kies vidék, kezdtem szépségeit megszokni, hiányait megenni. Újra erőt von rajtam

azon csüggedtség és fájdalom, mely hazámból kiűzött. Aszerint amint e keleti élet megszűnt nekem új lenni, a bús emlékezet homályos fátyolával, mint halotti lepellel borítá el fájó lelkeket, s minduntalan otthonra, és hon hársfák árnyékában ama sírdombcsoporra gondoltam, mely hazámban egyetlen birtokom.

E csodás világ itt egy időre elrészegíté elmémet. De ez sem tarthatott örökké. Mi tartós az életben? Mi nem üres s mulékony csalódás? Boldog, ki szépen álmodik és későn ébred. Egy ilyen álom volt az én életem itt; váratlan pompa, ismeretlen szokások, az emberi alakok, öltözetek, épületek változatossága, a természet csodaszépsége, a tenger zúgása, az ég tisztasága, mindez elszórakoztatott, mint új tárgyak s játékok a síró gyermeket elszórakoztatják.

Midőn a tavasz zöld pázsittal s virágokkal borítja be a sírhalmot, némileg megvigasztalódunk. De ősszel, midőn a szél azokat meghervasztja, s száraz kóróin kívül semmi sem marad, a kopasz domb kietlen tekintete szívünket újra s még jobban elszomorítja. Lelkem s képzelődésem élénk foglalkozása volt az, mi itt bánatomat egy időre velem elfelejtette, de az erejéből vesztvén, ez annál sötétebben lépett föl, s már nemcsak mint bánat, de mint szemrehányás is, hogy felejteni tudtam.

E perc óta Sztambulban nem volt nyugtom. Hová menjek? Nem tudom. Mi után vágyok? Nem ismerem. Mi és merre vonz? Semmi különösen. Én nem hasonlítok fecskékhez, darvakhoz, s a költöző madarak seregéhez, melyeket tavaszkor és őszkor titkos vágy új meg új hazába von, én szél és felhő vágnék lenni, mely hol magasan, hol alant, hol keletre, hol nyugotra száll, s bár megállapodik néhol, de sehol nem telepedik le; hazája a világ, kedve a szabadság, ösvénye a levegőég.

Talán a Jordán vizét s Jeruzsálem falait nézem meg, vagy Egyiptomban a titokteljes Szphinxet, az óriás piramisokat, Thébe s Memphisz roppant templominak borzalmas omladékait – a csodák ez országai, a temetők e birodalmi azok mik némileg vonzanak.

Mit csináltam? Követtem bujdosási vágyamat, s éppen egy török gőzös lévén Smyrnába indulandó, rajta magamnak egy helyet bérlék. A hajónak ugyan még azon este útra kellett volna erednie, de egy kormányürgönyre várakozván, az éjjelt az öbölben töltöttük. Csak másnap hajnalban vontuk föl vitorláinkat, s én korán a hajófedelen valék, hogy Sztambul gyönyörű tekintetén még utószor legeltessem szemeimet.

Pompás nyári reggel volt, a tenger csendes, a szél kedvező, az ég tiszta, s hajónk, mit egy eleven hal, vígan metszé a ragyogó hullámokat. Midőn az ó Szeraj-foknál a Marmara tengerbe fordulánk, dörögve szólaltak meg visszhangzó ágyúlövések, miknek ismétlő hangjai a távolban tompán elenyészvén, a sugár minaretek – ezekről a muezzinok csengő szózati hívák imádságra a hívőket. Így kezdődik itt minden nap, Isten nevével költetnek föl az emberek.

Röpülvén hajónk, még egyszer szemlét tarték a bájvilág tündérszépségeinek összegén. Csaknem érinté az a Szeraj falában azon lejtő nyílást, melyen – a monda szerint – a hűtlen odaliszkokat, egy kígyóval s egy macskával zsákba kötve a tenger hullámiba taszíták. Hány ilyen kecses testnek volt e nyílás utolsó útja! Jobbra emelkedik a víz közepén Leander tornya, mely mint egy fehér alabástrom-oszlop kél a kéklő habok mélyéből; túl az ázsiai oldalon, a festői Szkutari háta mögött egy új roppant katonai laktanya tűnik föl száz meg száz ablakával, izmos tornyokkal szögletein, mik fölött a félholdas zászlók veres színben lobognak; tovább a tenger rezgő hullámain a fejedelmi szigetek csoportjai leszállt felhőkint úsznak, és messze, igen messze a bithyniai Olymp hegycsúcsok hóval borítva tündöklenek, a kelő nap sugáraitól rózsaszínt kapva; balra, az európai oldalon hajónk vitorlája csaknem érinti a fekete kőfalat, mely még a rómaiak korából való, sorából búsan tekint le ránk rovátkos falaival a barna Héttorony, hova egykor a követek zárattak; lábait a vén épületnek a mormogó tenger nyaldossa, míg hátával egy emelkedett halomnak dől. A törökök Jedi-kulénak, a görögök Heptapurgonnak nevezik. Öreg már, még Zeno császár építé, tehát omladozó félben van, de váralakú, nehéz sötét tekintete annyival szebb hatású, mivel feltűnő ellentétet képez azon lebegő, ragyogó kúpokkal s gyertyaszál könnyűségű minaretekkel, melyek mögötte Sztambulból ifjú életben s mosolygó színben emelkednek.

Azonban hajónk haladt, haladt, s aszerint távozott, vonult vissza Sztambul is. De még órákig csodálhatám szépségeit; aszerint, amint ösvényünk fordult, változék a kilátás is, s minduntalan egy új kép volt az, mi szemeimnek mutatkozék. Ha egy része eltűnt, más tűnt elő, az egésznek rajza majd közeledett, majd távozott, most kinyílt egy öböl, majd egy fok emelkedett föl, s az egész egy színpadi tetszős díszítmény volt, mely felvonáskint változik. De apródonkint szemeim elől elvesztém a kedves kioszkokat, mik a tengerben fürödnek, a halmokat függő kerteikkal,

a platán, orgona, fige s jászmin borította hegyoldalokat, a márvány mosékat napfényben égő érc kúpjaikkal, a magas fehér minareteket, a komoly ciprusokat körülbúgva galambok seregétől, a tarka színű házak amphiteatrumát, s végre a galatai s új szeráji torony is eltűnt a távolban – a szép álomnak pusztá emlékezete élt lelkemben.

Utazóink legnagyobb része muzulmánokból állt, kik nem örömet bűvnek szobába, hanem inkább kedvelnek a hajófüdelen puha szőnyegekre letelepedni. S miután pogyászait nem adják a kapitánynak át, hanem tanyáik körül felhalmozzák, képzelhetni, hogy annyi láda, kosár, nyereg, lószerszám, bútor, fegyver, szőnyeg közt sétálni mi tér sem marad. Kivált ha még hárem is van, mely körül egy sátorot vonnak fel, s ajtajánál egy szerezsen rabszolga fegyveresen ül, ki vad tekintettel kerget el mindent, ki a sátorhoz csak közeledik is.

Sétálásom közben a nagy árboc tövénél egy dervist vevék észre, ki éppen arcra borulva imádkozott. Ez volt oka, hogy arcát nem láthatám. Csak később veték ismét történetesen rá egy pillanatot, s szeme enyimmel egyszerre találkozván, Ali barátomat ismertem föl benne.

Nem mondhatom, mennyire megörvendeztetett e véletlen találkozás. Huszonnégy óra óta az egyedüllét terhe iszonyúan nyomta keblemet. Soha nem éreztem ennyire a közlekedés szükségét, s hiába tekinték körös-körül, nem találtam embert, kit ismertem, vagy ki engem ismert, avagy akivel megismerkedni kívántam volna. Valóban rohanva ugrottam hozzá, s oly szenvedélyesen öleltem magamhoz, mintha apám lett volna. Ő is nagy örömet nyilvánított, bár komoly méltóságát nem vesztette el, csak szemei lángoltak ősz szemöldjei alatt. A körüllevők pedig bámultak, midőn látták, hogy egy keresztyén s egy dervis oly forrón összeölelkezik.

– Örömmel látom, hogy találkozásunk önnek is kedves – mondám én –, de hogy van az, hogy önt e véletlen kevésbé lepi meg?

– Mert én meg voltam győződve – felelé ő –, hogy mi még az életben találkozni fogunk. Hol és mikor? Azt nem tudtam, de hely és idő a dologban nem az, mi figyelmet érdemel. Tudja ön miért kellett nekünk a földön találkoznunk?

– Mert szeretettel viseltetünk egymás iránt.

– Nem.

– Mert a sors úgy akarta.

– Ez oly felelet, mely mindenre illik, de semmire sem áll.

– Mert a végzet könyvében így volt megírva.

– E válasz egy az előbbivel, ön csak a szót változtatta. Különös, hogy önök nyugotiak, mindent, mi nem az emberi akarattól függ, vagy a véletlennek tulajdonítanak, mintha történnék egy magasb ok nélkül valami, vagy pedig azoknak keresésében a földi élet anyagi viszonyain túl nem mernek menni. Hiszen az élet e földön csak egy oly tünet, melynek szülő okai Istenben, a lelki világ örök törvényeiben keresendők. Az anyag a földön támad s enyész is el; majd elválík, majd összerokonul, és így módosul bizonyos törvények szerint, miket az ész, ha bűvárkodik, képes mind kitalálni, mind meghatározni. De nem ez az eset a lélekkel és szívvel, a gondolattal és érzeménnyel. Ezeknek *természete* túlvilági, melyek valódi ismeretére elvont szemlélődés vezethet. A lelki dolgokhoz a kulcs az *égben* van, ki itt kezdi vizsgálódásait, csak az fogja a *lelki* embert érteni, s megmagyarázni, benne mi másoknak homályos. Azt gondolja ön, hogy például *szeretet* s gyűlölség az emberekben a földön támad? Csalatkozik. A lélek ezeket s egyéb tulajdonait magával hozza onnan, honnan ered. A lelkeknek sokféle seregei vannak; melyek ott rokonok, azok itt alatt is rokonszenvet éreznek egymás iránt, s ha távol vannak is, nincsenek elválva, ha nem látták is egymást, nem ismeretlenek egymásnak, de akik ott elkülönöznék, azok itt a földön is mint idegenek haladnak el egymás mellett. Ezért midőn én önt először megláttam, úgy fogadtam mint lelkileg régi ismerőst a túlvilágból, kitől elválni mindig fájdalmas, de találkozni vele nem meglepő, hanem természetes, mint természetes, ha két ismerős utas ugyanazon ösvény különböző fordulatain hol itt, hol ott találkozik. Én tehát, ha nem reményltem is önt látni, de soha nem ütközöm meg, ha embert látok ugyanazon *lélek-családból*, melyhez én is tartozom.

E pillanattal fogva én nem menék le hajószobámba. Csendesen a dervis mellé telepedém a puha szőnyegre, s ő mint egy szíves házi úr illatos kávéval, dohánnyal, báránycombos rizssel ellátván, míg a hajó lágyan haladt a nyugalmas tengeren, mi folyást beszélgeténk, úgy hogy álom szemeinkre egész éjjel nem jöve. Ő Smyrnába, onnan Bayruthba, innen Bagdadba szándékozik, hol a szerzetnek, melyhez tartozik, hat hét múlva nagy gyűlése fog tartatni.

Szórakoztatni óhajtván bánatomat, minek borongását arcomon mihamar észrevette, nemzetünkről s hazánkról tudakozódott, úgy hogy ezeknek csaknem egész történetét el kellett neki beszélnem. Ő türelmesen hallgatott mint egy

néma szobor; a török igen tud hallgatni, csak néha-néha, midőn előadásom lankadt, szóla közbe, s oly mély és messze vágó kérdéseket tőn, mik nem egyszer zavarba hoztak. Ki veheti rossz néven, ha az ember dicséri nemzetét? Ha lángoló ecsettel rajzolja szenvedéseit? Ha okát ezeknek másokban, és nem nemzetében keresi? A török szomszéd-ság gyászos s vég következményeiben eldöntő lévén hazánk múlt és jelen sorsára nézve, alkalmasint többször túlcserdult panaszom keserv-pohara, s lehet, hogy éppen a török nemzetre is kiömlött. Mint egy hív őr, ki gondosan felügyel a kincsrre, melyet rábíztak, ő rendesen ekkor szólongva rövid kérdéseivel közbe. És én siettem azokra válaszolni; csak később vevén észre, hogy minden kérdése egy csel, egy hurok volt, hogy mindenik egy szókratesi mesterfogást rejtett magában, úgy hogy nem egyszer képtelen valék szegény nemzetem s hazám roppant politikai hibáit elpalástolni.

»Igaz –, mondá a dervis –, mi török és magyar, századokon keresztül sokat ártánk egymásnak kölcsönösen, s mi nektek többet, mint ti nekünk. De miért? Nem mivel katonánk vitézebb, a vezérlet okosabb volt, hanem a hadviselés gondolata volt jobb. Mi mindig az ellenség földén hadakozánk, ez roppant előny, mert mindig azon nemzet szenved többet, melynek országában a háború folytatatik, megveretve visszavonulánk és ti nem üztetek, győzve uralkodánk nálatok.

– Polgári és műveltségi fejlődéstökét megzavarhattuk, de bizony nem mi vagyunk okai, ha mind értelmileg, mind politikailag nagy nemzet nem levétek. Ti már öt század óta valátok keresztyének és tagjai az európai státuscsaládnak, midőn mi Európába jövének helyet foglalni. Szabadok valátok igaz, de ezen kívül az ipar, művészet, szorgalom mi kincseivel bírtatok? Mi nagy művek s emlékek pusztítását vethetitek szemünkre? Becses képtáraitokat égettük össze? Érc szobraitokat s nagy embereitek márvány emlékeit romboltuk le? Királyi lakokat, fényes palotákat dúltunk szét? Nevezd meg ama híres egyházakat, miket sajnálva emleget a romjanin ülő utókor! Valóban, dicső épületekkel hazátok soha sem ékeskedett. Hegycsúcsok tetejét számos lovagvár koronázta, de ha ezek nem állnak többé, jól tudod, hogy nem a mi vétünk. Virágzó édent sem találunk mi országtok földén, hogy annak elpusztításával vádolhatnátok. Sárból épült, s náddal és szalmával fedett falvakat találtunk mindenütt, melyek, ha ma leégnek, másnap hasonló alakban könnyen felépülnek.

– De ha ma eltűnne, ha pár század előtt eltűnt volna

a török a földről, hol élt, fényesb létnek hagyná nyomait maga után. Mi a keresztyén egyházakat mindenütt kíméltük, csak Görögországban s egyebütt a szobrokat mint bálványokat, a templomokat mint a bálványozás szentségtelen helyeit nem. Népünk lelkében oly szenvedélyesen él az *egy isten* tisztelete, hogy az a bálványokat semmi alakban nem tűrheti. Rombolván azokat, nem a művészeti szépet, de az otromba bálványimádást gyűlölte, öltözte legyen fel ez bár a görög ízlés kellemteljes alakait.

Távol legyen tőlem nemzetemnek érdemet tulajdonítani, mellyel nem bír, vagy birodalmunkat műveltség, épületek, emlékek pompájára s nagyságára nézve a rómaihoz s a görög ó világhoz hasonlítani. Én a mienket csak a magyarhoz hasonlítom. Szerény válasz ez önnek vádjaira. Én Magyarország minden részeit átutaztam, s meglepett benne nem az a mije van, de ami benne hiányzik. Miért nincsenek nagyszerű emlékei? Az érdem hiányzik, vagy művészek nincsenek? Hol vannak a kőr- s tápházak s más jótékony intézetek? Szűkölködő, beteg nincs, vagy a gazdagok szívtelenek? Magyarországnak egykor hatalmas fejedelmei voltak, de akárhova tekinték, nyomaikat nem találtam. Hol vannak a fényes paloták, mikben laktanak? Hol a királyi sírboltok? Hol amaz óriás épületek s intézetek, nagy elmék vagy nagy szeszélyek bámulatos művei? Megfoghatlan, hogy egy oly dús ország kincse annyi századokon keresztül semmi nagyot nem teremtett, hanem nyomtalanul elpárolgott mint köd és felhő.

Mi legalább egy eszme, a vallás eszméje által nagyok valánk. Sztambul nemcsak tündéri kiessége, hanem templomainak pompája és sokasága által is világváros. Nézzen ön vissza reá, még innen jól látni ama lebegő kúpok s sugár-egyenes minaretek házait, mik egy nép élő hitéről tesznek dicső tanubizonyosságot. De nem Sztambult választom én összehasonlítási tárggyul az önök honával, maga Brüssza, Adriánopol, Bagdad, Damaszk egyenkint több fölséges épületet s számos iskolát és jótékony intézetet mutat föl, mint a keresztyén Magyarország összesen. És önök minket neveznek barbároknak, önök, kik történeti s építészeti emlékekben sem mérkőzhetnek velünk, és minket, kik sok becses hagyományt szétrombolánk, igaz, de sok újat, sok jelest, sok nagyszerűt is alkotánk...

Itt a dervis elhallgatott, mert a napra föltekintvén, észrevette, hogy a második könyörgés ideje elérkezett. Tehát megmosakodván, imádkozott s valamennyi török, kik a hájón voltak.

Ezt elvégezvén, reggelizénk s utána kávézván és illatos dohányunk kék bodrait mélézva eregetvén a légbe, egy görög zenekar édes dalai mulattattak. Ezek nemcsak hangszeren játszanak, de egyszersmind énekelnek is, sőt utóbb néhány közülök átöltözik s mindenféle buja mozdulatú táncokkal szórakoztatják a nézőket.

Bár nyílt tengeren soha sincs tikkasztó meleg, a zúgó hullámok hús fuvalma folyvást mérsékelvén a léget, azonban délután a legtöbb török azon szendergő boldog létnek adá át magát, mit ők *kifnek* (=dolce far niente) neveznek. Csak mi ketten beszélgeténk folyvást majd egy, majd más tárgyról, míg végre a társalgás a török nemzet történetére fordula.

Kíváncsi valék hallani, mint ítélt magokrul egy oly tapasztalt s tudós ember, mint e dervis volt. Szmirnába érvén, első dolgom volt röviden naplómba írni föl ezt úgy, amint ő nekem elbeszélte.

»Ti azt hiszitek nyugaton – mondá a dervis többek közt –, hogy a török nemzet a puszták méhéihez hasonló, melyek történetesen összegyűlnek, megszaporodnak s az erdőt és mezőt elborítják?

Ó nem, birodalmunk alkotása nemcsak sok vért, de sok eszélyt, sok értelmi erőt is kívánt.

Tekints arra kelet felé Ázsiában, oda, hol ama szép hegyeket látod kékelteni, ott van Brussza, az a mi ősvárosunk, sőt, nemzeti értelemben az a mi szent városunk. Ott fekszik az első hat szultán, és körülök huszonhat fejedelmi herceg, sok régi vezérek, begler-bégek, basák pompás mauzóleumokban, és kívülök még sok száz tanár, bíró, tudós, orvos, zenész, költő, szónok, s a leghíresb hittudók, kik nálunk mint szentek tiszteltetnek. Nem hiszem, hogy nemzet bírna várossal, mely annyi földi és szellemi, s hazai értelemben hozzá tartozó nagyság emlékeit így együtt bírná. A vándor, ki messzirül jó, megdöbben, midőn ennyi nagy név, nagy érdem mellett elhalad. Brusszán még túl van egy nyílt mező, a hajdani Bithynia déli részében, a mostani szultán-őni kerületben; e mezőt Jenicserneknak hívják.

Itt történt 1280-ban, hogy török deli ifjú, neve Ozman volt, 444 lovaggal utazék, visszamenőben lévén oda, honnan ősei egykor kiköltöztek. S amint utazék, ama mezőn két sereget láta csatázni, melyek közül az egyik sokkal kisebb volt a másiknál. Ozman nem ismervén a feleket, sokáig habozott, mit tegyen, végre egy nemes érzésnél fogva a gyöngébb részhez állott, és beavatkozása a csatát ennek javára dönté el. Kit diadalra segíté a mongolok ellenében, Aleddin, a szeldzsukok szultánja volt.

E szolgálataért Aleddin neki a szultán-őni mezőseget ajándékozta, e térke most a török birodalom egy falucskáját alig teszi.

Ez vala ama kis pont, honnan a növekedő török nép a földet helyében megingatta.

Igaz, egymásután következő *tizenegy* nagy szultán kormányozta 258 éven keresztül az ozman birodalmat, szerencsés és ritka tünemény, milyen alig fordul elő valamely nemzet történetében.

Ozman és utódai előbb egy váracskaát foglaltanak el, aztán többet, aztán tartományokat, aztán nevezetes városokat, utóbb a fehér (mostani Marmara) tenger partjáig terjeszkedének ki, készítének talpakat és töredékeny sajkákat, s ezeken egyes szigeteket rohanának meg, rajtok átevezének a Boszphoron s ott hódítgatának, később várakat építgetének a tenger mellékein, s mindezt fokonkint, lépésenkint, egymásután hajták végre, és rövid 172 év múlva azon Ozmannak, ki nem is saját birtokán legeltette juhait, utódja II. Mohamed Constantinápolyban, a görög hit és hatalom omladékain, mint császár székelt.

És nem telék bele összesen harmadfél század, egyik táborunk, több mint 20 000-ből álló, Bécsset vívta, hajóhadunk Marseilles-t; az afrikai part északi vonala Gibraltartól a piramisokig a félholdat uralta, Jerusálem és Bagdad falain zászlónk lengett, három világrész legszebb része mienk volt, s kik tőlünk nem függtek, azok is rettegtek hatalmunktól.

De hol vette e marok nép ama roppant sereget? Hol e szegény nemzet a kincset hozzá? Hol e tudatlan pásztornép a képességet e nagy dolgokra? Éppen e kérdések bizonyítják, hogy a török világbirodalom alapítása s fenntartása nem pusztán durva, hanem nagy értelmi erővel volt eszközölhető.

Amely tartományt a nemzet meghódított, annak népét rabba tévé. A nőket kiosztá a férfiaknak, mi a népességet szaporítá, a férfiakat dolgozni kényszeríté, mi a közigazdaságot nevelé, az ifjakat s gyermekeket fegyverviselésre oktattatá, mi által hadiereje növekedék. És a meghódított országok lakosait, részint hogy vegyítettessenek, részint, hogy ekképp össze ne forrhasanak ellene, egyik helyről a másikra átülteté, az ázsiaiakat Európába hozá át, a keresztyéneket pedig Ázsiába vivé: így a keresztyén s muzulmán népesség számított összelegyítésével erejét, a központi hatalom irányában, mindkettőnek megtörte, egyszersmind a keresztyénség megszakadozását is eszközölvén.

Gyakran nem bírta a szultán a meghódított tartományt

megtartani, ekkor úgy bánt vele, mint a kincses ládával a rabló, kiüríté, azaz népét magával elhurcolta s mint egy hasznos növényt a birodalom belsejébe átültette. Ezáltal azon másik célt is elérte, hogy a néptelenült tartomány ellenállani jövendőre is tehetetlenné lőn. Kegyetlen, barbár rendszer? Nem tagadom. De kérdem, melyik hódító nem kegyetlen, s melyik hódítás nem barbár? Napóleon hódításai Európában, az angoloké Indiában, mérve az új kor nézeteihez, nem voltak kevésbé kegyetlenek. Csak azt akarom bebizonyítani, hogy a török eszélyesen haladt elé dolgaiban, nem volt elég népe, tehát *nemző, szülő, munkás, hadképes* népet gyűjtött, ugyanaz által szomszédait s elleneit is meggyöngítvén egyszersmind. Így szerzénk mi népet.

És pénzt, kincset hogy? Mely országot legyőzénk, abból mindent elhordánk, mi értékes volt –, csak hűlt helyét hagytuk ott. Békét és frigyét soha nem köténk nagy ajándékok biztosítása nélkül, ezt megkívtunk, még ha veszítettünk is. Midőn valamely országot megtartani képesek nem valánk, legalább adózóvá tevők. Magától az országtól nem követelünk sokat, fejedelmétől annál többet, hogy ekképp a nép haragja ne ellenünk, hanem ellene forduljon. A távol eső országok helytartói többnyire kiszívták a népet, e visszaélést lehetetlen vala meggátolni, részint a távolság, részint az örökös háborúk miatt, de a zsarolás ritkán használt a bűnösnek; ha a pohár megtelt, a pióca tele szívta magát, eljött a lakolás órája, s a kincshalmaz az álladalom tárába folyt. Ez utóbbi eljárás csaknem állandó kormány szabállyá vált, a basák e veszélyt mindig reményltek kikerülni, és mindig beleestek. Egy-egy ilyen kincsgyűjtélék, tíz-húsz évi zsarolás gyümölcse –, néha egész hadjáratok költségét fedezte, melyek viszont a birodalmat új hódításokkal növelték. Mindez ugyanannyi csatorna volt, melyen a legyőzött nemzetek pénzereje nem szabályosan, nem pontosan, nem biztosan, de csalhatlanul folyt be a köztárba.

Egész Európa nem viselt akkor annyi háborút mint mi magunk, és pénzben soha sem fogyatkoztunk meg, pedig szultánaink csaknem mind tékozlók voltak. De vagy így kelle pénzt gyűjteni, vagy el kelle az új birodalomnak vesznie, mert folytonos hadaink közepett a föld műveletlen hevert s így attól adót várni nem lehetett, mert kinek azt szántania, vetnie, művelnie kellett volna, az összes nép télben pihent, nyárban pedig táborba szállt. Így szerzettünk mi pénzt.

Még azon politikai s hadviseleti képességet kelle ügyeink viteléhez megszerezelnünk, melyben a keresztyénség minket felülhaladni látszott. Ezt úgy eszközölte a török faj, hogy

a görög, magyar, örmény, szerb, albán ifjak s gyermekek, nem mint heréltek, hanem mint muzulmánok fegyverben s hadviselésben oktattatván, s a basák udvaraiban alkalmazást nyervén, nekik úgy a kormányban, mint a seregben nyitva állt az út a legmagasb hivatalokra. Míg szokásban volt keresztyén gyermekeket adó fejében szedni, mindaddig ez volt az iskola, melyből a birodalom legnagyobb kormányemberei s hadvezérei kikerültek. De átjöttek a keresztyének közül nagy elméjű emberek is. Önöknek keserű igazság, de úgy van, hogy mi a keresztyénséget saját szülöttei által győztük le; van ebben, erkölcsileg tekintve, valami undorító, mint a fiú tettében, ki atyjának gyilkosává lesz, de ha önöknél Macchiavelli nagy status-ember, úgy nem tagadhatják, miképp e modor nagy politikai bölcsességre mutat. E férfiak állása nemzetünk körében sajátságos volt. Tekintéllyel bírtak a török nép előtt, mivel ez a keresztyéneket tudományos embereknek hitte; ők gyűlölettel viseltettek a keresztyének iránt, kik által apoztaziájok miatt megvettettek; mivel nem voltak rokonságban török családokkal, a szultánok bíztak bennök, és mivel a törökök irígységgel viseltettek ellenök, nagy dolgokat kellett véghez vinniök, s erős, vas karral kormányozniok, ez lévén az egyetlen mód, hogy egyrészről magokat fenntarthassák, és hogy másrészről családjaikat megalapíthassák. Mahomed, nagyvezére II. Mohamednek, Ibrahim a nagy Szolimáné, és sok más, mind idegen származású volt, és hírök nem volt kisebb a szultánokénál, mint érdemök sem a birodalomra nézve. Orbán, a magyar ágyús, biztosítá II. Mohamednek az európai oldalon épített első várát, Rumeli-Hisszárit, s 600 fontos követ egy mért-földnyire vető ágyúi nélkül talán Constantinápolyt be sem vettük volna. Ekképp sikerült a török politikának a meghódított keresztyén népeknek nemcsak karjait szolgálatába kapni, hanem eszét s fejeit is, az elme keresztyén volt, a tudomány is – csak a szív volt török, a cél volt török, a szellem volt izlami.

De mi keresztyén elméket nemcsak úgy bírtunk, hogy sok kitűnő ember szolgálatunkba állt, de úgy is, hogy azokat az idegen fejedelmek tanácsaiban megvesztegettünk. A pápa keresztes háborút hirdetett, bűneiket megbocsátá azoknak, kik ellenünk fegyvert fogtak, de mindennek néha nem volt sikere, miért? Mert a cardinálok is, a pápa is elfogadták a szultán ajándékait. Húszezer aranyat küldött nektek Róma, hogy támadjatok meg, tőlünk az százezeret kapott, hogy mit szóval hirdetett, alattomban gátolná meg.

Hogy szultánunk a haderőt föl tudá használni, azt mu-

tatja a roppant eredmény: e roppant birodalom, területileg oly nagy mint: Francia-, Angol-, Poroszország és Ausztria együtt. Kellvén hazát szerezni, országot alkotni, nemzetet képezni, a tábor mindig az egész népből állott. Igaz, nagy áldozatokba került így a háború, de részünkre a nagy szám többször eldöntötte a csatát, semmint elleneink részére a válogatott, de kis sereg. És azután néha a mongol, tatár s más vad népfajokkal is szöveteztünk, melyeknek neve rettenetesb volt mint bajnoksága. Az adózó országok mindig tartoztak seregeket küldeni, melyek a csatában úgy állítottak fel, hogy elsőként hulltak el, hogy rajtok fáradt ki az ellenség dühe, s ekképp a török csapatok a fő pillantban vezettetvén a harcba, azok lettek az áldozatok, s mienk lőn a bajnokság dicsősége s e végeredménynek nagy hatása volt mind elleneinkre, mind frigyeseinkre. Midőn a Boszphoron túl Ázsiában néhány népet legyőztünk, azokkal átjövénk Európába, s velők a bolgárokat, ezekkel együtt az oláhokat, ezekkel is egyesülve, a szerbeket, bosnyákokat, albánokat hódítánk meg, s valamennyivel együtt titeket magyarokat tiportunk le, ámbár ez legnehezebben ment. Hadjárataunk nagy titka volt tehát a kiesebb népeket meghódítani, ezeket magunkhoz csatolni erővel vagy másképp és így folytatni fegyveres foglalásainkat.

De hadunk mindjárt kezdetben szerveztetett is. Már Ozman utóda, Urkhán alatt, tehát 1326 táján, földbirtok adaték tömérdek népnek azon kötelezettséggel, hogy bármikor harcba menni tartoznak. S ez intézvény mindinkább fejlett, terjedt, szilárdult. Ez a híres szpáhik – török lovasaink, eredete. Hasonló eszme szerint alapítottott, de századokkal későbbben, a magyar határország rendszere, mely egykor tábortokat 100 000 emberrel szaporította. Ugyanazon eszme ez, melyet a muszka zsarnok a cserkeszek ellen újabb korban alkalmazásba vett. Már Urkhán alatt vetteték meg az állandó sereg alapja is, tehát egy századdal előbb, semmint azt VII. Károly francia király behozta. Mi sokban mesterei valánk egykor Európának, kivált a hadviselés terén, nem csoda hát, ha rendszeren mi győztünk. Urkhán alapítá a janicsárokat is keresztyén gyermekekből. Ez is egy ravasz, csaknem erkölcstelen eszme, mit a szív kárhoztat, de a politika csodál. Kezdetben e sereg kevésből állt, mint nálatok az udvari testőrség, de mindig lényegesen különbözött tőle abban, hogy a janicsárok mind vallásra, mind vérre nézve különféle eredetű emberekből választattak, és abban hogy mihamar e testület nem egy kis osztálykát, de egy tábort képezett.

A szultánok uralma, kétségkívül, zsarnoki és tisztán katonai volt, annak kellett lennie; hódításra számított hatalomnak csak egy arisztokráciára, a katonaira lehetett támaszkodnia, és ez volt a janicsárok serege. Később a római praetoriánusok szerepét játszotta ez. Mely szultán ezt bírta, az mindent tehetett. Eredete a többi törökökétől különböző lévén; elszigetelve volt a néptől, melyhez családi viszony által nem kötött, a hatalomhoz sem kötötte egyéb a kincsen kívül, mellyel elárasztott, és a kiváltságon kívül, miknél fogva a kormányhatalom valóságos részesévé vált. S addig bírta a szultán, míg képes volt fizetni vagy vezetni, vagy míg nagy tettekkel tündöklött maga; egy roppant buzogány volt, hasznos fegyver egy óriás erejű fejedelem kezében, de haszontalan, sőt veszélyes gyöngye marokban. Valóban, midőn a megholt szultán őket lemészároltatta, saját jobb karját vágta le, mely az embernek nélkülözhetlen tagjai közé tartozva, meg kell gyógyítani, de elmetszeni nem szabad, mivel kipótolni nem lehet.«

Itt a vén dervis elhallgatott. Sokáig gondolkodott magában. Ősz szempilláin mint fényes gyöngy pergett le néhány könnycsepp.

»Egykori derék bajtársimra emlékezem – mondá néhány pillanat múlva. Áldott legyen emlékezetök. Ők voltak a mi birodalmunk hősei, oszlopai. Ha bánni tudtak volna velök, a jövendőnek meg lehetett volna őket tartani. Ha a nemes vérű mén szilaj, meg kell-e azért ölni? Nem gazdájában van-e a hiba?... Ifjú éveimből tizenkét esztendőt tölték velök. Mi gyönyörű élet volt táborukban! Maga a nemzet szíve dobogott, vére lobogott benne. E lelkes sereggel éneklő, táncoló dervisek, imádkozó, buzdító papok jártak, zenészek dobbal és furolyával, és költők, a *türkik*, szavalók szerelmi és elmés dalokat, az *ilahik* (=isteniek), kik szent himnuszokat zengedeztek. Ti keresztyének a fanatizmus jeleit, a keresztet, melleiteken, mi a fanatizmust szíveinkben hordozzuk. Ha az összes török nemzet egy tábort képezett, e tábornak lelke a janicsár volt. Ő képviselte leghűbben azon két nagy eszmét, mi által nemzetünk akkor minden más európai nép fölött állt: a *hitet* és a *nemzetiséget*. Ezért győztünk mi hajdan mindig, mert csak mi bennünk élt elevenen ama két nagy eszme, és mindig az elv, a lelkesedés győz, soha nem a pusztá fegyver.

Különben, a török nemzet helyzete veszélyes is volt. Európában ő a Fekete-, a Marmara- és az Archipel-tenger szélein telepedett meg, Afrikában a Közép-tenger partjain, Ázsiában is a tengerre eső vidékeket foglalta el. Attól

tarthatott mind a három világrészben, hogy a beljebb lakók rohama által a habokba fog tolatni. Hasonlítván e szerint helyzete azon emberéhez, ki egy mély víz partján ül, és beléje szorongattatik; a török háborúk föladata volt nemcsak az elfoglalt helyet megtartani, de terjeszkedni is, mivel, ha nem terjeszkedett, ha nem erősödött, minden pillanatygi gyöngülése annak elvesztét is, mi már birtokában volt, fogta maga után vonhatni.

Természetes azonban, hogy térbeli terjeszkedése mit sem használt volna az épület belső erősítgetése nélkül.

A szultánok belátták, hogy miként a testnek élete a lélek, állodalomé a vallás és tudomány. Fejedelmeink hosszú sorában nincs egy sem, mint nincs szultánanya, s kevés van nagyvezér, ki az ország különböző részeiben mosékat s akadémiákat nem építtetett volna. Brüssza, Adriánopol, Bagdad, Jeruzsálem s több más városok elborítvák ezekkel, maga II. Mohamed, a hódító tizenkét pompás mosét s ugyanannyi iskolát alapított. Ugyan, vallja meg ön, hogy – bár keresztyén, de istenhívő, ki mindnyájunk istene – nem érezte-e lelkét emelkedni, midőn Sztambult megpillantván, benne szemlélte azon számtalan jótékony épületeket, s ama pompás mosékat, melyek a város fölött uralkodva kélnek? Igaz hitről s őszinte vallásosságról tesznek azok tanúbizonyságot. Ki tudja, egy városban a nép mikor imádkozik? Ajkáról a könnyörgés elröppen, mint a szellő, mi csekély az ember! De e fölséges épületek, arcra borulva, örökös s állandó imádkozó képei a földnek.

S minthogy az izlam tanai szerint a szó jó tettek nélkül pusztá hang, a fejedelmek teljesíték mindazt, mit hatalmuktól méltán várt a nép. Nem volt fejedelem, ki mosékon, iskolákon kívül ne épített volna közfürdőket mindennek, imareteket (=tápintézet) a szegényeknek, kórházakat a betegeknek. Utazzátok be e nagy birodalmat, s látni fogjátok, hogy nemcsak városaink el vannak látva kőboltozatos vízcsatornákkal, de ékes kutak vannak falvainkban, mezőinken, az utak szélein is, mi itt keleten kimondhatlan jótétemény, s épp oly szükséges, mint a lég. A hegyek oldaliban gyalog kőutak vannak, s mindenféle hidak, révek, várak, erősségek, őrtornyok, paloták, s itt-ott a szaracén építészet s kőfaragás oly remekművei tündöklenek, mik a szemlélőt, ha az művész is, bámulásra ragadják. Igaz, ez inkább szeszély, mint rendszer eredménye: egyik fejedelem, mint Orkhán, minden építéseit Brüssza körül emelte, másik mint Amurát Adrianopol körül, II. Mohamed Sztambult dicsőítő műveivel, Szolimán pedig az ázsiai városokat, Jeruzsálemtől

Mekkáig. Jobb, hogy így történt, mert így a sor minden vidékre s városra rákerült, s egy sem lőn elfelejtve.

Fejedelmeink nem idegenek, ők a török faj igazi tulipánjai voltak. Mind szokás, mind nyelv, mind nemzetiség, mind vallás, mind tudomány tekintetében, szóval jóban és rosszban, a néppel egy rokon testet s lelket képeztek. Közülök *tíz* maga is költő volt, s csaknem valamennyi a költők és tudósok pártfogója. És e példát követték nagyjaink és gazdagaink is. A fejedelmek a nappalt hadban tölték, az éjjelt olvasásban, költői és vallásos munkák írásában, és keleti s nyugati tudósokkal levelezésben. II. Mohamed és II. Bajazid 30-40 költőt díjaztak rendszeresen, s nemcsak honi, de indus és persa írókat is gazdag nyugdíjjal láttak el, mint hodzsa Dzsihamot Indiában, korának legnagyobb stilsztáját, mint molla Dzsamit, Persia nagyhírű dalnokát, kinek évenként ezer aranyat küldöttek. A mosék szószéke sem volt szolgáltság tribünje nálunk, papjaink bátor szava a fejedelmeket sem kímélte, ha a birodalom veszélyben forgott. Az epigrammok s gúnyversek sem voltak ismeretlenek, néhány éles sorocska képes volt egy nagyvezért megbuktatni, mi arra mutat, hogy az észnek nemcsak becse, de hatása is vala. Azt sem mulaszták el fejedelmeink, hogy minden időnek története híven megíratassék, s az európaiak előtt többnyire ismeretlen történéseink száma *több* százra megy, mint eposzainké is. Ha nem minden fejedelemnek is, de minden dicső hadjáratnak, minden nevezetes ostromnak, minden nagy hősnak emlékezete megénekeltetett s fenntartatott költőink által. Az udvarnak az is szokásai közé tartozék, hogy irodalmi versenyeket tartatott, azon véleményben lévén bölcseink mondása szerint: miképp a tudomány növény, mely a tudós vita által öntöztetik. Összehívatott az udvar 20, 50, 100 tudóst, költőt, papot, ezeket ünnepileg megvendégelte, s miután több napokon folyt az elmék érdekes párviadala, gazdag ajándékkal és nagy megtiszteltetésben részesülve bocsáttattak el. A legjelesb költő *szultán* nevezet kapott s viselt, a szellemvilágban ő volt a fejedelem, mint a birodalomban a padisa. A hodzsa (=tanár) egyik állandó udvari hivatal volt, rangra egyenlő a nagyvezérivel, s az mindig a legtudósb férfiakkal töltetett be. A táborig bíró, egy neme a tudósnak, a nagyvezéren kívül minden basák felett állott. Idegen fejedelmekhez követekül rendszeren tudományos emberek küldettek; a karlovici béke, bár nem szerencsésen, három jeles költőnk közremunkálásával köttetett meg. Mikusdzsi, ama híres csillagász, kinek művét mind e napiglan egy keleti íróé sem haladta felül, II.

Mohamedet táborozásiban mindenütt kísérte, s jeles munkáját is csaták éjjeleiben írta. Ugyane fejedelmek hét nagyvezére volt tudós. Átalában magas hivatalra biztosan embereinket csak a tudomány vezérelte, úgy hogy mi elmondhatjuk: a nép harcolt, a bölcsek által vezéreltetett.

Nem annyira a hit, mint inkább a tudomány képviselőiként tettek szert oly határtalan tekintélyre ulemáink. Tetteikből több nagyszerű vonást említhetnék. Midőn Ibrahim szultán egészen a bujaságnak, henyeségnek, tékozlásnak adta magát, az ulemák voltak azok, kik egy moséban összegyűlvén, a népet és katonaságot egybehívták, kijelentvén, hogy a birodalom veszélyben van, ha a szultán le nem tétetik. Mit használ nektek utódja, a hét éves Mohamed? – szóla ennek anyja Hanefihez, az anatóliai nagy bíróhoz. És ez határozott méltósággal felelé: »Írástudóink kimondása szerint nem uralkodhatik egy nagykorú sem, ha az bolond, de igen a gyermek, ha ez okos.« És midőn Hanefi és Abdulasis a nagymufti a szultánhoz elmentek s ez trónjáról lemondani és az ablaktalan tömlöcbe bemenni vonakodott volna, a nagymufti komoly szilárdsággal mondá neki: »Nem, te nem vagy többé padisa, mivel a jogot s hitet semmibe vetted, a világot pedig megrontottad, te idődet kéjben és játékban töltéd, a közpénzt hívságokra tékozlád, helyetted a birodalmat megvesztegetés és kegyetlenség igazgatták.« És néhány kínos nap múlva a két törvénytudó a szultánt saját bakója által fojtatta meg. Ki és mi adta nekik e szörnyű hatalmat? Azon hazafiúi s tudós tekintély, mellyel a nép előtt bírtak. Ilyen nagy forradalmak gyakoriak történetünk évlapjain; eszerint öregeink s értelmeseink intézkedtek, s a nép, mint egy országos tanú, hallgatva nézte, mit bölcsei tőnek.

A török álladalomnak alapja a demokráciai elv: minden muzulmán egyenlő, nincs sem nemesség, sem kiváltságos osztály. Egykor Omár, Mohamed után a második kalif, a szószékbe lépett, s a híveket háborúra hívta fel. De egy arab felszólalt, mondván: mi neked nem engedelmesküldünk. És miért? – kérdé Omár. – Mert te köztünk és köztéd különbséget tevé. Nem te osztád-e el köztünk a yémeni vásznat? De magadnak belőle két részt tartál meg, különben lehetlen, hogy ruhája olyan óriás embernek, milyen te vagy, egy részből kitelt volna. Omár, fiához Abd Allahhoz fordulván, mondá: – Felelj ez embernek. Ki is így felelt: – Midőn a kalif a neki jutott vásznrészből ruhát akarna varratni, úgy találta, hogy az abból nem telik ki. Én tehát a magaméból engedtem neki át egy darabot. Ha így van,

válaszolá a felszólalt – jól van, s így mi készek vagyunk neki engedelmeskedni.

Ez általános *egyenlőség* elve alól csak a fejedelmi ház van kivéve, miután a Korán mondja: engedelmeskedjete Istennek, a prófétának és azoknak, kik tekintéllyel felruházvák kormányozni. De a fejedelem nálunk nem valami isteni jognál fogva uralkodik, a Koránnak ő is épp úgy alá van vetve mint bármely más muzulmán, ki mind feljogosítva van tőle számot kérni. Természetes is, hogy a Korán szerint maga az Isten levén az úr, s kezében egyenlően pusztta eszköz minden halandó, ezek közt társasági különbség nem ismertethetett el, s minden rang, méltóság személyes, mely az egyénnel kezdődik s végződik.

Innen érthető, miképp nálunk nemzetségi neve csak a fejedelmi háznak van; különben Törökországban minden ember csak személyes, mint ti nevezitek, keresztnevet kap, mely vele elenyész. Ez oly általános szabály, hogy alóla kivételt alig tesz négy nemzetség, mint Küprüli, Dars Zade, Piri Zade, Damat Zade. Ha a születési arisztokrácia tökéletes hiánya egy álladalom demokratikus jellemére mutat, a török államtól ezt nem lehet megtagadni, hol a név az emberrel együtt elenyész, hol minden hívő egyenlő, hol nemzetségek, az arisztokráciának ez elemei nem képződtek. Itt mindenki csak személyes érdeme és kedvező szerencse által juthat rangra és hatalomra, nagy emberektől származni nem érdem, bizonyos nemzetséghez tartozni nem előny.

Tekintéllyel bír az, ki vagy polgári vagy udvari, vagy katonai hivatalt visel. De ez nem politikai elem, mert sem nem örökös, sem nem állandó; minden hivatalnok pusztta eszköz a fejedelem kezében, melyet ez használ vagy szét-tör, tetszése szerint. Innen van, hogy a kalifok és szultánok a legújabb időkig a hivatalbelieket rabszolgáikból választották; miért? Mivel ezek felett ők élet és halál urai voltak, ellenben a legutolsó koldus muzulmán hajszáját nem illethették törvénytelenül. Ez magyarázza meg, hogy a török, ki magáéból vagy bár napszámból él, megvetve tekint le a legnagyobb basára is, mert ezt mint *rabszolgát* nézi ma is, kinek ura van, magát ellenben *szabadnak*, ki csak a törvénynek engedelmeskedik. Akkor is, midőn a nagyvezérek fejei évenként hulltak le, a legszegényebb muzulmáné nyakán teljes biztosságban állt.

Pénz-arisztokrácia sem fejlődhetett ki nálunk. Sok nagy basa roppant kincset gyűjthetett, de kevés adhatta fijának át, unokájának egy sem. Mit a helytartók az alattvalóktul zsaroltak, nem tarthatták meg sokáig, bűneikért halállal

lakolván, vagyonuk a kincstárba folyt. Ha valami, finanszírozásunk volt igen hiányos, de csak közgazdasági szempontból –, mint politikai gép ügyesen volt alkotva, mert muzulmán keveset, a keresztényen sokat fizetett, s ha végre a népszopó helytartó kivégeztették, a haszon a kincstáré lőn, a gyűlölség a zsaroló helytartóé maradt.

Ha az arisztokrácia egy neme az értelmiség testületi tekintélye, úgy nálunk csak ilyen *értelmi* arisztokrácia volt. Érttem az ulemák testületét, mely az adómentességen kívül, egyéb kiváltságokkal is egyedül bírt. Ez annyiban hasonlított az európai arisztokráciákhoz, hogy folytonos volt, de annyiban különbözött tőle, hogy az összes muzulmán népből különbség nélkül ujoncozta magát. Mindennek nyitva állt, ki tanult; belé a tudomány útja vezetett, tagjai változtak az egyénekké, szóval, ez nem egy polgári osztály, hanem az *értelmiség* hatalma volt. Ez egy testület volt az, mi birodalmunkban az állandóság eszméjét képviselte, körülte minden egyéb változott. Kétségkívül sokat köszönhetünk neki, kivált míg a törvényt, melyet őriz, a kor túl nem haladta; de most, úgy látszik, az idő rohanó kerekét fel akarja tartóztatni! Ha mi Ázsiában lalnánk, ott alkalmasint ma is megélhetnénk a Koránnal, de Európában nem; ha vallásos létünket nem is, de mindenesetre politikai életünket idomítani kell e világrész fejlődése kívánataihoz, különben el fogunk tiportatni. Attól tartok, miképp ulemáink az új kor e szükségét nem fogják föl; a Korán, józanul magyarázva, minden reformot megenged, hiszen abban örök igazság csak egy van: az, hogy egy az Isten, s az a mindenség istene.

Ez alapon mi már, különböző korban, különböző törvénykönyveket alkotánk. Már II. Mohamed, a hódító, részletesen intézkedett a polgári élet mindenféle viszonyairól. Szolimán, a nagy, kit történetíróink törvényhozónak neveznek, a XVI. században egy teljes törvénykönyvet íratott. Ő abban részletesen rendelkezik a fajtalanság, verekedés, vallás, rágalom, részegség bűneiről; s ha ön átolvassa rendeleteit, melyek a rézedények cinezéséig, a közfürdőknél a szobák hévmértékéig, s vásároknál a népnek szükséges cikkek árának gondos megszabásáig kiterjednek, és kiterjednek odáig, hogy a koldus csak ünnepeken kéregethessen, hogy a fekélyesnek utcákon koldulnia tilos, hogy a lopásért a község összes népsége felelős: el fogja ön hinni, hogy azon korban a nép anyagi érdekeiről egy kormány sem gondoskodott inkább atyailag. Ha pedig még azokat is átnézzük, mikben a teherhordó állatok kímélése parancsoltatik,

s mik szerint alig van bűn, melyért halálbüntetés rendel-
tetnék: meg kell vallani, miképp a mi büntető kódexünkkel,
humanitás tekintetében, egy európai *akkori* törvénykönyv
távolról sem állja ki az összehasonlítást. Hiszen az angolok-
nál még egypár tized év előtt is öt shilling értékű lopott
jóságért az *ember* halállal lakolt; hisz a boszorkányság
képzelt bűneért Franciaországban, Szolimán koránál sokkal
későbbben, hány százan égettettek meg elevenen, homloka-
ikra tüzes korona illesztvén. Sőt, tudom, hogy keresztyén
országban azon nyúl elejtéseért, mely a gazdag úr parkjá-
ból kiszökött, s a földműves kevés veteményét pusztítá,
akasztófa volt nemrégiben is a szegény pór büntetése.
Párisban még Lajos Filep alatt is bitófához kötötték ki az
embereket, s testeikre a gyalázat letörölhetlen bélyegét
sütötték. Ilyesmit törvényeink nem ismernek. Nálunk bűnt
elkövetni szégyen, de az ember gyarló lévén, ki bűnéért
meglakolt, nem marad örökre becstelen. Expiatio után régi
helyét a társaságban elfoglalja. Ha Isten, a kegyelmes,
megbocsát, hogy ne bocsátana meg tagjának a társaság?
Ezért a kivégzettnek sírkövére családja szégyen nélkül vése-
ti, hogy az igazság pallosa által múlt ki. E szelíd humani-
tás, mely összes törvényeinken átleng, a Korán érdeme,
mely a világ fölébe állítván egyedül a mindenható egy
Istent, az embereket egymás irányában *szabadoknak, egyen-
lőknek, testvéreknek* jelenté ki. S ön fogja tudni, hogy
a Korán elvei nálunk a polgári társaság alapjai is.

A mi állodalmi szervezetünket is többnyire fonákul fogjá-
tok fel ti nyugatiak. (Az öreg hol második, hol harmadik
személyben beszélvén hozzám, e kettőt, előadását ismételve,
magam is összetévesztem). Mivel sok igazságtalanság
történt nálunk, kormányformánkat deszpotiának mondátok;
mivel szultánaink a kalifok utódai, ezek a prófétái, azt
hiszitek, fejedelmünk egyszersmind pápánk is; mivel nem
láttok törvényhozó testületet, azt gondoljátok, korlátlan
autokrácia alatt nyögünk; mivel fejedelmeink ugyanazon
törzsből valók, azt vélitek, uralkodásaikat isteni jogból szár-
maztatják. Mihelyt egy vagy más vonást észrevesztek, mi
politikai rendszertek valamelyikéhez hasonlít, azonnal kész
a név, melyet reánk alkalmaztok. Pedig mint nyelvünk,
szokásunk, erkölcsünk a tietektől különbözik, úgy házi, s
még inkább politikai életünk is. Ez egy keleti, sajátos
szerkezet, melyre egyik európai elnevezés sem illik, új do-
lognak új név kell, az ismeri, ki leírja, nem az, ki pusztán
elnevezi. Ki ismerne keleti növényeinkre, ha azoknak
növényeitek ismert nevét adná? Igaz, a mi cédrusaink

s pálmáink szinte fák, hasonlítanak tölgyeitekhez s csereitekhez, de azért nem cédrus a tölgy, nem pálma a cser.

Tudjátok meg, miként a Korán mind világi, mind egyházi fölséget kárhoztat. Mohamed nem ismert el semmi autokráciát az izlamban, a mindenható Istenén kívül. Ő maga sem állt fölségkint a nép felett, csak mint próféta, hol kijelentve a törvényt, hol mint bíró alkalmazva azt.

Egyházi fölséget még kevésbé akarhatott. Hiszen ő utolsó kijelentésnek mondá a Koránt, s mi leendett ebből, hábár kinek jogot adott volna magyarázatára? Éppen ez Mohamed eszméjében az eredeti és fő, dogmát és törvényt összezsacatolt, hogy azt senki ne illethesse soha.

Ő nem akart utódot, ki hivatásának folytatójául tekintessék, ő csak helyettest, (=kalif) akart, ki törvényeit alkalmazza. Ez a kalifsnágnak igazi jelentése. S helyettesét nem ő nevezte ki, bírta a népre, hogy ez azt szabadon válassza, mondván: »tanítványaim, tanácsba összegyűlvén, rosszul nem válalszthatnak.« Tehát ő a szabad választás elvére utasítá a hívőket. Az első négy kalif valóban a nép által választatott is, ezért nevezik őket *tökéletes* kalifoknak, ellentétben a későbbiekkel, kik tetteleg, de jogtalanul, mert nem szabad választás folytában uralkodtak. Ali, a negyedik megöletvén, az Ummejek, ezek után Abbasz ivadéki ültek a kalifaszékben 1258-ig, s bár fejedelmi hatalom nélkül, de még élt 1517-ben Egyiptomban, az utolsó, ki I. Szelim török szultánnak jogát a kalifsnághoz és címeit, ti. a próféta zászlót, kardot és köpenyt átengedte. Innen származtatják szultánaink jogukat ez általános hatalomhoz a hívők felett. Azóta nevezik magokat *első imámnak*. De ha a kalifok nem bírtak egyházi dolgokban fölségi, pápai hatalommal, természetes, hogy ezt a szultánokra sem ruházhatták át. Kiváltságuk mindössze abból áll, hogy pénteken és a két Beiram ünnepén az imádságnál elnökölnek, és hogy kötelességök a Korán törvényeit megtartatni. Nem pontifex tehát a szultán, hanem első szolgája a törvénynek, mely fölötte is van, ellene ő sem tehet semmit, sőt, ha tenne, minden hívőnek joga van ellenállani, mi több, ez kötelessége. Nagy jog ez, s olyan, miről minden töröknek, a legutolsóknak is, tudása van.

Isteni jogot sem következtethetnek szultánaink¹⁶ a kalifsnágból, mivel csak az volt törvényes kalif – a Korán szerint – ki választatott. Örökösödést sem, mivel ezt szükségképpen kizárja a szabad választás. A Korán tanának szempontjából nálunk az uralkodásbeli örökösödés nem jog, hanem ennek ellenében egy történeti tény, s valóban, csak mint ilyent

ismerték el törvénytudóink. Ezzel is az történt, mint annyi mással a világon, a tény joggá nőtte ki magát, különben, ki veheti a népnek rosszul, ha nem felejt el, miként az Ozmán ház műve az ozmán birdalom? Úgyis birodalmunkban minden változik, rang, név, hatalom, kincs, egyedül a fölségi hatalom örökségi az uralkodó családban.

Neszefi, híres törvénytudós így szól a fölségi hatalomról, és ez mint jogalap tekintetik:

»Az imámnak (szultán) joga s hatalma van a törvények megtartására felügyelni, a törvényes büntetéseket végrehajtani, a határokat védni, seregeket gyűjteni, a tizedet beszélni, a zendülőket és haramiákat elnyomni, mondani pénteken és a két Beiram ünnepén a nyilvános könyörgést, a polgárok felett ítélni, a pörös ügyeket elintézni, tanúkat kihallgatni, a kiskorú két nembelieket, ha gyámjok nincs, házasságilag egybeköttni, s a hadi martalékokat felosztani.

»Az imám látható legyen; ne vonja el magát a nép szemei elől, sem ne várákóztasson magára.

Az imám a Koreis nemzetségből való legyen (a szultánok a főlebb érintett adoptio által tartatnak e vérbelieknek), de nem szükség, hogy Hasem vagy Ali ágából származzék. Elég, ha nem más nemzetségbeli.

Az imámság méltósága nem igényli, hogy az imám teljesen igazságos, erényes, feddhetetlen, sem pedig, hogy azonkor legjelesb embere legyen; de kell, hogy a hivatalához szükséges tulajdonokkal bírjon, s ügyességgel és képességgel a törvények megtartására felügyelni, a muzulmán határokat védni, és az elnyomók ellen az elnyomottakat támogatni.

A *Multeka* újabb törvénykönyv még hozzá adja: »Ne merészeljen a kanonikus (koránbeli) törvényeken *semmit változtatni*, kivált ha ez által a gondjaira bízott nép sorsa súlyosbítatnék.«

És ez a fölségi hatalom nagy határa. Nemcsak szigorú törvény van nálunk, de ez a legfőbb, ez az egyetlen hatalom. Nevében és általa kormányoz fejedelmünk. Rendelkezéseinek nagy tere van, de a cél ellen nem mehet veszély nélkül. Törvényhozási joggal a nép nem, de a fejedelem sem bír, az a Korán által ki van merítve; a nép joga, az ulemák által a törvényt magyarázni, a fejedelemé a hiányt pótolni rendeletek által és ezeket végrehajtani. A szultán mint végrehajtó bír nagy hatalommal. Mohamed e mondását: »Hívők, engedelmeskedjete Istennek, a prófétának és azoknak közületek, kik hatósággal bírnak;« a törvénytudók, mint Beidhavi, ezzel pótolják: »De a hatóságoknak, melyek a prófátainál későbbiek, mint a kádíknak, kalifoknak,

vezéreknek csak addig kell engedelmeskedni, míg a jó úton maradnak (azaz, a Koránon túl nem mennek).« E politikai axiomát, mint elemit a muzulmán országokban, Szádi a persa költő így fejezte ki: »Minden hatalom felett, szükségképpen, egy más hatalom van, mely azon uralkodik s melyből az ered: a kádi a vezérnek engedelmeskedik, ki őt nevezte, a vezér a szultánnak, kitől méltóságát kapta, a szultán a törvénynek, mely által viszont neki a nép engedelmeskedik.«

Úgy látom, mosolygasz – mondá a dervis s valóban igaz volt, ajkamra mosoly vonult. – Bizonyosan emlékeztetni akarnál ama sok kegyetlenségekre, mérgezésekre, elkobzásokra s önkényekre, mik évlapjainkon hol híven, hol nagyítva előadva sötétlenek. Először megjegyzem, hogy ha sok nagyjainknak könnyen ontatott vére: ők, az akkori szokás szerint, a fejedelem rabszolgáiból emeltettek föl, szeszély vitte magasra, szeszély buktatta le, de a *nép* fölött mindig csak törvény ítél. Aztán, én nem azt állítom, hogy nem voltak borzasztó visszaélések, hol nem voltak? Hogy a jog megtartatott, hol nem tiportatott ez? Hanem, hogy a Korán szerint mi elveken kellene alapulnia s mi határok közt mozogni a fejedelmi hatalomnak. Mindenesetre, ha itt-ott az írott törvény meggyöngült is, él szelleme s állnak az erkölcsök, s minden polgári társaság értéke nem a törvény betűje, hanem élő szelleme s az erkölcsök ereje szerint megítélendő. Ez áll mindenütt, de kivált áll nálunk keleten, hol szokás, erkölcs, hagyomány fontosabbak a parancsnál.

Szóval, amely elveket, ti alkotmányos monarchiák és demokratikai reszpublikák alapjainak hirdettek, adván nekik különféle neveket, mint: népfölség, általános szavazat, egyenlőség, kiváltságok, osztályok s egyedáruságok *hiánya*, szabad kereskedés, szabad szó és írás, isteni jog nem léte az uralkodásban, egyházi fölség el nem ismerése senkiben a Koránon kívül; mindezen becses eszme, többé vagy kevésbé kifejlett állapotban, a Koránban, hiedelmünkben, nemzeti erkölcsünkben, önhagyományainkban föltalálható, s nem kellene csak egy nemzeti jellemű lángész, mely e sok határozatlan eszmének alakot s kellő testet adjon.

De attól tartok, egészen nyugati kaptára akarnak minket ütni. Ez utánzás lesz, és nem újjászületés. Kelet népe csak *keletileg, keleti modorban* alakítható újra, különben...«

Itt félbeszakítá beszédét az öreg dervis, mert észreavé, hogy az imádság órája megérkezett. Utána mihamar a Dardanellák első várából őt ágyúdörgés hallatszott felénk, mi a hajónak jel volt megállania. A hajó megállapodván, többen

kiszálltak s bejöttek, és ezek közt volt egy dervis is, ki Alinak egy levelet nyújtván át; elolvasása után ő mondá nekem, miképp hivatalos dolgai miatt kénytelen partra lépni, és szívesen, de megindulás nélkül búcsúzott el tőlem – ő bizonyosan ismét azt hitte, hogy újra találkozunk, pedig én érzem: mi nem látjuk egymást többé az életben.

Engem e véletlen elválás kellemetlenül lepett meg. Először azért, mivel magamban eltökéltem vele menni Beyruthba, s innen Syrián keresztül Bagdádba; másodszer, mivel szerfölött érdekelt volna hallanom, mi egy felvilágosodott, de honához s vallásához hű török véleménye a török birodalom jövődjéről? Mit értett ő egy keleti lángész s keleti alakú reform alatt?

Két óra múltával hajónk újra elindult, a gép malomkerekei zúgtak, a vitorlák árbocainkon puffadozva dagadtak, vész nem volt, de bőgött a tenger, balra az ázsiai, jobbra az európai partok várai hátra felé futni látszottak, s én ábrándokba merülve dőltem a hajóoldal karzatára, beszélgetésünk fonalát folytatva gondolatban ott, hol az megszakadt.

Tehát e gyönyörű, a teremtés minden javaival megáldott birodalomnak napjai csakugyan meg volnának számlálva? Nem állhat fenn sokáig, sem ha régi marad, sem ha újjá alakíttatik? Igaz, legjobb barátai s leghűbb védői is fenntartását csak az európai *egyensúly* szempontjából indokolják. Én nem vagyok diplomata, szegény bujdosó vagyok, tehát a diplomaták nyelvét nem értem, nem lévén bele avatva. De én nem bírok e szóban látni sem elvet, sem eszmét, csak egy puszta képet. Pedig Európa e kép ürügye alatt három század óta folytat háborúkat, s köt békéket anélkül, hogy valaha célját érni tudná. Mert hogyan van az, hogy fejedelmei mindig erre törekednek s még sincs nyugalom, a népek mindig mozognak?! Különös egyensúly, mely örökké libeg! Avagy e politikailag szent szó csak ellenkező érdekeket takargatna? Világos, miként az egyensúly palástja alatt épp úgy meg lehet tartani a török álladalmat, mint holnap fel lehet darabolni.

Sajnálám, ha e jeles nép eltűnne a föld színéről. Teljes meggyőződésem, személyes tapasztalásimon alapuló, hogy mint faj, mint nemzet, a török első és legméltóbb mindazon fajok közt, melyek birodalmát lakják. Jelleme a legnemesb, a legnagyobb – bátorsága, mely a körülmények szerint most tetteges, majd szenvedőleges, még mindig kétségbevonhatlan. Vallásos, polgári és családi erényei olyanok, melyek minden részrehajlatlan vizsgálóban becsülést és bámulást gerjesztenek. Ösztöne nemes, szíve emberi,

meggyőződése szilárd, de türelmes. Lelkét meleg szeretet, jóban s rosszban osztozó részvét s jótékonyagra buzdító indulat jellemzi. Ígéreteiben szótartó, dolgaiban becsületes; igazat mond, a hazugságot s kétszínűséget gyűlöli. Homlokán méltóság ül, ajkáról a meggondolás, illedelem, udvariasság szava foly, viseletében nem csúszó, sem nem gögös, mindig és minden helyzetben, mint koldus is, megőrzi *emberi* méltóságának érzetét. Ez egy népe a patriárkáknak, a szemlélődőknek, az imádóknak, bölcseneknek, s mikor hitték, hogy isten szava szóla hozzájuk, az összes nép váltva majd hős, majd mártír volt. Ha van a föld hátán, isten ege alatt *humanus* nép, ez az. Ilyen a török nép mint faj.

A Korán, e török biblia, sem a szellemi művelődésnek, sem a polgári átalakulásnak nem gátja. Kik ezt merik állítani, azon korból valók, melyben Mohamed négy mágnoszlop közt függő koporsójának meséje az együgyű számára feltaláltatott. A Koránban nem kevés homályos, kétes, ellenmondó állítás és elavult rendelkezés közt sok jó, sőt sok igen jó van. Egy régi időben biztosan lerakott alapzat ez, melyre minden korbéli nemzet olyan épületet emelhet föl, milyen szükségeinek megfelel. A dogmától, mi örökös, válaszd el a társas életre vonatkozó részt, mi mulékony s változó, és a tér tisztán áll előtted. Mi gátolná a Koránban a reformot? Az egy Isten hite? Ez a mienk is. A naponkinti ötszörös könyörgés? Ezt inkább követhetnők. A gyakori mosakodás? Tisztaság mindenben, testben és lélekben kívánatos. A köteles adakozás? Vallásunk szerint sem elég a puszta hit jó cselekedet nélkül. A böjtölés? Ez a katolika egyháznak is hitágazata. A türelem? E nélkül nem létezik szabadság semmiben. A poligamiát a Korán nem parancsolja, hanem csak mint nemzeti átvett s megszorított szokást tűri. Rabszolgaságot a hívők közt nem ismer el – s mindenestre mint polgári s körülményi szabály változás alá esik. Ki szól a tudományokról Mohamednél nagyobb tisztelettel? S nem utódai, a híres kalifok alatt, virágoztak-e föl a természeti tudományok legelsőbben? Avagy a fő gát Mohamed igényelt próféatasága volna? De hisz ennek valódi értelme nem más, mint hogy ő általa jelentetett ki ama nagy igazság: van Isten és ez Isten egy. A zsidók ezt Ábrahám, mi keresztyének Jézus óta tudjuk? Az tény, hogy a muzulmánoknak Mohamed által jelentetett ki, de ez gát-e abban, hogy Istent mindnyájan imádjuk? A nap is reggel valameny embernek fölkel, bárkinek ott, hol él; ennek Jerusálem szirtein, annak Arábia pusztáin. A nép hol nem fanatikus? Talán Angliában és Svéd-Norvégiában nem, a pápa talán

Spanyol- és Nápolyországban a protestánsok ellen? És hol a nép igazán művelt? Minden művelt török érzeményét fejezte ki Mahmud, mondván: »Egy a törvény mindenkire nézve, köztük nincs más különbség, mint hogy a muzulmán a moséba, a keresztyén az egyházba, a zsidó a zsinagógába megy.«

A híres Maistre így nyilatkozik a törökökrül: »Ők ma is azok, mik a XV. század közepén voltak, tatárok, kik Európában csak táboroznak. A meghódított fajokhoz őket semmi sem hozhatja közelebb, mint ezeket semmi sem közelítheti hozzájuk. Két ellenséges törvény ordítva áll ott szemközt; örök időnkig szemlélhetik egymást anélkül, hogy szerethetnék. Frigy, kibékülés, egyezkedés mind lehetetlen köztük. Őket egymástól szentség s örök kárhozat választja el... Nézzétek a törököket! Mi megvetve nézik le művészeteket, tudományainkat, műveltségünket, ők a mi vallásunk örök ellenségei. Köztünk s köztük a háború természetes, a béke kényszerített. Mihelyt keresztyén és muzulmán érintkezik, kell, hogy az egyik szolga legyen, vagy elvesszen.« Kérdem: ez a keresztyén türelem és felebaráti szeretet? A Korán az, mely a békének, frigynek, a haladásnak ellenáll, avagy a Biblia? Nem egy új keresztes háború ez a XIX. században? És mi merjük a törököt fanatizmussal s türelmetlenséggel vádolni!

A török birodalom újjászületésének gátja tehát nincs sem a muzulmán nép jellemében, sem a Korán rendszerében; a nehézség a török *kormányban* s a hódított keresztyén *nemzetségekben* rejlik.

A török kormánya, mint minden hódítóé, kegyetlen volt. Annyival kegyetlenebb, mivel a keresztyénséggel kénytelen lévén örökös harcot vívni, ha csatateren saját vérét ontá is, de az erőlködés, az áldozat terhe végül azon népeket nyomta, melyek fölött uralkodott. Nem a Korán szerint, de mint katona éles karddal kormányzott. A hódító faj minden volt, a hódított semmi; azé a birtok, ezé a munka, azé az aratás, ezé a maradék, azé az élvezet, ezé a nélkülözés; jog, törvény, hatalom csak amazt védte, ennek nem jutott egyéb mint szenvedni s engedelmeskedni. A különbség a hódító s hódított sorsa közt kisebb lett volna, ha azt a kölcsönös vallásbeli fantizmus megmérhetlenné nem teszi vala. De így a kettőnek sorsa századokon át változatlan ugyanaz maradt: úr s polgár minden muzulmán, jogtalan munkás és szolga minden keresztyén.

Nem tagadhatni azonban, hogy az utolsó három század alatt több szultán megkísérté a belső igazgatást reformálni.

Így 1598-ban III. Mohamed, így 1604-ben I. Akmet, utána IV. Amurad, így I. Mahmud 1740 körül, ki a raják (ez a keresztyén jobbágyok neve) állapotát végképp biztosítani akará, s ki egyszer nagyvezérének, midőn ez egy zsidó javait elkoboztatni kívánta, e feleletet adá: »Hát nem tudod, hogy a raják vagyonsága az én dicsőségem? Kívánom, hogy egykor a történet legfőbb magasztalásomul mondja el, miképp kormányom alatt még a zsidók is békében bírták javaikat.« E nagylelkű s valóban emberi fejedelmek sorához adandók még III. Mustafa, Abdul-Hamid, III. Szelim, II. Mahmud, és a mostani Abdul-Mezsid, ki 1839-ben a gül-hanei, reformrendeletet hirdette ki.¹⁷ Ezek mind fontosak, bennök ki van mondva a törvény előtti egyenlőség, biztosítják a raják személy s vagyoni jogát, meghatározzák az igazságos adót, eltiltják a hivatalok eladását, eltörlik a jószágkobzást, részesítik a rajákat a politikai jogokban, katonai képességgel ruházzák fel őket, bírák s tanúk lehetnek ők is, s ítélet nélkül senki nem büntetethetik. De ezeken kívül mind inkább terjed a művelődés jótékony világa is. A régi fanatizmus helyét szelíd türelem váltja föl; az új kor emberibb eszméi új-új foglalatokat tesznek; a vezérek s basák letéttnek, de nem fojtatnak meg mint hajdan, s vagyonuk el nem koboztatik; a poligamia napról napra enyészik a nagyoknál, a népnél soha nem volt divatos; a rabszolgaság elvben eltörültetett; az ó szellemű muzulmánpart száma fogy a vénekkal, az új szellemű nő az ifjakkal, és a keresztyén alattvalók szabadabban lélegzenek, visszanyerve emberi méltóságuk érzetét.

De meg kell vallani, ámbár jók a felállított elvek, a reform nem halad előre; mint annyi európai alkotmány, ez is meg van írva, de testté nem vált. Előbb egy nemzedéknek kell kihálnia, a törökből annak, mely önkényes uralkodáshoz szokott, a keresztyénből annak, melynek keblében a szenvedés kíráhatlan gyűlölséggé kövesedett. Mózes törvénye is csak akkor lőn a zsidó nép élő alkotmányává, midőn a 40 éves bujdosásban a régi, a szolga, a bálványzó zsidó nép elhalt. A török, régi, rossz kormány sok százados fa, mely a földbe mély gyökereket vert. De mi egyik legfőbb oka a reform e lassú haladásának? Az, hogy a választott forma nem illik sem a birodalomra, sem népeire. Kelet csak keletileg és nem nyugatilag születhetik újra. Bizonyosan ezt érté tudós dervis barátom is a *keleti modor* alatt. Ilyen csak egy keleti politikai lángész agyában támadhat, s kétkellem, hogy ha a végzet ilyen szultánnal a birodalmat nem áldja meg, más bárki azt végrehajthassa, itt minden hatalom az ő kezében lévén központosulva.

És éppen a legrosszabb formát, a franciát választották. A központosítás, ha valahol, itt veszedelmes, mert az a despotizmust előidézi ott, hol nincs, megörökíti ott, hol létezik. Törökországban azt éppen meg kellene gyöngíteni, nem megerősíteni. De idegenkedik ettől az itteni összes népek szelleme is. Itt még minden történeti, ős alapon nyugszik, s a központosítás épp a történelmi hagyomány teljes eltörlésére vezet. Habár nem helyeselhető, menthető az Franciaországban, hol az összes népségnek nyelve, vallása, eredete egy, mint szokása és erkölcsége is. Vélemény s pártkülönbségek ily körülmények közt kevésbé fontosak, semhogy meggátolhatnák, hogy egy ilyen nép célban s eszközökben egy legyen s egy úton haladjon.

Ellenben napként világos, hogy ilyen mintára képzett alkotmány a török birodalom érdekeivel nem egyez meg, sőt létezésének feltételeit ássa alá. A török birodalom számos fajok vegyületéből áll, melyeket sem vallás, sem erkölcsök, sem eredet, sem célok, szóval sem erkölcsi, sem politikai kilátások közössége nem forrasztanak össze. A törökök, kurdok, arabok, drúzok, maroniták, albánok, görögök, örmények, zsidók, bolgárok, afrikai fajok, stb. mind megannyi különböző népek, melyek századok óta élnek egymás mellett, anélkül, hogy egymással legkevésbé egybe olvadtak, vagy bármely közös célban egyesültek volna. Mindenütt inkább kereshette a török a reform-eszmét, mint Franciaországban; főleg oly országokban, melyek szinte többféle népek fölött uralkodván, szinte történelmi alapon nyugosznak. A központosítás rendszere után reformált török kormány soha nem szűnhet meg zsarnok lenni mint volt, az elv olyan mint a mag, melyből az növi ki magát, minek csíráját magában hordja; ellenben, ha a különböző népeknek, melyek ma sem változtak el, történelmi alapra fektetett autonómiát ad, talán ki fogtak volna békülni, s így még sokáig folytathatta volna a török faj ama szerepet, ez apró népek közt kapcsul szolgálni, fenntartva közöttök a politikai egyensúlyt. Ez is egy neme az uralkodásnak, s attól lehet tartani, hogy ha ezzel nem elégszik meg, magára végveszélyt von.

Túlzás azt állítani, hogy ha a török a politikai s társasági egyenlőséget behozza, ha türelmes lesz, ha az új civilizáció elveit alkalmazza, apóztaziát követ el, álmuzulmán lesz, szóval hogy hatalmáról lemond. Igaz, hogy a fajok közti egyenlenség fenntartása a mostani török túlnyomó uralomnak alapja, s erről lemondván a török megszűn az lenni mi volt; s igaz, ha a török magával a keresztyént egyenlőnek elismeri, az a régi török halála: de ha sem a

nép jelleme, sem a Korán a reformnak nem gátja, mi akadályozza, hogy a birodalom újjászülessék? Kétséget nem szenved, hogy régi alapjain a török birodalom fenn nem állhat; de nem oly bizonyos, hogy egy reformált, egy új török birodalomnak jövője ne legyen.

És valóban, a hódított *nemzetiségek* kérdése az, mi a török birodalom újjászületésének gordiuszi csomója. Nézzük a számokat, ezek legvilágosabban szólnak.

Ethnographiai tábla

Népfajok	Európában	Ázsiában	Afrikában	Összeg
Török	2 100 000	10 700 000	"	12 800 000
Görög	1 000 000	1 000 000	"	2 000 000
Örmény	400 000	2 000 000	"	2 400 000
Zsidó	70 000	80 000	"	150 000
Szláv (mindenféle)	6 200 000	"	"	6 200 000
Oláh és Moldáv	4 000 000	"	"	4 000 000
Albán	1 500 000	"	"	1 500 000
Tatár	16 000	20 000	"	36 000
Arab	"	900 000	3 800 000	4 700 000
Syr és Chald	"	235 000	"	235 000
Drúz	"	30 000	"	30 000
Kurd	"	1 000 000	"	1 000 000
Turkoman	"	85 000	"	85 000
Cigány	214 000	"	"	214 000
Összeg	15 500 000	16 050 000	3 800 000	35 350 000

Vallási tábla

Vallások	Európában	Ázsiában	Afrikában	Összeg
Muzulmán	4 550 000	12 650 000	3 800 000	21 000 000
Görög szert.	10 000 000	3 000 000	"	13 000 000
R. catholicus	640 000	260 000	"	900 000
Zsidó	70 000	80 000	"	150 000
Különbféle	—	—	—	300 000

Összehasonlítván a török faj számát, 12 800 000-at, a többi egyes népfajok számával, úgy találjuk, hogy mindeniket tetemesen, a legszámosbat is kétszeresen haladja, sőt háromszorosan, ha mint rokonokat hozzá adjuk az arabokat, tatárokat, turkománokat és kurdokat is. Véve a vallási szempontot, 21 000 000 muzulmán áll 14 000 000 keresztyén ellenében. Azt se feledjük el, hogy a török faj egy, összetartó, míg a többiek, görögök örmények, bolgárok, oláhok, bosnyákok stb. egymás közt meg vannak oszolva, s ellenségek ellenében sem képeznek egy tömeget. Továbbá, a 21 000 000 muzulmáné a tábor, a tábor vezérlete, neki van csak fegyvere, ágyúja, hajóhada, övé a kincstár, nála a polgári s katonai hatalom, tehát nem elég neki parancsolva mondani: takarodjál Ázsiába vissza, honnan jöttél, mert ő erre 400 000 katona fegyver zörejével felelend. Más volna, ha Európa keresztyén fejedelmei egyes tartományoknak forradalmait tetteleg segítenék, mint hajdan, a klasszikus világ lelkesítő emlékezetének befolyása alatt Görögországét, de ilyesmit alig lehet reményleni most, mert mihelyt cselekvésre kerül a dolog, különböző érdekeik állnak szemközt, a muszka és osztrák, az angol és francia, a katolikus, ortodox és protestáns érdek, és mindenik, sem hogy a maga politikáját veszélyeztesse, megegyez e status quo, azaz a török uralom fenntartásában, várva valamenynyit a kedvező alkalomra.

De sokkal nehezebb a kérdés, borúteljesebb a török faj kilátása, ha, mellőzvéen a birodalom ázsiai és afrikai részeit, a *nemzetiségi* s a *vallási* kérdést vizsgáljuk úgy, amint az az európai részben mutatkozik. – Szám és arány itt túlnyomólag a török faj s az izlam ellen szól. 2 100 000 törökkel 13 400 000 nem-török, valamint 4 550 000 muzulmánal 10 950 000 keresztyén áll ellenségesen szemközt. Igaz, az oláhok, bolgárok, bosnyákok, görögök, albánok stb. féltékenyek egymásra, mint a katolikusok az ortodoxokra és viszont, de a válságos pillanatban mind egyet fognak érteni a közös hódító ellen, s ha a győzelem után hihetőleg egymással viaskodni fognak a hatalom fölött, mit használ ez a töröknek? Ő akkor már nem lesz többé. Most éppen ez egyetlen érdeme van a török faj túlnyomóságának, hogy békében s egyensúlyban tartja e széthúzó elemeket, de ne feledjük el azt sem, hogy ez előny a szabadság, a művelődés, a haladás, az anyagi és szellemi jólét árán van megvásárolva. Valóban elmondhatni, az orvosság veszedelmesebb a betegségnél.

Minden ország, melyet a török elfoglalt, minden nép,

melyet leigázott, ma is az, mi meghódításakor volt. Állodalmi s nemzeti individualitását teljesen megőrizte; azt helyhatósági autonómiája által, mit a hódító épen hagyott, ezt szokásai s nyelve által, mihez a török részint tiszteletből, részint politikai rövidlátásból nem nyúlt. Nyugaton, mint számos történet mutatja, a hódító s hódított népek idővel összeolvadhattak; dacára a feudális szerkezetnek, mi az emberek közt jogra egyenetlen osztályokat alapított, a polgári különbségek apródonként elenyésztek a vallás nagy egysége mellett; bár úr és szolga volt, de mind európai, s főleg mind keresztyén, s az ebből kifejlett szabadság, egyenlőség, testvérség a fajok összeolvadásában végződött.

De ez az, mi a török birodalomban teljesen lehetetlen. Itt a hódítót a hódítottól, a muzulmánt a keresztyéntől örökös mélység választja el. Ha a török marad a régi türelmetlen, kegyetlen, zsarnok, szóval barbár kormányrendszer mellett, kikerülhetlenül s egyszerre ki fog ütni ellene a borzasztó harc; ha enged, ha a más fajú s a keresztyén népeket jogban magával egyenlővé teszi, természetes következménye lesz, hogy a hatalom a más fajú s a keresztyén többség kezébe megy át, s Törökország török lenni megszűn. Annál bizonyosb ez, mivel eddig csak maga a török lévén fegyverképes, s ő folytatván a birodalom háborúit, ő napról napra fogyott, míg a hódított népfajok száma folyvást szaporodott; ezenfelül mint kalmár a görög, mint bankár az örmény, mint iparos a zsidó, mint fölmívelő az oláh, bolgár, bosnyák előhaladva gyarapodik vagyonban, míg szegényül a török, mely pusztán adóbul, tizedből, martalékból élt.

Ezért igazuk van azoknak, kik állítják, miként minden engedmény, minden reform, mire a török kormány kényszerítetik, csak uralmát ássa alá. De hogyan segíteni rajta másképpen? Ki meri állítani, hogy a régi török politika fenntartható? S ha a reformok is megölik, ez csak azt jelentené, hogy életre képtelen, öregség halála ellen nincs orvosság.

Nem kell a kornak szellemét sem elfelejtenünk, melyben élünk. E század a *nemzetiségek* ébredésének s élénk öntudatának százada. Sok nemzetiség, mely volt, most csak névben él, másba felolvadván, megszűnt létezni, de nem hiszem, hogy nagyobb nemzetiség, melyet a XIX. század életben talált, valaha megszűnhessen élni, s egyéni jellemét elveszthesse. Egyes kedvezmények, részletes jogok, számításra alapuló érdekkíméletek a török birodalom népfajait ezután nem fogják kielégíteni. Eljött a nagy idő, midőn némi jóllét s bizonyos neme a személyes biztonságnak elég-

telennek találhatik. Erkölcsi lényénél a társasági megaláztatást anyagi érdekek biztossága végre nem pótolja. Aztán meg is únták az örökös pártoltatást Európa fejedelmei által, annál inkább, mert az alatt gyakran többet szenvedtek. Mint egyesek, úgy a népek is végre erkölcsi szükségét érzik azt mondhatni magokról: *én* vagyok *én*, s az ember mint egy *nemzet* is csak akkor boldog s nyugott, ha szabad és független.

Világos, hogy e keresztyén népek ilyen politikai életre nem juthatnak a török kormány alatt, sem azok a török fajjal soha össze nem olvadhatnék békésen s belsőleg. Az európai diplomáciának, mely saját érdekeit és nem ezen illető népekeit tekinti, a kérdés nehéz lehet, de az valóban nem nehéz. Kelet bírja újjászületésének minden elemeit. Nem hallgatván sem a görög igényekre, kik a régi görög birodalom visszaállításáról ábrándoznak, sem a *szlávok* panszlávi törekvéseire, kik a magok kizárólagos javára óhajtják a török helyét elfoglalni, egyszerűen képzeljük, hogy a 2 100 000 török Ázsiába visszatért, vagy, ami könnyebb, emberibb, hogy bitorlott hatalmából kivetkőztetett, és mit találunk a török birodalomban? 1 470 000 görögöt, örményt, zsidót, 4 000 000 oláht s moldávot, 3 000 000 bolgárt, 1 000 000 szerbet, 1 000 000 bosnyákot, 500 000 albánt, kik híven megőrzött saját nyelvvel, szokással, erkölccsel, vallással, törvénnyel bírva ma is, egy-egy külön országban laknak, s habár senki nem támogatja is, csak senki ne ellebbezze, külön egymástól vagy szövetségben egymással, természetes, ti. *nemzetiség* elvén alapuló állodalmakat fognak képezni.

Van ennél természetesebb megoldása a keleti kérdésnek? Ma tűnjék el a török uralom, és egy talpalatnyi föld sem marad üresen. A rombolás százados döledékeit takarítsd el e mezőről, és helyein magokban felnőnek a fűszálak, miket Isten keze oda hullatott. Nem kell itt új népeket teremteni, megvannak, élnek ők, de mint Lázár a sírban; vétessék le róluk a ravatal nehéz köve, s azonnal előlépnek, járni fognak és versenyt haladni Európa szabad népeivel.

A török faj, mint jogban egyenlő társa a többinek, foglalja el *illető* helyét békében, mi természetesebb? De mondjon le az uralkodásról, mi őt *itt* semmi tekintetben nem illeti. A múlt történetében, ha nem áldásos, de nagy, fényes szerepet foglaland el örökre; jövődjére nézve, európai hivatását illetőleg, vigasztalja magát a Korán e szavaival: »Minden nemzetnek megvan a maga határa; midőn az megjött, az emberek azt sem hátráltatni, sem siettetni nem tudnák. (I.F. VII. V. 32.)«

Így ábrándozám én magányos gondolatimmal, midőn azokbul egy lárma zaj fölriasztott. Ti. a hajó másik oldalán egy hajósuhanc, ki kötélaljtorján állva egyik vitorlát igazgatta, a tenger hullámaiba cuppant. Azonnal a vízre eresztettek két csólnakot, s kötelet vetvén utána, sikerült a vickándozót megmenteni. A hajó utazói szörnyen megrémültek, de a matrózoknak ez egy kis multság volt, és sokat kacagtak rajta, a lucskos suhanc maga legtöbbet nevetett magán. Matróznak vízbe hullani annyi mint nekünk, szárazföldi férgeknek, megbotlani, fölemelnek, s azzal bíztatnak mint gyermeket: »katonaeset, fiam, nem tesz semmit, kelj föl.«

Mint afféle szárazföldi embernek, borzasztó eszmém volt a Dardanellákról. Sem tengerről, sem hajórul nem lévén fogalmam, e szorost még szűkebbnek képzeltem, jobbra és balra emelkedő, s csaknem összeérő kopasz bércfalakkal. Ha csak nevét hallám: „Dardanellák”, tornyosodó hullámok zúgásától s tűzokádó ágyúk dörgésétől csengettek füleim. A Dardanell szoros, mit a régiek Helleszpontnak neveztek, a Fehér- vagy Marmara-tengert az Egeumi vagy Archipel tengerrel köti össze. Hossza hét, széle 3/4 geográfiai mértföld, de néhol annyira összeszorul, hogy 875 lépésnél nem szélesebb. Mind az európai, mint az ázsiai parton, egymással szemközt, több fehér várak állanak, melyeknek sötét nyiladékból ágyúk pillantanak ki, de nem hiszem, hogy jelen állapotukban keresztlövésük által egy erős hajóhadat föl bírnanak tartóztatni. Szultáni firmán nélkül idegen hadihajónak e szoroson átmenni nem szabad, sőt napszállta után kereskedelmi hajónak is tiltva van az átmenetel.

Lord Redcliffe, az angol követ, egyszer erre hajóztatván, eszébe jutott, hogy, bár hadihajón volt, a firmán előmutatása nélkül fog a szoroson keresztül menni. Azonban mihamar megdördüle egyik várból az ágyúszó, emlékeztetve a szabály megtartására. De ő csak ment tovább, sőt a gép gőzét megkettőztetve sietett, midőn egy második golyó a corvette forgó kerekét szétzúzta. Neki sokszor van ily fejbogara, mit az angol *spleennek* nevez, de ekkor még sem űzte a tréfát odább, hanem megállította a hajót, s kiszállván a partra, a basát gondos őrködéseért s az ágyús parancsnokot jól célzott lövéseért melegen megdicsérte. – Így a játékot, mit mint külön kezdett, diplomataképpen végezte be.

Az európai oldalon van, de még a Marmara, (Propontis) partján Rodostó, a bujdosó Rákóczinak száműzetési lakhelye, a régi Heraclé, a népes Gallipolis; az ázsiaín, a kioszi öböl körül Niczea, a híres concilium városa, Nikodemia,

a birodalom fővárosa Diocletian alatt; benn a Dardenellák két partján a várakon kívül több jelentéktelen városkák s falvak vannak, melyek az említést nem érdemlik.

Vidékét sem vadnak, sem szépnek nem mondhatni. Az európai még kopár és műveletlen is és változatosság nélküli. Az ázsiai kiesb, mosolygóbb, itt-ott a hajós elébe minaretes falucskák fehérlenek, körülvéve szőlőskertektől, ligetes halmoktól s sötéten zöldellő völgyektől, melyekben csörgő patakcsák sietve folydogálnak. A levegő oly átlátszó tiszta, s néha a hajó oly közel haladt a part mellett, hogy a teve hátán utazók ruháinak színét is kivehettük. Sőt egykor láttuk, mint röpült föl hirtelen egy darú-sereg, s jóslatteljes háromszögletet képezve, a magasban csattogó éneklés közt vonult el fejünk fölött. Ázsiából Európába menének ők át, mint egy légi karaván-sereg, árnyékaikon hajónk keresztülmenvén, útunk eszerint metszte egymást, anélkül, hogy érintkeztünk volna – mi a föld bujdosói vagyunk, ők a lég hajósai, ők észak, mi nyugot felé siettünk.

A Dardanellák ázsiai oldala történeti emlékekben is gazdagabb. Elhagyván Tsardak faluját, mely mellett áll egy hajdani tömlőctorony, mi most fénytornyul szolgál, utána jön a régi Lampsacus városa, hol egykor Venus meretrix temploma állott; továbbá ott, hol a Nagara-fok a tengerbe kikönyöklik, s a szoros legkeskenyebb, mutattatik a hely, hol Xerxes, az elbízott király, híres hídját vereté, melyen serege át volt menendő. Még most is nyög e tenger a korbácsütésektől, melyekkel e gögös zsarnok megcsapatta azért, hogy hídját összerombolni merészlette. A hagyomány ide helyezi Abydos és Sestos városait is, általellenben egymással, melyek közt a szerelemtől égő Leander annyiszor átúszta a tengert – míg végre az irígy habok elnyelték. Újabb időben a tudósok e legendát mesének állíták, azon oknál fogva, mivel kétségbe vevék, hogy úszó ez útát megtehesse, míg végre Byron őket elnémítá; 1811-ben június 20-án, számos tanú jelenlétében, 1 óra tíz perc alatt Leander útját úszva ő maga megfutván. Ehhez közel van azon vár, melyet a görögök Dardanellának, a törökök Csanak-kalesszinek neveznek.

Hol végre a dardanelli szoros az Archipel-tengerbe beömlik, éppen szemközt, mint egy piramis emelkedik *Tenedos* szigete,

Est in conspectu Tenedos, notissima fama
Insula, dives opum, Priami dum regna manebant;
Nunc tantum sinus, et statio malefida carinis,
Huc se provecti deserto in littore condunt.

Balra, az ázsiai oldalon, *Ida* szellős hegysora kél magasán, mely alatt hajdan állott a fényes Ilium (Trója); amaz Tenedos, Virgilre, emez, Trója az isteni Homérra emlékeztet; tehát itt bezárom törökországi naplómat, mert bár még a török birodalomban s vizeken járok, de érzem, ó érzem, itt már Hellas hős szellemei lengenek felém.

Üdvözöllek titeket, ó klasszikus világ szép lelkei!!!

A SZERZŐ JEGYZETEI

¹ Ezalatt talán a megszegett királyi esküt érti.

² Astronomiailag hű leírás.

³ Oda török szó = szoba, *odalik* = szobaleány, ebből csináltak az európai írók hibásan az *odalizsk* szót.

⁴ Nincs város, mely idők folytában nevét annyiszor változtatta volna. Első neve volt Chrysocerasz (=arany vagy bőségszarv), aztán Acropolis (=Fokvár), később Byzanc, Antonine, Anthuze (=virágzó), Új-Róma, Constantinápoly, Örök-város, török neve: Sztambul (=jól őrzött), Istambul (=az izlamizmus teljessége), Ummedunya (=világ anyja), arab neve: Farruk (=elvásztó), orosz neve: Carograd (=császár-vár), Sztambul népessége lehet külvárosaival egyetemben 800 000, házainak száma 100 000, moséja van 400, imaháza 5000, közfürdő 350, könyvtára 1000 melyből 40 nyilvános.

⁵ Sokan összezavarják e szót a szeraj szóval, mi palotát jelent, s par excellence így neveztetik a szultán laka. A nők laka, a szultán nőié is, mindig háremnek mondatik.

⁶ A pamlagot a török „minder”-nek, az örmény „szófa”-nak nevezi, a diván tanácsot, gyűlést, gyűjteményt jelent, s mivel a törökök pamlagon ülve tanácskoznak, az európai írók így adták az eszköznek a tárgy nevét.

⁷ E tüzelési módot a bibliai kor is ismerte: „A király pedig ül a téli házban, a kilencedik hóban, s mellette állva egy veder tele zsarátnokkal.” (Jeremiás XXXVI. v. 22.)

⁸ A leányt a török úgy nevezi, mint mi: »kutsuk hámen«, mi szórul szóra kisasszonyt jelent.

⁹ A török életnyelvben sok szó van, mi nyelvünkben ugyan azon jelentéssel bír. Ide írok néhányat: balta, papucs, csizma, pogácsa, kapu, csip-csip (=cipe), pala(=pallos), korbács, faszuly (=paszuly), kucsuk (=kicsiny), kocsi, kalpak, paprika stb.

¹⁰ Midőn Angliában és Franciaországban utazván, alkalmam volt elmondani, hogy a magyar régi törvények szerint az özvegy nő választó szavazattal bírt, a diaetérára képviselőt küldött, meghalt férjének javaiban maradt míg élt, saját vagyonával szabadon rendelkezett, váló pört szinte kezdehetett, stb. állításomat alig hitték el, mert e két országban a nő, ki férjhez megy, úgyszólván jogát elveszti s férje engedelme nélkül semmit sem tehet.

¹¹ Úgy látszik, keleten az elfátyolozás szokás volt, mióta a világ áll. A bibliában Abimelik visszadván Ábrahámnak nejét mondá: »Részedre, Sára, íme ezer darab ezüstpénzt

adok át annak, kit testvérednek fogsz nevezni. Kell, hogy legyen miből vennie számodra egy illendő fátyolt. Ne feledd el, hogy ha orcádat el nem fátyolozod, megszólásnak teszed ki magadat.« Homéznál is Penelope ábrázata el van földve. Panzániasz szerint a görög nők arcukat egészen eltakarták, csak szemeiket lehetett látni. Rómában is hasonló szokás uralkodott, s Sulpicius Gallus azért vált el nejétől, mivel e szokást megtörte.

Másrészről Mózes Genezisének XXXVIII. R. 15. versében Támáru az mondatik: »Látván pedig azt Juda, állítá azt tisztátalan személynek lenni, mivel hogy befedezte orcáját.«¹² Mahmud szultán eltiltá fehérek alkalmazását, sőt a feketékét is a szultáni háremen kívül. Bár ez utóbbi rendelet pontosan nem tartatik meg, számuk újabb időben nagyon megkevesedett; rendszeren Núbiából s Abessziniából hozatnak, s egy újoncnak ára 10-15 000 piászter (=500-800 frt) Összes számuk lehet 300.

¹³ E fontos hasonlatnak megértésére szükséges tudni, miképp a muzulmán imádkozván, tartozik arccal Mekka felé fordulni, de csak azért, mivel a mekkai moséban van a Kába épület s ebben a fekete szent kő, mi Ábrahám által tétetett oda. E hasonlat azt fejezi ki, hogy ki a Kábában benne van (az az istenben, isteni szeretetben), arra nézve mindegy akár merre fordul.

¹⁴ Mind Mohamed, mind a muzulmán hittudósok rendkívül nagy súlyt helyeznek e mondatra. Egyik azt állítja, e helyett: »én teremtettelek tégedet és te az én prófétám vagy«, a keresztények meghamisíták: »Nebi« szóból, mi prófétát jelent, »Benit« csinálván, mi ezt teszi »fiam« s mi változtatás keleti nyelvben két kis pont fölcserélésétől függ.

¹⁵ *Izlam* arab nyelven jelent: istenben megnyugvást; *mozlem*, *muzlem*, *muzulmán* jelenti azt, ki sz izlam-vallást követi.

¹⁶ A szultánok többféle címet viselnek. Első imám (=pap), kalif (=helyettes), Emir-Ul-muminin (=hivők parancsnoka, fejedelme), Kan (=főnök), Padisa, Padisah (=nagy sah, vagy király).

¹⁷ És 1856-ban a Hatti-humajumot, mely minden előbbinél kimerítőbb és szabadelműbb.

UTÓSZÓ

Miért ír Magyar Bálint utószót egy olyan kötethez, amely Szemere Bertalan keleti utazásairól szól? – kérdezheti joggal az olvasó, hiszen sem keleti utazó nem vagyok, sem a XIX. század kutatásával nem foglalkozom.

Utószót azért írok, mert a szerkesztő megkért rá. De ez persze még mindig nem elegendő ok, mert hiszen el is vállaltam, tehát ludas vagyok a dologban. A szerkesztő vélhetően azért ajánlotta fel ezt a lehetőséget, mert a főszerplő, Szemere Bertalan az ükapám volt.

Szemere Bertalan része a családi legendáriumnak. Az ő tárgyi világa részben az én környezetem. Öröksége szellemi tradíció. Alakja izgató, sorsa regényes.

Harminchét évesen lesz Magyarország miniszterelnöke, ötvenhét esztendősen hal meg. Amikor emigrációba kényszerül, lényegében politikai pályáját be is fejezte, hiszen az emigrációs helyzet eleve leszűkíti a politikai mozgásteret s ráadásul olyannyira megromlik a viszonya Kossuthal, hogy a szűk mozgásteren belül is a perifériára kerül.

Így hát tulajdonképpen igencsak kevés idő adatott meg neki ahhoz, hogy Szemere Bertalan legyen. Ráadásul a család anyagi háttere sem a legjobb: mondhatnám ez az ág meglehetősen szegény. Jogi tanulmányait követően – a család gazdagabb ágának támogatásával – 1836-ban beutazta Nyugat-Európát, és olyan útinapló kerekedik ki tolla alól, amely korabeli bestseller lesz. A napló lapjain már ott van az a gondolkodásmód, amely azután a későbbiekben még tudatosabbá válik: a polgári, liberális világgép, az emberi szabadságjogok és méltóság tiszteletét tükröző nézőpont. A népoktatás, a politikai viszonyok, a szegényügy, a városrendezés, a sajtó és a börtönök helyzete egyaránt helyet kap a napló hasábjain. A 40-es évek elején – megyei tisztségviselőként – szót emelt a halálbüntetés eltörléséért, a sajtószabadságért és – visszaemlékezve irodalmi téren tett kísérleteire – a szerzői jogok védelméért.

Személyes példával is bizonyítja elvei iránti elkötelezettségét: főszolgabíróként bottal, korbáccsal, vesszővel nem büntet. Elég egyedülálló volt ez a reformkori Magyarországon.

48-ban egy alig harmincfős (!) belügyminisztérium élén kerül be a kormányba és a polgári átalakulás, a liberális berendezkedés egyik legelszántabb hívének számít. Mikor 49-ben miniszterelnök lesz, a „demokrácia” és a „republika” mellett tesz hitet. Tudja, hogy részben a jövőnek dolgozik; normát, magatartást teremt. Nem lehetnek kétségei

kormány sorsát illetően, hiszen két nagyhatalom ármádiájával áll szemben a honvédsereg. A leveretés réme nem taktikázásra, visszalépésre, hanem – éppen ellenkezőleg – elszántságra ösztönzi. Közép-Európában először ő hoz nemzetiségi és a zsidóság jogegyenlősítéséről szóló törvényt. Ő az, aki Budából és Pestből Budapest néven fővárost akar. Ő az, aki a vég napjaiban sem kíván győztesként „jó pontokat” gyűjteni s elássa a koronát – mentve a jövő jogfolytonosságának lehetőségét.

Az emigrációs lét hányattatásai, az egzisztenciális gondok, a családi csapások – kislánya halt meg –, a peremre sodródás összeroppantotta személyiségét. Felesége közbenjárására 1865-ben hazatér, majd a kiegyezés után két esztendővel meghal.

Sorsa amolyan igazi XIX. századi történet. A semmiből emelkedik fel és a semmibe hull alá – miközben a magyar politikatörténet, politikai kultúra maradandó értékeit hozza létre.

Íróasztala ma az én otthoni íróasztalom. Mögötte a falon a család XVIII. századi őseinek festménye. Lánya – dédanyám – báli legyezőjén, 1896-ból ott vannak az őt táncra kérő fiatalemberek szignói: Gárdonyi Géza, Heltai Jenő, Bródy Sándor, Ambrus Zoltán. A tárgyi világ közvetítette személyesség mindennapi életem része.

S persze itt van velem a legfontosabb: a szellemi tradíció, az emberi magatartás öröksége. A Szemere-családban az évszázadok alatt – Szemere Bertalan esetében egy emberéleten keresztül – minden megtörtént: volt fenn és lenn, volt siker és kudarc. A „fenn” nem adhat okot önhittségre, a „lenn” nem adhat okot kiábrándultságra. Tudom, hogy nem számít a szerencse forgandósága, a vagyon, a név; a lényeg az őszinte értékválasztás. Az, ami magánéletben és közéletben hitelessé teheti az embert – függetlenül attól, hogy csillaga fényesebben, vagy halványabban ragyog-e.

MAGYAR BÁLINT

TARTALOM

- I.** HÁZI BÁNAT UTAZÓVÁ, BUJDOSÓVÁ TESZ / 5
- II.** OLÁH- ÉS BOLGÁRORSZÁG. SAJKÁN UTAZOM A DUNÁN. ÖSERDŐK KÉPE. BORZASZTÓ ERDŐÉGÉS / 8
- III.** VÁRNA. VÁRNAI MAGYAR SÍRHALMOK. A RÉGI CSATATÉR. GONDOLATOK / 16
- IV.** HUNYADI JÁNOS EMLÉKEZETE / 22
- V.** KELETI ÖLTÖZET. TÖRÖK MOSÉ ÉS TEMETŐ. SÍROK A HÁZI KERTEKBEN. VONZALMAM MINDENHEZ, MI KELETI, EGY NEME A TITKOS ŐS HONVÁGYNAK / 35
- VI.** HAJÓZOM A FEKETE-TENGEREN. KELETI ALAKOK S NŐ-ÖLTÖZET LEÍRÁSA. TÖRÖK EBÉD A VIDDINI BASÁNÁL A HAJÓN. NŐI ÉJJEL ÉNEKELNEK. ELSZÓRT GONDOLATOK. TENGERI ZIVATAR. / 41
- VII.** BEMENET A BOSZPHORBA. A BOSZPHOR EURÓPAI ÉS ÁZSIAI PARTJAINAK, VÁRAINAK, FALVAINAK S CSODÁS SZÉPSÉGEINEK LEÍRÁSA. E KIES SZOROSNAK VÉGÉN, MINT TÜNDÉRI KORONA, CONSTANTINÁPOLY TÚNIK ELŐ / 52
- VIII.** CONSTANTINÁPOLY PANORÁMAI KÉPE, MADÁRRÖPTILEG TEKINTVE NAPPAL ÉS ÉJJEL, MEGVILÁGÍTVA A RAMAZÁN-ÜNNEP ÉJJELÉN / 62
- IX.** CONSTANTINÁPOLY BELSEJÉNEK S KÜLÖNBÖZŐ VÁROS-RÉSZEINEK KÉPE. SZTAMBUL, PÉRA, GALATA, PHANAR, BALATA. HÁZAK, UTCÁK, BOLTOK, HAL, ZÖLDSÉGPIAC. MAGYAR EMLÉKEZETEK. EGYIPTOMI FÚSZERBAZÁR. FEGYVER, SELYEM, DRÁGAKŐ, SARUBAZÁR. KALMÁROK JELLEMZÉSE / 70
- X.** A TÖRÖK JELLEME. VALLÁSOS, JÓTÉKONY, ILLEDELMES TERMÉSZET, S ÁLLATKEDVELŐ. CSALÁDÉLET. HÁZÁNAK KÜLSŐ S BELSŐ ELRENDEZÉSE. HÁZI ÉLET S SZOKÁS. NŐK ÁLLAPOTA. PIPÁKBAN S FEGYVEREKBENI FÉNYŰZÉS. SZÜLETÉS, KÖRÜLMETÉLKEDÉS, HÁZASSÁG SZERTARTÁSAI. TEMETÉS. / 89
- XI.** TÖRÖK KÁVÉHÁZ BELSEJE. REGÉLŐK. NASZREDIN HODZSA VAGY A TÖRÖK AEZOP. KELETI FÜRDŐK LEÍRÁSA. ÓPIUMEVŐK. KARAGÓZ NEMZETI BÁBÚALAK BOHÓSÁGAI / 110

XII. A TÖRÖK NŐK ÁLLAPOTA A TÁRSASÁGBAN. A SOK-
NEJŰSÉG. A SZULTÁN HÁREMÉNEK BELSŐ SZERKEZETE. A RAB-
SZOLGÁK ÉS A RABSZOLGASÁGOT RENDEZŐ TÖRVÉNYEK ÉS
SZOKÁSOK / 120

XIII. TÖRÖK KOCSIK, SAJKÁK. VIZI KIRÁNDULÁSAIM A TEN-
GEREN SZTAMBUL KÖRÜL. EGY ARAB KÖLTEMÉNY ÉNEKELVE.
A PERAI, EJUBI, SZKUTARI TEMETŐK. SÍRIRATOK. MIRZA LÁTÁSA.
TÜRBÉK VAGY SZULTÁNOK MAUZOLEUMJAI. / 137

XIV. AHKMET-MOSÉ. ISMERKEDÉS EGY DERVISSEL, KI MA-
GYARUL BESZÉL. MAGYAR ÉS TÖRÖK NEMZET. TUDOMÁNYOK
TISZTELÉSE ÉS MŰVELÉSE KELETEN. ISKOLÁK ÉS TANÁROK.
IRODALOM, ÍRÓK S KÖLTŐK. KÖNYVTÁRAK. AZ ELSŐ KÖNYOMDA
ALAPÍTÓJA EGY MAGYAR 1726. MUTATVÁNYOK. EMELI POLI-
TIKÁJÁBÓL ÉS NABI ÉLETTANI KÖLTEMÉNYÉBŐL / 157

XV. AZ ULEMÁK TESTÜLETE: ENNEK SZERKEZETE, SZELLEME.
A DERVEISEKÉ, S EZEK MISZTIKUS TANAI. A PRÓFÉTA IVADÉKAI. AZ
ORDÍTÓ (RUFAJI) ÉS KERENGŐ (MEVLEVISZ) DERVEISEK SZERTAR-
TÁSA / 184

XVI. EGY SÍR A SZKUTARII TEMETŐBEN. BESZÉLGETÉSEM ALI
DERVISSEL AZ IZLÁMRÓL. ELLENVETÉSEIM. Ó FELEL S KORÁNBELI
IDÉZETEKEL MAGYARÁZZA ANNAK FŐBB ÁGAZATAIT / 205

XVII. MOHAMED ÉLETRAJZA ÉS A KORÁN / 224

XVIII. TÖRÖK BÍRÓ VAGY KÁDI. KÉT TÖRÖK ÍTÉLET.
A MEKKAI KARAVÁNBÚCSÚ VAGY SZENT TEVE ÜNNEPÉNEK
LEÍRÁSA / 275

XIX. SZTAMBULBÓL ELUTAZOM. HAJÓN A DERVISSEL ÚJRA
TALÁLKOZOM. VÉLEMÉNYE MAGYARORSZÁGRÓL. A TÖRÖK BIRO-
DALOM TÖRTÉNETÉT VELŐS KIVONATBAN ELBESZÉLI. MEG-
MAGYARÁZZA, HOGY A TÖRÖK ÁLLODALOM ALAPELVE SZABADSÁG
ÉS EGYENLŐSÉG, HOGY A SZULTÁN NEM KORLÁTLAN ÚR, S VALLÁSI
DOLGOKBAN NEM BÍR PONTIFEX HATALMÁVAL. GONDOLATIM
A TÖRÖK BIRODALOM JÖVŐJÉRŐL. A DARDANELLÁK / 283

A SZERZŐ JEGYZETEI / 317

Utószó / 319

Kiadta a Terebess Kiadó Budapesten, 1999-ben
A kötetet tervezte és a kiadásért felel Terebess Gábor
Az 1870-es első kiadás (kiadta Ráth Mór)
szövegét gondozta Steinert Ágota
Műszaki szerkesztő: Bozzay Kristóf
Készült a Szegedi Kossuth Nyomda Kft. üzemében
ISBN 963 9147 12 5
TE 36

**TEREBESS
COLLECTION**

Megjelent:

Amaru és Bhartrihari

Vágyzuhatag

Ivo Andrić

Magyar Musztafa

Macuo Basó

Százhetven haiku Fodor Ákos fordításában

Bhagavad-gítá

(Vekerdi József fordításában és utószavával)

Birtalan Ágnes et al.

Miért jön a nyárra tél? (Mongol eredetmondák)

Buda Ferenc

Kimondott szó – kilőtt nyíl

(Török népek szólásai és közmondásai)

Carl Crow

A megszentelt rizsestál

A. P. Csehov

Szibéria

Diószegi Vilmos

Samanizmus

Diószegi Vilmos

Sámánok nyomában Szibéria földjén

Dzsátakák Buddhista születésregék

(Vekerdi József fordításában és utószavával)

Egressy Gábor

Törökországi naplója (1849-1850)

Franyó Zoltán

Hindu erotika

Han-san

A bölcs vigyor

Határ Győző

A Fény Megistenülése

Hidasi Judit

Na és, hogy tetszik Japán?

Kara György

Mongol-magyar szótár

Kúnos Ignác

A török hodzsa tréfái

Lányi György

A sziámi halviadal

Chiang Lee

A mah-jong játékszabályai és történeti fejlődése

Liu Cung-jüan

Megszerettem a száműzetést
Liu Csang
Csung Kuj, az ördögűző
Mécs Alajos
Az ismeretlen Japán
Henri Michaux
Egy barbár Indiában
Omar Khajjám
A mulandóság mámora
George Orwell
Burmai napok
K. Pintér Tamás
Törökországi rajzok (Egy építész vázlatkönyvéből)
Pej Hszing
A déltengeri rabszolga
Pu Szung-ling
A templom démona
Rámájana
(Vekerdi József fordításában és utószavával)
Rosta Erzsébet
Kínai kézdiagnosztika
Ryōkan
44 haiku
Thomas Raucat
Tiszteletreméltó kirándulás
Szun mester
A' hadakozás regulái
Terebess Gábor
Jellemtipológia a páli buddhizmusban
Tokaji Zsolt
A régi Kína fegyverei
Tóth Béla
A dervis kilenc egere
Kitagava Utamaro
Párnadal
Vu-cc
A háború útja
Weöres Sándor – Nyisztor Zoltán
A keleti út (Párhuzamos útinaplók)
Yuan Xiang
Kínai gyógygolyók